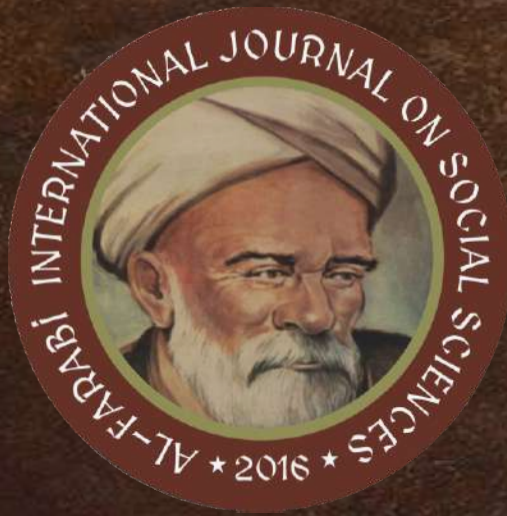

AL FARABI

5. BEYNƏLXALQ SOSIAL ELMLƏR KONFRANSI

KONFRANS KİTABI

REDAKTORLAR

Dr. Reyhan DADASHOVA

Elvan CAFEROV

ISBN: 978-605-7695-28-4

AL -FARABİ

5. BEYNƏLXALQ SOSIAL ELMLƏR KONFRANSI

1-4 Avqust 2019/ BAKI – AZƏRBAYCAN

KONFRANS KİTABI

REDAKTORLAR

Dr. Reyhan DADASHOVA

Elvan CAFEROV

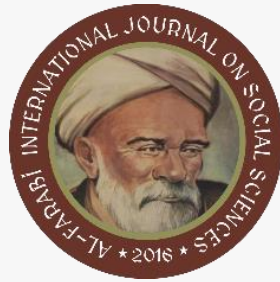
AL FARABİ YAYINEVİ®

Bu kitabın bütün haqqları “AL FARABİ” nəşriyyatına aiddir.
Müəlliflər əsərlərinə etik və qanuni cavabdehdirlər.

AL FARABİ Publications - 2019©

Buraxılış tarixi: 15.08.2019

İSBN: 978-605-7695-28-4

KONFRANS ID

KONFRANS ADI

AL -FARABI

5. BEYNƏLXALQ SOSIAL ELMLƏR KONFRANSI

TARİX və YER

1-4 Avqust 2019/ BAKI - AZƏRBAYCAN

ORGANİZATOR

AL FARABI JOURNAL
AL FARABI PUBLISHING HOUSE

KONFRANSIN RƏHBƏRİ

Prof. Dr. Hacer HUSEYNOVA

XARİCİ İŞTİRAKÇILAR

Günel ORUCOVA... - Azərbaycan (S.N. 6)

Haşim AKÇA & Oğuzhan BOZATLI... - Türkiyə (S.N. 85)

Firoz FAOZİ – Əfqanıstan (S.N. 90)

Азиза АХМЕДОВА - Uzbekistan (S.N. 103)

Amanbek MURZAKMATOV & Kubanychbek ISAKOV - Qırğızıstan (S.N. 201)

Abdolhamid KAMİ - İran (S.N. 231)

ELM ŞURASI

- ✚ Dr. Adil AKINCI, Kırklareli University
- ✚ Dr. Yegane HACIYEVA, Azerbaijan University of Languages
- ✚ Dr. Amanbay MOLDIBAEV, Taraz State Pedagogy University
- ✚ Dr. Botagul TURGUNBAEVA, Russia Natural Sciences Academy
- ✚ Dr. Bayram POLAT, Omer Halisdemir University
- ✚ Dr. Elvan YALCINKAYA, Omer Halisdemir University
- ✚ Dr. Durmuş Çağrı YILDIRIM, Namık Kemal University
- ✚ Dr. Çinarə QƏHRƏMANOVA, Azerbaijan University of Languages
- ✚ Dr. Maha Hamdan ALANAZI, Riyadh King Abdulaziz University
- ✚ Dr. Misliviy VLADEMIR, Ukraine Technic University
- ✚ Dr. Xatirə ƏLİYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University
- ✚ Dr. Mustafa TALAS, Ömer Halisdemir University
- ✚ Dr. Vaqif ƏLİYEV, Azerbaijan State Pedagogical University
- ✚ Dr. Umran TURKYILMAZ, Gazi University
- ✚ Dr. Gülçöhrə ALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University
- ✚ Dr. Salih OZTURK, Namık Kemal University
- ✚ Dr. Sehrana KASIMI, Azerbaijan National Academy of Sciences
- ✚ Dr. Shara MAZHITAeva, Karaganda State University
- ✚ Dr. Melahat BABAYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University
- ✚ Dr. Sarash KONYRBAEVA, Kazakh State Women's Pedagogy University
- ✚ Dr. Zhaparkwlova N. IKSANOVA, Al Farabi State National University
- ✚ Dr. Nuri KAVAK, Eskişehir Osmangazi University
- ✚ Dr. Mehmet Nuri ÇINARCI, Van 100 Yıl University
- ✚ Dr. Nazilə ABDULLAZADE, Azerbaijan State Pedagogical University

AL FARABI JOURNAL

5-ci Beynəlxalq Sosial Elmlər Konfransı

1-4 Avqust 2019/BAKI - AZƏRBAYCAN

KONFRANS YERİ: Sapphire Hotel Baku, Səməd Vurğun küç., 23 | Bakı - AZ1095 | Azərbaycan

İştirakçı ölkələr: Azərbaycan, Türkiyə, Qırğızistan, Əfqanıstan, İran, Uzbekistan

- Qeydiyyat 09: 30-dan 17: 00-a qədər, açılış saat 09: 30-da
- Sessiya qeydiyyatınız üçün ən azı bir saat əvvəldən qeydiyyatdan keçin
- Sessiyanın başlamasından ən azı 10 dəqiqə əvvəl konfrans zalında olun
- Sessiya rəhbəri təqdimatlara, qəhvə-fasilələrə və çıxışlarla əlaqədar bütün məsələlərdə tam səlahiyyətlidir.
- Sertifikat sessiyanın sonunda sessiya rəhbəri tərəfindən veriləcəkdir
- Konfrans proqramında yer və vaxt dəyişiklikləri ilə əlaqədar istəklər nəzərə alınmayacaqdır.
- Proqramda hər hansı bir çətinlik olduğunu düşünsəniz, bizə ən gec 12 İyul 2019-cu il tarixinə kimi e-mail göndərin
- Müəlliflərin və məqalələrin adları sertifikatda proqramda olduğu kimi çap olunacaq.

Prof. Dr. Hacer HUSEYNOVA

Konfransın rəhbəri

AL FARABI JOURNAL

5-ci Beynəlxalq Sosial Elmlər Konfransı

Zal: FARABI-1

Tarix və saat: 01.08.2019 / 10⁰⁰-16⁰⁰

FARABI İCLASI

AL FARABI JOURNAL

5-ci Beynəlxalq Sosial Elmlər Konfransı

Zal: FARABI-1

Tarix və saat: 02.08.2019 / 09³⁰-11¹⁵

Sessiyanın rəhbəri: Prof. Dr. Hacer HUSEYNOVA

Prof. Dr. Hacer HUSEYNOVA
BİR DAHA "DEDE KORKUT" HAQDA

Günel ORUCOVA
ŞAH İSMAYIL XƏTAINİN "DİVAN" İNDA KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN YERİ

Dr. Nazmiyya YİĞİTOĞLU
TÜRK-ERMENİ MUNAKAŞASI "MOLLA NASREDDİN" MİZAH DERGISİ'NDE

Tomiris BABANLI
ALI BEY HUSEYNZADE'NİN TÜRKÇÜLÜK İDEOLOJISI VE "FUYUZAT" DERGISİ ARACILIĞIYLA YAYIMI

Şəfa MURADOVA
XV ƏSR İRFAN POEZİYASINA NƏSİMİ İRSİNİN TƏSİRİ

Pakizə ZAKİROVA
ARİF ABDULLAZADƏ YARADICILIĞI VƏ MİRZƏ CƏLİL İRSİ

Dr. Halide METE
TÜRK DESTANLARINDA MUCİZEVI DOĞUM VE MUCİZEVI GÜÇ PARADIGMASI

Doç. Dr. Gülçöhrə ALIYEVA
NƏSİMİ YARADICILIĞINDA BƏZİ DİL MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

AL FARABI JOURNAL

5-ci Beynəlxalq Sosial Elmlər Konfransı

Zal: FARABI-1	Zal: FARABI-2
Tarix və saat: 02.08.2019/ 11³⁰-13¹⁵	Tarix və saat: 02.08.2019 / 11³⁰-13¹⁵
Sessiyanın rəhbəri: Doç. Dr. Melahat BABAYEVA	Sessiyanın rəhbəri: Assoc. Prof. Haşim AKÇA
Doç. Dr. Mehmet Ali ÖZDEMİR İŞİTME ENGELLİLƏRİN MÜZİK EĞİTİMİ SÜRECİNDE BLOK FLÜT ÖĞRETİMİ	Assoc. Prof. Haşim AKÇA Oğuzhan BOZATLI MALİ DEVALÜASYONUN TEORİK TEMELLƏRİ VE SONUÇLARI ÜZERİNDE BİR DEĞERLENDİRME
Qorxmaz ƏLİLİCANZADƏ Sehranə KASİMİ MİZRABLI SİMLİ AZƏRBAYCAN MUSIQI ALƏTİ - "ƏLBUTA"	Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ KAMU ÖZEL İŞBİRLİĞİNİN SINIRLAMALARI: GEÇMİŞ DENEYİMLERDEN ELDE EDİLENLER
Dos. Peri PAŞAYEVA ŞAGIRD NITQININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ	Pərvin SADİQOVA ARALIQ DƏNİZİNİN ŞƏRQİNDƏ TÜRKİYƏNİN STRATEJİ MARAQLARI
Doç. Dr. Melahat BABAYEVA ASADULLA BEY ŞAHTAHTİNSKİ NİN FOLKLOR ÇALIŞMALARI	Firoz FAOZİ A RESEARCH STUDY ON THE RELATIONSHIP BETWEEN AZERBAIJAN AND AFGHANISTAN
Doç. Dr. Melahat BABAYEVA FOLKLOR TOPLAYICISI MİTHAT BEY MELİKOV	Semayə MEMMEDOVA XX. YÜZYILIN 30. YILLARINA KADARKI AZERBAIJAN İPEKCİLİĞİNİN GELİŞİMİ
Öğr. Gör. Emre Ahmet SEÇMEN SİNEMADA DİJİTAL ÜRETİM DÖNEMİNDE ANALOG DENEMELER: CHRISTOPHER NOLAN SİNEMASI VE IMAX KAMERA ÖRNEĞİ	Dr. Təranə NAĞIYEVA ANA DİLİMİZİN SAFLIĞINI QORUMAQ HƏR BİRİMİZİN MƏNƏVİ BORCUDUR
Pərvanə KƏRİMOVA YAVUZ AKPINAR TƏDQIQATLARINDA MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN KOMEDİALARININ TƏHLİLİ	Aziza AXMEDOVA ФОЛЬКЛОРИЗМЛАР ЛИНГВОПОЭТИКАСИ МАҚОЛЛАР МИСОЛИДА
Pərvanə KƏRİMOVA "QARDAŞ ƏDƏBİYYATLAR" JURNALINDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ. (YAVUZ AKPINARIN MƏQALƏLƏRİ ƏSASINDA)	Doç. Dr. İradə ZƏRQAN KAFKASYA MÜRİDİZMİNDE DİN VE KALKINMA İLİŞKİSİ
Doç. Dr. Vaqif ƏLİYEV UŞAQ FOLKLORUNDA YER ADLARI	Abdolhamid KAMI İRAN TÜRKMENLƏRİNİN ELİPBİY KYNÇYLYKLARY

AL FARABI JOURNAL

5-ci Beynəlxalq Sosial Elmlər Konfransı

Zal: FARABI-1	Zal: FARABI-2
Tarix və saat: 02.08.2019/ 13³⁰-15¹⁵	Tarix və saat: 02.08.2019/ 13³⁰-15¹⁵
Sessiyanın rəhbəri: Doç. Dr. Nazilə ABDULLAZADE	Sessiyanın rəhbəri: Doç. Dr. Çınarə QƏHRƏMANOVA
Doç. Dr. Nazilə ABDULLAZADE SEYİD HƏMZƏ NİGARİNİN DİNİ GÖRÜŞLƏİ VƏ MULTİKULTURALİZM	Doç. Dr. Çınarə QƏHRƏMANOVA AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏRB DİALEKTİ
Aytən HEYBƏTOVA AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA MİLLİ RUHUN İNİKASI	Əlvən CƏFƏROV AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏDƏ ETNOLİNGVİSTİK PROSESLƏR VƏ DİL SİYASƏTİ
Aygün HEYDƏROVA HÜSEYN ABBASZADƏ BƏDİİ NƏSRİNDƏ SATİRA VƏ YUMOR (satirik hekayələri əsasında)	Səfa ABADOVA DİLİN SİNTAKTİK SİSTEMİ
Gülınar Eqiq Cafarzade KAÇAR HANEDANLIĞININ YAZARLARI VE ŞAİRLƏRİ VE ONLARIN EDEBİYATA GETİRDİKLƏRİ YENİLİKLER	Nərmin XUDAVƏRDİYƏVA MÜXTƏLİSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ SİNKRETİZM
Təranə MƏMMƏDOVA KİTABİ-DƏDƏ QORQUD DASTANINDA NƏSİHƏT MOTİVİ	Nərmin XUDAVƏRDİYƏVA AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ SİNKRETİKLİYİN TƏDQIQI
Təranə MƏMMƏDOVA REGION FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİNDƏ ƏHALİNİN MƏŞĞULİYYƏTİNİN ƏKSİ (Şəki-Zaqatala Regionu)	Günay EFƏNDİYƏVA YABANCI ESERLƏRİN ÇEVİRİSİ ZAMANI ULUSAL ÖZƏLLİKLERİN KORUNMASI
Doç. Dr. Mehmet Nuri ÇINARCI ŞEYHÜLİSLAM ARİF HİKMET TEZKİRESİNDE OSMANLI TOPRAKLARI DIŞINDA YAŞAYAN ŞAİRLER	Dos. Dr. Könül SƏMƏDOVA ŞİMAL LƏHCƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİN ETNİK MƏNŞƏYİ HAQQINDA
Doç. Dr. Mehmet Nuri ÇINARCI ADNİ DEDE'NİN NASİHATNAMESİNDE KULLANILAN İKTİBASLAR VE İŞLEVLƏRİ	Dr. Öğr. Üyesi Jale COŞKUN RUSÇA VE TÜRKÇE ATASÖZLERİ VE DEYİMLERİN SEMANTİK VE YAPISAL ÖZƏLLİKLERİ
Dos. Həməzə ƏLİYEV POEZİYA DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN BƏDİİ QAYƏSİ	Ülviyyə YUSUBOVA AZƏRBAYCANCADA VE TÜRKÇƏDE ASIL SAYI SIFATLARI VE BU SIFATLARIN SEMANTİK ÖZƏLLİKLERİ

AL FARABI JOURNAL

5-ci Beynəlxalq Sosial Elmlər Konfransı

Zal: FARABI-1	Zal: FARABI-2
Tarix və saat: 02.08.2019/ 15³⁰-17¹⁵	Tarix və saat: 02.08.2019/ 15³⁰-17¹⁵
Sessiyanın rəhbəri: Doç. Dr. Yegane HACIYEVA	Sessiyanın rəhbəri: Prof. Dr. H. Nejat BASIM
Doç. Dr. Yegane HACIYEVA RUS ADBİLİMİNDE TÜRK TOPONİMLERİ	Arş. Gör. Dilara MEHMETOĞLU Doç. Dr. Buket ÖNAL AZERBAJCAN'DA BİR CEDİTÇİ HÜSEYİNZADE ALİ BEY
Dr. Xatirə ƏLİYEVA ƏHMƏD CAVAD VƏ ANA DİLİ	Arş. Gör. Dilara MEHMETOĞLU Doç. Dr. Buket ÖNAL TÜRK SİYASAL YAŞAMINDA BÜLENT ECEVİT VE ARAYIŞ DERGISİ
Rübabe ABİYEVA XX YÜZYILIN 60-70`Lİ YILLARINDA HAYDAR ALİYEV VE AZERBAJCAN HAVACILIĞI	Aygün ƏLİYEVA AZERBAJCAN-AVROPA İTTİFAQI MÜNASİBƏTLƏRİNİN SİYASİ- HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ
Doç. Dr. Meryem GÜRBÜZ HÂREZMŞAHLAR DEVRİNDE (1097-1231) ŞEHİRLƏRİN KARAKTERİ	Mahirə ƏZİZOVA XIX ƏSRİN I YARSINDA DƏRBƏNDƏ HƏYATA KEÇİRİLMİŞ TƏHSİL İSLAHATLARI
Günel MEMMEDOVA EĞİTİMİN TEMEL SORUNLARI	Səbinə ƏLİYEVA KİPR MÜNAQİŞƏSİNİN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ
Günel MEMMEDOVA EĞİTİMDƏ KALİTE GÜVENCE SİSTEMİ	Dr. Ög. Üyesi Metin OCAK Prof. Dr. H. Nejat BASIM LİDERLƏRİN ENTELEKTÜEL TEŞVİK DAVRANIŞLARININ ÇALIŞANLARIN RİSK ALMA DAVRANIŞI VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIKLARI ÜZƏRİNƏ ETKİSİ: GÖRGÜL BİR ARAŞTIRMA
Solmaz CABBAROVA UŞAQLARIN AİLƏDƏ ESTETİK TƏRBİYƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏŞKİLİ	Öğr. Gör. Gönül GÜL EKŞİ Doç. Dr. Fatma Zehra TAN ÖRGÜTSEL ETİK KAVRAMI: TBMM ETİK KOMİSYONU KARARLARI İLE KAMU GÖREVLİLƏRİ ETİK KURULU KARARLARININ KARŞILAŞTIRILMASI HAKKINDA ÇALIŞMA
Doc. Amanbek MURZAKMATOV Doc. Kubanychbek ISAKOV ETIQUETTE OF KYRGYZ HOSPITALITY	Doç. Dr. İradə ZƏRQAN KAFKASYA MÜRİDİZMİNDE DİN VE KALKINMA İLİŞKİSİ

AL FARABI JOURNAL

5-ci Beynəlxalq Sosial Elmlər Konfransı

Zal: FARABI-1

Tarix və saat: 03.08.2019 / 10⁰⁰-15⁰⁰

NESİMİ İCLASI

AL FARABI JOURNAL

5-ci Beynəlxalq Sosial Elmlər Konfransı

Tarix: 04.08.2019

ŞƏHƏR GƏZİNTİSİ

FOTO QALEREYA

**Təbirdə çəkilən bütün şəkillər İKSAD CONGRESS
CƏMIYYƏTİ Facebook Qrupunda yayımlandı //
Şəkilləri əldə etmək üçün qrupa daxil olun...**

AL FƏRƏBİ

5. BEYNƏLXALQ SOSIAL ELMLƏR KONFRANSI

1-4 Avqust 2019/ BAKI – AZƏRBAYCAN

MƏZMUNU

KONFRANS ID	I
ELM ŞURASI.....	II
KONFRANS PROQRAMI.....	III
FOTO QALEREYA.....	IV
MƏZMUNU	V

Hacer HUSEYNOVA- BİR DAHA “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” HAQQINDA.....	1
Günel ORUCOVA- ŞAH İSMAYIL XƏTAINİN “DİVAN”INDA KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN YERİ	6
Nazmiyyə YİĞİTOĞLU TÜRK-ERMENİ MUNAKAŞASI “MOLLA NASREDDİN” MİZAH DERGISİ'NDE	11
Tomiris BABANLI- ALI BEY HUSEYNZADE'NİN TÜRKÇÜLÜK IDEOLOJISI VE “FUYUZAT” DERGISİ ARACILIĞIYLA YAYIMI	19
Şəfa MURADOVA- XV ƏSR İRFAN POEZİYASINA NƏSİMİ İRSİNİN TƏSİRİ.....	25
Pakizə ZAKİROVA- ARİF ABDULLAZADƏ YARADICILIĞI VƏ MİRZƏ CƏLİL İRSİ.....	30
Halide METE- TÜRK DESTANLARINDA MUCİZEVI DOĞUM VE MUCİZEVI GÜÇ PARADIGMASI	31
Gülçöhrə ALIYEVA- NƏSİMİ YARADICILIĞINDA BƏZİ DİL MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA.....	41
Mehmet Ali ÖZDEMİR- İŞİTME ENGELLİLƏRİN MÜZİK EĞİTİMİ SÜRECİNDE BLOK FLÜT ÖĞRETİMİ.....	46
Qorxmaz ƏLİLİCANZADƏ & Sehranə KASİMİ- MİZRABLI SİMLİ AZƏRBAYCAN MUSIQI ALƏTİ -“ƏLBUTA”...	61
Peri PAŞAYEVA- ŞAĞİRD NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ	71
Melahat BABAYEVA- ASADULLA BEY ŞAHTAHTİNSKİ'NİN FOLKLOR ÇALIŞMALARI.....	73
Melahat BABAYEVA- FOLKLOR TOPLAYICISI MİTHAT BEY MELİKOV	78
Emre Ahmet SEÇMEN- SİNEMADA DİJİTAL ÜRETİM DÖNEMİNDE ANALOG DENEMELER: CHRISTOPHER NOLAN SİNEMASI VE IMAX KAMERA ÖRNEĞİ	83
Pərvanə KƏRİMOVA- “QARDAŞ ƏDƏBİYYATLAR” JURNALINDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ. (YAVUZ AKPINARIN MƏQALƏLƏRİ ƏSASINDA)	84
Pərvanə KƏRİMOVA- YAVUZ AKPINAR TƏDQIQATLARINDA MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN KOMEDİALARININ TƏHLİLİ	87
Həşim AKÇA & Oğuzhan BOZATLI- MALİ DEVALÜASYONUN TEORİK TEMELLƏRİ VE SONUÇLARI ÜZERİNDE BİR DEĞERLENDİRME.....	88
Volkan YURDADOĞ- KAMU ÖZEL İŞBİRLİĞİNİN SINIRLAMALARI: GEÇMİŞ DENEYİMLƏRDEN ELDE EDİLENLER.....	90
Pərvin SADIQOVA- ARA LIQ DƏNİZİNİN ŞƏRQİNDƏ TÜRKİYƏNİN STRATEJİ MARAQLARI	92
Firoz FAOZİ- A RESEARCH STUDY ON THE RELATIONSHIP BETWEEN AZERBAIJAN AND AFGHANISTAN .	93
Semayə MEMMEDOVA- XX YÜZYILIN 30. YILLARINA KADARKI AZERBAIJAN İPEKCİLİĞİNİN GELİŞİMİ	94
Təranə NAĞİYEVA- ANA DİLİMİZİN SAFLIĞINI QORUMAQ HƏR BİRİMİZİN MƏNƏVİ BORCUDUR	100
Азиза АХМЕДОВА- ФОЛЬКЛОРИЗМЛАР ЛИНГВОПОЭТИКАСИ МАҚОЛЛАР МИСОЛИДА	106
İradə ZƏRQAN- KAFKASYA MÜRİDİZMİNDE DİN VE KALKINMA İLİŞKİSİ.....	107
Nazilə ABDULLAZADE- SEYİD HƏMZƏ NİGARİNİN DİNİ GÖRÜŞLƏİ VƏ MULTİKULTURALİZM	108

AL FARABİ 5. BEYNƏLXALQ SOSIAL ELMLƏR KONFRANSI

Aygün HEYDƏROVA- HÜSEYN ABBASZADƏ BƏDİİ NƏSRİNDƏ SATİRA VƏ YUMOR (satirik hekayələri əsasında).....	109
Aytən HEYBƏTOVA- AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA MİLLİ RUHUN İNİKASI.....	113
Gülнар Eqiq Cafarzade- KAÇAR HANEDANLIĞININ YAZARLARI VE ŞAİRLERİ VE ONLARIN EDEBİYATA GETİRDİKLƏRİ YENİLİKLER.....	115
Təranə MƏMMƏDOVA- REGION FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİNDƏ ƏHALİNİN MƏŞĞULİYYƏTİNİN ƏKSİ (Şəki-Zaqatala bölgəsi üzrə).....	117
Təranə MƏMMƏDOVA- KİTABİ-DƏDƏ QORQUD DASTANINDA NƏSİHƏT MOTİVİ.....	121
Mehmet Nuri ÇINARCI- ŞEYHÜLİSLAM ARİF HİKMET TEZKİRESİNDE OSMANLI TOPRAKLARI DIŞINDA YAŞAYAN ŞAİRLER.....	122
Mehmet Nuri ÇINARCI- ADNİ DEDE'NİN NASİHATNAMESİNDE KULLANILAN İKTİBASLAR VE İŞLEVLERİ.....	123
Həmzə ƏLİYEV- POEZİYA DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN BƏDİİ QAYƏSİ.....	124
Çinarə QƏHRƏMANOVA- AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏRB DİALEKTİ.....	129
Əlvən CƏFƏROV- AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKEYƏDƏ ETNOLINQVİSTİK PROSESLƏR VƏ DİL SİYASƏTİ.....	133
Səfa ABADOVA- DİLİN SİNTAKTİK SİSTEMİ.....	139
Nərmin XUDAVERDİYEVƏ- MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ SİNKRETİZM.....	143
Nərmin XUDAVERDİYEVƏ- AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ SİNKRETİKLİYİN TƏDQIQI.....	148
Günay EFENDİYEVƏ- YABANCI ESERLERİN ÇEVİRİSİ ZAMANI ULUSAL ÖZELLİKLERİN KORUNMASI.....	154
Könül SƏMƏDOVA- ŞİMAL LƏHCƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİN ETNİK MƏNŞƏYİ HAQQINDA.....	157
Jale COŞKUN- RUSÇA VE TÜRKCƏ ATASÖZLERİ VE DEYİMLƏRİN SEMANTİK VE YAPISAL ÖZELLİKLERİ.....	162
Ülviyyə YUSUBOVA- AZERBAJCANCA DA VE TÜRKCƏDE ASIL SAYI SIFATLARI VE BU SIFATLARIN SEMANTİK ÖZELLİKLERİ.....	167
Yegane HACIYEVƏ- RUS ADBİLİMİNDE TÜRKCƏ TOPONİMLERİ.....	171
Xatirə ƏLİYEVƏ- ƏHMƏD CAVAD VƏ ANA DİLİ.....	175
Rübabə ABİYEVƏ- XX YÜZYILIN 60-70'Lİ YILLARINDA HAYDAR ALİYEV VE AZERBAJCAN HAVACILIĞI.....	177
Meryem GÜRBÜZ- HÂREZMŞAHLAR DEVRİNDE (1097-1231) ŞEHİRLƏRİN KARAKTERİ.....	182
Günəl MEMMEDOVA- EĞİTİMDE KALİTE GÜVENCE SİSTEMİ.....	195
Günəl MEMMEDOVA- EĞİTİMİN TEMEL SORUNLARI.....	202
Solmaz CABBAROVA- UŞAQLARIN AİLƏDƏ ESTETİK TƏRBİYƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏŞKİLİ.....	203
Amanbek MURZAKMATOV & Kubanychbek ISAKOV- ETIQUETTE OF KYRGYZ HOSPITALITY.....	207
Dilara MEHMETOĞLU & Buket ÖNAL- AZERBAJCAN'DA BİR CEDİTÇİ HÜSEYİNZADE ALİ BEY.....	208
Dilara MEHMETOĞLU & Buket ÖNAL- TÜRKCƏ SİYASAL YAŞAMINDA BÜLENT ECEVİT VE ARAYIŞ DERGİSİ.....	209
Aygün ƏLİYEVƏ- AZƏRBAYCAN-AVROPA İTTİFAQI MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN SİYASİ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ.....	210
Mahirə ƏZİZOVƏ- XIX ƏSRİN I YARSINDA DƏRBƏND DƏ HƏYATA KEÇİRİLMİŞ TƏHSİL İSLAHATLARI.....	214
Səbinə ƏLİYEVƏ- KİPR MÜNƏAQİŞƏSİNİN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ.....	218
Metin OCAK & H. Nejat BASIM- LİDERLƏRİN ENTELEKTÜEL TƏŞVİK DAVRANIŞLARININ ÇALIŞANLARIN RİSK ALMA DAVRANIŞI VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIKLARI ÜZƏRİNƏ ETKİSİ: GÖRGÜL BİR ARAŞTIRMA.....	227
Gönül GÜL EKŞİ & Fatma Zehra TAN- ÖRGÜTSEL ETİK KAVRAMI: TBMM ETİK KOMİSYONU KARARLARI İLE KAMU GÖREVLİLERİ ETİK KURULU KARARLARININ KARŞILAŞTIRILMASI HAQQINDA ÇALIŞMA.....	235
Abdolhamid KAMİ- İRAN TÜRKMENLƏRİNİN ELİPBİY KYNÇLYKLARY.....	237
Vaqif ƏLİYEV- UŞAQ FOLKLORUNDA YER ADLARI.....	238

BİR DAHA “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” HAQQINDA
BİR DAHA “DEDE KORKUT” HAKDA
AGAIN, ABOUT "DEDE KORKUT"

Hacer HUSEYNOVA

Prof. Dr. Azərbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi

ÖZET

Tarihsel olaraq, çağdaş dövəmdə bize malum olan antik Türk destanları iki quruba ayrılır: İslam öncəsi və İslam sonrası destanlar.

1. aşama m.ö.-den çağımızda X yüzylın yarısına kadar olan dövəme ehate etmişdir. Bu destanlar Saka, Hun, Goyturk ve Uygurca destanlarını içerir. "Kitabi-Dede Gorgud" destanı özellikle bu destanlar arasında öne çıkıyor.

"Kitabi-Dede Gorgud" destanı, Türk toplumunun mitolojik düşünceden tarihi dövəmine geçişini kapsıyor. "Kitabi-Dede Gorgud", Türk halklarının yarattığı kültürel abideler arasında zengin, gizemli, evezolunmaz bir sanat eseridir. M. F. Köprülüzade söylemişdir ki, eğer Türk edebiyatının bütün eserlerini terazinin bir gözüne koyulsa ve “Kitabi-Dede Gorgud” diyer gözüne konulması halinde, “Kitabi-Dede Gorgud”un daha ağır gelecek. Diğer Türk destanlarının aksine, "Kitabi Dada Gorgud" destanı esasen Kafkasya bölgesi ile bağlıdır. Destan hakkında bu fikri V.Bartold de doğrulamıştır.

Tarihen türklerin çok geniş bir coğrafyaya sahip oldukları bir gerçektir. Dünya ve Doğu literatüründe çok takdir edilen "Shahname" destanıyla aynı seviyeye dayanan ve Azərbaycan Türklerine ait olan destan "Kitabi-Dede Qorqud"tur. "Kitabi-Dede Gorgud" destanı Oğuz hanlarının destanıdır.

Mevcut bilgilere göre, “Dede Gorgud” destanlarının iki kopyası bilinmektedir. Bunlardan biri 1815 yılında Almanya'daki Drezden Kütüphanesinde Alman bilim adamı F.Dits, diğeri ise 1952'de Vatikan Kütüphanesi'ndeki İtalyan bilim adamı Ettore Rossi tarafından keşfedildi. Almanya'da (Berlin) 37 sayfalık Berlin kopyası, her sayfasında ise 34 satır olan, Dresden kopyasından göçürülmüş hesap ediliyor.

Tarihçilerin çok geniş bir coğrafyaya sahip oldukları bilinen bir gerçektir. Dünya ve Doğu literatüründe çokça takdir edilen "Shahname" destanıyla aynı seviyeye dayanan bir anıt, Azərbaycan Türklerine ait destan "Kitabi-Dede Qorqud". "Kitabi Dada Gorgud" destanı Oğuzhan'ın destanıdır.

Mevcut bilgilere göre, Dada Gorgud destanlarının iki kopyası bilinmektedir. Bunlardan biri 1815 yılında Almanya'daki Drezden Kütüphanesinde Alman oryantalist H.F.Dice, diğeri ise 1952'de Vatikan Kütüphanesi'ndeki İtalyan bilim adamı Ettore Rossi tarafından keşfedildi. Almanya'da (Berlin), 37 sayfalık Berlin, sayfa başına 34 satır, Dresden kopyasının bir kopyası olarak kabul edilir.

Son zamanlarda, Kazakistan'da yeni bir kopyanın bulunması ile ilgili fikirler de vardır. Bu fikre göre, bu nüshada 13 boy olması söylenilir. Hiç şüphesiz şu destan la ilgili bilim adamları tahkikatlar aparacak, kendi sözlerini söyleyecekler.

"Kitabi-Dede Gorgud" da etnokültüroloji, etnopsikolojik konular, askeri sanat, devletçilik vb. sorunlar ön plana çıkmıştır.

E.Alibeyzadeh, "Kitabi- Dede Gorgud" destanının 6-7. yüzylı ve ya daha öncelere ait bir eserb olduğunu ve Dede Gorgud tarafından yazıldığını söylemiştir. Bazı gerçeklere göre, Dada Gorgudun tarihi bir şahsiyet olması fikrini kabul etmiştir.

Azərbaycan ve Türk dillerinde "Korqud" kelimesini "Kor Kurt" şeklinde izahı ile karşılaşıyoruz. Şöyle açıklama, destan'ın çok eski bir tarihe sahip olduğunu kanıtlar.

"Kitabi- Dede Gorgud" da kullanılan antroponimlerden 77'si, türkçe, 24 Arap ve 2'si farsçadır. Şu fikri şöyle izah etmək olar ki, daha sonraki yüzyıllarda destan'ın yüzü göçürülərken ona ilavelər edilmiş ola bilər.

Ancak bu ilavelər, "Kitabi-Dede Gorgud"un antik dövəmlərə ait olduğu fikrini inkar etmeməkdədir.

Açar sözlər: Dastan, Dede Qorqud, Türk Eposu, Mədəniyyət

Anahtar kelimələr: Destan, Dede Gorkut, Türk Destanları, Kültür

Key words: Saga, Dede Gorgud, Turkish Epos, Culture

Müasir dövrdə bizə məlum olan qədim türk dastanları tarixilik etibarını ilə iki mərhələyə aid edilir: islamdan öncəki və islamdan sonrakı dastanlar.

I mərhələ e.ə-dən başlamış bizim eranın X əsrinin yarısına qədər olan dövrü əhatə etmişdir. Bu dastanlara Saka, Hun, Göytürk, Uyğur tarixinə aid dastanlar daxildir. Həmin dastanlar içərisində "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsi xüsusilə seçilir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı türk toplumunun mifoloji təfəkkür dövründən tarixi dövrünə keçid dövrünü əhatə edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" türk xalqlarının yaratdığı mədəniyyət abidələri içərisində olduqca zəngin, əsrarəngiz, əvəzolunmaz sənət əsəridir. M.F.Köprülüzadənin demişdir ki, türk ədəbiyyatının bütün əsərləri tərəzinin bir gözünə, "Kitabi-Dədə Qorqud" o biri gözünə qoyulsa, yenə də Kitabi-Dədə Qorqud tərəfi ağır gələr". Digər türk dastanlarından fərqli olaraq "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı, əsasən, Qafqaz ərazisi ilə bağlanır. Bu fikri dastan haqqında məlumat verən V.V.Bartold da təsdiqləmişdir (7.19-129).

Tarixən türklərin olduqca geniş bir coğrafiyasının olduğu məlum məsələdir. Dünya və Şərq ədəbiyyatında yüksək dəyərləndirilən "Şahnamə" dastanla eyni səviyyədə dayanan bir abidə Azərbaycan türklərinə məxsus olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanıdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı oğuz xanlarının dastanıdır (8. səh.27-29).

Əldə olan məlumatlara görə, "Dədə Qorqud" dastanının 2 nüsxəsi məlumdur. Bunlardan birini 1815-ci ildə alman şərqşünası H.F.Dits tərəfindən Almaniya, Drezden kitabxanasında, digəri isə 1952-ci ildə İtaliya alımı Ettore Rossi tərəfindən Vatikan kitabxanasında tapılmışdır. Almaniya (Berlində) hər səhifəsində 34 sətir olan 37 səhifəlik Berlin nüsxəsi isə Drezden nüsxəsindən köçürülmə hesab edilir.

Son vaxtlar yeni bir nüsxənin Qazaxstanda tapılması fikri də KİV-də öz ifadəsini tapmışdır. Həmin fikrə görə, bu nüsxədə 12 deyil 13-cü boy da vardır. Sözsüz ki, abidənin tədqiqinə, araşdırılmasına başlanacaq, elm adamları öz sözlərini deyəcəklər.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da türklərə məxsus etnokulturologiya, etnopsixologiya məsələləri, hərbsənəti, dövlətçilik, idarəçilik və s. məsələlər öz ifadəsini tapmışdır.

E.Əlibəyzadə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının VI-VII əsrin ədəbi yadigarı olduğunu və Dədə Qorqud tərəfindən yazıldığını fikrini söyləmişdir. Lakin dastanda verilən qədim oğuz-türk adət-ənənələrinə, əxlaq normalarına əsaslanaraq, deyə bilərik ki, abidədə hadisələr V-VI əsrlər və ondan əvvəlki əsrlərə uyğundur. O, müəyyən faktlara əsasən Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olduğunu söyləmişdir.

Azərbaycan və türk dillərində Qorqud sözünün Qor Qurd kimi izahı ilə rastlaşırıq. Bu izahabidənin çox qədim tarixə malik olmasını isbat edir.

"Kitabi- Dədə Qorqud"da işlədilən antroponimlərdən-77 şəxs adından 50-si türk, 24-ü ərəb və 2-si fars mənşəlidir (2. s.111).

Bu fikri isə belə əsaslandırmaq mümkündür ki, dastanın sonrakı əsrlərdə üzə köçürülərəkən ona əlavələr edilmişdir. Lakin bu əlavələr "Kitabi-Dədə Qorqud"un əski dövrlərə aid olması fikrini inkar etməyə əsas vermir və ərəb adları buraya sonralar daxil edilmişdir.

Dastandan görünür ki, müxtəlif dinlərin hökm sürdüyü dövrlərdə dastana yeni boylar artırılmışdır. Dastanda hətta şamanizm, totemizm ünsürlərinə də rast gəlinir. Dastan X-XI əsrlərdə yazıya alınarkən islam dininin təsirinə də məruz qalmışdır. Dastanda təsvir olunan adət-ənənələr, əxlaq normaları və s. də abidənin islam dininin qəbulundan əvvəl yaranmasını isbat edir. Məsələn, qızın ova çıxması, at çapıb ox atması, gürz tutub gülüşməsi, ərə getmək istədiyi oğlanı yoxlaması, döyüşdə ərəinə kömək etməsi islamdan qabaqki adətlərdir. Dastanın üzünü köçürən şəxslər islam dini ilə bağlı bəzi epizodlar əlavə ediblər. Hətta onlar Dədə Qorqudu daha çox diqqətəşayan etmək istədiklərindən onun Məhəmməd Peyğəmbərlə görüşməsi anından bəhs etmişlər. Onlar bunu etməklə Dədə Qorqudun əsl kimliyini gizlətməmişlər. Eyni zamanda bir cəhət də diqqəti cəlb edir ki, dastan qəhrəmanlarının heç biri ikiarvadlı və ya çoxarvadlı deyil. İslam belə bir şeyə izn verdiyi halda, dastanda biz bunu görmürük. Elə bu da dastanın daha öncə yazıldığına işarədir.

Dastanı araşdıran ərəb tarixçiləri həqiqətləri gizləmiş, hətta Dədə Qorqudun Peyğəmbərlə görüşdüyü epizodu da kitaba daxil etmişlər. Dastanın bizə məlum olan əlyazmalarında belə faktın olması da onu sübut edir ki, həmin əlyazmalar (Vatikan və Drezden) əsl əlyazmalar deyil, onlar ərəblərin üzünü köçürdüyü əlyazmalardır. Məlumdur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un Vatikan nüsxəsi Qahirədə yaşamış Sidqi təxəllüslü müəllifin (əsl adı Seyid Əhməd bin Həsən Bali əd-Dəvədaridir) XVI əsrin ortalarında üzü köçürülmüş "Hekayəti-lətifeyi-üçubə və məhcubeyi-zərifə" adlı əsəri ilə eyni məcmuədədir (5).

Vatikan nüsxəsi Ağqoyunlular dövründə Uzun Həsənin tapşırığı ilə Aşıq tərəfindən qələmə alınmış. Həmin nüsxədə "Qorqud Ata Ağzından, Ozan Aydır" yazısının olması bunun sübutudur.

Dədə Qorqud nağıllarını qələmə alan Ağqoyunlu aşiq, hər halda, yüksək ədəbi biliyə və bacarığa malik idi. O, yeni dastan üzərində islam-türk sintezi formasında işləmişdir. "VII əsrdə yazıldığı iddia edilən bir əsərdə XIV əsrə aid məlumatlar hardandır?" kimi suallara da elə burada cavab tapılır. Dastanın bizə məlum olan nüsxələri Ağqoyunlular dövründə yazılıb. Bəs Kitabi-Dədə Qorqudun orijinal əlyazması hardadır? Dastanın tarixi ilə bağlı bilgili mütəxəssislərin iddiasına görə, orijinal əlyazma Misirdədir və hətta bəzi iddialara görə, piramidalardan birində ciddi-cəhdlə qorunur.

Prof. İ.Vəliyev Kitabi-Dədə Qorqudla Şumer tarixinin epik izləri, o cümlədən Şumer eposu "Bilqamıs" arasında süjet, ideya, fikir, poetik üslub, obraz paralelləri aşkarlamışdır. Bu fikri təsdiqləmək üçün deyək ki, adı çəkilən kitab dünyada yeganə kitablardan sayılır ki, türk kodu ilə işarələnmiş işarələr sistemi kimi qeyd edilir.

E.Əlibəyzadə 2007-ci ildə işıq üzü görmüş "Türk-Azərbaycan bədii düşüncəsinin ilkin qaynaqları" kitabında "Bilqamıs" dastanı və Kitabi-Dədə Qorqud eposu arasında uğurlu paralellər aparıb, müqayisəli təhlillər verib, maraqlı nəticələr çıxarıb. Şumer və onun ətrafında yaranan ədəbiyyatın və mədəniyyətin gil lövhələrə köçürülüb saxlanması, onların dövrümüzdə qədər gəlib çıxması göstərir ki, xalq ədəbiyyatında yaşayan bir çox sözlərin, əsatir və mifik anımların, əfsanə motivlərinin bizim minilliklərdə "Dədə Qorqud" boylarında, oğuznamələrdə və ümumən ozan-aşıq sənətində izləri, əlamətləri qalmışdır.

Alman şərqşünası Fridrix Dits yazır: "Homer Asiya səyahətində Təpəgöz əfsanəsini eşitmiş və Polifemin əsas həyatını oradan almışdır. Kim bilir, bəlkə o, əfsanəni hər hansı bir oğuz qəbiləsi arasından eşitmişdir? Çünki bu qəbilə Primanın müttəfiqləri olaraq yunanlara qarşı Troya müharibəsində hərəkət etmişdir".

Söylədiklərimizdən belə bir nəticə çıxır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" bizə təqdim edilən kimi islam dövründə deyil, eramızdan öncəki illərdə yaranıb.

Türk dastanlarını incələyərkən belə bir fikir diqqəti cəlb edir ki, bu dastanlarda insanların qədim mədəniyyətləri, dünyagörüşləri öz ifadəsini tapmışdır. Bunların arasında Günəşə, oda, atəşə sitayiş, dağa sitayiş və s. də vardır. Ən qədim kulturlardan biri Günəş kultu hesab edilir. Tunc dövründə Günəş kultu böyük inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Günəş kultundan sonra Dədələr-atalar kultu formalaşmış, və onlar da Günəş kimi qüdrətli, qadir hesab edilmiş, adları Günəşlə yanaşı işlənmişdir. Bunu Dədə Günəş pirininin adında görmək mümkündür, onlar çox yaxın və bir-birini əvəz edən ən qədim kulturlar olmuşdur.

Dədə Qorqudu Günəş Ata kimi də qəbul etmək olar. Dastanın “Basatın Təpəgözü öldürdü” boyunda onun adı Günəş Ata kimi verilmişdir. Burada “Qorqud” adının etimologiyası haqqında bəzi fikirlərlə öz fikirlərimizi bildirməyi də vacib sayırıq. O. Süleymenovun fikrincə, “Qorqud” sözü qədim Şumerlə bağlıdır ki, bu ad daha sonra Misirə və s. ölkələrə yayılmışdır. O, eyni zamanda bu adın qədimdən “Görgüt” şəklində söylənmiş olduğunu iddia etmişdir. O. Süleymenov həmçinin “gör” sözünün izahını vermişdir. “Gör” sözü isə onun fikrincə, Şumer “hör” (günəş) sözündən törəmişdir: Günəşin səmadakı hərəkəti ilə bağlı müxtəlif şəkillər almasını Şumerlər heroqlifləri ilə göstərmiş, sonradan isə Türk kahinləri bu heroqlifləri “günəş” kimi izah ediblər (4. s. 213).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Qorqud adındakı “qor” sözü ilə bağlı başqa bir fikir də vardır: Guya V əsrdə Albaniyada şimaldan Qor və Qazan adlı iki bəy öz tayfaları ilə gəlib Syuni əyalətində (indiki Zəngəzurda) məskunlaşmışlar.

Hər iki bəyin adlarının türk mənşəli olduğu şübhəsizdir. Albaniyada Qoroz qalasının olması faktı da var ki, bu qalanın adı indiyədək Ermənistanda Qoris (əslində Gorus) formasında qalmışdır. QOR-is isə QOR-ATA, türklər demişkən Dədə QOR QURDun yaşadığı yer şəklində izah oluna bilər.

Oğuz xaqanın, Bayandır xaqanın, Sunkur bəyin, Şəktur xanın, habelə Qırçaq xanın və başqalarının fəaliyyət mərkəzi – onların əsas məkanları, başlıca oyaqları Göyçə gölü ətrafı, Qarabağ qışlağı, Alagöz yaylaqları, Əlincə qalasının olduğu yerlər, qədim Azərbaycan torpaqlarıdır. Hər iki bölgə tarix boyu oğuzların sıx-sıx yaşadıkları coğrafi məkan sayıldığından o yerlərdə Dədə Qorqud boylarına məxsus adlar və ünvanlar dövrümüzdə də özünü qoruyub yaşatmaqdadır. “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda Uruzbek adı çəkilir. Bu ad albanlarda geniş yayılmışdır və e.ə.I əsrin 60-cı illərində alban çarı Oroz, Oroys başqa qədim türkdilli xalqlardakı Oruz, Uruz, Orus şəxs adları ilə eyni köklü hesab edilə bilər.

V əsr Roma müəlliflərinin qeydlərində Albaniyanın köklü sakinləri abdallardan danışarkən onları mənşəcə Hun tayfalarından hesab edirdilər. Qədim türkcədə abdal “ov Tanrısı” mənasında işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da albanlardan türk xalqlarından biri kimi söhbət açılır və əsərin baş qəhrəmanlarından Qazan xan alpanların, yəni albanların başçısı kimi təqdim olunur. Şərqsünas-alim Süleyman Əliyarov bu barədə yazır: “Türkiyəli tədqiqatçı Ergin “Kitabi-Dədə Qorqud” un Drezden nüsxəsindəki əlyazmada hər iki halda “alpanlar” yazıldığını bildirmişdir. Kitabda “alpanlar” etnoniminə rast gəlinməsi onun Azərbaycanda baş verən hadisələrlə bağlı olduğunu və Azərbaycan ərazisində yarandığını isbat edir. Bu xalqın eramızdan əvvəl IV əsrdən etibarən X yüzilliyə qədər 1500 illik bir vaxt ərzində Azərbaycanda yaşaması söylənilir.

“Kitabi Dədə Qorqud”un boylarının sayı haqqında da müxtəlif fikirlər vardır. Bəzən 12 boy, bəzən 18, bəzi hallarda 24 boy olması kimi fikirlər vardır. Kitabın 24 boydan ibarət olması qəbul edilə bilər. Bu, Albaniyada olan 26 tayfadan iki irandilli tayfayı çıxmaq şərtilə 24 türk tayfasının sayı ilə eynidir. 24 oğuz boyu Oğuz xaqanın 24 nəvəsinin adı ilə bağlıdır. Hər boyun öz onqonu, öz damğası olmuşdur. Professor Qəzənfər Kazımov qeyd edir ki, Oğuz boyları “Sağ qanad” və “Sol qanad” deyilən iki qanada ayrılırmış. Bunlar Üç Oq və Boz Oq adlarını daşıyırmış. Sağ qanaddakı ilk boyun adı Qayı olmuş və bu boy öz əsasını Oğuzun böyük oğlu Gün xandan almışdır; Sol qanadda əsas boy Bayat boyu olmuş, bu boy öz əsasını Göy xandan götürmüşdür. Dastanlarda aparıcı şəxs Bayandır xan Bayat boyundan olmuşdur.

Qəzənfər Kazımovun “Bayandır tayfasının - Sol qanadın hakimiyyətini təsvir edir” ifadəsi göstərir ki, Qayı türklərinə məxsus edilən 12 boy gizlədilmişdir. Mənbələrdə Məhəmməd Peyğəmbərin (s) türk soylu Qayı boyundan olması fikri vardır, məhz ərəblərin ciddi-cəhdlə gizlətdiyi 12 boy Qayı tayfasına da aid ola bilər.

Lakin bizə məlum olan 12 boydur. 13-cü boyu Bəkir Çobanzadə Leningrad Şərqsünaslıq İnstitutunun arxivində tapmışdır. Sonradan bu hekayətin Azərbaycanda dərcinə izn verilməyib və gizli arxivə köçürülmüşdür.

Misirli müəllif Əbu Bəkr ibn Abdullah Aybek Ed-Devadarinin “Dürerüt-Tican” adlı ümumi tarixində Dədə Qorqud hekayələri ilə bağlı mühüm məlumat öz ifadəsini tapmışdır. Əslən Səlcuq sülaləsindən olan alim yazır ki, Çingiz Xana məxsus müqəddimədə Oğuznamə haqqında məlumat verib. Oğuz

Türklərinin “Oğuznamə” (Dədə Qorqud dastanı) adlandırdığı bir kitab var ki, əldən-ələ keçirir, qoruyurlar. Kitabın bir nüsxəsini Çingiz xan özündə saxlayarmış (10. s.388-389).

ƏDƏBİYYAT:

1. Muharrem Erginin. “Dede Korkut Kitabı”. İstanbul 1969
2. M.Həməzəyev. “Kitabi-Dədə Qorqud” Baltik xalqlarının dillərində”. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2017
3. K.Abdullayev. “Sirr içində dastan və yaxud Gizli Dədə Qorqud”. Bakı: Elm, 1999
4. O.Süleymanov. "Az-Ya". Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2007, 272 s.
5. Adilov M. “Kitabi - Dədə Qorqud”un Vatikan nüsxəsinin bəzi paleoqrafik xüsusiyyətləri haqqında, Kitabi - Dədə Qorqud-1300, Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri, VI, “Örnək” nəşriyyatı, Bakı, 1999
6. İ.Şıxıyeva. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adlarının linqvostatistik xüsusiyyətləri. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı problemləri. Bakı, 1993, s.111
7. “Турецкий эпос и Кавказ. Книга моего Деда Кorkута. М.-Л., 1962, стр.19-129
8. Şahnamə və dünya epik ədəbiyyatı. İnqilab və mədəniyyət, 1934, N 9-10; səh.27-29
9. <http://news.lent.az/news/210483>
10. Kırzioğlu Fahrettin Neşri, Osmanlı Tarihleri, İstanbul 1949, s.388-389

ŞAH İSMAYIL XƏTAININ “DİVAN”INDA KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN YERİ

Günəl ORUCOVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı

ÖZET

Dil faktı baxımından köməkçi nitq hissələrinin inkişaf dövrü əsas nitq hissələrindən çox-çox sonrakı əsrlərə təsadüf edir. Əslində köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrinin lüğəvi mənə fəallığını itirmiş formasıdır. Diqqət etdikdə bu sözlərin böyük qismi isim, sifət, feil və s. söz qruplarının qrammatik ortaqlığı ilə seçilir. Morfemik yaxınlıq tələb edir ki, deyək belə sözlər adı çəkilən nitq hissələrindən törəmişdir. Amma tədricən leksik aktivliyini itirmiş sözlər morfoloji əlamətlərlə oxşar funksiyanı daşımışdır. Eyni zamanda köməkçi nitq hissələri ilə köməkçi sözlər eyni şeydir. Hiss, həyəcan bildirən sözlər köməkçi nitq hissəsi deyil, köməkçi sözdür. Demək, köməkçi sözlər anlayışı daha genişdir. Xətəinin dilində də köməkçi sözlər kəmiyyətə çox və fəaldır. Dilçilikdə belə bir fikir vardır ki, köməkçi sözlər leksik mənəli sözlərdən yaranmışdır. Doğrudur, bunların içində ərəb, fars əsilli vahidlər də yox deyil. Xətəinin şeirlərinin hamısında köməkçi sözlərə rast gəlmək mümkündür. Bir məsələ də vardır ki, köməkçi nitq hissələri ümumxalq dilinə nisbətən ədəbi dildə daha işləkdir, əsasən modal sözlər və bağlayıcı. Leksik mənəsi olmayan sözlərin həmin dövrdə inkişaf vəziyyətini nəzərə aldıqda Xətəinin dilində bu sözlərin işlənmə tezliyi ümumxalq dilindən çox ədəbi dilə yaxındır.

Xətəi dilinin qoşmaları. Bənzətmə və müqayisə bildirən köməkçi sözlər müasir dilimizdəki kimidir. Qoşmalar ədəbi dildə milli sözlərin çoxalması ilə intensiv mövqeyə malik olmuşdur.

Birgəlik və vasitə bildirən *ilə, ilən* Xətəidə çox işlənən köməkçi nitq hissəsidir. Bu variantlar mahiyyətə və rolca bir-birindən fərqlənmir, işlənmə tezliyi yüksəkdir, omonimlik cəhətinə malik olaqraq həm də bərabərhüquqlu üzvləri bağlamağa xidmət edir. Xətəidə istiqamət bildirən qoşmanın xalq dilində işlənən variantına da rast gəlmək olar. Zaman bildirən qoşmalar hazırki dilimizdə olduğu kimi çıxışlıq hala qoşulur.

Xətəi dilində bağlayıcılar .Tabesizlik bağlayıcıları; Birləşdirmə bildirən *və, vəi, ü* bağlayıcılarından yalnız birincisi indiki Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də ümumxalq dilində işlənir . Amma klassik ədəbiyyatda ikinci və üçüncü variantlar işlək olmuşdur, Xətəi dilində də belədi. İştirak bildirən bağlayıcılar içində *həm* təkrarlanan morfem kimi deyil, (həm, həm də) tək işlənir. Xətəi dilində işlənən aydınlaşdırma bildirən bağlayıcı çağdaş Azərbaycan dili üçün işlək olmasa da, onun başqa variantı ədəbi dil vahididir. *Yəni* bağlayıcısı da işlək sözlərdəndir, indiki qrammatik mənada işlənir. Bir qəzəlidə *yəni* bağlayıcısı rədif kimi də işlənmişdir. *Ancaq* bağlayıcısı kimi Xətəidən əvvəlki şairlərin dilində də yoxdur . Müasir Azərbaycan dilində *ancaq* sözü həm bağlayıcı, həm də tək sözü mənada ədat kimi işlənir. Xətəidə də ədat kimi işlənmişdir. Xətəinin dilində tabelilik bağlayıcıları; Aydınlaşdırma bildirən, müasir dildə işlənməyən *kim* bağlayıcısı Xətəinin əksər şeirlərində tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında işlənmişdir. Bağlayıcıların mövqeləri arasında fərq yoxdur. Xətəi dilində köməkçi nitq hissələrindən ədatın daha çox işlənmə səbəbi sözün qüvvəsini, təsirini artırmaq , nümayiş etdirmək ehtiyacının ədəbi-bədii nümunəsi kimi yaranmışdır. Xətəi dilində ən çox işlənən köməkçi sozlərdən bir qrupu da qüvvətləndirici ədatdır. Ədat kimi səbəb, zaman, məkan mənə çaları yarada bilir. Ədatın təsdiq, inkar məzmunlu növlərinə Xətəinin dilində rast gəlmək tam təbiidir. Qətilik və əminliyin qüvvətli deyilməsi üçün ədatın bu növü yerinə düşür. Xətəi dilində modal sözlər kifayət qədərdir. Dövrün anadilli şairləri ilə müqayisədə sözə modallıq, münasibət ifadə edən kəlmələrdən daha çox istifadə Xətəi şerində rast gəlinir. Söz yox ki, burada da modal sözlərin yaranma və işlənmə dərəcəsi nəzərə alınır. Xətəinin dilində nida emosional situasiyaların ifadəsinə xidmət edir. Çağırış nidalarının içində *ya* sözündən də istifadə edilir. Lakin maraqlı bir məqam var ki, şairin aşiqənə -lirik məzmunlu şeirlərində *ey* nidası , daha çox dini, təbliğət məzmunlu şeirlərində isə ərəb dilindən keçmiş *ya* çağırış sözü işlənir. Xətəi hətta köməkçi nitq hissələrindən sintaktik fiqur kimi xalq dilinin köməkçi sözlərdə olan imkanlarını sınağa çəkməyi bacarmışdır.

Açar sözlər: “Divan”, Ədəbi Dil, Tarix, Morfolojiya, Qoşma, Bağlayıcı, Modal Sözlər, Əda

ABSTRACT

In terms of language fact, the development phase of ancillary speeches coincides with many subsequent centuries from the main parts of the speeches. In fact, the supporting parts are the form of the main parts of the speech, which has lost its vocabulary meaning. If we pay attention to these words, a large part of them differ with the grammar combination of nouns, adjectives, verb and others word groups. Morphological attitudes suggest that such words are derived from the above-mentioned speeches. However, words that have gradually lost their lexical activity have a similar function with morphological features. At the same time, assistive speech parts are the same with assistive words. Words meaning the feeling, exclamation are not assistive speech parts, but assistive words. So, the concept of assistive words is large. Assistive words in the language of the Khatai are a lot as quantitative and active. In linguistics has such an idea that assistive words are derived from lexic meaningful words. It is true, and there are also Arabian and Persian-based units. It is possible to find assistive words in all poems of the Khatai. There is also an issue that the assistive parts are more functional in the literary language than the national language, mostly modal words and conjunction. When it comes to the development of non-lexical words, the frequency of these words in the language of Khatai is much closer to the literary language than the national language.

Khatai language's **attachments**. The assistive words of analogy and comparison are like in our modern language. Attachments have an intensive position with the increase of national words in literary . *With, together* which mean he togetherness are the assistive parts of speech, which is often used in Khatai. These options are essentially different and do not differ from one another, the frequency of processing is high, and the existence of a well-balanced member serves to shut down equitable members. There is also a variant in the folklore that applies to Khatai.

Conjunctions in Khatai's language. **Coordinating conjunctions**; Only the first of conjunctions meaning the connection are used in both the literary and the national language of the present Azerbaijani language. But in the classical literature, the second and third variants were used, and in Khatai it is the same. Among the conjunctions *both* is not only a recurring morpheme, but also a single one. Although it does not use for the contemporary Azerbaijani language in the Khatai's language, it is another variant of literary language. That is, the connector is also operative in its present sense of grammar. In a ghazl, the conjunction *that is*, is also used as a rage. But there is no language in the language of previous poets like Khatai as a linker. In contemporary Azerbaijani language, however, the word is used both as a binding and just word. Khatai has also been developed as particle.

Subordinating conjunctions in Khatai's language; There is no difference between the positions of the connectors.

The reason for the more use of **particle** in the Khatai language is created as the literary-artistic example of the need to increase and demonstrate the power, effect, power of the word. A group of the most used assistive words in Khatai language is also a stronger particle. As a particle can create shades of meaning of cause, time, space. It is absolutely natural to come across the types of approve and denial in the language of Khatai. This type of particle is used to say strongness and certainty. There are enough **modal words** in the Khatai language. It is more commonly used in the Khatai poem of modality and attitude compared with the mother-tongue poets of the times. It does not matter where the modal words are created and developed. In the language of Khatai, an interjection serves as an expression of emotional states. It is also used *or* phrase in call interjections. But it is interesting to note that in poetry poems of the poet *ey* interjection is used, in more religious, propagandistic poems, the Arabic word *ya* is used. Khatai has even been able to experiment with the capabilities of the folklore's assistive words, such as syntactic figures, from the assistive parts of speech.

Key words: "Divan", Literary Language, Historical Morphology, Attachment, Conjunction, Modal Words, Particle

Dil faktı baxımından köməkçi nitq hissələrinin inkişaf dövrü əsas nitq hissələrindən çox-çox sonrakı əsrlərə təsadüf edir. Əslində köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrinin lüğəvi məna fəallığını itirmiş formasıdır. Diqqət etdikdə bu sözlərin böyük qismi isim, sifət, feil və s. söz qruplarının qrammatik ortaqlığı ilə seçilir. Morfemik yaxınlıq tələb edir ki, deyək belə sözlər adı çəkilən nitq hissələrindən

törəmişdir. Amma tədricən leksik aktivliyini itirmiş sözlər morfoloji əlamətlərlə oxşar funksiyanı daşımışdır. “Qoşma ilə ismin hal şəkilçisinin yaxın münasibətindən çıxış edərək, demək olar ki, sözlər arasında sintaktik əlaqə yaratmaq üçün qoşma ilə hal şəkilçiləri arasında vəzifəcə çox yaxınlıq vardır” (6, səh. 298) Eyni zamanda köməkçi nitq hissələri ilə köməkçi sözlər eyni şeydir. Hiss, həyəcan bildirən sözlər köməkçi nitq hissəsi deyil, köməkçi sözdür. Demək, köməkçi sözlər anlayışı daha genişdir. Xətəinin dilində də köməkçi sözlər kəmiyyətə çox və fəaldır. Dilçilikdə belə bir fikir vardır ki, köməkçi sözlər leksik mənalı sözlərdən yaranmışdır. Doğrudur, bunların içində ərəb, fars əsilli vahidlər də yox deyil. Xətəi dövründən düz beş yüz il keçmişdir. Deməli, XVI əsr Azərbaycan dilində köməkçi sözlər kifayət qədərdirsə və Xətəi dilində bunlardan lazımcına istifadə edilmişdirsə, o zaman Azərbaycan dili hələ XVI əsrə qədər uzun inkişaf yolu keçmişdir. “Qədim türk yazısı abidələrinin qələmə alındığı dövrdə (V-IX yüzilliklər) qədim türk abidələrinin dilində köməkçi nitq hissələri təşəkkül dövrü keçirirdi” (5, səh. 615). Bu isə onu deməyə əsas verir ki, Xətəi dövründə köməkçi sözlər altı əsrə yaxın inkişaf dövrü keçmişdir. Xətəinin şeirlərinin hamısında köməkçi sözlərə rast gəlmək mümkündür. Bir məsələ də vardır ki, köməkçi nitq hissələri ümumxalq dilinə nisbətən ədəbi dildə daha işləkdir, əsasən modal sözlər və bağlayıcı. Leksik mənası olmayan sözlərin həmin dövrdə inkişaf vəziyyətini nəzərə aldıqda Xətəinin dilində bu sözlərin işlənmə tezliyi ümumxalq dilindən çox ədəbi dilə yaxındır.

Xətəi dilinin **qoşmaları**. Bənzətmə və müqayisə bildirən köməkçi sözlər müasir dilimizdəki kimidir. Qoşmalar ədəbi dildə milli sözlərin çoxalması ilə intensiv mövqeyə malik olmuşdur. “XVI əsrin əvvəllərində ədəbi dildə işlənən Azərbaycan sözlərində getdikcə artan dəyişiklik nəzərə çarpır” (1, səh.172). *Yüzünə şeytan kimi ta qılmadı zahid sücud, Mütləqə kafərdir ol, gətirsün iman yenlədən;* (3, səh. 234, 9, səh.131)

Xətəi dilində **bağlayıcılar** .**Tabesizlik bağlayıcıları**; Birləşdirmə bildirən *və, vü, ü* bağlayıcılarından yalnız birincisi indiki Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də ümumxalq dilində işlənir. Amma klassik ədəbiyyatda ikinci və üçüncü variantlar işlək olmuşdur, Xətəi dilində də belədir; *Qış getdi, yenə bahar gəldi, Gül bitdüyü laləzar gəldi;* (3, səh. 108, 9, səh. 219); *Səbrü aramım gedibdir, görməzəm eynimdə xab, Firqətin bir eyləmişdir sübh ilə şamı mana* (4,səh. 46, 9, səh. 19). *İlə, ilən* bağlayıcıları da qoşma ilə omonim olsa da, Xətəi şeirlərində tez-tez işlənir; *Bağ ilən bustan işində sərvə qılman iltifat, Ta ki, gəldim bir nəzər şol qamətü bəlaya mən,* (3, səh.157; 9, səh. 136) *Ancaq* bağlayıcısı kimi Xətəidən əvvəlki şairlərin dilində də yoxdur. Nəsimidə leksik vahid kimi ədat mövqeyində iştirak etmişdir; *Könlüm diləyin dünyada canan bilir ancaq* .(10, səh. 178). Xətəidə də ədat kimi işlənmişdir; *Kim qarşuna varsa, gözün örtər, Ancaq nə gözün ki, yüzün örtər* (4, səh.58, 9, səh 249)

İştirak bildirən bağlayıcılar içində *həm* təkrarlanan morfeim kimi deyil, (həm, həm də) tək işlənir; *Aşiqin məşuq yüzüdür, qibləsi, həm Kəbəsi, Sən yüzünü şahə döndər, qiblə divar istəmə* (4, səh. 70; 9, səh.153) İnkərlıq bildirənlər; *Nə məstü nə aqıləm, nə huşyar, Bilməm özümü ki, xandəyəm mən* (3, səh. 63, 9, səh. 248). *Nə xudadan qorxar, nə hicab çəkər, Bir kötüdə namus, ar olmayınca.*(4, səh. 143, 9, səh. 307)

Xətəi dilində işlənən aydınlaşdırma bildirən bağlayıcı çağdaş Azərbaycan dili üçün işlək olmasa da, onun başqa variantı (*məsələn*) ədəbi dil vahididir; *Bürçində övliyaların ol filməsəl, tamam, Kövkəb içində nisbəti xurşidü mahdır.* (3, səh. 150, 9, səh. 70.) *Yəni* bağlayıcısı da işlək sözlərdəndir, indiki qrammatik mənada işlənir. Bir qəzəldə *yəni* bağlayıcısı rədif kimi də işlənmişdir; *Yenə bəpərvallığı yad etdigin yəni ki nə?* Olur-olmaz sözü bunyad etdigin **yəni** ki nə?(3, səh. 105, 9, səh. 157).

Qarşılaşdırma bildirənlər; *Ziddiyyət və qarşılaşdırma bildirən bağlayıcı kimi Xətəi dilindəki qrammatik mənasını və nitqdəki mövqeyini bu gün də olduğu kimi saxlayır. Kafərin rəhmi gəlür mən dərdməndin halinə, Leyk kafər sənəki yari-sitəmkar olmasun;*(3, səh.119, 9, səh.132) *Amma* ki, *yetirmək olmaz anə Kim xişm edər ol mana nə sanə;*(4,səh. 124, 9,səh.235) *Vəli* bağlayıcısı müasir Azərbaycan dili üçün köhnəlmişdir, Xətəi dilində təsadüf edilir; *Zülfün yüzün kənarını dutmuşdurur, vəli Kafər çərisi gəratı –iman dilər yenə* (3, səh. 24, 9, səh. 159).

Bölüşdürmə bildirənlər; *Sorsam ol şirin dodağın püstəmidir, ya nəbat, Yarəb, ol nazik vücudun ya səmindir, ya səmən;*(4, səh. 94, 9, səh. 133) *Gəh* yerid *idim çü ahu dağda Gəh axar idim çü cuy bağda;*(3, səh. 129, 9, səh. 223). *Bilməm özümü ki, xandəyəm mən, Ya mürdəmi, yoxsa zindəyəm mən*

(3, səh. 65; 9, səh.224). **Ya** bölüşdürmə bağlayıcısı da təkrar işlənir (*da* işlənmir); *Ol gedən yarımmdır, ya ixtiyarımmdır gedir? Bilməzəm canımmdır, ya sevgi yarımmdır gedir?* (3, səh. 57, 9, səh. 87)

Tabelilik bağlayıcıları. Aydınlaşdırma bildirən, müasir dildə işlənməyən (yaxud qərb qrupu dialektlərində *kim / kin* biçimlərində işlənən) *kim* bağlayıcısı Xətəinin əksər şeirlərində tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlamağa xidmət edir. Eyni zamanda *ki* bağlayıcısı da eyni məqsədlə, eyni qədərdə işlənmişdir. *Dün demişsən kim, sana göstərübən can alam, Yüzünü göstərmədin aldın rəvanımdan rəvan;* (3, səh. 154, 9, səh. 131) *Aldım qələmi ki, namə yazəm, Əhvali dilim kələmə yazəm* (4, səh.24, 9, səh.241)

Səbəb bildirənlər; Müasir Azərbaycan dilində *çünki* forması sabitləşmişdir. Odur ki, *çün* bağlayıcısı dili tərk etmişdir. Amma Xətəi dilində hər iki bağlayıcı paralel işlənmişdir. Xətəinin dilində *çün* öz yerini hələ tamamilə *çünki* bağlayıcısına verməmişdir. *Ey Xətəi, çün sənə həqdən nəzərdir hər zaman...* (2, səh. 39, 3, səh. 77) **Çünki** baş etməzsən tutduğun işi, Ər yükü gövhərdir, Saman gərəkmez. (3, səh.154, 9, səh. 311)

Şərt bildirən *əgər* bağlayıcısı çağdaş Azərbaycan dilində olduğu kimi Xətəi dilində də cümləyə şərt mənası verir. **Əgər** yatsam min il toprağ içində, Dürüstdür əhdi-peymanım, nə dersən?(3, 76, 9, səh. 143)

Güzəşt bildirən bağlayıcıya bir dəfə rast gəlmək mümkün oldu; **Hərçənd** ad ilə mən Səbayəm, Üşşaq yoluna can fədayəm. (4, səh.86, 9, səh. 258)

Xətəi dilində köməkçi nitq hissələrindən **ədatın** daha çox işlənmə səbəbi ruhu tam azad və maneəsiz bir şairin sözün də qüvvəsini, təsirini artırmaq , nümayiş etdirmək ehtiyacının ədəbi-bədii nümunəsi kimi yaranmışdır.

Xətəi dilində ən çox işlənən köməkçi sozlərdən bir qrupu da qüvvətləndirici ədatdır. *Daha* ədatının sinonimi kimi *dəxi* sözünə rast gəlmək olur; *Gərçi Yəqubi zəif etdi fəraqi Yusifin, Zəf içində ol dəxi mən natəvandan yaxşıdır.* (3, səh.98, 9, səh.65), *Munca gəldim, mən gədayə hiç inayət qılmadın, Eşigində qıldığım dəsti-dua qaldı mana.* (4, səh. 69; 9, səh, 15) Az qala hər üç şeirindən birində ta ədatı işlənir. Həm təklikdə işlənir, həm də *ki* bağlayıcısı ilə bərabər. Ədat kimi səbəb, zaman, məkan mənə çaları yarada bilir. *Əbri-neysan ta camalın gülşəninə su verir, Qətreysi-yaşımından özgə anda yağmur olmasun.* (2, səh.132; 3, 234)

Xətəi dilində **modal sözlər** kifayət qədərdir. Dövrün anadilli şairləri ilə müqayisədə sözə modallıq, münasibət ifadə edən kəlmələrdən daha çox istifadə Xətəi şerində rast gəlinir. Söz yox ki, burada da modal sözlərin yaranma və işlənmə dərəcəsi nəzərə alınır.

Xətəinin dilində **nida** emosional situasiyaların ifadəsinə xidmət edir;

Əhsənt, dedim, əya vəfadar, Mən müntəzirəm, oturma, dur var. (3, səh.37; 9, səh. 258) **Behəmdullah**, səfa bulduq cəmali-növbaharindən, Könül mirati jəng olmaz anın xətti-qubarindən. (3, səh.47, 9, səh.144) *Demiş ki, vüsalə qabil oldu, ol sevgi nigar, həmdülillah!* (3, 24; 9, səh. 286) kimi misallarda alqış ifadə edən sözləri görürük.

Təəssüf ifadə edən sözlər də yox deyil; *Ol pəri peykər mana yar olmadı, heyf oldu, heyf! Aldı könlümüni, vəfadar olmadı, heyf oldu, heyf!* (4, səh. 165; 9, səh. 95) *Yandım gəm oduna sərbəsər, ah, Dəstimdə nə var, getdi əldən.* (3, səh.157; 9, səh. 264)

Sevinc ifadə edən nidalar; **Pəh, pəh** ki, mənəm ol cismi-bican Kim, naghah ona ulaşdı bir can. (3, səh. 138; 9, səh.132)

Xətəi hətta köməkçi nitq hissələrindən sintaktik fiqur kimi xalq dilinin köməkçi sözlərdə olan imkanlarını sınağa çəkməyi bacarmışdır. Şairin “Yəni ki nə..”, “Gərək” , “ Heyf oldu, heyif”... rədifli qəzəllərində qrammatik mənalı sözlər müxtəlif üslubi məqamlara xidmət etmişdir.”... belə ifadələri

ədəbi dilə gətirməklə böyük şair ədəbi dili rəsmiyyətçilikdən, “quru” ifadələrdən azad etmək fikrində olmuşdur...” (8, səh. 88).

Xətai dilinin morfoloqiyası dövrün ən mühüm ədəbi dil hadisəsi olmaqla yanaşı, bir tərəfdən Azərbaycan dilinin özəlliklərini və qrammatik bütövlüyünü nümayiş etdirmişdirsə, digər tərəfdən bu cür morfoloji sistemin onun bir hökmdar-şair kimi metaforik təfəkkürünün fərdi üslub imkanlarını təhlil etməyə real şərait yaratmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ə. Dəmirçizadə “Azərbaycan ədəbi dili” Bakı, 1982.
2. Ə. Məmmədov “Şah İsmayıl Xətai əsərləri” Bakı, 1975
3. Ə. Məmmədov “Şah İsmayıl Xətai əsərləri” (elmi tənqidi mətn) I hissə, Bakı, 1973
4. Ə. Məmmədov “Şah İsmayıl Xətai əsərləri” (elmi tənqidi mətn) II hissə, Bakı, 1973
5. Ə. Rəcəbli “Qədim türk yazısı abidələrinin dili” Bakı, 2006
6. H. Mirzəzadə “Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası” Bakı, 1962
7. N. Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” Bakı, 1993
8. S. Mehdiyeva “Ədəbi dil məsələləri” Bakı, 2012.
9. Şah İsmayıl Xətai “Seçilmiş əsərləri” Bakı, 2005
10. Y. Seyidov “Nəsiminin dili” Bakı, 2003

TÜRK-ERMENI MUNAKAŞASI “MOLLA NASREDDİN” MIZAH DERGISİ'NDE
THE THEME OF ARMENIAN-AZERBAIJANI CONFLICT IN THE SATIRICAL MAGAZINE
“MOLLA NASREDDİN”

Nazmiyya YIGİTOĞLU

Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Nizami Gencevi adına Milli Azərbaycan Edebiyatı Müzesi

ÖZET

Büyük Azərbaycanlı yazar, dramaturg və gazeteci Celil Memmedkuluzadenin XX əsır Azərbaycan edebiyatı və basınıının gelişim yolunda önemli yeri vardır. Onun halk için yazmak, halkı aydınlatmak ve ulusal düşüncüyü uyandırmak ihtirası, 1906 yılında basımına muvaffak olduğu “Molla Nasreddin” dergisi ile gerçekleşti. Ciddi finansal zorluklar, tehdit ve tutuklamalar pahasına yayımlanan bu mizah dergisi Yakın ve Orta Doğunun sosyal-siyasi manzarasını tanımlamak, toplumdaki gerilik ve cehaleti eleştirmekle büyük bir medeni devrime vesile oldu. XX əsır Azərbaycan edebiyatı, kùltürü ve siyasi fikrinin bir çok ileri görüşlü temsilcileri bu mizah dergisinin çevresine toplanmışlardı. Bu nedenle “Molla Nasreddin” Azərbaycan kùltürü ve publisistikası (gazetecilik) tarihinde büyük bir mektep yaratmış oldu.

Bir çok seçkin Azərbaycanlı alimin dil, üslup, konu, tarihi dönem bakımından araştırdığı “Molla Nasreddin” dergisinde 1905-1907 yıllarında Azerbaycanın farklı bölgelerinde ermenilerin gerçekleştirdiği azerbaycanlı katliamları hakkında haberler de yer alıyordu.

“Molla Nasreddin” dergisi (1906-1931) ermeni-müslüman savaşlarının en yoğun bir zamanında Tiflis şehrinde kuruldu. Nisan ayında yayınlanan ilk sayıda yazarlar C.Memmedkuluzade ve Ö.F.Nemanzade Tiflis, Bakü, Karabağ, Gence ve diğer bölgelerde yaşanmış bu katliamın asıl siyasi nedenlerini açıkladılar. Derginin ilk ressamı olmuş Oskar Şmerlinqin çizdiği karikatürlerle konfliktin düşünölmüş bir nifak olduğunu halka anlatmağa çalıştılar.

Sunulan tezde biz hem derginin kurucularından biri olmuş, hem de ünlü mizah yazarı Celil Memmedkuluzadenin – Molla Nasreddinin ermeni-azerbaycanlı münakaşasına yönelik felyetonlarından bahsettik. Makalelerinde yazar defalarca iki komşu halk olan azerbaycanlılarla ermenilerin yaşam tarzını, dünya bakışını, ilim ve eğitime münasebetini kıyaslamakla kendi halkını gafletten, hurafat ve ataletten ayırmaya çalışıyor. Celil Memmedkuluzadenin asrın başlangıcında hakkında konuştuğu ve analizlerinde siyasi bakımdan değerlendirdiği ermeni-azerbaycanlı münakaşası günümüzde de aktüeldir. Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi, binlerce masum insanın evlerinden zorla kovulması, vahşice katledilmesi otuz yıldır ki ölkemizin acı reallığıdır. Bu münakaşa ve soykırımın tarihi nedenlerinin araştırılması işinde, cemiyetin mühim olaylarının tarif ve tahliline yönelmiş milli publisistikanın de özel yeri vardır. XX yüzyılın başlangıcında toplumun ilerlemesi, kamuoyunun oluşması ve biçimlenmesini yakından etkilemiş “Molla Nasreddin” mizah dergisi ermeni-müslüman halklarının dünyagörüşü, savaş tarihi hakkında değerli tespitler veren bir kaynaktır.

Anahtar kelimeler: Basın, Halkı Aydınlatmak, Gerilik Ve Cehalet, Düşünölmüş Nifak

ABSTRACT

The great Azerbaijani writer, dramatist and journalist Jalil Mammadkuluzadeh had the important role in the development of the 20th century of Azerbaijani literature and press. His desire writing for own people, enlighten and arising national mentality was realized with the publication of the “Molla Nasreddin” magazine in 1906 year.

Although the publishing of this satirical magazine occurred on account of serious financial difficulties, exiles and arrests caused to recognize the socio-political view of the Near and Middle East, to criticize the ignorance and backwardness in the Azerbaijani society at the beginning of the twentieth century.

On the sides of this satirical magazine, which has caused a great cultural revolution there were many progressive minded representatives of the Azerbaijani literature, culture and political thinking collected. The “Molla Nasreddin” magazine was investigated by many Azerbaijani scholars, in terms of language styles, subjects, and historical periods.

This magazine also included news about the massacres committed by Armenians in different Azerbaijani regions in 1905-1906.

“Molla Nasreddin” was born at the most tumultuous time Armenian-Muslim wars in Tbilisi. In the first April’s issue publishers Jalil Mammadkuluzadeh and Omar Faik Nemanzadeh explained true political causes of this massacre happened in Tbilisi, Baku, Garabagh, Guba, Ganja and others Azerbaijani regions. With the cartoons drawn by the journal’s first artist Oskar Shmerling they tried to interpret to the public that the conflict was a planned discord.

In the presented research we studied both the creator of the magazine and the famous writer Jalil Mammadkuluzadeh – Molla Nasreddin’s feuilletons in the sense of Armenian-Azerbaijani conflict.

Key words: Press, To Enlighten, Ignorance, Planned Discord

Giriş

Verdiyi dərsləri, öyüdləri ilə Azərbaycan xalqının milli oyanış və maarifi, mətbu tarixində böyük məktəb olan ölməz “Molla Nəsrəddin” 1906-1931-ci illər zaman kəsimindəki siyasi-tarixi mühiti də obyektiv təhlil edən bir mənbədir. Cəlil Məmmədquluzadə də olmaqla bu dərginin işığına toplanmış dövrünün uzaqgörən ziyalıları yalnız Azərbaycan cəmiyyətindəki geriliyi, durğunluğu başqa xalqların tərəqqi hərəkatı ilə müqayisə etməklə kifayətlənmirdilər. Onlar bədii publisistikanın kiçik lakin dolğun janrlarında XX əsrlə birgə başlamış mühüm siyasi hadisələrin eyni zamanda icmalçıları idilər. Vaxtilə bir sıra qaraguruha “aynada əslini göstərən” cəridənin (məcmuə) səhifələrində Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Məmməd Səid Ordubadi, Bayraməli Abbaszadə, Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev və digərlərinin qələmilə Sultan Əbdülhəmidin “Qanuni-əsassı”, “Gənc türklər” hərəkatı, rus-yapon müharibəsi, Rusiyada hüriyyət davası, dünyada məktəb və əlifba, Qafqaz və Osmanlı ermənilərinin yardımlaşma əlaqələri və s. hadisələr haqqında xəbər və şərhlər də yer alırdı.

XX əsrin başlanğıcında olduğu kimi əsrin sonlarından bu günümüzcən Azərbaycan xalqının qanayan yarası - erməni-azərbaycanlı münaqişəsi “Molla Nəsrəddin” səhifələrində də özünəməxsus dillə bədii inikas tapırdı. Bu baxımdan erməni-müsəlman millətlərinin, dünyabaxışının müqayisəsi bədii yaradıcılığında olduğu kimi publisistikasında da geniş yer almış Cəlil Məmmədquluzadənin – Molla Nəsrəddinin felyetonları bu münaqişənin tarixi səbəblərini öyrənməyə kömək edir.

1. XX əsr Azərbaycan siyasi mühiti ilk mətbu nümunələrdə

Məlumdur ki, XX yüzilin başlanğıcı vahid mütləqiyyətə tabe etdirilmiş Qafqaz xalqları üçün siyasi-inqilabi çaxnaşmalar, milli iğtişaş və müharibələrə gətirib çıxarmış mürəkkəb dövr idi. Xüsusilə 1905-1907-ci illərin üsyan və həbslər, inqilab və manifest, məqsədli erməni-müsəlman davası kimi hadisələri dövrün maarif xadimlərinin mətbu əsərləri ilə xalq mənafeyi zəminində öz dəqiq siyasi-hüquqi qiymətini alırdı.

Hələ 1870-ci illərdə böyük maarif xadimi Həsənbəy Zərdabi erməni “Mşak” qəzetinin müsəlmanlara qarşı tənqidatçı, hücumçu nidalarına qarşı “Əkinçi”dən barışığa, dinc yaşayışa, sülhə səsləyən cavabları ilə çıxış edir, 1905-1907-ci illərin qanlı erməni-müsəlman savaşı zamanı bir müdrik ziyalı təəssübü ilə erməni müəllimlərini insanlığı, həmrəyliyi təbliğ etməyə, müştərək məktəblər qurmağa səsləyirdi.

Nə acı reallıqdır ki, Qafqaz hüdudlarında hegemon dövlətin öz mütləqiyyətini qorumaq üçün işə saldığı erməni-müsəlman konfliktini “layihəsi” əsrlərdir ki, işlək haldadır. Fədakar maarifçi və mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadənin bir vaxtlar öz xatirələrində yazdığı, gözlədiyi kimi həll tapmadı bu “iblis oyunu”. Mütəfəkkir yazdı: *“Erməni-müsəlman ədavəti, bu iki qonşunun tarixində qara səhifələrdir və qanlı bir yadigarıdır. Və keçmişdə hər nə olubsa keçib gedibdir, ən səmimi qəlb ilə və etiqadi-tam ilə deyirəm ki, daha o qara günlər bizim məmləkətdə həmişəlik bir qəmli yadigar olar və ancaq yadigar olacaqdır.*

Və o bədbəxtliyi yaradan, ona ruh verən hökumət əbədi puç olan kimi, bu iki qonşunun və iki qardaşın dəliliyi də həmişə puç olub gedibdir”. (Məmməd kuluzadə, 1971: 64-65)

Qələminin hədəfinə çevirdiyi cəhalət girdabını, məmləkət məsələlərini “gözündən vuran” Böyük Ustad! Heyif ki, bu görüşün həqiqət olmadığı. “Erməni müsəlman”, “erməni-türk”, “İki Qafqaz milləti arasında nifaq” kimi istilahlarla ad çıxarmış bu düşmənlik bu gün də erməni vandalizmi, torpaqların istilasını, Xocalı soyqırımını, qaçqınlıq faciəsi kimi yeni adlarla dünya siyasətinin mərkəzindədir.

Lakin müasir dövrün mühüm hadisələrini doğru qiymətləndirmək üçün təbii ki, onun tarixi köklərindən xəbərdar olmaq gərəkdir. Bu gün elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində dayanan erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasının tarixi keçmişi publisistik irsədə, ziyalı memuarlarında, savaşa salnamələrində (Mir Möhsün Nəvvab “Qafqaz erməni tayfası ilə müsəlmanların vuruş və iğtişas tarixləri”, Məmməd Səid Ordubadi “Qanlı sənədlər” və s.) öz müfəssəl ifadəsini tapmaqla yanaşı mütləqiyyətin məkrli siyasi-coğrafi mənafe və niyyətlərini də aşkara çıxarır.

1905-1907-ci illərin amansız iğtişaslarının canlı şahidlərindən, Azərbaycan mətbuatının, maarifinin isə qorxmaz fədailərindən olan Ömər Faiq Nəmanzadənin Tiflisdə yaşadığı və milli oyanışa təkan verəcək yeni bir mətbu “ayınə” üçün çalışdığı illərdə gördüyü və qələmə aldığı erməni vəhşiliklərini unutmayaq mümkün deyil:

“Mən Vorontsov körpüsünün barmaqlıqlarına yaxınlaşdım və hər kəsin təlaşla baxdığı səmtə baxdım. Baxdım, amma çaydakı faciəni gözlərimlə görəndə Qafqazın mədəni mərkəzində bulunduğuma inanmaq istəmədim. Mazutlarda işləyən türk əməllərini gizləndikləri yerlərdən çıxarıb xəncərlə yaralaya-yaralaya Kürün kənarındaki dəyirmanların hündür yerlərinə gətirir və oradan aşağıya, çaya tullayırlardı. Suyu atılan biçarələr böğülməyə üçün var gücü ilə çalışır, kənara doğru yaxınlaşırdı, lakin kənardakı vəhşi ovçuların yağdırdıqları güllələrlə yaralanır, təkrar suya batırlardı. Bir az sonra yenə üzə çıxıb əl-ayaq çırpır, üzməyə çalışırlardı. Lakin yenə güllə yağışına tutulub batır, axırda görünməz olurlardı. Bir faciə qurtulmaq üzrə ikən o biri yandan təzəsi tullanır... İkinci, üçüncü, dördüncü pərdə başlanırdı...” (Nəmanzadə, 1985: 94)

Lakin istər Həsənbəy Zərdabi, sonralar Ömər Faiq və Mirzə Cəlil xatirələrində, istərsə də Mir Möhsün Nəvvabın tarix salnaməsində bu iğtişasın səbəb rüseymi xalqın diqqətinə aydın çatdırılır. Məslək silahdaşı Ömər Faiq kimi erməni-müsəlman qırğınlarına həm gənc Cəlil yaşlarında, həm də sonrakı məşhur “Molla Nəsrəddin” sinnidə şahid olmuş Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı: *“Pəs niyə bunlar, qabaqlarda, əsrlər uzununu bir-birilə qardaşcasına dolanan iki qonşu birdən-birə yırtıcı heyvan olub, bir-birinin canına daraşdılar? Hər bir kəs ki, o vaxt rus-yapon davasının nəticəsində zəif düşən çar hökumətinin vəziyyətinə və siyasətinə vaqif idi, o vaxt görə bilərdi ki, erməni-müsəlman ədavəti Peterburq siyasətinə xeyli əlverişli bir məsələ oldu; çünki Qafqazın bu iki güclü millətləri öz içəri dərdlərinə mübtəla olanda, əlbəttə, dəxi Rusiya hökumətinin siyasətinə qarışmağa vaxt tapa bilməzdi. Və sonralar erməni-müsəlman davasının tarixini oxuyanlar və yıxılmış Nikolay arxivini qurtulayaraq oradan gizli və sirri materiallar tapanlar elə bir sənədlərə rast gəldilər ki, o sənədlər aşkar dəlillər ilə sübuta yetirdi ki, erməniləri müsəlmanların, müsəlmanları ermənilərin üstünə küşkürən tək bircə Rusiya hökuməti idi. Onuncun da bu iki qonşunun ən sədaqətli, insan – dost və tərbiyəli ünsürləri nə qədər bu ədavəti söndürməkdə təlaş etdilər, bu zəhrimar ədavət uzun illər müddətində davam etdi və minlərcə günahsız zəhmətkeşlərin müsibətinə səbəb, bir nəğəhan bəla oldu”.* (Məmməd kuluzadə, 1971: 66)

Sələfi Həsənbəyin sülhpərvər, danışığa, barışığa, səbrə səsləyən fəaliyyəti Cəlil Məmmədquluzadə görüşlərində də davam edir. Çünki onlar həm öz xalqının xislətini tanıyan, ruhuna bələd olub, avamlığına yanan gözüaçıq insanlar idilər, həm də Tiflis, Bakı quberniyalarında ermənilərin geniş yayılması səbəbilə bu qonşuların da iç üzünü, əqidəsini yaxşı bilirdilər. O zamanın qəzet çıxaran bir çox mühərrirlərindən də onları fərqləndirən məhz bu cəhət idi. Zamanın nəbzini, istibdadın siyasətini, xalqların əqidəsini düzgün dərk etmək, nəticədə adı-sanı üçün deyil, qafil xalqın qurtuluşu üçün çalışmaq. Yoxsa ki, müdrik Həsənbəy də, Mirzə Cəlil də erməninin yaxşısını da tanıyırdılar, qana susamışını da. Lakin qurtuluşu əvvəlki dincyaşayışda görəndə bu ziyalılar sülh yaratmaq üçün əllərindən gələni edirdilər. Həsənbəyin qızı Qərubsoltan xanım xatirələrində yazırdı: *“1905-ci ildə, ermənilərlə müsəlmanlar arasındakı ədavətin dəhşətli və kədərli günlərində Həsənbəy bu ağılsız düşmənçiliyin hər iki millət üçün məhvedici olduğuna kütlələri inandırmaq üçün bütün natiqliq məharətini sərf etmişdi. O, açıq-aşkar deyirdi ki, bu ədavət əslində hökumətin firıldığıdır. Maarifin adamları birləşdirmək üçün ən*

yaxşı qüvvə olduğunu bilən Həsənbəy türklərin və ermənilərin birgə oxuduqları məktəblər açmaq ideyası ilə çıxış edirdi". (Kuliyev, 2001: 53)

Vaxtilə İranın Rəşt şəhərində bir erməninin öldürülməsi ilə erməni "Mşak" qəzetinin səhifələrindəki nifaq, intiqam dolu yazılara qarşı "Əkinçi"nin tanınmış müxbiri Əhsənül Qəvaid yazırdı: "Neçə yüz ildir ki, biz ermənilərlə qonşuluq edirik, indi cənabınıza eyb deyilmi ki, bizim aramızda ədavət salırsınız?".

2. "Molla Nəsrəddin"i təbiət özü yaratdı, zamanə özü yaratdı"

Mirzə Cəlil isə realist-satirik bədii nəsrilə yanaşı mühərriri olduğu həftəlik "Molla Nəsrəddin" in səhifələrində də əsl xalq mücahidi idi. Vaxtilə gecəsini gündüzünə qataraq yaratdığı, ən pulsuz, çarəsiz vaxtlarında belə nəşrindən əl çəkmədiyi "Molla Nəsrəddin" məktəbi ilə sağlığında da, bu gün də artıq dünyada tanınır. Məlumdur ki, "Molla Nəsrəddin", zamanında Rusiyada, İran, Türkiyə, Türküstan ərazilərində məşhur bir dərgi idi. Baxmayaraq ki din və hakimiyyət nümayəndələrini tənqid etmək səbəbilə İranda və Türkiyədə oxunması yasaq edilmişdi. Lakin 1921-ci ildə, nəşrinin Təbriz dövründə "Molla" Amerikaya da gedib çıxır. Bu haqda Mirzə Cəlilin həyat yoldaşı – fədakarlığı, bilik və savad yolunda əzmkarlığı ilə ondan heç də geri qalmayan Həmidə xanım yazır: *"Təbrizdə bir Amerika missioner məktəbi var idi. Məktəbdə müəyyən saatlarda şagirdləri ibadətə xanaya aparıb katolik dini ayinləri üzrə dua oxumağa məcbur edirdilər. Bu münasibətlə Mirzə Cəlil jurnalda məqalə yazıb böyük yumorla missionerlərə toxunmuşdu. Onlar Amerikaya göndərmək üçün jurnalın həmin nömrəsindən otuz nüsxə aldılar. Uşaqları da bir daha dua oxumağa məcbur etmədilər". (Memmedkuluzade, 1967: 134)*

Demokrat yazıçının irsi və çətin, əzablı mətbuat yolumuzda günəş kimi parlamış "Molla Nəsrəddin" yazıları onillərdir ki, Azərbaycan elmi fikrinin, tarixi, filoloji, linqvistik, təhlillərin diqqət mərkəzindədir. Bu günün oxucusu "Molla"nın 23 illik külliyyatını asanlıqla əlinə alıb o vaxtkı Azərbaycan, İran, Türkiyə və Yaxın Şərqi siyasi-ictimai mühitini, istibdad zülmünü ən məzəli kinayəyə söykənən yazılarını oxuya, tarixin gizlinlərini öyrənə bilirsə, bu görkəmli alimlərimiz Əmin Abid, Əziz Şərif, Abbas Zamanov, Əziz Mirəhmədov, Qulam Məmmədli, Nazim Axundov, Mikayıl Rəfili, Mir Cəlil Paşayev, Məmməd Cəfər, Kamal Talıbzadə, İsa Həbibbəyli və digərlərinin genişmiqyaslı araşdırmaları, dəyərli tədqiqat əsərləri hesabına başa gəlmişdir. "Molla Nəsrəddin" nədən yazırdı ki? Elmi fikrin demokratik mətbuat adlandırdığı bu azad söz meydanının açılmasında rus çarının 1905-ci ildə məcbur olub imzaladığı güzəştlər, kompromislər manifesti təkanverici rol oynadı. "Molla" bu fürsətdən cəldliklə istifadə edərək zamanını və vərəqlərini özünün də yazdığı kimi dini söhbətlərə, yüksək mənəblilərin tərifiyə, pul gətirən elanlara sərf etmədi. Əksinə, yeri gələndə bu yolu tutmuş dövrün bəzi mətbuat üzvlərini də satira atəşinə tutdu. Onun nizamnaməsi yalnız nöqsanları, diləgəlməz eyibləri, bağışlanmaz haqsızlıq və soyğunluqları, utanverici cəhaləti hədəfə almışdı:

"Ev birdən uçmaz, yavaş-yavaş ucar. Ev sahibi evin qədrini bilsə, görər ki, ev uçacaq və elə ki, gördü ki, ev uçacaq başlar təmir eləməyə. Amma zamanı ki, evin qədrini bilmədi, deyər ki, "ev cəhənnəmə-gora uçsun!". İndi mən əsrimizin bu günlərində eşidəndə ki, birisi əlində bir kağız tutub oxuyur ki, "hər kəs ayın əvvəlində başını qırxdırsa, ömrü az olar; ayın ikisində qırxdırsa, istədiyi əmələ gələr; üçündə qırxdırsa, zərər toxunar", - bunu mən eşidəndə haman ev sahibinin sözləri yadıma düşür ki, "eh cəhənnəmə-gora uçsun!". (Memmedkuluzade, 1961: 268)

İranın, Turanın diplomatiya, politika məsələlərini də izləyib onlara acı-acı güldüyündən, yazdığındandır ki, bu ölkələrin sərhədlərində qadağan edilmişdi. Həmin başbəlali karikaturalardan biri də vaxtilə İranın baş naziri, Təbriz şəhərinin valisi olmuş Mehdiquluxan Hidayət Müxbirüssəltənənin şəkli idi. Rəssam onu boynuna ip bağlanmış şəkildə təsvir edir. İpi əllərində tutmuş mollalar meymunu istədikləri kimi oynamağa məcbur edirlər.

"Molla Nəsrəddin"i zamanə, təbiət özü yaratmışdısa, Mirzə Cəlili də Allah əməlində, yolunda elə bərqərar qılmışdı ki, qadağalar, həbslər, türk mətbuatını gözləri götürməyən Kişmişov, Qaraxalov kimi erməni senzorları ona sözünü, kinayəsini yazıb-yaymağa mane olmuşdularsa da qarşısını ala bilməmişdilər.

Ədibin ömür-gün yoldaşı Həmidə xanımın xatirələrinə görə Mirzə Cəlil gecə yarısındanək işləyər, ağılı, ürəyini narahət edən heç bir millət dərdini "Molla"nın satirik dilinə salmadan yuxuya getməzdi. Onu da

qeyd edək ki, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi, hər şeydən əvvəl, XX əsr Azərbaycanının məişət tərzi, milli geyim örnəklərini də tanıdan münbit bir qaynaqdır. Çünki ədibin özünün və yaxın dostu, məsləkdaşı, publisist Ömər Faiq Nəmanzadənin də yazdığı kimi burada Oskar Şmerlinqin fırçasından çıxmış bütün şəkillər elə həqiqi qırmızısaqqal mollaların, yalançı seyidlərin, hoqqabaz dərvişlərin, tacir və bəylərin, intilgentlərin və başqa prototiplərin gerçək görünüşüdür: *“Ey mənim dostum! Tiflisə təşrif gətirməyin ona səbəb ola bilərdi ki, nökrinə bir yadigar qoyub gedərdin, çünki məcmuəmizin nəqqaşı səni görən kimi gözəl surətini məcmuəmizə salıb sənin ismi-rəsminin yer üzündə məşhur olmağına ciddi cəhd edərdi”*. 14 aprel, 1906, № 2. (Memmedkuluzade, 1961: 16)

3. Məqsədli erməni-müsəlman qırğınları “Molla Nəsrəddin”in güzgüsündə

Biz yuxarıda milli mətbuatın keçirdiyi yolu təsadüfi olaraq çətin və əzabla başa gələn bir hadisə adlandırmadıq. Həsənbəy Zərdabinin hökumətlə yeddi illik yazışmalarından sonra nəhayət ki, 1875-ci ildə ilk dəfə Bakıda qazanıldı ilk mətbuat azadlığı. Halbuki, elə həmin dövrdə erməni dilində çıxan “Mşak” (Əməkçi) qəzeti Tiflisdə artıq çoxdan çap olunurdu. Azərbaycan mətbuatının böyük maddi, hüquqi maneələrə sinə gərdiyi həmin illərdə hətta Təbrizdə də erməni dilində qəzetlər var idi. Bu həmin 1920-ci illər idi ki, Cəlil Məmmədquluzadə böyük ailəsi ilə məcburən Təbrizə köçmüş və ciddi maneələr dəf edərək məcmuənin çapına çalışırdı. Təbriz valisi mühərririn qarşısında bəzi şərtlər qoymuşdu. Hər şeydən əvvəl məcmuə dini möhvumata sataşmamalı idi. İkincisi isə “Molla” gerək fars dilində danışa idi. Lakin onsuz da evindən didərgin düşməyə məcbur olmuş, iş rejimi tamamilə pozulmuş ədib cavab verir: *“Mən “Molla Nəsrəddin” jurnalını on beş il Azərbaycan dilində nəşr etmişəm. Qafqaz Azərbaycanında olduğu kimi, İran Azərbaycanında da ancaq azərbaycanlılar yaşayırlar, burada yalnız ayrı-ayrı savadlı adamlar fars dilində danışirlar. Mən “Molla Nəsrəddin” jurnalını onlar üçün deyil, xalq kütlələri üçün buraxıram. O şeyə ki mənə hətta rus hökuməti icazə verirdi, siz icazə vermirsiniz. Təbriz şəhərində dörd erməni qəzeti nəşr edilir. Lakin bir nəfər iranlı belə erməni dilini bilmir. Mən erməni dilini bilirəm. İndi ki, belə oldu, onda icazə verin mən jurnalımı erməni dilində buraxım”*. (Memmedkuluzade, 1967: 120) Onun bu şərti qarşısında söz tapmayan Təbriz valisi məcmuənin bir məqaləsi farsca olmaq şərti ilə azərbaycan dilində çap olunmasına icazə verir.

XX əsrin əvvəllərindəki erməni milləti, erməni mühiti haqqında məlumatlara Cəlil Məmmədquluzadənin publisistik yazılarında olduğu kimi “Molla Nəsrəddin”in səhifələrində də az rast gəlmirik. Bunun əsas səbəbi o idi ki, yazıçının uzun müddət yaşadığı Tiflis şəhərində müsəlmanların yaşadığı Şeytanbazar məhəlləsi olduğu kimi Naqorniy və s. adlı erməni məhəllələri də var idi.

- *Ay qardaş, bir mənə de görüm, məgər bu şəhərdə heç müsəlman yoxdu?*

Naməlum şəxs əlini qiblə tərəfinə uzadıb dedi:

- *Şeytanbazar mnoqo.*

Dedim: - Necə Şeytanbazar?

Cavab verdi: Yəni müsəlman aləmi.

25 avqust, 1906-cı il, №21. (Memmedkuluzade, 1961: 81)

Bu millətlər bir-birilə dinc qonşuluq şəraitində yaşayan, ticarət edən iki Qafqaz xalqı idi. Mirzə Cəlilin milli, zehni oyanışa səsləyən qələmi, siyasi istibdadın xalqları mütilikdə saxlamaq, üsyan edən səsleri batırmaq üçün bu iki xalqı bir-birinə qırdırmaq planını da ən bariz şəkildə anlatmağa çalışırdı. Bildiyimiz kimi “Molla Nəsrəddin”, erməni-müsəlman savaşının yenidən tüğyan etdiyi 1905-ci il qırğınlarının mərkəzində – Tiflisdə yarandı. Elə ilk nömrədə diqqəti çəkən rəsm həm Mirzə Cəlilin, həm də Ömər Faiqin bu amansız qırğın haqqında bildikləri həqiqəti çatdırırdı. “Qırğından və “sülh komediyasından” bir az sonra meydana çıxan “Molla Nəsrəddin” birinci nömrəsindən başlayaraq qırğının səbəblərini yavaş-yavaş açır, sırası gəldikcə yazır, nəticələrinə dair şəkillər çəkir, işin iç üzünün aşkara çıxarır, “Şeytan”ın kim olduğunu apaydın bildirirdi”. Məcmuənin ilk nömrəsində rəssam Oskar Şmerlinqin yaratdığı səhnə erməni-müsəlman qırğının mayasını şərhəziz anladır. Burada bir müsəlman kəndlisi öz qaramallarını əli tufəngli kişiye verib deyir: *“Mən ölüm, götür bu heyvanları ver mənə tufəngi”*. Digər şəkildə isə bir erməni əlitufəngli bir rus soldatına yüz manat uzadaraq deyir: *“Pajalusta vazmi denqi davay rujyo (xahiş edirəm bu pulu al tufəngi mənə ver)”*. (Memmedkuluzade, 1971: 97)

“Molla Nəsrəddin”in rəngli səhifələrində və ya onun yaradıcılarının xatirələrində erməni-müsəlman qarşıdurmasının milli-tarixi zəmində konflikt olmaqdan çox siyasi zəmində, düşünülmüş nifaq olduğunu bəyan edən görüşlərə çox rast gəlirik. Həmin hadisələrin güllələri, sürgünləri altında küçələrdə naçar

dolaşan Ömər Faiq insanlara deyirdi: “Şeytan hökumət axmaq müsəlman ilə sarsaq ermənini tapıb aranı qarışdırır ki, özü salamat qalsın. Bircə düşünün, bu davada xeyrimiz nədir, nə gözlüyürük, nə qədər qoçaqlıq edib irəli getsək də sabah bizə nə ermənilərin mağazalarını verəcəklər, nə də ermənilərə bizim dükanları. Arada vəhşicə qurulub boş yerə tələf olacığıq”. (Nemanzadə, 1985: 99) Bu məntiqi nəticəni təsdiqləyən “Molla” da yazırdı: “Bu nə sirdir ki, erməni-müsəlman vuruşması düşən kimi hökumət əsgərləri elə şiddətli azara mübtəla olurdular ki, təbiqlər onların çölə çıxmağını rəva görmürdülər”. (Memmedkuluzadə, 1971: 90)

Tariximizin bu çətin illərində xalqın ziyası, beyni olmaq missiyasını daşıyan maarif fədailərimiz həm də lazımi tolerantlığın, uzaqgörənliyin timsalı idilər. Lakin “Molla Nəsrəddin”in dili elə ilk səhifələrindən acı idi, sərt idi: “*Amma vallah Molla Nəsrəddin yalan danışa bilməz; biz deyirik ki, belə milləti biz cani dildən istəyə bilmərik (bəlkə içində 1-2 yaxşısı tapıla)*”. (Memmedkuluzadə, 1961: 305)

Adətən kimə isə istehza etmək, onu lağa qoymaq cəhdində həmişə bir niyyət gizlənər. Bir var ki, insanın gülünc, aciz vəziyyətdə olmağından həzz alıb ona istehza edəsən, bir də var valideynin doğma övladının halına yanıb tənbeh, sitəm etməsi. Ata övladının daha elmlı, mədəni, gözüaçıq yetişməsi üçün nəsihət yolundan başqa ağıllı yaşadılarını da misal çəkərək yeri gələndə öz övladının naqisliyinə istehza edər, ondakı qeyrət duyğusunu oyatmağa çalışır. Mirzə Cəlil felyetonlarının da xalqın primitiv düşüncə tərzini, avamlığını, bir işə yaramayıb hamamlarda yatmaq adətini, varlıların ac və kasıb raiyyəyə, məktəb xarabalıqları və təhsilsiz uşaqlara fikir verməməsi kimi dərdləri acı kinayə ilə qələmə alması məhz övladının mənəvi şikəstliyinə yanan ata narahatlığıdır. Bu felyetonların təsvir etdiyi müsəlmanlar rusun, erməninin məhsulu olan pendiri, yağı belə evlərinə salmaz, onların əlindən keçən əskinası yuyub, qurudub istifadə edərmişlər. “*Biz müsəlmanlar həmişə ibadətdən və insaniyyətdən söhbət düşəndə öz-özümüzdə demişik: “Yazıq ermənilər, görəsən bunlar allaha nə cavab verəcəklər”. 24 mart, 1907-ci il, №12.* (Memmedkuluzadə, 1961: 151)

Lakin müəllif Şeytanbazarda, Bakıda, Təbrizdə müşahidə etdiyi bütün bu cəfəng ehkam və inanclar pərdəsi ardında artmaqda olan əsl bəlaya – qəflət dünyasına ağlayır. Şikayət, tənqid, kinayə, lağ dolu felyetonlarında qafil, avam müsəlmanla, bic, gözüaçıq ermənini müqayisə edir, dirçəliş şeypuru çalır, xalqın gələcəyini düşünür. Bu təşvişini o, “Keçən günlər”, “Ot”, “Axund ilə keşişin vəzi” kimi hekayətlərində açıq yazır.

Erməni keşişlərinin kilsə nitqləri vasitəsilə xalqı erməniçilik, milli şovinizm ruhunda yetişdirmək adəti əsrlərdir ki davam edir. Müəllif “Axund ilə keşişin vəzi” satirasında bu tarixi faktı unudulmağa qoymur: “*Ey mənim erməni qardaşlarım, dünya xəlf olunandan indiyə kimi erməni tayfası müxtəlif millətlərin cövr və zülmünə düçar olub. Qarışqalar at nahnın altında əzilən kimi, ermənilər qüvvətli və bimürüvvət tayfaların yumruğunun altında pəmal olublar; bunilə belə erməni ölüm halında can verə-verə, yenə deyib: “vətən, millət, hayreniq” 7 iyul, 1906, № 14.* (Memmedkuluzadə, 1961: 53)

Lakin keşişin millətçi çıxışı müqabilində görək bu vaxt məsciddə Axund Molla Qurbanqulu müsəlmanlara nə öyrədir:

“*Çaharşənbə, şənbə və tək günü qəbristanə və hamama getmək olmaz; çünki bu günlərdə əcinnə və divlər qəbristanə və hamama cəm olub qonaqlıq edərlər...*” (7 iyul, 1906, № 14. (Memmedkuluzadə, 1971: 53)

Bütün yaradıcılığı boyu əsl qayəsi yalnız öz millətinin qəflətdən nicatı olub “sizdən ötrü gəlmişəm, qeyrilərindən ötrü gəlməmişəm” deyən Mirzə Cəlilin yaratdığı, bəzən üstünlük verdiyi qeyri-müsəlman, xüsusən erməni obrazları onun vətəndaş narahatlığının bədii ifadə yolu idi. Bu satirik erməni-azərbaycanlı müqayisəsinin bir gözündə süni “ermənipərəstlik” var idisə, digər gözündə əsl millətpərəstlik – “məktəb günahdır”, “elm haramdır” deyə çıxıran möhvumatın kor etdiyi zavallı xalqın qorxmaz fədaisi dururdu.

1905-1907-ci illərdə Qarabağ və Zəngəzurun dinc əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri saysız və amansız qırğınlar, tarixi salnamə və sənədlərin dilindən daha təsirli şəkildə “Molla Nəsrəddin”in felyetonlarında əksini tapırdı:

Ey mənim əziz müsəlman qardaşlarım!

Zəngəzürdə müsəlmanlar acından ölürlər. Mən sözümlü qurtardım. Siz də hər kəsə istəyirsiniz baş əyin. İndi Zəngəzürdə müsəlman aqları buğda vaqonlarının yanına sevincək qaçıb görürlər ki, bu buğdaları ermənilər erməni aqlarına göndəriblər. Biz yaxşı adamıq, ermənilər pis adamdırlar”.

24 mart, 1907, №12. (Memmedkuluzade, 1971: 150-151)

4. 1905-1907-ci “Qanlı sənələr”

“Molla”nın 1907, 1908, 1909 -cu illər nömrələrində dəfələrlə bəhs etdiyi “Zəngəzur aqları”, “Qarabağ və İrəvan aqları” kimi xitabların səbəbini digər bir “mollanəsrəddinçi” Məmməd Səid Ordubadinin şahid söyləməsinə, müxbir məktublarına söykənən “Qanlı sənələr” sənədli əsərindən öyrənmək olar. Görkəmli nasir və jurnalistin gərgin əməyinin bəhrəsi olan bu kitab, xalqın qəddar və riyakar olduğu qədər də qorxaq düşməninin əbədi xislətini hər nəsli tanıdan unudulmaz yaddaşdır: *“Üzümə açılan bu qəmli mənzərədən nə qədər yazılsa, yenə də qurtarmaz, zənnindəyəm”* (Ordubadi, 2007: 108)

İlk dəfə 1911-ci ildə işıq üzü görmüş bu əsərin millət qəflətini, elmsizliyini qamçılaman sətirləri, necə də müasiri “Molla Nəsrəddin”in əbədi ideyası ilə həmahəngdir:

“Müsəlmanlar elm və siyasətdən bixəbər olduqlarından hökumət məmurlarının Qafqazda tutduğu əqidəsini və ermənilərin o əqidədən necə istifadə etdiklərini düşünmədilər. Bakı faciəsindən sonra erməni müsəlman hadisələrinin bu qədər uzanmasına səbəb müsəlmanların elmsizliyidir, digər bir cəhət var isə, o da müsəlmanların silahsız və müasir işlərdən xəbərsizliyidir. Burasını düşünməliyik ki, ermənilər Bakıda müsəlmanları yoxlamaq üçün öz əsgərlərinə müəyyən işarə verdilər. O vaxt müsəlman camaatı hazırlıq görüb ayıq tərپənsəydi, erməniləri bir oyanışa, bir tənbiyə uğratsaydı, Qafqaz faciələrinə büsbütün son qoyular, müsəlmanların da təbii şücaət və rəşadəti onlara məlum olardı”. (Ordubadi, 2007: 9)

Bölgə müxbirlərinin məktublarına əsaslanan “Qanlı illər”dən öyrənirik ki, Gəncə, Şuşa quberniyalarında müharibə qızıqdır. ermənilər məğlubiyyətə uğrayırlar. “Şücaət və igidliyi qanında olan Şuşa camaatı erməniləri cəzalandırmaqdan əsla çəkinmədilər. Açıq-açıq ermənilər məğlub oldular. Hər tərəfə gizli bir halda məğlubiyyət teleqramları vuruldu. Şuşada yalvar-yaxarla aman diləyən ermənilər geri oturdulduqdan sonra əl altından silahlanır, Zəngəzur üzərinə hücum planı hazırlayırdılar. Yüksək dağ silsiləsi ilə əhatə olunmuş Zəngəzur mahalına hücum edərək sakinlərinə vəhşicəsinə divan tuturlar. Bu faciədən sağ qalanlar pərişan və yaralı halda, Ordubad şəhərinə pənah gətirib buradakı əhalinin qayğısı ilə sığınacaq tapırlar. Ordubadi kitabında o faktı da qeyd edir ki, Zəngəzur iğtişası böyük Rusiya inqilabının ən təlatümlü bir vaxtına təsadüf etdiyindən erməni quldurlarını islah etməkdə hökumət özü də gücsüz idi. Ordubadinin “Oxçunun (kənd adıdır) şəhərə tökülmiş bikəsləri”, “fəlakətzadə köylərin camaatı” deyərək bəhs etdiyi qaçqınları Mirzə Cəlil dili “Zəngəzur aqları”, “Qarabağ aqları” adlandırır. Məhz bu xitab, “Molla Nəsrəddin”in daim millət qeyrətini, şüurunu “dümsükləyən”, “şapalaqlayan” dilinə uyğun idi. “Aqlar” xitabı və buna müvafiq üst-başı cırıq, ayağıyalın qadın, uşaq rəsmləri bu məşhur dərgini açıqda, gizləndə oxuyanların vicdanını oyatmaq, islamın yardımçılıq şüarını xatırlatmaq üçün ən uyğun xalq dili idi.

“Məcmuənin çoxu Qarabağ və İrəvan tərəflərinə gedir. Bu gün də lənətə gəlmiş şeytan gəlib yapışıb yaxamızdan ki, “niyə yazmırsız?” – Deyirik:

- *Nə yazaq? – Deyir:*

- *İrəvan və Qarabağ vilayətinin aqlarının dad-fəryadı sizin qulaqlarınıza çatmır? İrəvan və Qarabağ aqlarının vayıltısı Tiflisdə gürcüləri ağladır.*

Ey mənim munislərim! Mən bu sözləri ondan ötrü yazıram ki, siz oxuyandan sonra məcmuəni qoyasınız kənara və bu sözləri yaddan çıxarasınız! Mən bu sözləri yazıram ki, siz oxuyub fikrə gedəsiniz. Mən bu sözləri yazıram ki, fikir edəsiniz, yazıram ki, fikir edəsiniz... 8 dekabr, 1906, № 36. (Memmedkuluzade, 1961: 116)

Sonuç

XX əsrin əvvəllərində Tiflisin Şeytanbazar adlı müsəlman məhəlləsindən başlayaraq Qafqazın bütün müsəlmanlarının ətəfət yuxusuna haram qatan, sədəsı Yaxın və Orta Şərqi bürümüş qoca “Molla

Nəsrəddin”, yumoru satiraya, istehzanı məsxərəyə qatararaq anladığı “müsavat”, “ittihad”, “hüriyyət” mətləbləri ilə istiqlal ideyasını milli düşüncəyə təlqin edən ilk müəllim idi.

1994-cü ildə, böyük Mirzə Cəlilin 125 illik yubileyində onun orijinal dramaturgiyasını, nəsr və publisistikasını nitqində ayrı-ayrılıqda təhlil edən ulu öndər Heydər Əliyev ədibin bütün yaradıcılığını izləyən məhz bu xəlqiliyi – vətəndaş narahatlığı, azərbaycançılıq arzusunu xüsusi vurğulamışdır: “Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətlərini, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyamızın əsasıdır və həmin ideologiyanın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir. “Molla Nəsrəddin”, onun vasitəsilə Cəlil Məmmədquluzadə və jurnalın işinə cəlb olunmuş Azərbaycanın başqa mütəfəkkir adamları xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında, milli ruhunun yüksəldilməsində, milli oyanışında böyük rol oynadılar”.

Böyük azərbaycanlı Heydər Əliyev, Cəlil Məmmədquluzadənin çoxşaxəli, zəngin irsinin müasirliyini “Cəlil Məmmədquluzadə daim bizimlədir” fikri ilə bildirir. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə görkəmli ədibin doğumunun 150 illiyinin qeyd olunması, onun tərəqqiyə, azad düşüncə və özünüdərkə səsləyən fəaliyyətinin təbliği məhz bu dəyərli fikrin əməli təzahürü, Azərbaycan dövlətinin mədəni, ədəbi irsə göstərdiyi qədirşünaslığın bariz ifadəsidir.

KAYNAKÇA

1. Azeri A. Birce yaprak: C.Memmedkuluzade hakkında hatıralar. B.: Azərneşr, 1966, 45 s.
2. Ceferov M.C. Sanat yollarında. B.: Gençlik, 1966, 366 s.
3. Habibbeyli İ. Celil Memmedkuluzade: talihi ve sanati. Baku.: “İlim ve tahsil”, 2010, 196 s.
4. Kuliyeu V. Büyük ikinci: Hasanbey Zerdabi. B.: Ozan, 2001, 180 s.
5. Memmedkuluzade C. Hatıratım. B.:Gençlik, 1971, 111s.
6. Memmedkuluzade C. Felyetonlar, makaleler, hatıralar, mektuplar. B., 1961, 1017 s.
7. Memmedkuluzade H. Mirze Celil hakkında hatıralarım. B.: Azərneşr, 1967, 211 s.
8. Molla Nasreddin: Celil Memmedkuluzade. B.: Azərneşr, 1946, 54 s.
9. Nemanzade Ö.F. Hatıralarım. B.: Gençlik. 1985, 128 s.
- 10.Nevvab M.M. 1905-1906-cı yıllarda ermeni-müslüman davası, B.: “Azerbaycan”,1993, 128 s.
- 11.Ordubadı M.S. Kanlı seneler. B.: “Kafkas”, 2007, 184 s.

ALI BEY HUSEYNZADE'NİN TÜRKÇÜLÜK IDEOLOJISI VE “FUYUZAT” DERGISİ ARACILIĞIYLA YAYIMI

ALI BEY HUSEYNZADEH'S TURKISM IDEAS AND THEIR PROPAGANDA IN THE
MAGAZINE “FUYUZAT”

Tomiris BABANLI

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi

Nizami Gencevi adına Milli Azərbaycan Edebiyatı Muzesi, Ekspozisiyon müdürü

XÜLASƏ

XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət və tarixi gerçəklikdən doğan zərurət nəticəsində ədəbiyyatda da bir dönüş yaranmışdı. Dövrün ədəbiyyatı öz janr müxtəlifliyi, forma və məzmun axtarırları ilə diqqəti cəlb edirdi. Bir çox mütərəqqi fikirli ziyalılar zamanın tələbinə uyğun olaraq ümumxalq azadlığı, milli müstəqillik uğrunda mübarizəyə qalxmış, inqilabi-demokratik fəaliyyətə başlamışdılar. Bu ziyalılar dövrü mətbuat vasitəsilə xalq milli özünüdərkini mahiyyətini anlatmağa, millətdə inqilabi ruhu yüksəltməyə çalışırdılar. Milli jurnalımız olan “Füyuzat” bu zaman tarixi rolunu oynadı. Milli ictimai fikir tariximizdə öz dəsti-xətti olan “Füyuzat” jurnalı noyabrın 1-də Bakı milyonçusu, xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin maddi yardımı ilə nəşr olunmağa başladı. “Füyuzat” jurnalı başda onun naşiri və redaktoru Ə.Hüseynzadə olmaqla, dövrün bir çox ziyalıları, əqidə sahiblərini öz ətrafında birləşdirdi. Jurnal zamanının aktual problemlərini, ictimai-siyasi həyatını öz səhifələrində geniş əks etdirən bir mətbu orqanı kimi təkcə Azərbaycanda deyil, qonşu ölkələrdə-Rusiya, İran, Türkiyədə baş verən mühüm ictimai, mədəni hadisələr haqqında məlumat verir, həm də bu ölkələrdə yayılırdı. Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycanda “Füyuzat” vasitəsilə xalq arasında türkçülüğü təbliğ edərək “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” ideyasını yayan ilk ziyalı oldu. Humanist ruhlu və qayəli Əli bəy geniş biliyə malik filosof, təbiətşünas, təbib, siyasətçi, diplomat, publisist, pedaqoq, tənqidçi, tərcüməçi, rəssam, Qərb və Şərq ədəbiyyatı, tarixi, fəlsəfəsinin mahir bilicisi idi.

Bu dövr Çar Rusiyasının Azərbaycanda “türkçülüğü boğmaq” siyasəti geniş yayılmışdı. Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycanda “türk qanlı, İslam imanlı, firəng qiyafəli” vətəndaş görmək arzusunu bildirən ilk ziyalı oldu. “Füyuzat” jurnalı ilə əməkdaşlıq edən ziyalılar arasında 20-ci yüzilin görkəmli maarifçiləri H.Zərdabi, S.Səlmasi, A.Şaiq, A.Səhhət, Ə.Sabur, M.Hadi, Ə.Kamal, H.S.Ayvazov, A.Sur, Ə.Cavad, Ə.Müznib, C.Cabbarlı, M.Rəsulzadə və başqaları da var idi.

Türkçülük ideyalarını geniş təbliğ edən Əli bəy yazırdı: “Ancaq tariximiz və keçmişimizdəki anabir milliyyətimiz haqqında həqiqəti meydana çıxarmaq əvvəl əmrə özümüzü tanımalıyıq, yəni türklərin kim olduqlarını və kimlərdən ibarət olduqlarını, neredən nəşət etdiklərini, neçə şöbəyə ayrıldıqlarını, bu gün neredə sakin olduqlarını və nə namlar təhtində yaşadıklarını göstərməliyiz...” Bu gün müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycanda Əli bəyin və onun həmfikirələrinin arzuları reallığa çevrilir.

Elə Əli bəy Hüseynzadənin məslək və əqidəsinin timsalı kimi Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin rəsmi bayrağı üzərində mavi, yaşıl, qırmızı rənglər və ay-ulduz öz daimi yerini təsdiq etdi. Bu gün də müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı kimi Vətən göylərində olduğu kimi dünyanın hər yerində də qürurla dalğalanır.

Açar sözlər: Füyuzat, Türkçülük, Turançılıq, İctimai-Siyasi Vəziyyət, Milli İctimai Fikir.

ÖZET

Yirminci yüzilin başlarında, Azərbaycan'daki sosyo-politik durum ve tarihsel gerçəkliğin gerekliliği sonucu edebiyatta bir dönüm noktası vardı. Dönemin edebiyatı tür çeşitliliği, şekli ve içerik araştırmasıyla dikkat çekiyor. Pek çok ilerici fikirli entelektüel, zamanın talepleri doğrultusunda ulusal özgürlük, ulusal bağımsızlık ve devrimci demokratik faaliyetler için mücadelelerini hızlandırdı. Bu entelektüeller basının yardımıyla millete ulusal bilincin özünü anlatmak ve ulustaki devrimci ruhu yükseltmek için uğraşıyordu. Ulusal basınıımız olan “Füyuzat” dergisi bu süreçte vazgeçilmez bir rol oynadı. Ulusal sosyal düşünce tarihimizde kendi yeri olan “Füyuzat”, Bakü milyoneri hayırsever

H.Z.Tagiyev'in maddi desteğiyle 1 Kasım 1906 'da yayınlanmaya başladı. "Fuyuzat" dergisi, yayıncısı ve editörü A.Huseynzade de dahil olmak üzere birçok entelektüeli bir araya getirdi. Sadece Azerbaycan'da değil, komşu ülkelerde de - Rusya, İran, Türkiye de yayınlanan dergi hem de bu ülkelerin sosyo-politik yaşamını sayfalarında geniş bir şekilde yansıtan bir basın kuruluşu oldu. Derginin yayıncısı ve editörü halk arasında teşvik ederek "Türkleşmek, islamlaşmak, çağdaşlaşmak" fikrini yaydı. A.Huseynzade bir filozof, biyolog, doktor, politikacı, diplomat, gazeteci, eğitimci, eleştirmen, tercüman, ressam, Batı ve Doğu edebiyatını, tarihi ve felsefesini iyi bilen bir bilim adamıydı.

Bu dönemde Çarlık Rusya'nın "Türkçülüğü devirme" politikası Azerbaycan'da geniş bir şekilde yayıldı. Ali Bey Huseynzade, Azerbaycan'da "bir Türk kanlı, İslam inancılı, Fransız kıyafetli" vatandaş dileğini ifade eden ilk aydın oldu. Fuyuzat dergisiyle işbirliği yapan aydınlar arasında H. Zardabi, S. Salmasi, A. Shaig, A.Sahhat, A. Sabur, M. Hadi, A. Kemal, H. S. Ayvazov, A. Sur, A.Cavad, A.Müznib, J. Jabbarlı, M. Resulzade ve diğerleri bulunmagda idi.

Türkçülük ve Turançılığ'ın teorik kavramını geliştiren, ulusal bilincin oluşumunda büyük rol oynayan ve halkın tarihsel hafızasına dönmelerine yardımcı olan büyük aydın Ali bey Huseynzade yazıyordu: "Tarihimizdeki ve geçmişimizdeki milli tarihimize hakkındaki gerçek önce Türklerin kim olduklarını, nereden neşet ettiklerini, ne yaptıklarını, kaç sınıfa bölündüklerini, bugün nerede olduklarını ve ne namlar altında yaşadıklarını göstermek için kendimizi bilmemiz gerekir".

Ali Bey ve onun ortak hemfikirlerinin hayalleri bugün bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan'da gerçeğe dönüşüyor. Mavi, yeşil, kırmızı renkler ve üzerindeki ay yıldız, Ali Bey Huseynzade'nin inanç ve siyasal görüşlerinin bir örneği olarak Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin resmi bayrağında kendi yerini onaylamıştır. Bugün de, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin devlet bayrağı gibi, hem Anavatanda , hem de dünyada gururla dalqalanıyor.

Anahtar kelimeler: Fuyuzat, Türkçülük, Turançılık, Sosyo-Politik Durum, Ulusal Sosyal Düşünce

ABSTRACT

In the early twentieth century, there was a turning point in the literature as a result of the socio-political situation and the necessity of historical reality in Azerbaijan. Literature of the period attracted attention with its genre variety, form and content search. Many progressive minded intellectuals have stepped up their struggle for national liberty, national independence, and revolutionary-democratic activities in line with the demands of time.

These intellectuals tried to explain the nation the essence of national self-restraint and to elevate the revolutionary spirit in the nation by means of periodic press. "Fuyuzat", which has played an indispensable role in this process, started its publication on November 1 with the financial support of Baku millionaire, philanthropist H.Z.Taghiyev. The magazine "Fuyuzat" united many intellectuals, including its publisher and editor, A.Huseynzade. Not only in Azerbaijan, but also in the neighboring countries - Russia, Iran, Turkey – it was widespread and broadly reflected the actual problems of socio-political life of these countries on its pages. Editor-in-chief of "Fuyuzat" Ali Bey Huseynzade. was a philosopher, politician, diplomat, publicist, educator, critic, translator, artist, well-known expert in Western and Eastern literature, history and philosophy.

During this period Tsarist Russia's policy of "overturning Turkism" was widely spread in Azerbaijan. Ali Bey Hussezadeh became the first intellectual in Azerbaijan to express his "wish of a Turkic sense, Islamic faith, European style" citizen. He spread the idea of adopting "Turkism, Islamizm and Modernizm" by promoting Turkism through the "Fuyuzat".

Among the intellectuals who collaborated with the "Fuyuzat" magazine were prominent writers and enlighteners of the 20th century: H. Zardabi, S. Salmasi, A. Shaig, A.Sahhat, A.Sabur, M.Hadi, A.Kamal, H.S..Ayvazov, A.Sur, A.Javad, A.Muznib, J.Jabbarli, M.Rasulzadeh and others.

The great thinker Ali Bey Hussezadeh who developed the theoretical concept of Turkism and Turanism, played a great role in the formation of national consciousness and helped the people to return to their historical memory, said: "Before the truth about our national history and our past, we have to know

ourselves, to learn who the Turks are, what they are doing, how they are classified and where they are living today... "

Today when Azerbaijan has gained its independence the dreams of Ali Bey and his friends of idea are becoming a reality. Blue, green, red colors and moon-star on the national flag of Azerbaijan have confirmed their permanent location as the embodiment of Ali Bey Husseinzade's beliefs and convictions. The state flag of the independent Republic of Azerbaijan, is proudly waving both in the Motherland and all over the world.

Key words: "Füyuzat", Turkism, Turanism, Socio-Political Situation, National And Social Thought

Giriş:

XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət və tarixi gerçəklikdən doğan zərurət nəticəsində ədəbiyyatda da bir dönüş yaranmışdı. Dövrün ədəbiyyatı öz janr müxtəlifliyi, forma və məzmun axtarırları ilə diqqəti cəlb edirdi. Bir çox mütərəqqi fikirli ziyalılar zamanın tələbinə uyğun olaraq ümumxalq azadlığı, milli müstəqillik uğrunda mübarizəyə qalxmış, inqilabi-demokratik fəaliyyətə başlamışdılar. Bu ziyalılar dövrü mətbuat vasitəsilə xalqa milli özünüdərkini mahiyyətini anlatmağa, millətdə inqilabi ruhu yüksəltməyə çalışırdılar. Bu prosesdə əvəzəlməz rol oynamış milli mətbuatımızın iki böyük qolu- "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat" jurnalları eyni ildə - 1906-cı ildə işıq üzünə çıxdı. Bu iki realist və romantik üslublu mətbuat orqanı arasında anlaşmazlıqlar mövcud olsa da, onların hər ikisi öz sələfləri olan "Əkinçi"-nin davamçıları idi.

Milli ictimai fikir tariximizdə öz dəsti-xətti olan "Füyuzat" jurnalı noyabrın 1-də Bakı milyonçusu, xeyriyyəçi H.Z. Tağıyevin maddi yardımı ilə nəşr olunmağa başladı. "Füyuzat" jurnalı başda onun nəşri və redaktoru Ə.Hüseynzadə olmaqla, dövrün bir çox ziyalılarını, əqidə sahiblərini öz ətrafında birləşdirdi. Jurnal zamanının aktual problemlərini, ictimai-siyasi həyatını öz səhifələrində geniş əks etdirən bir mətbu orqanı kimi təkcə Azərbaycanda deyil, qonşu ölkələrdə- Rusiya, İran, Türkiyədə də yayılan mühüm ictimai, mədəni hadisələr haqqında məlumat verir, həm də bu ölkələrdə yayılırdı.

1. Əli bəy Hüseynzadənin "Füyuzat" jurnalında fəaliyyəti

"Füyuzat"-ın redaktoru ziddiyyətli və ağır həyat yolu keçmiş Əli bəy Hüseynzadə ömrünü xalqın istiqlalı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş azadlıq mücahidlərimizdənndir. Humanist ruhlu və qayətli Əli bəy geniş biliyə malik filosof, təbiətşünas, təbib, siyasətçi, diplomat, publisist, pedaqoq, tənqidçi, tərcüməçi, rəssam, Qərb və Şərq ədəbiyyatı, tarixi, fəlsəfəsinin mahir bilicisi idi.

İlk təhsilini Tiflis gimnaziyasında almış Əli bəy Hüseynzadə 1885-ci ildə Peterburq Universitetinin tələbəsi olmuşdu. Peterburq həyatı, Rus inqilabının təsiri Əli bəyin azadlıq meyllərini gücləndirməyə bilməzdi. Hələ Peterburqda təhsil aldığı zaman Əli bəy Hüseynzadə iki azərbaycanlı tələbə - Əhməd bəy Ağayev və Əlimərdan bəy Topçubaşovla tanış olmuş, güclü ideya birliyi onları möhkəm dost etmişdi.

Sonralar, 1905-ci ildə artıq görkəmli publisist və yazıçı kimi formalaşan Əli bəy yaxın dostu Əhməd bəylə birlikdə Bakıda əvvəlcə "Həyat", sonra "İrşad" və "Tərəqqi" qəzetlərini nəşr etməyə başlayır. Onlar qəzetlər üçün məqalələr yazır, "bununla yanaşı... Peterburq və Moskva şəhərlərinə məqalə və məlumatlar göndərərək Azərbaycan türklərinin hüquqlarını müdafiə edir, bürokrat məmurların və onların erməni havadarlarının Azərbaycan türklərinə qarşı böhtanlarını ifşa edir, azərbaycanlıları hər hansı bir münafişdən kənar etməyə çalışırdılar" (10, 25).

"Həyat" qəzetinin fəaliyyəti dayandırıldıqdan sonra, "Füyuzat" jurnalı onun ideyalarını həyata keçirməyə başladı və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bu yeni mərhələ "Füyuzat və ya "Əli bəy dövrü" adlandırılmışdır (8, 16). Ə.Hüseynzadənin romantik nöqtəyi-nəzər, bədii üslub barədə düşüncələri onun məsləkdaşları olan H.Cavid, M.Hadi, A.Səhhət və başqa maarifçilərin və şairlərin yaradıcılığında, xüsusilə də poeziya nümunələrində vüsət aldı. Əli bəy də özünün istiqlalçılıq və hürriyyət uğrunda mübarizəsini bu şairlər kimi vətənpərvərlik ruhlu şeirlərində əks etdirirdi. "Hali-Vətən" şeiri ilk dəfə 1904-cü ildə A.Turani imzası ilə Misirdə çıxan "Türk" qəzetinin 24 noyabr tarixli 56-cı sayında, 1906-cı ildə Bakıda - "Dəbistan" jurnalının 16-cı sayında, 1909-cu ildə "Füyuzat" qiraət kitabında, "Yurd qayğısı" isə İstanbulda 1912-ci ilin 18 oktyabrında əvvəl H.Zadə imzası ilə "Türk Yurdu" dərgisində, sonra 21 oktyabrda "Tərcümani-həqiqət" qəzetində, oktyabrın 22-də "Tanin" qəzetində... dərc olunub.

Bir də "Tərcüman" qəzeti yenə 1912-ci ilin dekabrında "Halımızın mükəmməl bir təsviri", - deyə dəyərləndirdiyi "Hali-Vətən" in müəllifini, sadəcə, "İstanbulda bulunan Qafqaz şairlərindən biri" kimi təqdim edərək şeiri çap etmişdi" (14.).

Ucundadır dilimin
Həqiqətin böyüyü,
Nə qoydular deyəyim,
Nə kəsdilər dilimi.

Bilirsənmi, cühəla,
Nə etdilər Vətənə?
Nə qoydular uyuya,
Nə qoydular oyana.

Durur bila-hərəkət,
Rəvamı bir diriyə
Nə getmədə iləri,
Nə dönmədə geriyə.

Ədu qırır qapıyı,
Biz evdə bixəbəriz.
Nə başqa başqalarız,
Nə ittihad edəriz.

Ayıltmadı qələmim.
Şu türk ilə əcəmi.
Nə qoydular yazayım,
Nə qırdılar qələmi.

Təkcə bu misralar "Əli Turanlı", "Turani" təxəllüsü ilə yazan Əli bəyin Vətən yangısını, azadlıq və hüriyyət eşqini əks etdirməyə bəs edər.

2. Əli bəy Hüseyzadə "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" ideyasının təbliğatçısı kimi

Öz istedadını və biliyini xalqın xoşbəxtliyi uğrunda əsirgəməyən Əli bəy Hüseyzadə ilk dəfə olaraq "hüriyyət və müsavət" şüarını səsləndirən, türkcülük və turançılıq ideyasını nəzəri cəhətdən hazırlayan, türk birliyi nəzəriyyəsini irəli sürən böyük mütəfəkkir, milli şüurun təşəkkül tapmasında çox böyük rol oynamış, xalqa öz tarixi yaddaşına qayıtmağa kömək edən bir ziyalı idi. Həm "Həyat" və "İrşad" qəzetləri, həm də "Füyuzat" jurnalı və digər mətbuat orqanları vasitəsilə Əli bəy Hüseyzadə yazılarında milləti öz şanlı tarixini öyrənməyə səsləyir, Vətənin xoşbəxt gələcəyi naminə xalqın savadlanmasını arzu edirdi. Türkcülük ideyalarını geniş təbliğ edən Əli bəy yazırdı: "Ancaq tariximiz və keçmişimizdəki anabir milliyyətimiz haqqında həqiqəti meydana çıxarmaq əvvəl əmrə özümüzü tanımalıyıq, yəni türklərin kim olduqlarını və kimlərdən ibarət olduqlarını, neredən nəşət etdiklərini, neçə şöbəyə ayrıldıqlarını, bu gün neredə sakin olduqlarını və nə namlar təhtində yaşadıklarını göstərməliyiz..."(6,16)

Bu dövr Çar Rusiyasının Azərbaycanda "türkcülüğü boğmaq" siyasəti geniş yayılmışdı. Əli bəy Hüseyzadə Azərbaycanda "türk qanlı, İslam imanlı, firəng qiyafəli" vətəndaş görmək arzusunu bildirən ilk ziyalı oldu. O, "Füyuzat" vasitəsilə xalq arasında türkcülüğü təbliğ edərək "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" ideyasını yayırdı.

Bir romantik kimi Əli bəy Hüseyzadə nicasını məhəbbətdə - insanlığa, bəşəriyyətə, sülhə məhəbbətdə görürdü. Ümumiyyətlə, "Füyuzat" jurnalı Əli bəyin siyasi ideyalarını və fəlsəfi düşüncələrini öyrənmək baxımından çox maraqlı bir mənbə kimi qiymətlidir. Məhz bu jurnal vasitəsilə Əli bəy düşüncələrindəki təbəddülatlara baxmayaraq, bir çox ziyalıların şüurunu öz ictimai-mədəni təfəkkür tərzinə uyğun şəkildə tənzimləməyə nail olmuşdu.

“Füyuzat”ın səhifələrində tez-tez təbliğ olunan məsələlərdən biri də müasir ədəbi dil problemi idi. Əli bəy Hüseyzadə dəfələrlə məqalələrində bu problemə toxunaraq, müasir mətbuat dilinin inkişafı yollarını göstərir, “bu gün Kürreyi-ərz üzərində türk dilindən daha mintişar bir dil yoxdur” söyləyirdi (6,16). “Füyuzat” vasitəsilə Əli bəy Hüseyzadə ümumtürk dilinin formalaşması probleminə toxunaraq “biz öz müxtəlif şivə və ləhcələrimizi islah və tövhid ilə özünəməxsus ədəbi və mədəni bir ümumi türk dili vücudə gətirə bilərik” söyləyirdi (6,16). Əli bəy Hüseyzadə ziyalıları ana dilinin yad sözlərdən, xüsusilə də rus kəlmələrindən təmizlənməsi və ədəbi dilin düzgün formalaşması üçün çalışmağa səsləyirdi. Daim insanları ədalətli və demokratik cəmiyyətə çıxarmaq üçün müxtəlif yollar axtaran bu narahat insan “məmləkəti ədalət və hüriyyət kimi nemətlərə nail edib əhya və təcdid uğrunda həqiqi vətənpərvər heç bir vasitədən çəkinməməlidir” - deyirdi (6,16). Əli bəy Hüseyzadə bu xalqın azadlıq mübarizəsini “hüriyyət və nur” uğrunda çarmıxa çəkilən Prometeyə bənzədirdi : “Prometeyin ciyərini parçalamaqla onun qəlbindən hüriyyət hissini silmək olursa, Qafqaz xalqını da əsarətlə mənuf etmək olur”(1,2). Bir mübariz kimi Əli bəy Hüseyzadə azadlığı təkcə öz xalqı üçün deyil, bütün dünya xalqları üçün arzulayırdı.

Əli bəy Hüseynzadə və onun ideya dostları Azərbaycanı ortaq ümumtürk kontekstində görür, Turançılıq ideyalarını təbliğ edərək Azərbaycanda və Azərbaycan ədəbi-bədii fikrində turançılığın intişar tapmasına səy göstərirdilər.

Əli bəy Hüseyzadə hələ sağlığında milli fikrin “ən birinci öndəri” sayılırdı (6,18). “Füyuzat”dakı fəaliyyəti zamanı o, jurnalın səhifələrində hər bir sahəni, istər elm, texnika, istərsə də mədəniyyət, tarix, din və dil problemlərini eyni ehtiras və həvəslə ön plana çəkirdi. Bu əsl demokratik mətbuat orqanı idi. Jurnalın səhifələrində mollanəsrəddinçilərlə yanaşı hümmətçilərə də, din xadimlərinə də yer ayrılır, bir sıra məsələlərin həllində onların da fikri əsas tutulurdu. Ümumiyyətlə, füyuzatçılar elmi biliklərlə yanaşı dini biliklərə də üstünlük verir, dini dəyərləri dövrün əxlaqi prinsiplərinə tətbiq etməyə çalışırdılar. Dövrün inqilabi ruhunu dini dəyərlərlə sintez etdiklərinə görə onlar Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə islam modernizminin nümayəndələri kimi tanınırdılar. “Füyuzat” və füyuzatçılar “ədl olursa, hüriyyət də olur. Hüriyyət olursa məhəbbət və məvəddət də olur” fikrini əsas tutaraq islami birlik, sünni-şiə ədavətinin aradan qaldırılması məsələsinə xüsusi önəm verirdilər.

“Bir dindəyiz biz həpimiz haqqpərəstan,
Mümkünmü, ayırsın bizi “İncil” ilə “Quran?”

deyə səslənən bu istiqlal carçısı azadlıq yolunu “istiqlali insaniyyə yolu” adlandırır (1,2). Qeyd etmək lazımdır ki, Əli bəyin dinə olan münasibəti hələ uşaq yaşlarından formalaşmışdı. Babası Qafqazın Şeyxülislamı Axund Molla Əhməd dövrünün görkəmli alimlərindən idi. Onun sayəsində Əli bəy ərəb, fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, Quranın sirlərinə dərinlən yiyəlmişdi. Şeyxülislamın dostları arasında Mirzə Şəfi Vazeh, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov kimi maarifçilərin olması Əli bəyin dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdı. Hətta M.F.Axundov Əli bəyə belə bir tövsiyə də vermişdi: “Oğlum, rus dilini dərinlən mənimsə. Gimnaziyanı bitirəndən sonra təhsilini Peterburqda davam etdirməlisən. Orada darlfünunda dünyəvi elmlərə yiyələnməklə millətimizin tərəqqisinə daha çox xidmət etmək imkanı qazana bilərsən. İnanıram ki, sən millətimizin irəli gedənlərindən olacaqsan!” (5,4).

Göstəridiyi kimi, Əli bəy Şərq və Qərb ədəbiyyatının dərin bilicisi idi. Böyük mütəfəkkirin nəsihətlərinə əməl edən Əli bəy Peterburqda təhsil aldığı illərdə də rus dilini və bir çox Avropa dillərini dərinlən mənimsədi, Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsində məşhur alimlərin mühazirələrini dinləyərək latın, yunan, fransız, alman, ingilis və s. dillərdə sərbəst danışib-yazmağı öyrəndi. Sonralar İstanbulda təhsil alarkən o, qədim yunan və Qərbi Avropa şairlərinin, filosoflarının əsərlərini əksəriyyətini orijinaldan oxuyurdu. Məhz buna görədir ki, xalqının hərtərəfli dünyagörüşünü formalaşdırmaq arzusunda olan Əli bəy “Füyuzat”ın səhifələrində Qərbi Avropanın Şekspir, Bayron, Şiller, Göte, Hüqo və başqa məşhur yazıçıları və şairləri haqqında yazılar çap etdirir, onlardan etdiyi tərcümələri xalqa çatdırırdı. O illərdə jurnalın səhifələrində Şekspirin “Yuli Sezar”, Götenin “Faust”undan tərcümələr, eləcə də dahi rus yazıçısı L.Tolstoy haqqında maraqlı yazılar dərc olunurdu. “Ümumiyyətlə, Ə.Hüseynzadə təkcə Azərbaycanda yox, hətta Yaxın Şərqdə Qərb mədəniyyətini yayan ilk təbliğatçılardan biridir” (3,6)

“Füyuzat”çılar Azərbaycan klassiklərindən N.Gəncəvi, M.Füzuli, A.Bakıxanov haqqında məlumatları da oxucuların diqqətinə çatdırırdılar.

“Füyuzat” jurnalı ilə əməkdaşlıq edən ziyalılar arasında 20-ci yüzilin görkəmli maarifçiləri H.Zərdabi, S.Səlməsi, A.Şaiq, A.Səhhət, Ə.Sabur, M.Hadi, Ə.Kamal, H.S.Ayvazov, A.Sur, Ə.Cavad, Ə.Müznib, C.Cabbarlı, M.Rəsulzadə və başqaları da var idi. 1907-ci ildə “Füyuzat”ın səhifələrində M.Rəsulzadə “Həsbi-hal” və “Təsəvvürati-əhrranə” şeirlərilə çıxış etmişdi. M. Rəsulzadə ətrafındakı ixtilafı görəndə dünyada bərabərliyin olmamasına, yoxsulların daim “iczü-fəğanda” yaşamasına acıyırdı.

1910-cu ilin sonunda Ə Hüseynzadə Bakı ilə əbədi vidalaşaraq Türkiyəyə köçdü. Axırncı gün onun şərəfinə ziyafət verildi. Bu barədə “Yeni Füyuzat” jurnalında onun fotosu ilə birlikdə məlumat vardır. (1910, № 8). Ömrünün sonuna kimi Türkiyədə yaşamış Ə.Hüseynzadə 1942-ci ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

Nəticə:

Bu gün müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycanda Əli bəyin və onun həmfikirələrinin arzuları reallığa çevrilir. Azərbaycan demokratik dəyərlərə sahib olan, nəinki Əli bəyin arzuladığı kimi qüdrətli türk dünyasında, eləcə də dünya miqyasında öz sözünü deyə bilən ölkələr sırasındadır. Hər bir millətin inkişafının əsasını onun yüksək nemətlərə doğru daxili meylinə görəndə Əli bəyin və onun silahdaşlarının bu gün ruhu şaddır. Çünki apardıqları azadlıq mücadiləsi öz gözəl bəhrəsini vermişdir. Elə Əli bəy Hüseynzadənin məslək və əqidəsinin timsalı kimi Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin rəsmi bayrağı üzərində mavi, yaşıl, qırmızı rənglər və ay-ulduz öz daimi yerini təsdiq etdi. Bu gün də müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı kimi Vətən göylərində olduğu kimi dünyanın hər yerində də qürurla dalğalanır.

Azadlıq mücadiləsi yollarında müxtəlif dövrlərdə canlarını belə əsirgəməyən Vətən övladlarımız çoxdur. Lakin “millətin irəli gedənlərindən olan” Əli bəy və onun məsləkdaşlarının adları daim birincilər sırasındadır. Bu birincilərin zamanında özləri, müasir dövrümüzdə də ruhları türkdilli xalqları daimi vəhdətə səsləməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Bayramlı O. Azadlıq eşqi ilə.” Vətən səsi” qəzeti, 8 may, 1990, № 3.
2. Эльчин. Правда, только правда. «Литературный Азербайджан», 3 февраля, 1998, № 5 (5175)
3. Əliyev M. Əli bəy Hüseynzadə, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 4 mart, 1988, № 10 (2301)
4. Əliyev Z. Bir ömür, iki ləkə. “Kommunist2 qəzeti, 2 mart, 1989
5. Xəlilbəyli M.R. Əli bəy Hüseynzadə. “Elm” qəzeti, 1988
6. Kamaləv R. Patriarxin qayıdışı. “Gənclik” jurnalı, 1989
7. Qəşəmoğlu Ə. Dünyanın dilini öyrənən oğlan.”Gənclik” jurnalı, 1989
8. Quliyev V. Mühacirət yoldaşları, əqidə dostları. Yusif Akçura. Ə.Hüseynzadə. Türkcədən çevirmə.”Elm” qəzeti, 16 noyabr, 1991
9. Məmməd Cəfər. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm., Bakı, 1963
10. Мовлаева С.Ахмед бек Агаоглы. Низами Гəncəви adına Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinin əsərləri. Bakı, 2001
11. Sabiroğlu S. Əli bəy Hüseynzadə. 25 dekabr, 1991
12. Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. 1984
13. Vəliyev Ş. “Füyuzat” ədəbi məktəbi. Bakı, “Elm”, 1999
14. Turan A. “Əlibəy Hüseynzadənin 115 il qabaq Misirdə çap olunan şeiri”, https://www.aznews.az/news/cultural_man/206233.html

XV ƏSR İRFAN POEZİYASINA NƏSİMİ İRSİNİN TƏSİRİ

Şəfa MURADOVA

ADPU

ÖZET

Bu tədqiqat XV əsr şairlərinin yaradıcılığında Nəsimi şeirinin təsirinə həsr olunmuşdur. Tədqiqat predmetlərindən biri də hürufi ideyalarının Nəsimi yaradıcılığı vasitəsilə digər orta əsr şairlərinin yaradıcılığına nüfuz etməsidir. Quran motivlərinin həm Nəsimi yaradıcılığında, həm də onun ilham qaynağı olduğu digər şairlərin yaradıcılığında tutduğu yerə də məqalədə toxunulmuşdur. Orta əsr şairlərinin şeirlərində Nəsimi təsiri onların şeirlərinə müqayisəli istinadla ətraflı tədqiq edilmişdir. Bu məqalədə Əfzələddin Hidayət, Həbib, Gülşəni Bərdəi, Cahənşah Həqiqi və başqalarının yaradıcılığında birbaşa Nəsimi yaradıcılığından bəhrələnərək istifadə olunan poetik ifadələrin tədqiqinə geniş yer verilmişdir.

Açar sözlər: Hürufi, Nəsimi, Həbib, Cahənşah Həqiqi, Şeir, Quran, Ayə, Motiv, Simvol

РЕЗЮМЕ

Это исследование посвящено влиянию стихов Насими на поэзию поэтов XV века. Одним из объектов исследования является влияние хуруфистских идей на поэмы Средневековья через поэзию Насими. Роль куранских мотивов исследуется как в стихах Насими, так и в поэзии других, вдохновленных Насими. Влияние Насими на поэтов Средневековья было всесторонне изучено с помощью сравнительных ссылок на их стихи. В этой статье широко рассматриваются поэтические фразы, которые являются результатом непосредственно поэзии Насими и используются Афзаладдином Хидаятом, Хабиби, Гульшани Бардаем, Каханшах Хагиги и другими.

Ключевые слова: Хуруфи, Насими, Хабиби, Каханшах Хагиги, Поэт, Куран, Стих, Мотив, Символ.

ABSTRAKT

This research is dedicated to impact of Nasimi's poems on the XV century's poets' poetry. One of the research objects is influence of Hurufist ideas to poets' poems of Middle Ages through Nasimi's poetry. The role of Kuran motives is researched both in Nasimi's poems and poetry of others who were inspired by Nasimi. The impact of Nasimi on the Middle Ages's poets was studied comprehensively with the help of compared references to their poems. In this article poetic phrases which are result of directly Nasimi's poetry and used by Afzaladdin Hidayat, Habibi, Gulshani Bardai, Cahanshah Hagigi and others are widely examined.

Key words: Hurufi, Nasimi, Habibi, Cahanshah Hagigi, Poet, Kuran, Verse, Motive, Symbol.

GİRİŞ

XV əsr irfani poeziya öz bədiyyatı ilə maraqlı bir mənzərə yaradır. Belə ki, əgər Seyid Yəhya Bakivi, Dədə Ömər Rövşəni, Şeyx İbrahim Gülşəni yaradıcılıqları ilə nümayəndəsi olduqları təriqətin üsul və vasitələrini təbliğ edirdilərsə, Xəlili, Kişvəri, Hidayət, Həqiqi, Həbibinin əsərləri isə təsəvvüf görüşlərini daha poetik tərənnümü ilə fərqlənir. Xüsusən, bu poeziyanın bədiyyatını şərtləndirən başqa bir amil onun hürufi görüşlərindən bəhrələnməsidir. Hürufizmin yaranması Fəzlullah Nəiminin adı ilə bağlı olduğu kimi, hürufi poeziyasının Azərbaycan ədəbiyyatında yenilməz zirvəyə yüksəldən mənimdə kainat sığışan İmaddədin Nəsimi olmuşdur. Buna görə də, poeziyada hürufi şeirinin təsiri birbaşa onun adı ilə bağlıdır.

Nəsimidən sonra Azərbaycan klassik poeziyası uzun müddət hürufi ideyasının təsirində olmuşdur. Nəsimi ənənələrinin davamçısı kimi bir çox sənətkarların adını çəkmək mümkündür. Lakin Nəsimi təsiri bu və ya digər söz ustasının yaradıcılığında fərqli şəkildə özünü göstərir. XV əsr şairlərindən Həbib və Həqiqi şeirində daha qabarıq şəkildə özünü göstərdiyi halda, Kişvəri, Hidayət bədii irsində

hürufi dünyagörüşünün müəyyən mənada əks olunmasına rast gəlinir. Rövşəni, Gülşəni əsərlərində ideya – məzmun baxımından Nəsimi ənənəsi duyulur.

ARAŞDIRMALAR

Gülşəni Bərdəninin bəzi qəzəllərindən çıxış edərək, yuxarıda qeyd olunduğu kimi bütün orta çağ şairlərinin yaradıcılığında duyulan Nəsimi təsirinin bu və ya digər formada onun əsərlərində də hiss olunduğunu demək olar. Bəzən Nəsimi sayaq “İstər idim buldum uş həqqi – yəqin bəndədür, Sanma derəm bən sana bəndə olan təndədür” deyən şairin Nəsimi qəzəlləri ilə eyni rədifdə olan şeirlərinə də rast gəlinir. Buna misal olaraq, hər iki şairin yaradıcılığında “Sığmazam” rədifli qəzəllərini müqayisə edək:

Nəsimi: Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri – laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.(2,7)

Gülşəni: Qüdrəti – həqqi – hikmətin bəndə sığar, vəli nedim,
Qüdrətinə dönüb həqün kövnü məkanə sığmazam.(33.348)

Nəsimi: Can ilə həm cahan mənəm, dəhriyə həm zaman mənəm,
Gör bu lətifeyi ki, mən dəhriyə zəmanə sığmazam.(2,7)

Gülşəni: Əhli məkan olan xəmu bəndə sığar zəman ilə,
Leyk zəman ilə bu dəm eyni məkanə sığmazam.(33.349)

Nəsimi: Gərçi bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, qureşiyəm,
Bundan uludur ayətüm, ayətü – şənə sığmazam.(2,7)

Gülşəni: Bəndə sığar əzəl – əbəd şənə görə zühur edüb,
Vüsət ilə vələyk mən an ilə şənə sığmazam.(33.349)

Hətta şairin Məhəmməd peyğəmbərə (ə) həsr etdiyi qəzəlində də Nəsimi şeiri ilə oxşarlıq duyulur:

Nəsimi: Ol zaman ki, lütf ilə bir gövhərə qıldın nəzər,
Zahir ol gövhərdən oldu cümlə əşya laədəd. (7,193)

Gülşəni: Yüzün nurundan oldu zahir əşya,
Nə varsa görünən ey şahı – sərvər. (9.92)

Gülşənini də bir çox sufilər kimi, “ənəlhəq” sirrini faş edənlərin nə üçün dara çəkilməsi düşündürür:

Den nədür sirri – “ənəlhəq” bana sübhan ilə,
Həm ol ismi deyənə riştə ilə dar nədür. (9.116)

Sadiq mürid öz müəllimindən ayrılmasını böyük dərd hesab edir və kimsəyə belə ayrılıq nəsib olmasını arzulamır. Rövşənidən ayrılan Gülşəni özünü bütün dünyada qərib hiss edir. Çünki:

Rövşənidən dilərəm sənə mərəz, ey Gülşəni,
Dildə zikrin dəmbədəm andan olubdur əliğiyas. (2.298)

Təriqət yolunu gedən adamlar üçün sufizmin öz qayda – qanunları mövcuddur. Bu qaydalara görə mürşidin və müridin ayrı – ayrı vəzifələri və hüquqları var. O insan ki, öz mənindən uzaqlaşmağa başlayır və Tanrı yolunun salikinə (müridinə) çevrilir, o, bir sıra vəzifələri yerinə yetirməlidir. Bu vəzifələrin hasili kimi bir məqamı qeyd etmək olar: Mürid öz mürşidinə bütün varlığı ilə bağlı olmalı, irfan cığırında düzgün addımlamaq üçün mürşidinə müqəddəs, kamil insan kimi baxmalıdır. Allaha gedən yolda Mürşidin onun qəlbini nurlandıracağına inanmalıdır. Necə ki, Nəsimi öz mürşidi Nəimi haqqında deyirdi.

Nagahan bir şahə düşdü könlümüz,
Üzü bədrü mahə düşdü könlümüz.
Ta ki, Fəzlüllahə düşdü könlümüz,
Uş həqiqi rahə düşdü könlümüz. (7, 275.)

Şair öz müəliminin yolunu həqiqi olduğunu bilir və onun təriqətini qəbul etməklə könlünün düzgün yola yönəldiyinə bütün varlığı ilə inanır.

Bu məqamda Gülşəninin yaradıcılığında da rast gəlmək mümkündür. Salik özünə təlqin edir: “Ey Gülşəni, Rövşəninin şəminə eşq ilə pərvanə ol; Yəni bütün varlığınla Allahını sev. Çünki bəqa (əbədiyyət) onda – ilahi sevgidədir.

Gülşəni yaradıcılığını təhlil edərkən aydın olur ki, o, mürşidi Rövşəniyə bütün varlığı ilə inanaraq, haqq yolunun ən sədaqətli müridlərindən olmuşdur.

Dini rəvayətlərin birində nəql edilir: Bir gün Məgəmməd peyğəmbər (ə) meraca gedərkən ayaqqabıları yadından çıxıb ayağında qalır. Bu barədə Cəbrayıl (ə) deyərkən, o Allahın nidasını ona yetirir ki, cənin ayağının tozu göylər üçün zinətdir. Həbib bu rəvayətə işarə edərək bu beytdə deyir: Ey peyğəmbər, sən ayağının torpağının qədrini hər adam bilə bilməz. Bütün bu dünyadan o torpaq daha dəyərlidir.

Ey günəşyüzlü həbib, hər kim səni həq bilmədi,
Danla məşhərədə anın yüzi qəradır, ya nəbi. (2.362)

Qur’anda deyilir: “Qiyamət günü küfr eləyən kəslərin ürəyindən keçər ki, kaş müsəlman olaydılar”. Həbib də “kim ki səni həq bilmədi” dedikdə kafirləri nəzərdə tutur. Sabah məşhərdə Allahın şəfqətindən uzaq olarlar o adamlar ki, bu gün sənə və sənənin dininə iman gətirmirlər.

Çün sənənin xoşlığına yaratdı sənə aləmi,
Ayağın torpağına aləm fədadır, ya nəbi. (2.363)

Nəsimi və Gülşəni yaradıcılığında bu fikirlə rastlaşmışdıq. Həbib də eyni fikri tərənnüm edərək deyir: Yaradan dünyanı sənə görə yaratdı. Aləm sənənin ayağının torpağına qurbandır.

Bu Həbib xəstəyə qılğıl şəfaət ruzi – həşr,
Çünki əslində sənənlə aşınadır, ya nəbi. (2.363)

Ya nəbi, qiyamət günündə mənə şəfaət et. Çünki mən sənə aşınayam. Şair əslində “sənlə dostam” deyir. Yəni mən nə etsəm də, işim nədən ibarət olsa da, bütün bunlar mənim sənənlə yaxın olduğum üçündür. Yəni mən əhli – dinəm.

Rövşəni:

Mövcud nəzəriyyələr arasında ən çox qəbul olunanı birincisidir. Bu barədə fikrimizi əsaslandırmaq üçün sufilərin həyat tərzi yada salmaq lazımdır. İmam Əli (ə) kəlamlarından birində deyilir: “Elə paltar gey ki, səni heç kim barmaqla göstərməsin; məftun olub paxıllıq etməsin.” Sufilərin əqidə və ya həyat tərzi barədə olan məlumatlardan bəlli olur ki, sufilər bu kəlamı özlərinə həyat devizi etmişlər. İmadəddin Nəsiminin beyitlərindən birində bu fikir ifadə olunur.

Nəsimi sufə dəğşirməz qəmindən geydiyi şalı
Çün ol sufi səfasızdır, bu şalın qədrini bilməz. (6, 63)

Şair əyninə qəmdən şal geydiyini deyir və bununla öyünür. Bu şalı sufənin geydiyini yuna dəyişməz. Çünki, özü ifadə etdiyi kimi, sufi səfasızdır. O qəmdən olan geyimin qədrini bilməz. Göründüyü kimi, Nəsimi də sufiləri geyimlərinə görə adlandırmışdır. Dədə Ömər Rövşəni yaradıcılığında isə sufizmin ədəb və qaydalarından danışaraq, onların təkə yun xirqə geyinməklərinə görə deyil, həm də digər məziyyətlərinə görə fərqləndirdiklərini qeyd olunur:

Sufi olmaz kişi geyinmək ilə suf,
Özün ögüb etməqlə kafü küf.

Mirzə Cahanşah Nizamini, Xaqanini və Nəsimini diqqətlə oxuyub mənimsəmişdir. O, hətta dövrünün fars – tacik şairi Əbdürrəhman Cami ilə dost olmuş və onunla əlaqə saxlamışdır. Mənbələr Həqiqinin Camiyə divanının mükəmməl əlyazmasının bir nüsxəsini göndərdiyini və böyük fars – tacik şairinin ona cavab olaraq iyirmi səkkiz beytdən ibarət mənzum məktub yazdığını xəbər verir. Cahanşah özü də “Həqiqi” təxəllüsü ilə azəri və fars dillərində qəzəl, məsnəvi və rübai yazmışdır (3. 5).

Təsadüfi deyildir ki, dövrünün böyük tacik – fars şairi Ə. Cami Həqiqinin divanını oxuduqdan sonra onun hər bir qəzəlini “əbədi feyzin mənbəyi”, “yeni doğan bir günəş”, “ışığılanan əbədi sübhün müjdəçisi” və s. kimi qiymətləndirmişdir.

Cahanşah Həqiqi yaradıcılığında ən çox Nəsiminin təsiri hiss olunur. O, yaradıcılığında hürufi və sufi ideyalarını təbliğ etmişdir.

Xətti – rüxün ki, ayeyi – səbül – məsan imiş,
Bu hüsn ilə xütuti – müəmməbər nə yerdə var? (3.20)

Təsəvvüfdə məşhur rəmzlərdən olan xətt kəlməsinin işlənməsi bu məqamda şairi hürufilərə daha çox yaxınlaşdırır. Belə ki, o, gözəlin sifət xəttinin Qur’anın yeddi ayədən ibarət olan ilk surəsinə bənzədərək heç yerdə bu cür ətirli xətlərin olmadığını deyir.

Bu nə hüsnü – canfəzadır kim, ana nəzir yoxdur,
Kim anın kimi cahanda dilpəzir yoxdur. (3, 22)

Bu cəmalü xəttü xalə necə baxsın o nəzərsiz,
Kim anın bəsirətində nəzəri – bəsir yoxdur (3.22)

Şair sufi ideyalarına müraciət edən bir çox şairlərin yaradıcılığında rast gəlinən bir fikri tərənnüm edərək yarın gözəlliyindən bəhs edir. Lakin bu gözəlliyə, Həqiqinin fikrincə, bəsirət gözü olmayan kəs baxa bilməz. Çünki qəlbində gözü olanlar hər gözəl sifətdə Allaha görürlər. Başqa bir beytində o, bu deyimə belə əks etdirir.

Yüzün inna fətəhnadır təbarək şəninə münzər,
Bu vəchi əhsəni – surət deyənlər əhli – ürfandır. (3.22)

Şair gözəl simada Allahın zərrəsindən əsər görənləri, yəni bəsirət gözü var olanları əhli – ürfan adlandırır.

Hər kim ki qılmaya nəzər ol hüsnü surətə,
Yoxdur bəsirət anda gər əhli – bəsər ola. (2.243)

Şairin fikrincə o surətdə gözəlliyi görə bilməyən adan gözlü olsa da görən nəzərləri yoxdur. Bu beyt ilə Həqiqi Allahın hər şeydə təzahür etməsi fikrini tərənnüm etmişdir.

Biçarə, eşqə neyləyə tədbirü çarəsin
Məşuqə şahı aləmi aşiq fəqir ola. (2.244)

Hürufi poeziyasının təsiri XV əsr poeziyası nümayəndəsi olan Əfzələddin Hidayət yaradıcılığında da yan keçməmişdir. Şair beytlərinin birində hürufilər sayığı yarının sifətini Qur’an ayələrinə bənzədir:

Xətü xalı zikrin anın qoyma ağzından müdam,
Gər müsəlmansan, Hidayət, tərki – Qur’an eyləmə.(2.271)

Şair sufilər sayığı düşüncə tərzini nümayiş etdirərək, Allaha təvəkkül etməyin yolunu onun uğrunda var dövləti tərki etməkdə görür.

Qıl təvəkkül həqqə, varını yolunda tərki et,
Ey Hidayət ki, təvəllavü təbra dəmidir. (2.281)
Necə ki Nəsimi deyirdi:
Əgər aşiq isən tərki et, nedərsən munca əsbabı,
Olar ki, eşqə qərqi oldu, qaçan sevdəyi-mal eylər.(6,216)

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat bunu deməyə əsas verir ki, Hürufi cərəyanının nümayəndəsi kimi Nəsimi hürufi ideyalarını nəinki öz şeirləri vasitəsilə insanlara çatdırmış, habelə bir çox şairin bu ideyaları mənimsəməsində böyük rol oynamışdır. Nəsimi yaradıcılığı istər poetik baxımdan istərsə də irfani motivlər nöqtəyi-nəzərdən bir çox XV əsr şairlərinə ilham qaynağı olmuşdur. Nəsimi “mehi” təkcə onun öz yaradıcılığında yox, onun yaradıcılığına rast gəlmiş istənilən şairin şeirində bu və ya digər şəkildə hiss edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. I kitab. Bakı, 1989
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 20 cildə, III c. Bakı, 1984, 542 s. (13)
3. Həqiqi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1986, 143s. (38)
4. Musayeva A. Əlyazma kitabı və XV – XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: problemlər, araşdırmalar (tekstoloji, filoloji tədqiqat) Bakı, Nurlan, 2002, 339s.
5. Musayeva A. Gülşəni Bərdəi. Elm və həyat, 1984, №9 s.17-18
6. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild Bakı, 2004 83
7. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, II cild Bakı, 2004 83
8. Nəsimi. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, Elm, 1973
9. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan. Bakı, 2006 9
10. XV – XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı ƏYİ, Elmi arxiv, şifr 116a/2 – 289

ARİF ABDULLAZADƏ YARADICILIĞI VƏ MİRZƏ CƏLİL İRSİ

Pakizə ZAKİROVA

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəz, ADPU-nun Şəki filialı

ÖZET

Təqdim olunan tezisdə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan Arif Abdullazadə yaradıcılığında Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin obrazlar qalereyasına müraciət olunan silsilə şeirlərindən söz açılacaq.

Şair, nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas alim, tərcüməçi, filologiya elmləri doktoru, prof. Arif Abdullazadə 12 şeir kitabı, iki pyesi, beş romanı, eləcə də monoqrafiyaları ilə ədəbi aləmdə tanınmışdır. Əsas elmi araşdırmaları fərdi yaradıcılıq üslubları sahəsində olan ədibin bədii irsinin bir hissəsi klassik ədəbiyyatdan götürülmə süjet və mövzularla bağlıdır. C.Məmmədquluzadə irsinə müraciətlə yazdığı və “Bəxtimizin kitabı” adlandırdığı silsilə şeirlərində (“Anamın kitabı”, “Novruzəli”, “Molla Abbas”, “Hacı Həsən ağa”, “İskəndər”, “Qurbanəli bəy”, “Usta Zeynal”, “Şeyx Nəsrullah”) şair və ədəbiyyatşünas alimin, ən əsası xalqını sevən və onun cahilliyinə acıyan bir ziyalının mövqeyi zəngin poetik boyalarla əks olunur. Silsiləni araşdırarkən aşağıdakı məqamlar diqqətimizi çəkdi:

- Silsilə Mirzə Cəlil irsinə dərin bələdlikdən xəbər verir;
- Seçilmiş obrazlar ədibin obrazlar qalereyasının ən tipik təmsilçiləridir;
- Müəllif C.Məmmədquluzadə qəhrəmanlarını ənənəvi ədəbi tənqidin qəbul etdiyindən fərqli ampuada təqdim etməyə cəhd edir və irəli sürdüyü fikir oxucuya çox vaxt inandırıcı və məntiqli gəlir;
- Silsilədə incə yumor və ironik yanaşma nəzərə çarpır və s.

Beləliklə, Arif Abdullazadənin “Bəxtimizin kitabı” silsiləsi fikir yeniliyi, obrazlara fərdi və orijinal yanaşması, C.Məmmədquluzadə fəlsəfəsinin şərh baxımından XX əsr Azərbaycan poeziyasında mühüm addımlardan biri kimi öyrənilməlidir.

Açar sözlər: Arif Abdullazadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Silsilə, Obraz, Yeni Baxış

TÜRK DESTANLARINDA MUCIZEVİ DOĞUM VE MUCIZEVİ GÜÇ PARADIGMASI THE PARADIGM OF MIRACULOUS BIRTH AND MIRACULOUS POWER IN THE TURKISH EPICS

Halide METE

Dr., Filoloji üzrə fəlsəfe doktoru. Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Ganja Şubesinde Araştırma Görevlisi. Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü doçent doktora öğrencisi

ÖZET

Türk halklarının destanlarında mucizevi doğum ve mucizevi güç motifi yaygındır. Doğal olarak, ilk yaratılış destanlarında Arı Haan ve Oğuz Kağan'ın şahsında "ilk insan"ın yaratılışı, dünyaya gelmesiyle sonradan yaratılan destanlardaki kahramanın doğumu arasındaki fark inkar edilemez. İlk destanlarda biz kahramanın bir ışıktan, bir damla sudan, bir nefesten, bir ağaçtan, bir kafatasının tozundan anne rahmine düşmesine mucizevi bir şekilde tanık oluyorsak, nispeten sonra yaratılan destanlarda gökten inen tanrı, yarım tanrılardan doğan kahramanlar ve onların evlenecekleri kızların olağanüstü şekilde dünyaya gelmesi ile karşılaşırız. Üçüncü etapta ise artık, yeryüzünde doğan, yaşayan insanlardan mucizevi kahramanların doğması motifi ortaya çıkmaktadır. Bu motifin üçüncü etabı destanların giriş bölümünde çocuk sahibi olamayan 80-90, bazen 100-300 yaşındaki karı və kocanın evlat özləmi şeklinde öyküye dahil olur. Dünyadan elini çekmiş bu çiftlere bu yaşta dua, alkış, asil davranışlar sayesinde büyülü elma, uyku ve benzeri araçlarla derviş, Hızır ve diğer özel güç sahipleri olan şahslar tarafından evlat armağan edilir.

Bu destan kahramanlarının dünyaya gelişi gibi, yaşamı, hayatı, yiğitlikleri, hatta düşmanları bile sıradan değildir. Doğuştan mucizevi güce sahip olan bu olağanüstü kuvvet sahipleri hatta yer altı, yer üstü varlıklarıyla, canavar yaratıklarla mücadeleye girer, destan boyunca defalarca sınavlardan geçerler. Bazen geri dönülmez'e gönderilen bu mucizevi güç sahipleri tüm zorlu sınavlara galip gelir, tehlikelerden zaferle çıkarlar. Destanlarda olumlu niteliklerle güzelleştirilmiş bu kahramanların mutlak zaferi ise aslında türk sosyal toplumlarının hakka-adalete, hayırseverliğe, halkın zaferine olan inancının simgesi olarak değerlendirilebilir.

Bu makalede kahramanların sınavları araştırılmış, ilk defa türk kahramanlık destanlarında mucizevi doğum və mucizevi güç problemi birgə tetkik edilmiştir. Aynı zamanda ilk kes mucizevi gücün mümkün versiyonları sistemleştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Destan, Çocuksuzluk, Mucizevi, Doğum, Güç

ABSTRACT

The miraculous birth and miraculous power motif are widely spread in the Turkish epics. The difference between the birth of heroes in the epics created later and birth of "first man" in the face of Arı Haan ve Oğuz Kağan in the epics created before can not be denied. If in the first epics, we are miraculously witness of heroes' dropping to a mother's womb from any light, a drop of water, a breath, a tree, a dust of a skull so in the next epic we already encounter the heroes to be born from the gods and goddess descending from heaven and charming birth of the girls going to get married with them. And last in the third step, the motive of the birth of miraculous heroes from people leaving on the earth appears. The third step of this motif in the introduction of epos is included into the story as expectation of a child of 80-90, and sometimes 100-to-300-year-old couple who are unable to have children. These couples who are drawn from the world at this age for their prayer, applause, noble behavior are gifted with a child by the respected person as dervish, mabud, Khizir with the help of magic apples, dreams and similar methods.

Like these heroes' birth their lives, their heroism, and even their enemies are not ordinary. These extra-power owners who have a miraculous power from the birth, struggle several times with the underground, surface creatures, with the monsters, pass through difficulties over and over throughout the all epic. Sometimes these miraculous power owners who are sent to irrevocable struggle overcome all the tough

tests and gain victory in all dangers. The absolute victory of these heroes, which has been beautified by the positive qualities of the epic, can actually be regarded as a symbol of the Turkish social community's belief in justice, philanthropy, and the victory of the people.

In the article the hero's trials have been studied and for the first time in Turkish heroic epics miraculous birth and miraculous power problem have been investigated together. At the same time, the possible versions of miraculous birth and miraculous power have been systematized for the first.

Key words: Epic, Childlessness, Miraculous, Birth, Power

Giriş

Türk halklarının destan yaratıcılığı çok eski ve zengin geleneklere sahiptir. Bu destanlar onların milli kahramanlık, inanç ve düşünce tarihinin sanatsal ifadesidir. İlk tanrı ve tanrılaştırılmış insanlar, gün ışığı, su köpüğü ve ağaçtan doğan çocuklar, türklere çarpışma ve savaşları, üstün bahadırılık başarıları, yeni yurtlar edinmesi, büyük devletler kurması ve manevi güzelliği bu destanların meydana gelmesi için temel olmuştur. Gerçekliğin efsaneye dönüştüğü bu çağlarda insanların ilk duygu ve düşünceleri, acı-tatlı hayalleri, doğa ve onun olaylarıyla olağanüstü ilişkileri de destan sanatında esas zemin olmuştur.

Türk destanlarını karakterize eden birçok özellikler vardır. Bunlardan birincisi destanın mitolojik motiflere sahip olma özelliğidir. Destanlarda ilk motif olarak evlatsızlık motifi dikkat çekmektedir. Türk destanlarında kahramanın doğumunun anlatıldığı bölümlerde ilk olarak karşımıza çocuk sahibi olamayan soylu ve zengin hanlar, beyler ve vezirler çıkar. Bu sorun ülkenin yöneticisi konumundaki bu insanlar için son derecede önemli bir problemdir. Eksiklik, hatta lanetlenme olarak görülen çocuksuzluğu ortadan kaldırmak için ne gerekiyorsa yapmaya hazır hanlar ve beyler, çocuksuz insanlar çoğunlukla yurdu terk edip çöllere, dağlara, evliyalara mezarlarına çocuk dilemeye giderler.

Türk halklarının epik yapıtında yaygın olan bu motif ile destanın içeriği arasında sıkı bir bağlantı vardır. Çünkü destanın içeriği kahramanın evlatsızlık motifinin sonucu olarak doğumundan sonraki olayları yansıtır.

Evlatsız beylerin toplumda ayıplanması. Türk düşüncesinde soyun, kabilenin, milletin devamı için zürriyetinin olması, soyun sürdürülmesi kahramanın görevleri arasındadır. Bu görevleri yerine getirmeyen kahraman toplum tarafından ayıplanır.

“Dirse Han oğlu Buğac Han” boyunda, Bayandur Han meclis kurarken bir yerdə beyaz, bir yerde kırmızı, bir yerde kara oda (çadır) yaptırır: “Kimin oğlu, kızı yoksa kara çadırda oturtun, altına kara keçe döşek, önüne kara koyun etinin kavurmasını getirin. Yerse yesin, yemezse dursun gitsin. Oğlu-kızı olmayana Allah karğamıştır, biz de edirik; bırak anlasın” demişti (Kitabi Dede Korkut 2004: 176).

Aynı destanın “Kam Püre oğlu Bamsı Beyrek” boyunda Baybörü'nin eline mendil alıp ağlamasının sebebi yine çocuk özlemidir: “Oğuldan dayanağım yok, kardeşten sayılmamışım! Allah beni karğayıbdır. Beyler, tahtım-tacım için ağlarım. Bir gün ölürsem, yurdumda-yuvamda kimse kalmayacak” (Kitabi Dede Korkut 2004: 202).

Özbek türklere “Alpamış destanı” da Baybörü ile Baysarı'nın çocukları olmadığı için düğünde olumsuz karşılanması ile başlar. Kongırat yurdunda yaşayan beyler, bir sünnet düğününe gelir, ancak kimse gelip beylerin atının üzengisini tutmaz, onları karşılamaz. Kendileri atlarını bağlayıp halkın içine karışır, ancak kimse atlarına minder koymaz, konuklardan artık kalan yemekler önlerine getirilir. Bu tepkiye şaşırان beyler “Bizler on altı soy Kongırat'ın zengini ve şahı olsak, gelince atımızı tutardınız, gönlümüzü hoş ederdiniz, altımıza minder koyardınız, bu kez bizden ne kötülük gördünüz ki, bizi böyle hürmetsiz karşıladınız” diye sorarlar. Cemaatin içinden birisi çocuk sahibi olmadıklarını der ve onlara karşı alçaltıcı sözler kullanır (Şahin 2012: 121-122, Yoldaşoğlu 2000: 25-27).

Çocuksuzlukla imtihan edilmenin edebi semantikasi. Çocuksuzluk konusu hem destan yaratıcılığına, hem de üstat şairlerin, yazarların eserlerine yansımıştır. Biz bunu yazılı edebiyatın dehası olarak kabul edilen Nizami'nin eserlerinde de görmekteyiz. O “Hüsrev ve Şirin” de şöyle der:

Soyu ta kaybolmasın koca dünyadan,
Bir çocuk istedi büyük Tanrı'dan.
Hayli adak verdi, bir hayli kurban,
Nihayet, lütuf etti Allah bir oğlan (Gencevi 2012: 182-183).

Bu öyle bir acıdır ki, ne dünyanın en kıymetli mücevheri, ne gücü-kudreti, ne aleme egemenliği bu derde deva olur. Bu üzüntü en kudretli hükümdarların, zengin şahların, paşaların, hanların “boynunu bükür”. Hatta dünyaya hüneri, korkmazlığı ile meydan okuyan Köroğlu bile çocuksuzluğunu hatırlayınca içini dert alır, kendini güçsüz bulur. Köroğlu'nun “Türkmen Seferi”ni gözden geçirmek onun evlat hasretini göremeye yeterlidir:

Köroğluyam sözüm çoktu,
Sözlerim peykanlı okdu,
Hangi yiğit'in sonu yoktu,
Ateş söner, taş inler (Azerbaycan destanları 2005: 91).

“Dede Korkut”, “Köroğlu”, “Gurbani”, “Alpamiş”, “Aslı-Kerem” ve “Kul Mahmut” gibi onlarca diğer destanlarda çocuksuzluk motifi çok belirgindir. İşte “Aslı Kerem” destanının bir örneği:

“Ziyad Han'ın evladı yoktu. Hep evlat derdi çekerdi. Çocuğu olmadığı için gönlü açılmaz, yüzü gülmezdi. Veziri Kara keşiş de aynı durumdaydı. Bir gün Ziyad han Kara keşişe dedi ki:

-Keşiş, bizim ikimizin de evladımız yoktur. Biz öldükten sonra çırağımızı kim yakacak?” (Azerbaycan destanları 2005: 7).

Kahramanın olağanüstü doğumu. Destanlarda kahramanın anne rahmine düşmesi mucizevi şekilde gerçekleşir. Daha eski dönemlerle ilgili, yani çok uzak geçmişle bağlantılı olan destanlarda bundan hatta babanın da haberi olmamaktadır. Bir yudum sudan, su yüzünde bir parça köpükten, gökten düşmüş dolu tanesinden, derviş'in ağzının suyundan, sihirbazın büyüsünden, bir yapraktan, bir çiçeği, bir gülü koklamak, bir elmayı, bir narı, başka bir meyveyi yemekten, bir nefesten, bir kafatasının tozundan ana hamile kalır, vakit tamam olduğunda çocuk da olağanüstü özelliklere sahip olarak doğar.

Mesela, Oğuz Kağan ve Arı-Haan Tanrı'nın yeryüzüne gönderdiği ilk insanlardır. Her iki metinde de ilk insanın meydana gelişi “gök” ile, yani Tanrı ile ilişkilendirilmiştir. Bu “yaratılış”, her iki metinde de doğa unsurları - ağaç, su, dağ, ışık, boğa, ay ve diğerleri olaya dahil edilerek sembolik bir dille anlatılmaktadır. Fakat türk inanç ve düşünce sistemi ile bu sistemin sembolleri dikkate alınırsa her iki kahramanın da Tanrı tarafından gökte yaratıldığı ve yeryüzüne indirildiği anlaşılır.

Tıva kahramanlık destanı “Arı-Haan”ın baş kahramanı Arı Haan'ın kutsal ağaç aracılığıyla gökten yere indirilmesi, ilk sığınak kaynağında ilkel biçimde beslenmesi, Tanrı tarafından gönderilen ilahi varlıklar tarafından (kutsal ve yaşlı at, gökten indirilen kadın) dünya üzerindeki yaşam için gerekli olan donanıma sahip olması, gökten indirilen kadınla evlenmesi, evlendiği kutsal kadın sayesinde çalışması ve gökten indirilen bir millete hanlık etmesinden bahseden bölümler, “yaratılış mitleri”yle bağlıdır ve uygarlaşma dönemi ile ilgili bilgilerin alınması açısından önemli eserdir.

“Geçmişin geçmişinde/öncelerin öncesinde/güzel çağın çiyinlerinde/yaman çağın başında/yer-zaman var iken/Şagjı-Tümeş burkan hakim iken (Ergun vb, 2005: 225), yani, “başlangıç”da ak tayga ile su kıyısında bulunan yalnız bodur ağacın (gök, yer ve yeraltından oluşan üç katmanı birbirine bağlayan kutsal hayat ağacının) gövdesinde “üst dünya”dan “orta dünya”ya indirilen “altın başlı, gümüş göğüslü” oğlan, bir urdan çıktıkdan sonra ağacın gövdesinden tutunup oturur” (Aça 2009: 64).

“Arı-Haan” destanının baş kahramanının kutsal ağaç vasıtasıyla anne ve babasız şekilde yeryüzüne indirilmesi meselesi, bizi, V.Radloff tarafından Altay türklerinden toplanıp yayınlanan ve ilk insanların dokuz dallı bir ağaçtan yaratıldığını anlatan mitolojik metinden (İnan 1986 :14-19) itibaren, Saha (Yakut) türklerinin “Er Sogotoh” adlı destanı ile (Ögel 1989: 97-106) Uygurların yaratılışını anlatan “Töre-yiş” efsanesine (Ögel 1989: 81-82) kadar götürmektedir. Kutsal ağaç yoluyla Tanrı katından, yani cennetten orta dünyaya indirilen Arı-Haan, Er Sogotoh ve Uygurların kutsal ağaç ve dağ vasıtasıyla

yeryüzüne indirilen ataları arasındaki benzerliklere temas eden diğər bazı çalıřmalar da az deęildir (Ergun vb 2005: 99, Ergun, 2006: 144).

Daha eski nüshalarda Tanrı tarafından ilk insan sıfatıyla anasız ve babasız bir şekilde yeryüzüne indirilmiř bir ilk insan da Oęuz Kaęan'dır. Oęuz'un eřleri de yine Tanrı tarafından kutsal nesnelər (ıřık ve aęaç) vasıtasıyla yeryüzüne indirilmiřtir. Tüm bu hususlar, Oęuz Kaęan ile Arı-Haan arasında ciddi anlamda benzerliklerin ortaya çıkmasına neden olmuřtur. Aradaki en önemli fark ise, yukarıda da ifade edildięi üzere, Oęuz Kaęan'ın "uygarlařtırılan" bir kiři görünümünden ziyade "uygarlařtıran" bir kiři görünümü arz etmesidir. Nitekim destanın Reřideddin ve ekibi tarafından kaleme alınan İslamı nüshasında Oęuz Kaęan, bir peygamber mertebesine çıkarılmakta ve "Tanrı'nın nurlu feyzi" sayesinde yeni bir dini referans alarak yeni bir düzen kuran uygarlařtırıcı ve devlet kurucu bir kiři olarak takdim edilmektedir (Togan, 1982, AÇA 2009: 67).

Qəhrəmanın tanrı və yarıtanrılardan doğulması. "İlk insan"dan bahsedən bu destanlardan başka kahramanların tanrılardan veya yarı insan yarı tanrılardan doğması motifi yayılmıştır. Bu destanlar aslında sihirli destanlar silsilesinə ait edilebilir. Mesela Nart'ların kahramanı Debet'in doğumu şöyle anlatılır:

Ateř tanrısı Yer tanrısı ile evlenmiř
Gök gürleyip Yer hamile kalmıř
Dokuz yıl, dokuz gün
O hamile olarak durmuř
Yer yarılıp sonra
Debet doğmuř.

Karaçay-Malkar Nart destanlarında Debet'in doğumunu anlatan bir başka hikâyede, babasının gökten inip anası Akbiyçe'yi hamile bırakan bir melek olduęu rivayet edilir. (Nartı 1994: 71, Tavkul 2001: 5). Diğər birçoęu destanlarda da sihirle, olaganüstü güçlerin, nesnelərin, tanrı ve tanrıçaların müdahalesiyle doğan çocuklar motifi türk destanlarında özel bir yer kaplamaktadır. Olağanüstü bir biçimde doğarak yeryüzüne gelen kahramanlardan birisi de Nartların lideri olarak tanınan Özümek ve bir diğeri de onun eři olan Satanay'dır. Nartların demircisi Debet gökten kayarak yeryüzüne düşen yıldızın bir çukur açtıęına şahit olur. Çukurun ortasında küçük bir çocuk boynundan yakaladıęı diři bir kurdun sütünü emmektedir. Debet o çocuęu alarak Nartların ülkesine getirir, bu çocuęa Nartlar "Özümek" adını verirler. (Nartı 1994: s.74). Satanay'ın isə babası güneř, annesi aydır. Tengiz Teyri (Deniz tanrısı) Satanay'ı annesi ay'dan çalarak, alıp kaçırır, büyütür ve yetiřtirir. Henüz küçük bir çocuk iken Tengiz Teyri oynaması için Satanay'a denizden çıkan yakut, elmas, mercan gibi deęerli taşlar verdięinde, Satanay'ın en çok kırmızı mercan – Sata¹ taşlarıyla oynamayı sevdięini göreyerek ona Satanay adını koyar (Tavkul 2001: 6-7).

Çocuk sahibi olmak için adak adama ve babanın "olaya" dahil olması. Daha sonraki dönemlerde destancılar sihirli doğum motifinin yönünü deęiřerek, daha farklı doğum řartları ortaya koymuřlar. Artık onlar tanrılar, yarıtanrılar, güneř, ay ve diğər nesnelərdən doğan çocuklara deęil, insan oęlunun kudretine yer vermeye çalıřmıřlar. İlk çağlarda oluřturulan destanlara göre daha sonra yaratılan destanlarda artık baba da "olaya dahil olmuřtur". Ama yine de kahramanın doğması "sıradan", "normal" çerçevenin dıřında kalmıřtır. Bu kez kahraman uzun yıllar evlat hasreti ile yanan, yaşı çoktan 80'i, 90'ı geçmiř evlatsız yařlı karı-kocalara, Allah'ın lütufu, mucizesi olarak verilmiřtir. Lakin bunun için onlar karřlarına konulan çeřitli kořullara uymalıdır. "Manas"da Yakup han 14 yıl onunla hayat sürmüř karısını şöyle anlatıyor: "Bu kadın kutsal mezarları ziyaret etmiyor, elma aęaçlarının etrafına dolařmıyor, kutsal çeřmelerin yanında gecelemiyor". Tarihden de bellidir ki, çocuęu olmayan Yakup kadınları "kutsal" aęacın dibinde, boz at derisinin üstünde "yerin sahibine" dua ederler. Bundan sonra çocuk olduęunda ise onun Tanrı'dan, yer ve aęaç ruhlarından geldięine inanırlar².

Tıva "Alday –Buuçu" destanında kahraman üç yüz yařındadır ve evlat hasreti çekmektedir. O, Hüürtün-Kızıl tayganın güney yamacındaki bir maęaradaki lamaya³ adak adar. Alday-Buuçu'nun duasını geri çevirmeyen lama, kahramana bir hap vererek, onu eřine üç gece içirmesini tavsiye eder. Lamanın söylediklerini gerçeğeřtiren Alday-Buuçu bir oęul sahibi olur. (Ergun 2004: 211-213). Destanlardan da görüldüęü gibi yařlı karı-kocanın çocuk sahibi olması için mutlaka bir "mucize" olmalıdır. Bu "mucize"

ya dərviş, ya lama, ya bütülü elma, ya da adak vasitəsiylə gəlməkdir ki, bu ögələr destanların akışını daha rəngərenk edər.

“Azərbaycan aşk destanlarının edebi özgünlüğü” konusunda araştıran Ph.dr.Ruziye Guliyeva'nın yazdığına görə evladı olmayan karı-kocalar aşağıda belirtilen koşullardan birine veya birkaçına uyarak çocuk sahibi olurlar:

1. Adak adamak, nezir dağıtmak, hayır işlər görmək
2. Dərviş verən sihirli almayı yemek
3. Söz vermək, əhd etmək
4. Rüya görmək (rüyada gördüklerine əməl etmək) (Guliyeva 1993:16).

Gurbani, Mecnun, Letif şah, Aslı, Kerem, Masum, Seyyad, Buğac, Bamsı Beyrək, Banu Çiçək, Muhammed və onlarca kahramanlık və aşk destanlarının epik kahramanları da dua, adak, kurban kesmək, aç doyurmaq, yol yaptırmak, köprü yaptırmak gibi necip ve hayır işlər sayesinde anne rahmine düşmüşdür. “Dirse Han oğlu Buğac han boyunda” da çocukları olmayan Dirse han eşinə “Sendenmidir, bendenmidir, nedendir, Allah bize bir yetişkin oğul vermedi” dediğinde Han kızı ona şöyle cevap verir:

Aç gözük doyurgıl, yalınçak gözük, donatgıl!
Borçluyu borcından kurtarğıl!
Depe kibi et topla, göl kibi kızım sağdır!
Ulu düğün öyle, dilek dile!
Ola kim, bir ağzı dualının alkışıyla
Tanrı bize bir yetman eyal vere, -dedi.

Dirse han karısının söylediklerini yerine getirdi, bir ağzı dualı alkışlarıyla Allah Teala ona bir oğul verdi. (Kitabi-Dədə Qorqud 2004: 26). Yine bu destanda Kam Püre, Pay Piçen Kalın Oğuz beylerinin duası ilə çocuk sahibi olurlar. (Kitabi-Dədə Qorqud 2004: 202)

“Alpamiş” destanında da Bayböri ile Baysarı çocukları olmadığı için “hakaret”e maruz kaldıktan sonra Hazreti Ali'nin mezarını arayıp bulur ve burada kırk gün geceleyerek Allah'tan çocuk isterler. İkinci kırk günde her iki bey çocukla müjdelenir (Şahin 2012: 121-122, Yoldaşoğlu 2000: 25-27).

Henüz Dede Korkut boylarında rastladığımız kurban kesmək, adak adamak, köprü yaptırmak motiflerine “Gurbani”, “Leyla Mecnun”, “Ali Han-Peri”, “Letif şah” destanlarında da müracaat edilmektedir. Örneğin, “Letif şah” destanının konusundan anlaşılmalıdır ki, sonsuz şah vezirin aklı ile “yedi yol ayırımında bir yer yaptırır, gelene gidene ekmek, pilav yedirir”. Bundan sonra dertli şahin gözüne dərviş görünür ve ona bir elma verip der: “Al bu almayı, ortadan ikiye böl, yarısını kendin ye, yarısını hanımına ver” (Azərbaycan destanları I c. 2005: 233).

“Köroğlu”da bu konu farklı, daha gerçeğe uyulanmış şekilde yansır. Nitekim o bir defa gençlikte iyice dara düşer, yedi gün, yedi gece mansırada kalır. Ondan sonra daha çocuğu olmaz (Azərbaycan destanları 2005: 91). Büyük olasılıkla daha sonraki dönemlerde oluşan destanlarda halk daha gerçekçi olsun diye kahramana mucizevi şekilde evlat vermez, evlat edinme motifini geliştirir. Türkmen destanı “Tulum Hoca” destanında da Tulum Hoca simurg yuvasından bulduğu bebeği evlat edinerek evlatsızlık derdine çare bulmaya çalışır (Şahin 2011: 319).

Türk destanlarında mucizevi güç paradigması. Destanlarımızın çoğunda adak'la doğan bu çocuklar “orda ayla, yilla, burada tatlı dille”, yani çok hızlı büyür. Köroğlu ile Mümine hatun'un oğlu Hasan'ın doğumu destanda şöyle tarif edilmektedir: “Tam dokuz ay dokuz gün, dokuz saat sonra bir oğul oldu. Adını koydular Hasan. Çocuk sanki ayla, yilla değil, saatle, dakika ile büyümekteydi”(Azərbaycan destanları IV c. 2005: 297).

Bu kahramanlar olağanüstü yeteneğe, savaşçılık, bahadırılık, hayırseverlik, əhdinə bağlılıq, ədalət gibi özelliklərə sahib olup, genellikle hakk aşığı olurlar. Çocuk doğduktan sonra önce dadılar, sonra öğretmenlər görevlendirilir. Onlar büyüyüp yiğitlik çağına gəlirlər. Bununla destan öykünün birinci bölümü sona erir:

- Destanın giriş bölümü - a) çocuğu olmayan yaşlı karı koca; b) mucizevi doğum,
- Kahramanın çocukluğu – a) kahramanın ayla, yılla değil, günle, saatle büyümesi; b) kahramanın mucizevi gücü
- Kahramanın isim alması – a) kahramanlık göstermesi, b) ok atıp-kılıç çalması, c) vahşi hayvanlarla savaşı

Sadece destanın birinci kısmını oluşturan bu bölümlere dikkat etmek yeterlidir ki, kahramanın mucizevi doğumunun ve mucizevi gücünün türk destanları için karakteristik ifadesi görülsün. Örneğin, Manas'ın annesi Çıyırdı hamileyken aşerdiğinde⁴ doğan kuşunun gözünün yağını, pars'ın (leopard) kalbini, kaplanın dilini yemeyi arzulamıştır. On beş gün süren doğum sancılarında sonra dokuz yaşındaki bir çocuk büyüklüğünde yüzünden kan damlayan, kanlı-canlı bir çocuk dünyaya getirmiştir (Turgunbayer 2007: 96, Camgırçıyeva 1995: 45). Ayrıca Manas doğduğunda avuçlarında kan pıhtısı varmış. Avuçlarında kan pıhtısının olması doğan bebeğin olağanüstü yeteneklere sahip bir yiğit olduğunun işaretidir. Manas'dan başka Cengiz han, Kaңçoro ve Külçoro gibi ana kahramanlar da bu şekilde doğmuştur (Aslan 1995:24).

Bu kahramanların dış görünüşleri güçlü, heybetli tasvir edilir. Onların mücadeleleri yeraltı, yerüstü ve gökyüzünde olan varlıklardır. Çoğu zaman bu varlıklar vahşi, heybetli, acayip, velikan, dev, hatta bazen sihirli güçleri olanlardır. Bu tür yaratıklarla mücadeleye girmeye mecbur kalan kahramanlar da düşmanla savaşta bazen tanrılar ve yaratanların, at veya insan yapısındaki bir ruhun yardımından, bilgilerinden yararlanarak taktik ve sihir yoluyla düşmanı mağlup ederler. Altay türklerinin ünlü destanı olan “Maaday Kara”da (Türk xalqları folkloru 2016: 312) kahramanın Erlik gibi tanrı ile mücadele etmesini, Kara Kula Kağan'ın düşmanla savaşta sihirli bilgilerine dayanarak taktikle düşmanı mağlup etmesini örnek verebiliriz.

Destanda artık çok yaşlanıp kuzğun karası saçları beyazlamış, keskin kılıca benzer dişleri ince dal gibi kırılmış, sabah yıldızı gibi parlayan gözlerinin nuru sönmüş, ölüme bir adım ötede olan Maday Kara'nın bir evladı dünyaya gelir. Mucizevi özelliklere sahip olan oğlunu ad alması için kayın ağacı ile kaplı olan dağa götürüp ona beşik hazırlatır, beslenmesi için yiyecek koyar ve der: “Eğer ölürsen kemiklerin burada kalsın, başına saç veren Bay-Altay yardımcın olsun, baldırına et veren sık yapraklı kayın ağacı sana güç versin”.

Bu sırada yeryüzünün yetmiş kağanını, Altay'ın altmış kağanını yenen Kara-Kula Kağan tarafından Maday Kara'nın ülkesi yağmalanır, Maday Kara ve onun halkı esir alınır.

Bir süre sonra Altay'ın ruhunu temsil eden yaşlı bir kadın çocuğu ormanda bulur, ona bakar, gök ineğin sütü ile besler. Kara Kula'nın götürmek istediği sürünün içinden bir boz kısrağın kaçıp Maday Kara'nın ülkesine sığınır. Burada gök ineğe dönüşür. Çocuk Kara Kula'nın boz kısrağı tutup yemeleri için gönderilen kurtları ve kuzgunları öldürür ve yaşlı kadına kim olduğunu, nereden geldiğini sorar. Altay'ın ruhu olan kadın ona ebeveynlerinin nerde olduğunu söyler, yer altından bir atın çekip çıkardığı arabadaki kahramanlık kıyafetini giydirerek adının Kögüdey-Mergen olduğunu der.

Çocuk olmasına rağmen tek başına kuzgun'ları, kurtları öldüren Kögüdey Mergen Erlik han'ın elçileri olan ve yedi yolun kavşağında durup, gelip gideni yok eden iki benzer siyah bahadrları atının yardımıyla geçer, alt tarafı Toybodım Irmağına, üst tarafı mavi kayalıklara kadar uzanan, geçiş yeri olmayan zehirli sarı denizi, ne rüzgara, ne ay ışığına, ne canlılara yol veren gece gündüz birbirleriyle buynuzlaş'an iki boğa gibi açılıp kapanan iki dağı geçmeyi başarır. Ebeveynlerinin esir alındığı ne ay, ne güneş ışığının olmadığı karanlık diyarına gidip varır. Yiğit bu kez de onunla evlenmek isteyen Erlik Beyin kızı - mucizevi güçlere sahip olan Abram-Moos Kara-Taacı ile mücadele etmek zorunda kalır.

Burada o, keten elbiseli Tastarakay kılığına girip ebeveynlerinin çadırına girer. Abram-Moos Kara-Taac'ın bindiği kara boğa ile deve sürüsünün başı olan devi öldürür. O insan ömrünü ve mutlu yaşamının sırlarını bilen yedi sarılı lamadan Kara-Kula Kağan'ın ruhunun yerini öğrenir. Kögüdey-Mergen⁵ ve atı üç geyiği gökten yere indirir, okla küçük geyiğin karnını yarar, altın kutu yere düşer. Kutuyu kırıp bildircin yavrularını ele geçiren Kögüdey-Mergen Kara Kula'nın ülkesine döner.

Biz destan boyunca Kögüdey-Mergen'in daha başka mucizevi güçlerine de şahit olmalıyız. Örneğin boz bir fareye dönüp Kara-Kula'nın odasına girer, ayı kılığına girerek Kağan'ın hastalık nedenini öğrenmek için yeraltı dünyasından şaman töreni yapmaktan dolayı getirilen gam Tordoor'u öldürür ve bildircin yavrularını öldürerek hem Kara-Kula'nın, hem onun atının canını alır, ama bu mucizevi olaylar ve kahramanlıklar bitmez. Ailesini esaretten kurtaran Kögüdey-Mergen bu kez de evlenmek için çeşitli sınavlardan geçer.

Türk destanlarında bu mucizevi kahramanlıklar saymakla bitmez. Dastancılar birbirinden daha renkli, daha ilginç öyküler seçerek destan kahramanına sıradan insanlara özgü olmayan iyi anlamda birçok beceriler yüklerler. Karaçaylılar "Nart" destanında kahraman Özüzmək Demirkapı devini ve ordunu mağlup eder (Gelayeva 1995:107). "Oğuz Kağan" destanında Oğuz kerkedanı öldürür. "Manas" destanında Manas Calgızgöz devini (Madikul Döö olarak da zikredilir) ve onun sayıya gelmez ordusunu mağlup eder. "Dede Korkut hikaye"lerinde Basat Təpəgöz'ü öldürür. (Koroğlu 1995:159). "Edige" destanında Edige Kara Tiyen Alp adlı devini, kazakların "Kanber Batır" destanında Kanber atına saldıran kaplanı bir hamlede fırlatarak yere çarpar.

Kahramanların bazen mucizevi yaratıklarla dostluğu, onlara yardım etmesi motifine de rastlanmaktadır. Örneğin, "Er Töştük" destanında kahraman Alp Kara Kuş'la karşılaşır. Onun yavrularını ejderhadan kurtarır. Bunun karşılığında Alp Kara Kuş onu yeryüzüne çıkarır. Aynı motife "Saltukname"nin Anadolu versiyonunda da rastlanmaktadır (Turgunbayev 1997: 52).

Bu kahramanlar bazen vatanını, milletini, ailesini korumak, bazen sevgilisini elde etmek veya düşmandan kurtulmak için meydana atılır, dev kahramanlarla, semavi ve karanlık dünyasının ucube varlıklarıyla, tanrı ve yaratıcılarla mücadelelere, vahşi hayvanlarla savaşa katılır, bazen de şer güçler veya olumsuz karakterler tarafından bilerek "gider gelmeze" gönderilirler. Tıva destanı "Han-Şilgi Attıg Han-Hülük" destanında kahraman Han Huluk kardeşinin iyileşmesi için çok zorlu sınava maruz kalır:

- Göğün üst tabakasının en uç noktasında bulunan gölün gök boğasının kalbini getirmek;
- Göğün üst tabakasının en uç noktasında bulunan yetmiş yıllık mesafedeki Üç taylık Sagaan İngilin sütünü getirmek;
- Göğün üst tabakasının en uç noktasında bulunan yetmiş yıllık mesafedeki Sunduk Lama'dan ilaç getirmek.

Sıralamadan da görüldüğü gibi bu işin üstesinden ancak mucizevi güçlere sahip olan kahraman gelebilir.

Bu ise iki halde mümkündür:

- Kahraman tanrı katından verilen mucizevi güç sahibidir.
- Kahramana doğaüstü güçler yardım etmektedir.

Bahsettiğimiz destanda kahramana ilk görevini yerine getirmesi için yaşlı bir kadının verdiği sihirli kumaş, ikincisinde akıl yardım eder. Üçüncü ve son görevini yerine getirmek için mektupla Sunduk Lama'nın mekanına gelen kahraman ona gereken ilacı almak için bu kez Sunduk Lama'nın dediklerini yerine getirmelidir. Aldın Şarlaaş'ın kanadını, ilaca katılması için Bödene Kuş'un kanadını ve Sunduk Lama'nın vaktiyle yeraltı dünyadaki Ejeen Haan'a verdiği erkek ve dişi kuzuları getirmelidir.

Görüldüğü gibi bu şartları yerine getirmek de hem zaman, hem güç, hem akıl açısından her kahramanın işi değildir. Fakat bütün zorluklara rağmen kahraman bu şartları da yerine getirir ve ilacı alıp kendi obasına döner.

Destan kahramanlarının gösterdiği bu mucizevi yiğitlikler arasında önemli yerlerden birini de sevgililerine kavuşmak, evlenmek için karşılaştıkları deneyler sırasında gösterdiği şecaat tutar. Kızın, kızın babasının, kardeşinin talep ettiği veya diğer taliple mücadeleye girmek zorunda kaldığı anlarda da biz kahramanların mucizevi gücüne şahit olmalıyız.

"Dede Korkut" destanının ünlü Tepegöz'ü de mucizevi güce sahiptir. Ama o gücünü iyi işlere sarf etmez. Bu onun daha doğumundan bellidir. Tepegöz'ün doğması zinanın sonucu olduğu için dastancı onu

olumsuz karakterler silsilesine dahil etmiştir. Bu da türk destanlarının geleneksel ahlaki ve terbiye tarzından ve hayat felfefesindən kaynaklanmaktadır.

Yiğitlik, erlik, halk kurtarıcı gibi öğelerle, özelliklerle zinetlendirilen Basat ise Tepegöz'ün aksine asıl halk kahramanıdır. Buna göre de Basat'ın Tepegöz üzerinde zaferi ahlaki ve manevi terbiyelendirme açısından önemli gözlemdir. Basat tabii ki, fiziksel açıdan Tepegöz'e galip gelemezdi. Tepegöz hem velikandır, hem de peri annesinin ona bahş ettiği, ok bakmaz, kılıç kesmez yapıya sahiptir. Bu mucizevi güçlkle savaşmak ve kazanmak mucizevi yolla, akıl gücüyle mükündür ki, Basat bu yollardan biraz taktik, biraz pusu, biraz akıl, biraz gizem, biraz dua ile galip gelebileceğini bilir.

Sonuc

Yapılan araştırmalar sonucunda, türk destan kahramanlarının olaganüstü doğuşunu dört versiyonda sistemleştirilmek mümkündür:

1. Ya kahraman ana rahmine bir yudum sudan, su yüzünde bir parça köpükten, gökten düşmüş dolu tanesinden, derviş'in ağzının suyundan, sihirbazın büyüünden, bir yapraktan, bir çiçeği, bir gülü koklamak, bir elmayı, bir narı, başka bir meyveyi yemekten, bir nefesten vesaireden düşer.
2. Ya tanrılar, yarıtanrılar, gün, ay, güneş, deniz ve diğer kultlar kahramanın ya anası, ya babası olarak bilinir.
3. Ya da yeryüzündeki yaşlı karı-kocalara dua, alkış, adak, hayır işler görmek sayesinde sihirli elma veya rüya vasıtasıyla özel güçlere sahip olan kişiler tarafından "armağan" olunur.
4. Destanlarda en az istifade olunan motif ise evlat edinmedir.

Genellikle bu versiyonlardan biri şeklinde doğan çocuklar yine sihirli güçler, seçilmiş şahslar, lamalar, gamlar, şamanlar tarafından verilen özel güçlere sahip olur, mucizevi güç sayesinde halkın, ailenin, yurdun kahramanına çevrilirler.

Her ne kadar destanlar, masallar, eposlar efsane olarak görülse de, aslında bu sihirli güçlerin içeriğinde gizli hakikat anlamları bulunmaktadır. Nitekim, her destan onu yaratan halkın karakter niteliklerini taşımaktadır. Destancı kahramana mucizevi doğum, mucizevi güç hususları katmakla, her zaman zafer kazanmaya çalışır. Kahramanın zaferi ise aslında halkın, adaletin zaferidir.

Ana-babaya "armağan" edilen bu çocukların destan boyunca izlenmesi gösterir ki, onlar olağanüstü doğumları ile birlikte, hem farklı hayat-tarzi seçer, hem farklı karaktere sahip olur, hem de gaybdan gelen özel güç sahibi olan kişilerin yardımı hep onların üzerlerinde olur. Genellikle bu tür doğan kızlar ve erkekler arasındaki sevgi macerası sonraki aşamalarda aşk destanlarının ana öykü çizgisini oluşturur ki, bu da ayrıca bir inceleme çalışmalarının konusudur.

1. "Sata" kelimesi Karaçay-Malkar dilinde "Mercan" anlamına gelir. Sata kelimesine aynı anlamıyla Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda yazdığı Divanü-Lugat-it Türk adlı sözlüğünde de rastlanır.

2. Əski zamanlarda kutsal ağacların ruhuna inanç o kadar güçlüydü ki, ağaca kurban verilir, herhangi bir ağaç kesilince, kesilmiş ağaçtan inşaatta kullanıldığında bu ağacın katledilmiş ruhunun karşılığını ödemek için insan kurbanından bile imtina edilmezdi. Y.Qrim, R.Andre, F.Librext, E.Taylor Avrupa'da çeşitli dönemlerde inşaat çalışmaları sırasında kurban olarak örülen duvarların arasına diri-diri gömülen suçsuz çocuklar hakkında çok etkili rivayetler, sagalar toplayıp baskı yaptırmışdır. Kutsal ağacın katledilmiş ruhunun bedeli olarak oluşan bu geleneğe gürcü efsanesi "Suramistsixe" de örnek olabilir. Rivayete göre dul kadının tek çocuğu genç olan Zurab diri-diri gömülerek örülen Suram ve Siqnax kalesi uzun süre ziyaretgah olmuştur. Civar yerlerin halkı yılın belli zamanında Suram ve Siqnax kalelerine gelerek Zurab'ın duvarlardan süzülen kanına veya gözyaşlarına bakmak için toplanırlardı. Ahıska'daki Ahmediye cami'sinin yapımıyla ilgili rivayette de inşaat kurbanının izi vardır. Ahıska'da da diğer türk illerindeki gibi çocuk sahibi olmak, hastalıktan kurtulmak için ağaçlara rengarenk kumaşlar bağlanırmış. Bu gelenek Azerbaycan'ın birçok bölgelerinde şimdiye kadar görülmektedir. Bu gibi rivayet ve efsaneler Gilgamiş hakkında destanda gördüğümüz (baş tanrı Enlil'in şahlanarak (sinirlenerek) ağacın ruhu Huvavani öldüreni kurban vermesi epizotu) ağaç ruhuna kurban veya inşaat kurbanı töreni ile benzerdir. Dünya ağacı ile ilgili diğer inançlar da halk arasında yaşamaktadır. Nevruz törenlerinin birçoğu, semeni yeşertmek vs. dirilik, verimlilik, huzur simgesi olan hayat ağacı ile ilgilidir. Çınar, söğüt, elma, nar, ceviz vb. ile ilgili sembollerin Dünya ağacının yüzyılları geçerek gelen simgesel filizleri olduğu

şüpheşizdir (Hacılı 2002:21-22).Sonradan islamın etkisi ile evlat sahibi olmak için kurban kesmek, fakirlere yardım etmek, kutsal mezarları ziyaret etmek, adak vermek gibi adetler de yayılmaya başlamıştır.

3. Lama - Tibetlilerde ve Moğollarda Buda rahibidir. Onlardan öncelikle “tölgeçi-megeçi” (falcı-büyücü) diye bahsediliyor. İnanç sistemlerini şamanizm ve lamaist budizmin (Sarıg Şajın) oluşturduğu Tıvaların destan ve rivayetlerinde gam ve baksı-lamalar dilenerek gezen, gamlayan, insanları hastalanması ve iyileşmesi için büyülü ilaçlar yapan, kaybolan eşya ve varlıkları bulmak için fala bakan kimseler olarak karşımıza çıkmaktadır. Din adamı, büyücü, falcı, şifa veren görevleri yerine getiren bu tipler, destanlarda bazen olumsuz, bazen olumlu karakterler olarak karşımıza çıkarlar. (Aça 2015: 8)

4. Hamilelik döneminde ağız tadının kaybolması sonucunda asit veya başka şeylere ihtiyaç hissetmek, bir şeyin özlemi içinde olmak, çok istemek.

5. Kara Kula Kağan'ın ruhu üç kuşak gökün derinliklerindeki üç geyikten birinin karnında altın kutu içinde iki bıldırcın yavrusu şekindedir.

Kaynakça:

1. Aça, Mehmet. “Oğuz Kağan” ve “Arı-Haan” Destanları Uygarlaşma Süreci Açısından Nasıl Okunabilir? Milli Folklor, 11 (82), Yaz 2009, s. 59-75.
2. Aça, Mehmet. Tuva Halk Masallarında Ham ve Baksı-Lamalar // İstanbul Aydın Üniversitesi, Aydın Türklük Dergisi. Sayı 1. 2015, s.1-14.
3. Aslan, Ensar. “Dede Korkut Hikâyeleri İle Türk Destan ve Halk Hikâyelerinde Alp-Kız Motifi”, Folklor/Edebiyat Dergisi, Sayı 4, Eylül 1995.
4. Azerbaycan destanları. 5 cilt. Bakü: Şərq-Qərb, 2005.
5. Camgirçiyeva, Gulina “Manas Destandaki Gelenekler ve Motifler”, Türk Lehçeleri ve Edebiyat Dergisi, Sayı 3, Ekim 1995.
6. Destanlar. /Toplaqjan ve (düzenleyen) tertip etden Dc. Bekirov/- Taşkent: Edebiyat ve sanat neşriyat, 1980.(krım-tatar dilinde)
7. Ergun, Metin- Aca, Mehmet. Tuva Kahramanlık Destanları, Cilt 1, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
8. Ergun, Metin- Aca, Mehmet. Tuva Kahramanlık Destanları, Cilt 2, Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
9. Ergun, Metin. Şor Kahramanlık Destanları. Ankara: Akçağ Yay, 2006.
10. Gelayeva, Ariuka. “Karaçay-Malkarların Kahramanlık Destanları “Nart”ların “Manas”taki Paralelleri”, Uluslararası Manas Destanı ve Etkileri Bilgi Şöleni, Ankara, 1995.
11. Gencevi, Nizami. Eserleri. I Cilt, Bakü: Şərg-Gerb, 2012.
12. Guliyeva, Ruziye. Azerbaycan aşk destanlarının sanatsal özelliği (tez işi). Bakü, 1993.
13. Hacılı, Asif. Mifopoetik düşünce felsefesi. Bakü: Mütercim, 2002.
14. İnan, Abdülkadir. Tarihde ve Bugün Şamanizm / Materyaller ve Araştırmalar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
15. Kitabi-Dede Korkut, Bakü: “Öndər nəşriyyatı”, 2004.
16. Köroğlu, Halik. “Manas Destanı’nda Calğız Köz”, Uluslararası Manas Destanı ve Etkileri Bilgi Şöleni, Ankara: 1995.
17. Nartı / red. A.İ. Aliyeva. Moskva: Vostochnaya Literatura, 1994.
18. Ögel, Bahaeddin. Türk Mitolojisi (Kaynakları dan Açıklamaları İle Destanlar), Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
19. Şahin, Halil İbrahim. Türkmen Destanları ve Destancılık Geleneği. Konya: Kömen Yay, 2011.
20. Şahin, Halil İbrahim. Türk destanlarındaki aile algısı üzerine bir değerlendirme. Karadeniz Araştırmaları, Sayı 33, Bahar 2012, s.117-138.
21. Tavkul, Ufuk. Karaçay-Malkar Nart destanlarında olağanüstü doğum motifi. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı 11, Bahar 2001, s.166-190.
22. Togan, Ahmet Velidi Zeki. Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili, 2. b., İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982.
23. Turgunbayev, Caştegin. “Er Töştük Destanı ve Saltukname’deki Bir Olay Motifi Üzerine”, Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi, Sayı 12, 1997.
24. Turgunbayer, Caştegin. Türk dünyası destanlarında ortak motifler üzerine. Türk dünyası dil ve edebiyat dergisi, Sayı 24, 2007, s.93-102.

AL FARABİ 5. BEYNƏLXALQ SOSIAL ELMLƏR KONFRANSI

25. Türk halkları folkloru. IV kitab. Altay destanları ve efsaneleri. Redaktor. Efzeleddin Esger. Bakü: Elm ve təhsil, 2016.
26. Türkmen, Fikret “Manas Destanı ve Anadolu Halk Edebiyatı”, Bozkırdan Bağımsızlığa Manas, TDK: 625, Ankara: 1995.
27. Yoldaşoğlu Fazıl. Alpamış Destanı. Aktaran: A.Canpolat ve A.Öz. Ankara: AKM Yay, 2000.

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA BƏZİ DİL MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

Gülçöhrə ALIYEVA

ADPU, fil.ü.f.d., dosent

*Kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz,
Bu, quş dilidir, bunu Süleyman bilər ancaq
(İmadəddin Nəsimi)*

ÖZET

Məqalədə Azərbaycan xalqının dünya bədii mədəniyyətinə bəxş etdiyi qüdrətli söz ustası İmadəddin Nəsiminin bədii dilindən bəhs edilir. Bu dil Azərbaycanın orta əsrlər dövründəki ən mükəmməl ədəbi dili sayılır. Nəsimi ədəbi irsinin tədqiqi göstərir ki, şair XIV əsrin sonları və XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan poeziya dilini yüksək zirvəyə qaldırmağa, bu dildə dövrünün mütərəqqi fikirlərini tərənnüm etməyə qadir olan söz sərrafıdır. Bundan başqa Qəzənfər Paşayevun tərtib etdiyi, İraq divanı əsərində Nəsiminin əsrlərindən çox gözəl nümunələr verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, şairin İraq Divanı nüsxəsində əsas diqqət çəkən yönlərdən biri əsərin uzunluğunu köçürən katibin dil üzərindəki səliqəli işidir.

Azərbaycan ədəbi dili tarixindən məlumdur ki, XII-XIII əsrlərdə Azərbaycan şifahi xalq dili əsasında formalaşan Azərbaycan yazılı ədəbi dili sarayda hakim zümrənin, eləcə də dini dairələrin rəsmi dili sayılan ərəb və fars dillərinin işlənmə dairəsini daraldaraq təcridcən funksionallığını artırmağa başladı. Bədii irsini ərəb, fars və Azərbaycan dillərində yazıb-yaradan Nəsimi Şirvani ana dilini digər dillərlə yanaşı qoyaraq yaradıcılığında Azərbaycan dilinə üstünlük vermiş, onun poeziya dilinə çevrilməsinə nail olmuşdur. Şairin dilindəki özünəməxsus cəhətlərdən bəzilərini qeyd edək. Məsələn,

1. tarixi-etimoloji mənşəyinə görə müasir dövr Azərbaycan dili ilə səsləşən ümumişlək sözlərdir: *günəş, ata, ana, qaş, göz, dil, diş, baxmaq, gəlmək, gül, ay, günəş, qan, ağ, qara, könül, can, zaman, dodaq, yol, əkmək, biçmək ...*
2. tarixi-fonetik dəyişikliyə uğrayaraq semantikasını dəyişməyən sözlərdir: *ol-o, bin-min, böylə-belə, topraq-torpaq, qamu-hamu, kim-ki, yürək-ürək, yil-il...*
3. bir qismi müasir dilimizdə işlənsə də, bəziləri arxaik sözlər qrupuna daxil olan sözlərdir: **çin olmaq – doğru, düzgün olmaq, *qılmaq- namaz qılmaq; tamu- cəhənnəm, uçmaq-cənnət ...*
4. ümumxalq danışq dilindən istifadə olunan dil vahidləri - atalar sözləri, məsəlləri, idiomlar, frazeoloji birləşmələrdir: *Çün hər nə kim əkərsən, anı biçərsən axır; çək dilini və əbsəm ol, bən bu lisana sığmazam; qaşı tək sevdəyə verdim könlümü; yüzün qiyamət eylər şol zülfü xal içində...*
5. klassik şeir üslubunu zənginləşdirmək üçün istifadə edilən *kimi, tək, leyin, cileyin...* kimi köməkçi sözlərdir.
6. ərəb və ya fars tərkiblərinin azərbaycancaya uyğunlaşdırılmış və ya tərcümə olunmuş söz və ifadələrdir: *şəms- günəş, qəmə-ay, ab-su, çeşmə-göz; ab-həyat – həyat abı, şəms xavər- xavər günəşi, kəc-nəzər - əkri-nəzər Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım,*
7. Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan ərəb və fars onomastik vahidləri, elmi məfhumları, dini, fəlsəfi, sözlərdir: *əlif, namaz, islam, din, ruh, səcdə, peyğəmbər, imam, pəri, iblis, şeyx, padişah, gin, Babil, Yusifi-Kənan, Kəbə...*
8. Ərəb, fars mənşəli sözlərin Azərbaycan dili qarşılıqları ilə bərabər istifadə edilən sözlərdir: *tanrı- allah-xuda, uçmaq-cənnət-behişt, tamu-cəhənnəm...*
9. Azərbaycan dilinə məxsus sözdüzəldici şəkilçilərlə əcnəbi sözlərdən yaranan söz və ifadələrdir: *-çit², -siz⁴, -li⁴, -gil ...*

Düşünürük ki, Azərbaycan dilində yaranan şeir dilinin görkəmli ustası olan Nəsimi Şirvani yaradıcılığında dil-üslub məsələləri bu məqalədə olduğu kimi müxtəsər deyil, daha geniş həcmli tədqiqat işinin obyektinə olmalıdır.

Açar sözlər: İmadəddin Nəsimi, şeir, dil-üslub.

ABSTRACT

The article deals with the literary language of Imadeddin Nasimi, the powerful master of the Azerbaijani people, who gave the world the artistic culture. This language is the most perfect literary language of Azerbaijan in the Middle Ages. The study of Nasimi's literary heritage shows that the poet, since the end of the 14th century and beginning of the 15th century, has been able to raise the poetry language to a high peak, to convey the progressive ideas of the period in that language. In addition, Nasimi's works have been exemplary in his Iraqi divan compiled by Gazanfar Pashayev. It should be noted that one of the main points in the copy of the Iraqi divan of the poet is that the transcript of the work is a neat work on the language of the translator.

From the history of the Azerbaijani literary language it is known that the Azerbaijani written literary language, formed on the basis of the Azerbaijani oral language in XII-XIII centuries, began to gradually increase the functionality of the palace, as well as the Arabic and Persian languages, the official language of the religious circles. Nasimi Shirvani, who wrote his artistic heritage in Arabic, Persian and Azerbaijani, put his native language beside other languages and favored Azerbaijani language in his work and became a poetical language. Let's point out some of the peculiarities of the poet's language. For example,

1. According to the historical-etymological origin, there are most common words which are used in contemporary spoken Azerbaijani: *günəş* (sun), *ata* (father), *ana* (mother), *qaş* (eyebrow), *göz* (eye), *dil* (language), *diş* (teeth), *baxmaq* (look), *gəlmək* (come), *gül* (flower), *ay* (moon), *qan* (blood), *ağ* (white), *qara* (black), *zaman* (time), *dodaq* (lip), *yol* (road), *əkmək* (plant), *biçmək* (reap) ...
2. Words that do not change the semantics subject to historical-phonetic change: whether *ol-o* (it) *bin-min* (thousand), *böylə-belə* (so-so), *topraq-torpaq* (earth), *qamu-hamı* (everyone), *kim-ki* (that), *yürək-ürək* (heart), *yil-il* (year) ...
3. While some of these words are used in modern language, other words that are included in the archaic word group: **çin olmaq – doğru, düzgün olmaq* (to be right), **qılmaq- namaz qılmaq* (to do the prayer/namaz); *tamu- cəhənnəm* (hell), *uçmaq-cənnət* (paradise) ...
4. Language units commonly used in the spoken language-are proverbs, sayings, idioms, frazeological combinations: *Çün hər nə kim əkərsən, anı biçərsən axır; çək dilini və əbsəm ol, bən bu lisana sığmazam; qaşı tək sevdəyə verdim könlümü; yüzün qiyamət eylər şol zülfü xal içində...*
5. Auxiliary words used for enriching the classic poetry style: *kimi, tək, leyin, cileyin...*
6. The Arabic or Persian words and composite words are translated into Turkish:- *şəms-günəş* (sun), *qəmər-ay* (moon), *ab-su* (water), *ab-həyat – həyat abı, şəms xavər- xavər günəşi, kəc-nəzər - əkri-nəzər, nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım*
7. The Arabic and Persian onomastic units, scientific concepts, religious, philosophical, words that are incompatible in Azerbaijani: *əlif, namaz, islam, din, ruh, səcdə, peyğəmbər, imam, pəri, iblis, şeyx, padişah, gin, Babil, Yusifi-Kənan, Kəbə...* (alif, prayer, Islam, religion, soul, prose, prophet, imam, angel, devil, sheikh, padishah, demon, Babil, Yusuf -Cann, Kaaba) ...
8. Arabic, Persian words are equally used in the Azerbaijani language: *tanrı-allah-xuda, uçmaq-cənnət-behişt, tamu-cəhənnəm...*
9. Words and phrases derived from foreign words by the word-phrase-makers of the Azerbaijani language: *-çıl, -sız, -lı, -gil ...*

We think that language-style issues in the creativity of Nasimi Shirvani, a prominent master of Azerbaijani poetry language, should be the subject of a broader research.

Key words: Imadeddin Nasimi, Poetry, Language-Style, Research, Onomastic

Giriş.

Tarixi qədimlərə dayanan, yüksək mədəniyyətin yadigarı olan Azərbaycan dilinin səs sistemində tarix boyu hansı dəyişikliklərin olduğunu öyrənmək, onu müasir ədəbi dillə, canlı xalq dili müqayisə edib müəyyən nəticələrə gəlmək dilçiliyimiz üçün olduqca vacibdir.

Orta və Yaxın Şərq poeziyasının klassiki Seyid İmadəddin Nəsimi Şirvani Azərbaycan xalqının dünya bədii mədəniyyətinə bəxş etdiyi qüdrətli söz ustalarından biridir. Nizami, Xaqani, Məhsəti şerinin mütərəqqi ənənələrinə arxalanan, xalqın yaradıcılıq qüdrətindən bəhrələnən Nəsiminin bədii

dili Azərbaycanın orta əsrlər dövründəki ən mükəmməl ədəbi dili sayılır. Nəsimi ədəbi irsinin tədqiqi göstərir ki, şair XIV əsrin sonları və XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan poeziya dilini yüksək zirvəyə qaldırmağa, bu dildə dövrünün mütərəqqi fikirlərini tərənnüm etməyə qadir olan söz sərrafıdır.

Tədqiqat

Lakin qədim yazılı ədəbi dil nümunələri ərəb qrafikası ilə yazıldığı üçün dilimizin səs sistemini, xüsusilə sait səsləri olduğu kimi tam şəkildə əks etdirə bilməmişdir. Nəsimi irsinin görkəmli tədqiqatçısı Cahangir Qəhrəmanov bu barədə yazır ki, Nəsimi «Divan»ının əlyazmasında saıtlərin verilməsi üçün əsas vasitə hərəkətlər olmuşdur Lakin onlar səslərin fonetik vəzifələrini müəyyənəbşdirməkdə, dilimizin yüz illərb bundan əvvəlki fonetik qanunlarını, səs tərkibini aydınlaşdırmaqda həlledici rol oynaya bilmir. Bu səbəbdən də irəli sürülən mülahizə və çıxarılan nəticələr, toqribi, təxmini xarakter daşıya bilər (1, s. 20).

Dilimizin müəyyən tarixi inkişaf dövründə baş verən dəyişiklikləri öyrənən bütün tədqiqatçılar bu çətinlikləri söyləmiş və bunun aradan qaldırılması üçün müxtəlif yollar təklif etmişlər. Qeyd edilən məsələ haqqında Hadi Mirzəzadə qeyd edir ki, «Azərbaycan dilinin bütün səsləri bu əlifbada öz əksini tapa bilməmişdir... Bunun nəticəsində bir çox səslərin keyfiyyətini təyin etmək tam çətinləşdiyindən, yazıda əksini tapmış sosbrin danışıq dilində nə dərəcədə özünü doğrultduğunu aydınlaşdırmaq mümkün olmur (2, s. 14).

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, dil tarixi mütəxəssisbri qədim dil mədəniyyəti abidələrinin fonetik tərkibini düzgün təyin etməkdən ötrü ümumi və konkret oxu qaydalarını müəyənleşdirmək üçün xeyli iş görülmüşdür. Bu cəhətdən H. Mirzəzadə, Ə. Dəmirçizadə, C. Qəhrəmanov, S.Əlizadə və başqalarının həmin sahədə fəaliyyətləri böyük əhəmiyyət daşıyır.

Nəsiminin əsərləri də məhz ərəb qrafikası ib yazıldığı üçün bunların fonetik xüsusiyyətlərini, xüsusilə saıtləri araşdırmaq müəyyən çətinliklər yaradır. Ancaq buna baxmayaraq, Nəsimi bədii irsinin fonetik xüsusiyyətləri araşdırılarkən sait və samit səslərin tarixən daşıldığı əlamətlər, fərqli cəhətləri, onların paralel işlənməsi, xüsusib samitbrin bir-birini əvəz etməsi və s. geniş şəkildə açıqlanır. Bundan başqa, Nəsimi dilində işlənməmiş müxtəlif fonetik hadisələr (səsdüşümü. səsertimi, yerdəyişmə, heca düşümü və s.) müasir ədəbi dil prizmasından nəzərdən keçirilir.

Bədii materialda müasir ədəbi dillə müqayisədə əvəzlənmə kimi görünən sait səslərin vəziyyəti müasir dillə tutuşdurulur. Bu da XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında mühüm rol oynamış dilin köhnə əsası kimi təsdiq etməyə bir daha əsas verir. Bundan başqa Azərbaycan ədəbi dili tarixindən məlumdur ki, XII-XIII əsrlərdə Azərbaycan şifahi xalq dili əsasında formalaşan Azərbaycan yazılı ədəbi dili sarayda hakim zümərənin, eləcə də dini dairələrin rəsmi dili sayılan ərəb və fars dillərinin işlənmə dairəsini daraldaraq təcricən funksionallığını artırmağa başladı. Bədii irsini ərəb, fars və Azərbaycan dillərində yazıb-yaradan Nəsimi Şirvani ana dilini digər dillərlə yanaşı qoyaraq yaradıcılığında Azərbaycan dilinə üstünlük vermiş, onun poeziya dilinə çevrilməsinə nail olmuşdur. Şairin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafındakı rolunu müəyyənleşdirərkən onun yaradıcılığına ötrəi nəzər salmaq deməyə əsas verir ki, Nəsimi şeriyyətinin əksər kəlmələri:

1. tarixi-etimoloji mənşəyinə görə müasir dövr Azərbaycan dili ilə səsləşən ümumişlək sözlərdir: *günəş, ata, ana, qaş, göz, dil, diş, baxmaq, gəlmək, gül, ay, günəş, qan,ağ, qara, könül, can, zaman, dodaq, yol, əkmək,biçmək ...*
2. tarixi-fonetik dəyişikliyə uğrayaraq semantikasını dəyişməyən sözlərdir: *ol-o, bin-min, böylə-belə, topraq-torpaq, qamu-hamı, kim-ki, yürək-ürək, yil-il...*
3. bir qismi müasir dilimizdə işlənsə də, bəziləri arxaik sözlər qrupuna daxil olan sözlərdir: *çin olmaq – doğru ,düzgün olmaq, *qılmaq- namaz qılmaq; tamu- cəhənnəm, uçmaq-cənnət ...*
4. ümumxalq danışıq dilindən istifadə olunan dil vahidləri - atalar sözləri, məsəlləri, idiomlar, frazeoloji birləşmələrdir: *Çün hər nə kim əkərsən, anı biçərsən axir; çək dilini və əbsəm ol,bən bu lisana sığmazam; qaşı tək sevdaya verdim könlümü; yüzün qiyamət eylər şol zülfü xal içində...*
5. klassik şeir üslubunu zənginleşdirmək üçün istifadə edilən *kimi, tək, leyin, cileyin...* kimi köməkçi sözlərdir.

6. ərəb və ya fars tərkiblərinin azərbaycancaya uyğunlaşdırılmış və ya tərcümə olunmuş söz və ifadələrdir: *şəms- günəş, qəmər-ay, ab-su, çeşmə-göz; ab-həyat – həyat abı, şəms xavər- xavər günəşi, kəc-nəzər - əkri-nəzər...* Y. Seyidov aşağıdakı beytlərdə alınma ərəb və fars sözlərinin Azərbaycan sözlərinin əhatəsində yeni milli zəmin qazandığını qeyd edir:

7.

Ləblərin qəndinə şəkər dedilər,
Cani-şirinə gör nələr dedilər.
Dedilər kim,dəhanı yoxdur anın,
Bixəbərlər əcəb xəbər dedilər.

Alim növbəti bənddə alınmalardan ibarət (*dirlik* sözü istisna olmaqla) misraların tamamilə azərbaycanca səsləndiyini göstərir:

Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım,
Rəfiqim, həmdənim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım.
Şəhim, mahım, dilaramım, həyatım, dirliyim, ruhim,
Pənahım, məqsədim, meylim, mədarım, fikrətim, şanıım.

8. Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan ərəb və fars onomastik vahidləri, elmi məfhumları, dini, fəlsəfi, sözlərdir: *əlif, namaz, islam, din, ruh, səcdə, peyğəmbər, imam, pəri, iblis, şeyx, padişah, gin, Babil, Yusifi-Kənan, Kəbə...*

9. Ərəb, fars mənşəli sözlərin Azərbaycan dili qarşılıqları ilə bərabər istifadə edilən sözlərdir: *tanrı-allah-xuda, uçmaq-cənnət-behişt, tamu-cəhənnəm...*

10. Azərbaycan dilinə məxsus sözdüzəldici şəkilçilərlə əcnəbi sözlərdən yaranan söz və ifadələrdir: *-çit², -sız⁴, -li⁴, -gil ...*

Ey hərami gözlərin *yəğmaçılar*,
Kəbə yüzündür,məlanke *hacılar*,
Eşqinə ümmət olandır *nacılar*
Ey dodağından xəcil *həlvaçılar...*

Sənin eşqində, ey *Leylisifətli*
Ki,Məcnun olmuşam aləmdə məşhur.

Gəl-gəl bəri ki, sövmü səlatın qəzası var,
Sənsiz keçən zamanı-həyatın qəzası yox.

və ya

Üzünü göstər,ey sənəm, xəlqi-cəhanə pərdəsiz,
Ta görələr ki, hər necə sününü bərkəmal edər.

Üzünü məndən niyan etmək dilərsən,etməgil!
Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən,etməgil!

11. *Olmaq, etmək, eyləmək, bulmaq, çəkmək, qılmaq* sözləri alınma sözlərlə birgə işləndikdə yeni feil əmələ gətirən köməkçi feillərdir: *əzm eyləmək, büryan eyləmək, yar bulmaq, tərək etmək, dəva olmaq...*

Allahü əkbər,ey sənəm, hüsnünə *heyran olmuşam*,
Qövsi-qüzehtir qaşların, yayına *qurban olmuşam*.

Gəh çıxmışam İsa kimi, çərx üstünə oturmuşam,
Gəh varmışam Yusif kimi, Misirdə *sultan olmuşam*.

Ayrılıqdan yar mənim bağrımı *büryan eylədi*,
Özünü bir yana saldı, məni bir yan *eylədi*.

Nəsimi fikri gücləndirmək, sözlərin emosionallığını artırmaq üçün təkrarlardan və həmcins dil vahidlərindən geniş istifadə edir:

Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncu şeş mənəm,
Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam.

Nar mənəm, şəcər mənəm, ərşə çıxan həcər mənəm,
Gör bu odun zəbanəsin, mən bu zəbanə sığmazam.

Şəms mənəm, qəmər mənəm, şəhd mənəm, şəkər mənəm,
Ruhi-rəvan bağışlaram, ruhi-rəvanə sığmazam.

Gərçi bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, qureysiyəm,
Bundan uludur ayətim, ayəti şanə sığmazam. (3, s. 25)

Nəsiminin dili ilə bağlı Y. Seyidovun araşdırması təsdiqlədi ki, şairin dilindəki bir sıra leksik qrammatik faktlar arxaikləşmə prosesinə məruz qalsa da, hətta bəzi qrammatik formalarda dəyişiklik özünü göstərsə də, XIV yüzillikdəki Azərbaycan ədəbi dilinə xas olan bir çox mühüm xüsusiyyətlər indi də mövcuddur. İ. Nəsimi özündən sonra böyük bir poetik yolun açılmasına imkan yaratmış və beləliklə də, ədəbi dilimizdə böyük bir inkişaf dövrü başlanmışdır. Müxtəlif tarixi mərhələrdə dilimiz Nəsimi dilinin təsirindən azad ola bilməmişdir. “Bu mərhələnin əzəməti, meydana gətirdiyi yeni ədəbi dil qolları, ədəbi dilin formalaşmasında poeziya dili ilə yanaşı, nəsr dilinin, elmi və publisistik üslubların təsiri müasir ədəbi dilimizlə Nəsimi dilinin əlaqəsini bir qədər solğun göstərsə də, bu əlaqəni aradan qaldıra bilməmişdir” (4, s. 76).

Düşünürük ki, Azərbaycan dilində yaranan şeir dilinin görkəmli ustadı olan Nəsimi Şirvani yaradıcılığında dil-üslub məsələləri bu məqalədə olduğu kimi müxtəsər deyil, daha geniş həcmli tədqiqat işinin obyektinə olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Cahangir Qəhrəmanov. Nəsimi “Divan”ının leksikası. Bakı, “Elm”, 1970, 568 səh.
2. Hadi Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı, “Azərtədrisnəşr”, 1962, 370 səh.
3. Yusif Seyidov. Nəsiminin dili. Bakı, “Azərnəşr” 1996, 268 səh.
4. Yusif Seyidov. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı: Yazıçı, 1986, 218 səh.

İŞİTME ENGELLİLƏRİN MÜZİK EĞİTİMİ SÜRECİNDE BLOK FLÜT ÖĞRETİMİ BLOCK FLUTE TEACHING IN MUSIC EDUCATION PROCESS OF HEARING IMPAIRED

Mehmet Ali ÖZDEMİR

Doç. Dr. Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, GSEB Müzik Eğitimi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ÖZET

Müzik Eğitimi süreçleri üç temel üzerinde ilerlemektedir. Müzik Kuramları Eğitimi/Öğretimi (teori), Çalgı Eğitimi/Öğretimi ve Ses Eğitimi/Öğretimi olarak sıralanmaktadır. Bu üç temel üzerinde biçimlenen müzik eğitimi sürecinde bireyler, bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor davranışları geliştirerek eğitimdeki temel kazanımları edinirler. Özellikle çalgı eğitimi/öğretimi sürecinde psiko-motor beceri geliştirmenin yanı sıra bilişsel ve duyuşsal alanları da etkilemekte olduğu bilinmektedir. Diğer yanda çalgı, müziğin ve müzik eğitiminin merkezinde durmaktadır, omurgasını oluşturmakta olduğunu söyleyebiliriz.

"Renkler ve Şekillerle Çalgı Öğretimi" Metodu, Doç. Dr. Mehmet Ali Özdemir tarafından 90'lı yılların ortalarından başlayarak geliştirildi. Metodun ilk uygulaması ise 2004 yılında, bir proje kapsamında İstanbul'da "Dost Eller" İşitme Engelliler ilköğretim Okulunda gerçekleşmiştir. Renklerle ve Şekillerle Çalgı Öğretimi Metodunda, bilinen nota değerlerine karşı şekiller kullanılmıştır. Daire, dikdörtgen, üçgen, kare şekilleri ve seslere karşı renkler kullanılmıştır. 2004 yılında yapılan çalışma sonrasında 2005 yılında İşitme Engelli Okullarına Müzik dersi konmuş ve öğretmen atamaları da yapılmıştır. Ancak geliştirdiğimiz sistem alınıp kullanılmamıştır.

İşitme Engelliler işitme kaybı derecelerine göre gruplanmaktadır. İşitme kaybı seviyesi ne olursa olsun biz çalışmamızda "İşitme Engelli" olması kriterini baz alarak çalışmamızı yürüttük. Ancak, çalışmamızda ilk okul ve orta okul öğrencileri kullanıldı. Üç denek üzerinde yapılan çalışmamız sonucunda elde ettiğimiz bulgular gösterdi ki; bu metotla çok kısa zamanda kalıcı öğrenme gerçekleşmektedir.

Anahtar Kelimeler: İşitme engelliler, Çalgı Öğretimi, Müzik Eğitimi

ABSTRACT

Music Education processes are progressing hearing impaired three bases. Music Theory Education / Teaching (theory), Instrument Education / Teaching and Voice Training / Teaching. In the process of music education which is shaped on these three principles, individuals acquire basic gains in education by developing cognitive, affective and psycho-motor behaviors. It is known that it affects the cognitive and affective areas as well as the development of psycho-motor skills especially during the instrument training / teaching process. On the other hand, the instrument is at the center of music and music education.

"Teaching Instrument with Colors and Shapes" Method, It was developed by Assoc. Dr. Mehmet Ali Özdemir in the mid 90's. The first application of the method was realized in 2004 in the "Dost Eller" Hearing Impaired Primary School in Istanbul under a project. In the Method of Teaching Instrument with Colors and Shapes, figures are used against known note values. Circles, rectangles, triangles, square shapes and colors against sounds are used. In 2004, after the study conducted in 2005, Music Lessons were established for Hearing Impaired Schools and teacher appointments were also made. However, the system we developed has not been used.

Hearing Impaired people are grouped according to their degree of hearing loss. Regardless of the level of hearing loss, we conducted our study based on the criteria of being "Hearing Impaired" in our study. However, primary and secondary school students were used in our study. The results of our study on three subjects showed that; this method leads to permanent learning in a very short time.

Key Words: Hearing impaired, Instrument Teaching, Music Education

GİRİŞ

Bir sistem olarak eğitim, bireyleri planlı-programlı olarak geleceğe hazırlayan, onların bilgi ve yetenekleri doğrultusunda ilerleten, geçilen tüm evreler/kademeler sonucunda Türk Milli Eğitiminin ve Türkiye Cumhuriyeti Devletinin hedeflerine uygun yetişmelerine, kendilerini gerçekleştirmeleri için oluşturulmuş bir yapıdır. Eğitim süreçleri denildiğinde ise ilk akla gelen genel olarak "Örgün Eğitim" sürecidir. Bu süreç Türkiye açısından "Okul Öncesi" dönemden başlayarak en az 69 ay, (zorunlu değildir) ilk okula başlama yaşı ise 71 ay olarak belirlenmiştir. (Yönetmelik, 2019) Eğitim süreçlerine erken yaşta başlayan bireyler, birçok alanda hayata hazırlanmaya başlatılarak kademeli olarak ilerletilmektedir. Eğitim sistemi ise kendi içerisinde basamaklara ayrılan süreçler bütünü olarak görmemiz olanaklıdır. Bireyin yaşamında Okul Öncesi/Ana Okulu, İlk Okul, Orta Okul, Lise ve Üniversite olmak üzere 17 yıllık bir süreci kapsayan *Örgün Eğitim*, içerikleri açısından da birçok konuyu barındırmaktadır.

Örgün Eğitim okul ortamında gerçekleşirken diğer yandan okul dışında gerçekleştirilen eğitim süreçlerine de "Yaygın Eğitim" denilmektedir. Yaygın eğitim süreçleri hem resmi kurumlar aracılığı ile ve hem de birçok sivil toplum kuruluşları aracılığı ile yürütülmektedir. MEB'in Yaygın Eğitim Kurumları Yönetmeliğindeki tanıma göre ise *Yaygın Eğitim* şu şekilde açıklamaktadır: ..."**p**. *Örgün eğitim sistemine hiç girmemiş ya da herhangi bir kademesinde bulunan veya bu kademelerden çıkmış bireylere; ilgi, istek ve yetenekleri doğrultusunda ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişmelerini sağlayıcı nitelikte, çeşitli süre ve düzeylerde hayat boyu yapılan eğitim, üretim, rehberlik ve uygulama etkinliklerinin tümüdür.*" (GazeteResmi, 2010) Bu yönetmeliğin devamında ise Yaygın Eğitimin Amaç ve Kapsamı şöyle açıklanmıştır:

"MADDE 1 – (1) Bu Yönetmeliğin amacı ve kapsamı, Millî Eğitim Bakanlığı Çıracılık ve Yaygın Eğitim Genel Müdürlüğüne bağlı yaygın eğitim kurumlarının kuruluş, görev, yönetim, eğitim, öğretim ve işleyişi hakkındaki yöntem ve ilkeler ile halk eğitimi merkezlerinin iş birliğinde diğer resmî ve özel kurum ve kuruluşlar, belediyeler, meslek kuruluşları, dernekler, vakıflar ve gönüllü kuruluşlarca özel öğretim kurumları mevzuatı dışında açılacak kurslarda yönetim, eğitim, öğretim, üretim, rehberlik, gözetim ve denetime ilişkin usul ve esasları düzenlemektir." (GazeteResmi, 2010)

Müzik Eğitimi Süreçlerine Genel Bakış:

Bilindiği gibi müzik eğitimi süreçleri üç temel üzerinden yürütülmektedir. Müzik teorisi, ses eğitimi, çalgı öğretimi, müzik eğitiminin temelini oluşturmaktadır. Bireyin gelişim süreçleri de duygusal, bilişsel ve psiko-motor/devinışsel alanlar olarak açıklanmaktadır. Genel olarak Müzik Eğitimi Süreçleri, Okul Öncesinden başlayarak, İlk, Orta ve Lise aşamalarında devam etmektedir. Ancak Lise düzeyinde Müzik Eğitimi dersleri seçmeli durumdadır.

Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), Müzik Dersi Programlarına (İlköğretim ve Orta Öğretim) bakıldığında amaçlar şöyle açıklanmaktadır:

"Öğretim programları, 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanununun 2. maddesinde ifade edilen "Türk Millî Eğitiminin Genel Amaçları" ile "Türk Millî Eğitiminin Temel İlkeleri" esas alınarak hazırlanmıştır. Eğitim ve öğretim programlarıyla sürdürülen tüm çalışmalar; okul öncesi, ilköğretim ve ortaöğretim seviyelerinde birbirini tamamlayıcı bir şekilde aşağıdaki amaçlara ulaşmaya yöneliktir:

- 1. Okul öncesi eğitimi tamamlayan öğrencilerin bireysel gelişim süreçleri göz önünde bulundurularak bedensel, zihinsel ve duygusal alanlarda sağlıklı şekilde gelişimlerini desteklemek,*
- 2. İlkokulu tamamlayan öğrencilerin gelişim düzeyine ve kendi bireyselliğine uygun olarak ahlaki bütünlük ve öz farkındalık çerçevesinde, öz güven ve öz disipline sahip, gündelik hayatta ihtiyaç duyacağı temel düzeyde sözel, sayısal ve bilimsel akıl yürütme ile sosyal becerileri ve estetik duyarlılığı kazanmış, bunları etkin bir şekilde kullanarak sağlıklı hayat yönelimli bireyler olmalarını sağlamak*
- 3. Ortaokulu tamamlayan öğrencilerin, ilkokulda kazandıkları yetkinlikleri geliştirmek suretiyle millî ve manevi değerleri benimsemiş, haklarını kullanan ve sorumluluklarını yerine getiren, "Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi"nde ve ayrıca disiplinlere özgü alanlarda ifadesini bulan temel düzey beceri ve yetkinlikleri kazanmış bireyler olmalarını sağlamak*
- 4. Liseyi tamamlayan öğrencilerin, ilkokulda ve ortaokulda kazandıkları yetkinlikleri geliştirmek suretiyle, millî ve manevi değerleri benimseyip hayat tarzına dönüştürmüş, üretken ve aktif vatandaşlar*

olarak yurdumuzun iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmasına katkıda bulunan, "Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi"nde ve ayrıca disiplinlere özgü alanlarda ifadesini bulan temel düzey beceri ve yetkinlikleri kazanmış, ilgi ve yetenekleri doğrultusunda bir mesleğe, yükseköğretime ve hayata hazır bireyler olmalarını sağlamak." (MEB, Müzik Dersi Programı, 2018)

Bu amaçlar doğrultusunda hazırlanan ve uygulamaya konulan eğitim programları, bir diğer anlamda derslerin içeriklerini de belirlemektedir.

Diğer yandan genel olarak *Özel Eğitim* alanı olarak tanımlanmakta olan İşitme Engellilerin eğitim süreçleri de Milli Eğitimin amaçladığı ve açıkladığı bağlamda sürdürülmektedir. Ancak MEB'in İşitme Engellilerin *Müzik Eğitimi* Süreçleri ile ilgili Eğitim Programı bulunmamakla birlikte bu konuda gerekli bir çalışma yapılmadığına da rastlanmamaktadır. Bunun yanı sıra en son 2018 yılında yayınlanan İşitme Engellilerin haftalık ders çizelgeleri incelendiğinde Müzik Dersi, İlkokul 1-4 yıllarında haftada 1 (bir) saat ve Ortaokul 5-8 yıllarında ise 2 (iki) saat zorunlu olarak yer almaktadır. İşitme Engellilerin örgün eğitim içerisinde müzik dersi programları, genel ilkököl ve ortaokul programları ile yürütülmeye çalışılmaktadır. Böylece İşitme Engelliler müzik dersi bağlamında "Engelli" olarak kabul edilmeyerek diğer akranlarıyla eşdeğer tutulmuşlardır. (Özellikle bu konuya dikkat çekmek isteriz.) Müzik ile ilgili alanlarda yapılan sınavlar veya değerlendirmelerde işitme yeterliliği/yetkinliği ön koşul olarak konulmaktadır. İlk ve orta okulların müzik dersi programları incelendiğinde de işitme merkezli bir süreç üzerinde derslerin yürütülmekte olduğu açık olarak ortadadır. Böyle bir eğitim ortamında İşitme Engellilere de aynı programı uygulamak eğitim açısından müzik dersini hiçe saymakla eşdeğer durumdadır.

Günay; çalgı (Keman) çalmaya yeni başlayanlar için vermiş olduğu ölçme tablosunda vücudun duruşu ve sağ kolun durumu hakkında başlıkları altında birçok değişkenden söz etmektedir. (Günay, 1990) Bir çalgının öğretim süreci düşünüldüğünde, öncelikle çalgı ve kullanıcı aday (öğrenci) arasında kurulacak ilişki önem kazanmaktadır. Her çalgı insanın fizyolojik yapılarına göre şekillendirilmiştir. Bu da insanların doğal yapılarından hareket edilerek ve zaman içerisinde edinilen birçok deneyim sonucunda ulaşılmış bir sonuçtur. Eğer çalgı ayakta çalınacak ise ayakların/bacakların açıları, buna bağlı olarak vücudun dengesi, omuzlardan başlayarak kolların durumu, ellerin çalgıyı tutuşu ve parmakların çalgı üzerindeki durumları (pozisyonları) genel kazanımlar olarak düşünülebilir. (Özdemir, Müzik Eğitimi Sürecinde İşitme Engellilerde Çalgı Öğretimi, 2017)

Bu çalışma İşitme Engelli bireylerin *Örgün Eğitim* dışında, *Yaygın Eğitimde*, müzik eğitimi süreçleri içerisinde (çalgı öğretimi) **Blok Flüt Öğretimi** ile ilgili süreçler ve sonuçlar tartışılacaktır.

İşitme Engelliler

Daha önce yazmış olduğum bir makaleden olduğu gibi aktararak "Kimlere İşitme Engelli Denmekte" olduğunu açıklayalım:

"Odioloji konusunda uzman olmamakla birlikte kitaplardan öğrendiğimiz kadarıyla bireylerde işitme kaybının üç şekilde meydana geldiği anlatılmaktadır. Birincisi, birey anne karnında cenin durumunda iken, ikincisi doğum esnasında ve üçüncüsü ise doğumdan sonraki süreçte işitme kaybı gerçekleşmektedir. Bireylerde meydana gelen bu üç şekildeki işitme kaybının düzeyleri de kendi içerisinde gruplara ayrılmaktadır. "İşitme Engeli; Geniş kapsamlı bir terim olup, hafif dereceden çok ileri dereceye kadar herhangi bir derecedeki işitme özrü nü göstermektedir. Kendi içinde işitmeyen ve ağır işiten olarak gruplanmaktadır. İşitmeyen bir birey, işitme kaybının, bir işitme cihazı ile ya da cihazsız, yalnız işitme yoluyla ana diline ilişkin bilgileri başarılı bir biçimde işlememesini önemli derecede engellediği bireydir. Ağır işiten birey, genellikle bir işitme cihazının da yardımı ile işitme yoluyla dilsel bilgileri başarılı bir biçimde işlemeyebilmesine olanak verecek derecede işitme kalıntısı bulunan bireydir." (Tüfekçioğlu, 1998)(Özdemir, 2009)

Farklı bir görüş ise işitme kaybını Desibel (dB) cinsinden ifade ederek şöyle gruplamaktadır: Genel olarak normal insan kulağının işitebildiği ses aralığı 16-20,000 Hz'dir. Bu durum Desibel olarak 0-110 dB aralığına karşılık gelmektedir. Yukarıdaki sınıflamadan daha ayrıntılı bir açıklama da şu şekildedir:

Ses Düzeyi (dB) Kavbı	Sınıflandırma
10 -15 dB	Normal İşitme Kaybı
16-26 dB	Çok hafif derecede işitme kaybı
26-40 dB	Hafif derecede işitme kaybı
41-55 dB	Orta derecede işitme kaybı
56-70 dB	Orta ileri derecede işitme kaybı
71-90 dB	İleri derecede işitme kaybı
91dB – ve üzeri	Çok ileri derecede işitme kaybı

Bazı işitme kaybı olan bireyler işitme cihazı (kulaklık) yoluyla belli düzeyde işitebilmektedir. Ancak orta ve orta ileri düzeyden sonrakilerde dil gelişimi, anlama, algılama, anlamlaştırma gibi birçok değerlendirmeler istendik düzeyde değildir. Ülkemizde eğitim sistemi ne yazık ki işitme engelli bireylerin kendi akranlarıyla aynı düzeyde gelişmesini yeterince sağlayamamaktadır. Her ne kadar ayrı okullarda (işitme engelliler okulları) eğitim/öğretim süreçleri gerçekleşse de, alanda yetişen yeterli ve nitelikli eğitimcilerin azlığı süreci istendik düzeyde sürdürmemektedirler." (Özdemir, İşitme Engellilerde Piyano/Klavye Öğretimi, 2019)

Kimlere İşitme Engelli Denildiğini yukarıda açıkladıktan sonra dünyada ve Türkiye'deki oran ve rakamları da şöyledir: Dünya Sağlık Örgütü (WHO) verilerine göre dünyada 32 milyonu çocuk olmakla birlikte 360 milyonu aşkın İşitme Engelli bireyin yaşadığı belirtilmektedir. Ülkemizde ise nüfusun yaklaşık % 3,7'si yani 2.2 milyon İşitme Engelli birey olduğu belirtilmektedir. (PostaGazetesi, 2018) Türkiye'de İşitme Engelliler için İlkokul; 35, Ortaokul; 35 ve Lise; 20 okul olmak üzere 90 okul bulunmaktadır. Okullarda okuyan öğrenci sayıları ise her geçen yıl farklılaşmakla birlikte 2017-2018 istatistik bilgilerine göre ilkokul, ortaokul ve liselerde yaklaşık 4000 öğrenci okumaktadır. (MEB, Milli Eğitim İstatistikleri, 2017-2018) Bunların yanı sıra genel ilkokul, ortaokul ve liselerde kaynaştırma sınıflarında, işitme cihazı kullanan birçok bireyin/öğrencinin olduğu da bilinmektedir. Böylece sayının daha da fazla olduğunu düşünmemiz yanlış olmayacaktır.

Tüm bu yazdıklarımız sonucunda, örgün eğitim süreçlerinde gerekli ve yeterli müzik eğitimi faaliyetlerinin gerçekleşmemekte olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Yapmış olduğumuz çalışma bir anlamda Yaygın Eğitim süreçlerinde gerçekleştirilen çalışmanın Örgün Eğitim süreçlerine etki etmesi beklenebilir.

Renkler ve Şekillerle Çalgı Öğretimi Metodu:

Tarafımda 90'lı yıllarda başlayarak geliştirilen "**Renler ve Şekillerle Çalgı Öğretimi**" metodu ile İşitme Engelliler üzerinde ilk çalışma 2004 yılında gerçekleştirilmiştir. Metodun ilk uygulaması olan bu çalışma İstanbul, Göztepe, Dost Eller İşitme Engelliler İlköğretim Okulu 9 öğrencisi ile yapılmıştır. Öğrencilerin bireysel olarak çalgı çalabilme durumları ve birlikte orkestra olarak çalabilme durumları test edilmiştir. Bu süreç başarı ile tamamlanmış, MEB tarafından (İstanbul-Pilot) yapılan yarışmada 2500 civarında proje içerisinde ilk 50 içerisine girerek ödül kazanmıştır. (Özdemir, İşitme Engellilere Çalgı Öğretilir mi?, 2015)

Bilindiği gibi müzikte seslerin yüksekliğini/alçaklığını ve uzunluğunu/kısalığını nota olarak tanımladığımız sembollerle ifade etmekteyiz. Ve bu notaları porte/dizek üzerine yerleştirerek, seslerin kalınlıklarını/inceliklerini anahtarlar (açık veya açar; bunlar kalından başlayarak "Fa", "Do" ve "Sol" anahtarlarıdır.) ile belirlemekteyiz. (Özdemir, Müzik Eğitimi Sürecinde İşitme Engellilerde Çalgı Öğretimi, 2017)

Seslere karşı renk kullanımında ise Martel'in Renkler ve Sesler arasındaki ilişkilendirmesi kullanılmıştır. Yazar burada ana sesler olarak "Do-Mi-Sol" seslerini baz almış ve bu seslere karşılık olarak Kırmızı, Sarı ve Mavi renklerini kullanmıştır. (Martel & Ünel, 1995) Ana ses ve ana renk kavramı üzerinden açıkladığı ilişki şu şekilde gösterilmiştir

SESLERE KARŞILIK KULLANILAN RENKLER

	DO	RE	MI	FA	SOL	LA	Sİ		
									
	C	D	E	F	G	A	B		

Oktav Aşağı

Oktav Yukarı

Daire içerisinde üçgenlerin ucu yukarı olanlar bir oktav yukarıyı, ucu aşağı olanlar ise bir oktav aşağıyı belirmektedir.

Notalar şekil olarak uzunluklarına göre 1'likten başlayarak 64'lük değere kadar küçülürler. (Biz bu çalışmamızda 1'likten 16'lık değere kadar olan notaları temel aldık.) İlk önce nota olarak adlandırdığımız sembolere karşılık yeni geometrik semboller oluşturduk. Öncelikle 4'lük olarak bilinen nota değerini merkezimize alarak bunun katlarını ve parçalarını yazdık. (Özdemir, Müzik Eğitimi Sürecinde İşitme Engellilerde Çalgı Öğretimi, 2017) Sırası ile şöyle gösterdik:

NOTA DEĞERLERİ VE ŞEKİL DEĞERLERİ

NOTA DEĞERLERİ	ŞEKİLLER	SUS DEĞERLERİ
		
		
		
		
		
		

Görüldüğü üzere 4'lük nota tam daire şekli çalışmamızın merkezindedir. Buna göre bu değer katları olan ikilik, üçlük ve birlik değerler, değer sayısına göre dairelerden oluşmaktadır. Tek tek yazıldığında bir bütün oluşturamayacağı için bu değerleri dikdörtgen şeklindeki çerçeveye alarak bir bütün oluşturduk. Böylece kullanmak istediğimiz değerler nota değeri karşılığında yeni sembollerle/şekillerle ifade edilmiş oldu. 8'lik değer için daire şekli dikey olarak kesilerek ve 16'lık değerler için daire şekli dört eşit paçaya bölünerek elde edildi. İçeri boş olan daireler sus karşılığında kullanıldı. Diğer bir deyişle içeri beyaz olarak görünen şekiller sus olarak belirlendi.

Diğer yandan merkeze aldığımız dörtlük değer parçalanmış biçimi olan kendisi ile birlikte sekiz kalıbın yazımını da gerçekleştirdik. Ancak bu parçalanmada şekillerin başlama noktası dairelerin alt merkezi olarak belirlendi. Bunun nedeni; okuma ve yazmanın soldan sağa bir yol izlenmesinden kaynaklıdır. Bu nedenle başlangıçtan sağa doğru okunacak kalıpların devinimi yine bir sonraki kalıba bağlayarak yürütebilmesidir. (Özdemir, Müzik Eğitimi Sürecinde İşitme Engellilerde Çalgı Öğretimi, 2017) . Bu kalıplara eklenebilecek bir başka kalıp ise müzikte kullanılmakta olan "Üçleme" (Triole) dir. Şimdi sırası ile oluşturduğumuz sekiz kalıbı ve üçlemenin yazımlarını görelim:

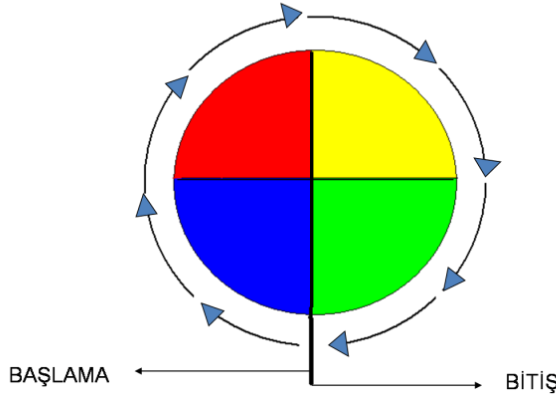
BİRİM DEĞERİN PARÇALARINA AYRILASI İLE OLUŞAN KALIP ŞEKİLLERİ			
Nota Kalıpları	Sembol Değeri	Nota Kalıpları	Sembol Değeri
			
			
			
			

Nota Kalıpları	Sembol Değeri
	

Triole

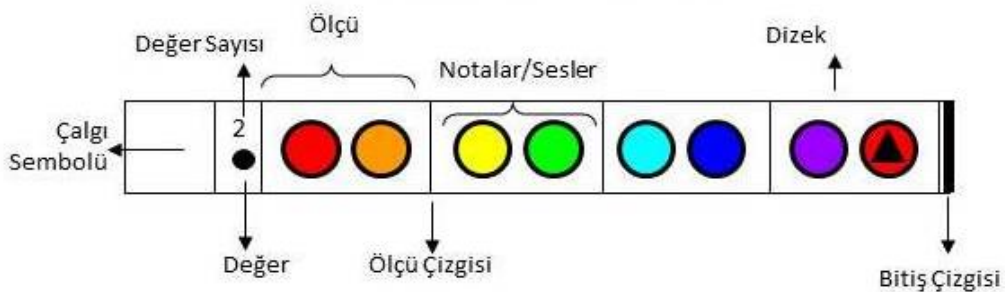
Seslere karşı renkler ve nota değerlerine (sus değerleri de dahil olarak) şekiller kullanarak oluşturduğumuz sembollerin çalma işlemi şöyle gerçekleşmektedir. Dairenin alt merkezinden başlayarak saat yönünde devam edilmektedir.

ÇALMAYA BAŞLAMA VE BİTİŞ NOKTALARI

Bunun yanı sıra notaların yazılacağı bir porteye/dizeğe ihtiyaç vardır. Bu dizeği de şu şekilde oluşturduk:

Genel Dizek Örneği ve Yazımı

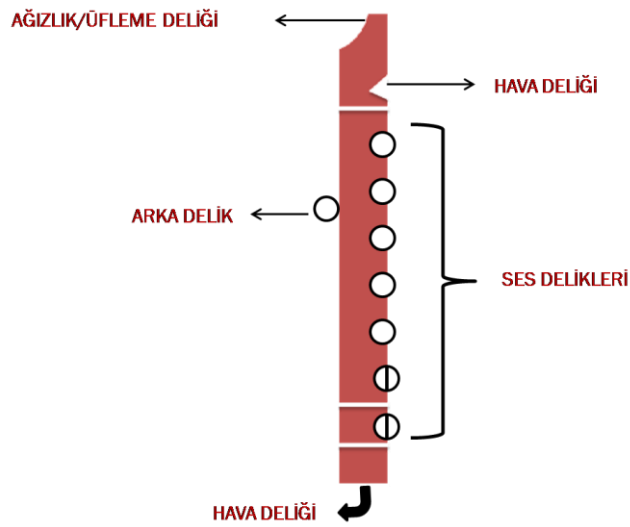

Dizeğe yazılan notaların çalınmasında kullanılacak nüans işaretleri genel olarak müzikte kullanıldığı şekilde gösterilmektedir. Oktavlar ise üçgenler ile şöyle gösterilmiştir.

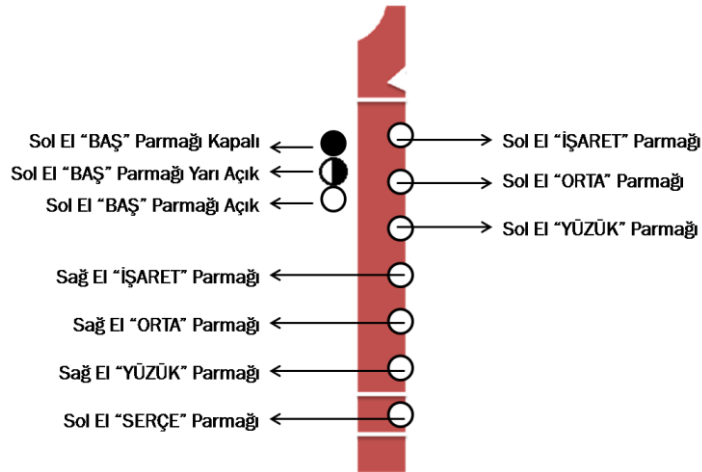
#	DIYEZ: Önüne konduğu notayı/şekli yarım ses tizleştirir.	g^{tr}	Δ → Üç Oktav Yukarı
b	BEMOL: Önüne konduğu notayı/şekli yarım ses pesleştirir.	g^{tr}	Δ → İki Oktav Yukarı
♮	NATUREL: Önüne konduğu notayı/şekli doğal durumuna çevirir.	g^{tr}	\blacktriangle → Oktav Yukarı
♯	SENYO: Tekrar işareti.	g^{tr}	\blacktriangledown → Oktav Aşağı
f	FORTE: Kuvvetli çalınacak.	g^{tr}	∇ → İki Oktav Aşağı
mf	MEZZOFORTE: Orta kuvvette çalınacak	g^{tr}	∇ → Üç Oktav Aşağı
p	PIANO: Kuvvetsiz çalınacak	g^{tr}	

Sesler, nota değerleri, birim değerlerin parçalarına ayrılması, dizek ve nüans işaretleri hazırlandıktan sonra Blok Flüt'ün tanıtılmasına sıra geldi.

BLOK FLÜT'Ü TANIYALIM

Blok Flüt Üzerinde Parmakların Yerleşmesi

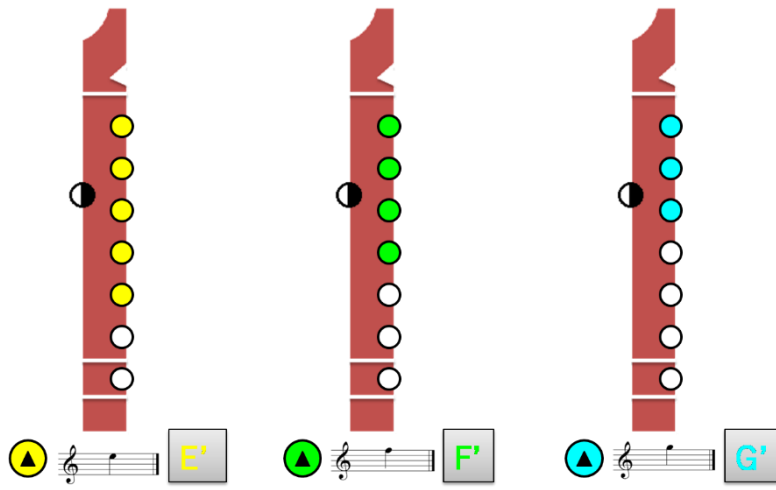
Şimdi sırası ile Seslerin Nasıl Çalındığını Gösterelim

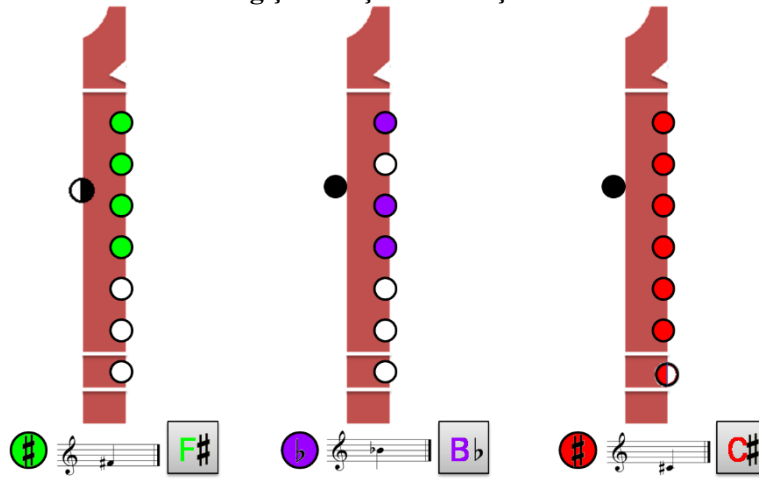
The diagram illustrates nine different musical scales on a red instrument neck, arranged in a 3x3 grid. Each scale is represented by a vertical neck with a black dot on the left side. The scales are labeled with letters in boxes below them:

- Top Row:**
 - Scale 1: Red dots on strings 1-5. Label: **C**
 - Scale 2: Orange dots on strings 1-5. Label: **D**
 - Scale 3: Yellow dots on strings 1-5. Label: **E**
- Middle Row:**
 - Scale 4: Green dots on strings 1-5. Label: **F**
 - Scale 5: Cyan dots on strings 1-5. Label: **G**
 - Scale 6: Blue dots on strings 1-5. Label: **A**
- Bottom Row:**
 - Scale 7: Purple dot on string 1. Label: **H**
 - Scale 8: Red dot on string 2. Label: **C'**
 - Scale 9: Orange dot on string 3. Label: **D'**

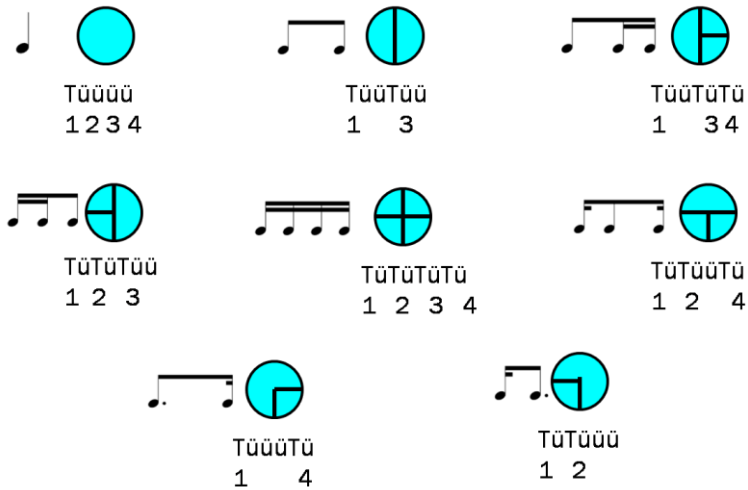
Each scale is accompanied by a musical staff showing a single note corresponding to the scale's name.

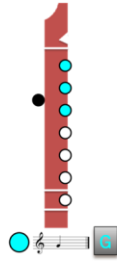
Ses Değiştirici İşaretlerin Çalınması

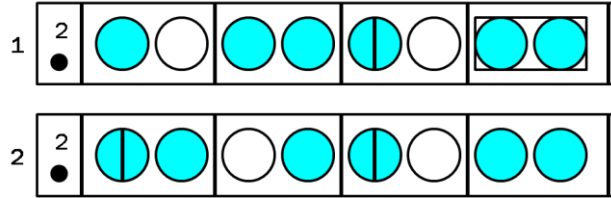
KALIP DEĞERLERİ VE ÜFLEME

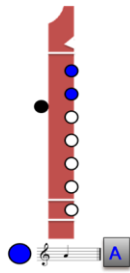
Uzun Notaların Üflenmesi

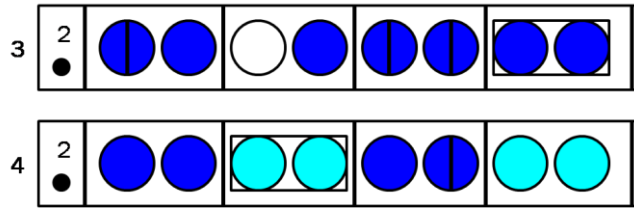
"SOL" / MAVİ
SESTE/RENKTE
AĞIŞTIRMALAR

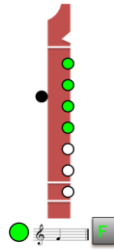
Örnek-1

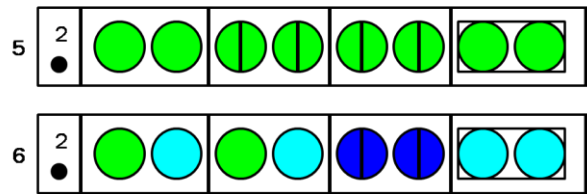
"LA" / LACİVERT
SESTE/RENKTE
AĞIŞTIRMALAR

Örnek-2

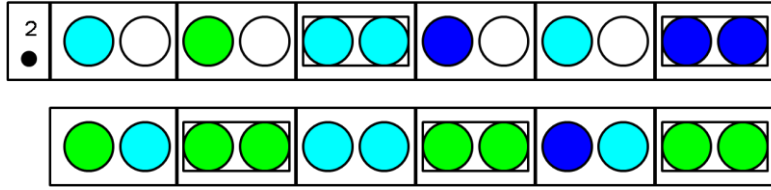
"FA" / YEŞİL
SESTE/RENKTE
AĞIŞTIRMALAR

Örnek-3

Yukarıda öğrenilen seslerin alıştırmaları için örnek:

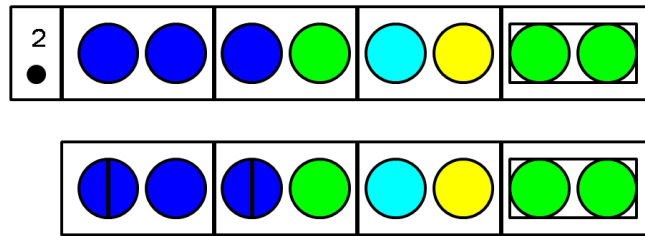
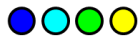
ALİŞTİRMA-1

Örnek-4

Seslerin yerleri tek tek ögretilerek ve alıştırmalar çaldırılarak sürdürülen süreçte ezgisel çalışmalara da yer verilmiştir.

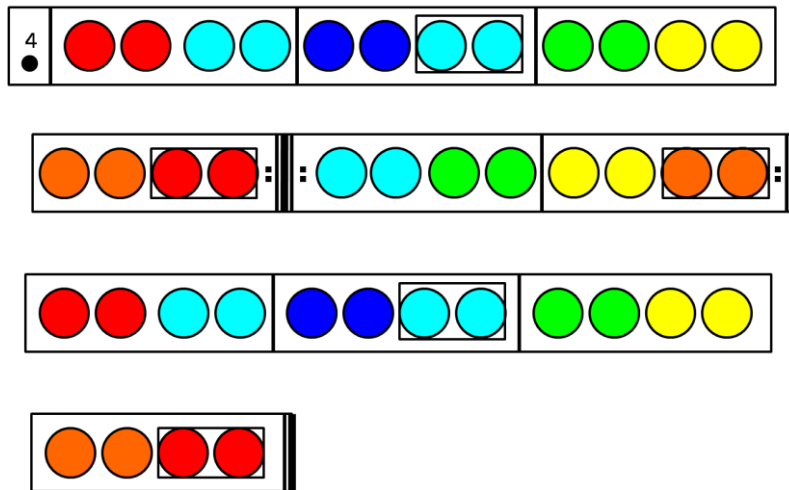
BİNGÖL HALAYI

Örnek-5

OKUL

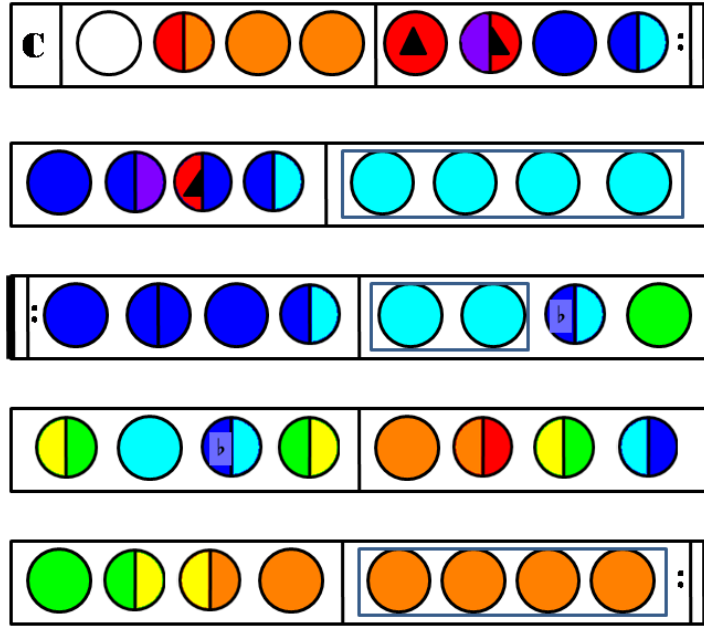
W. A. Mozart

Örnek-6

ÇANAKKALE TÜRKÜSÜ

Blok Flüt

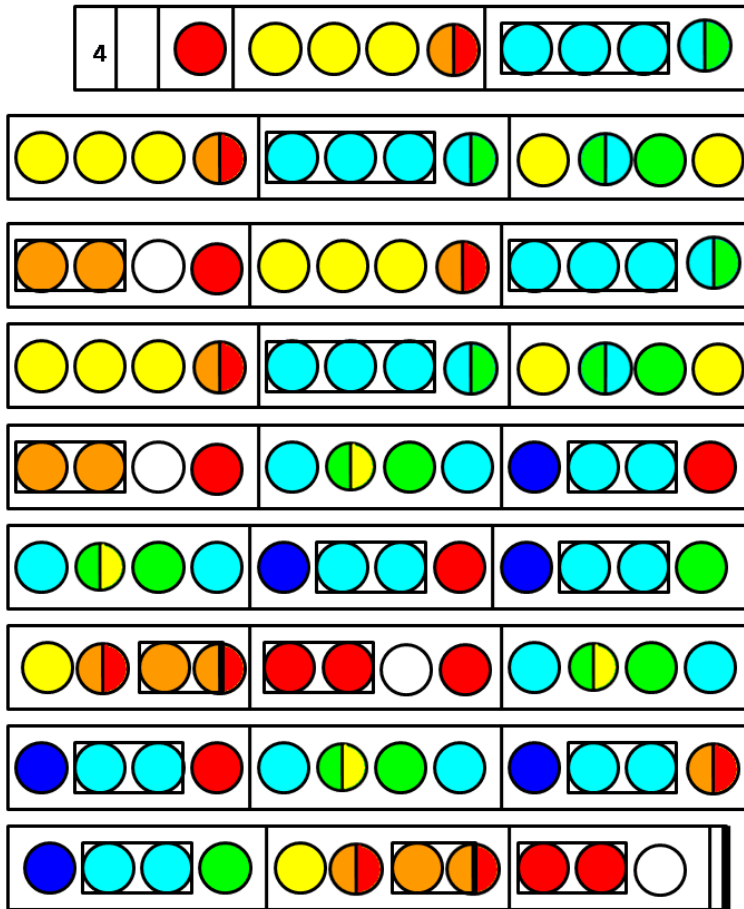
Örnek-7

SPRING

Flüt/Melodika

From "The Four Seasons"

A. Vivaldi

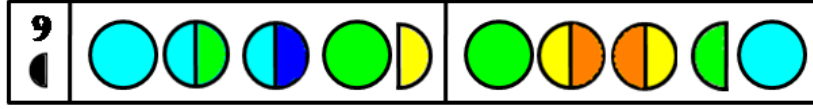

Örnek-8

Bu örneğin yanı sıra Türk Müziğinde bulunan aksak ölçülerden ezgiler de (9/8) seslendirilmiştir.

ALTIN YÜZÜK VƏR BƏNİM

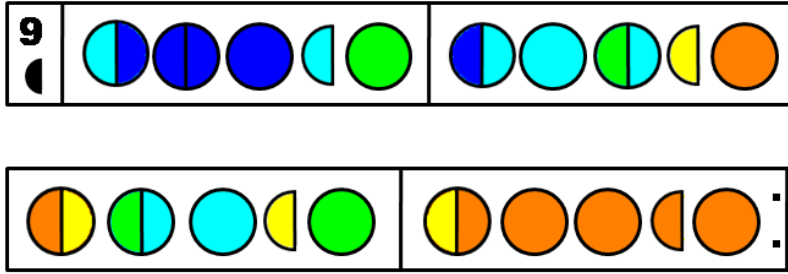
Flüt/Melodika

Örnek-9

DERE GELİYOR DERE

Flüt/Melodika

Örnek-10

Sonuç ve Öneriler

Renkler ve Şekillerle Çalgı Öğretimi Metodu ile İşitme Engellilerin Blok Flüt öğretimi sürecinde, denekler üzerinde yapılan çalışmalarda şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Bir çalgı çalma sürecinde edinilen/öğrenilen bilgiler (Ritim ve Ksilofon öğretimi sürecinde) başka bir çalgının öğretilmesinde bilgi transferi gerçekleşmektedir.
2. Az zamanda kalıcı öğrenme gerçekleşmektedir.
3. Yaygın Eğitim süreçlerinde de istendik düzeyde çalgı öğretimi gerçekleşmektedir.
4. İşitme Engelliler çalgı çalma süreçlerinde bireysel olarak göstermiş oldukları başarıyı, topluluk içerisinde de sağlamaktadırlar.
5. Bir çalgının çalınması sürecinde İşitmenin Ön Koşul olmadığı bir kez daha kanıtlanmıştır.

Bu sonuçlar ışığında önerilerimizi sıralarsak:

1. MEB Örgün Eğitimde yer alan İşitme Engelliler okulları Müzik Dersleri için zaman geçirmeden ayrı Müzik Eğitimi Program yazmalıdır.
2. Tarafımca geliştirilen Renkler ve Şekillerle Çalgı Öğretimi Metodu İşitme Engellilerin Müzik Eğitimi/Öğretimi süreçlerinde kullanılabilir ve ülkemize ait bir değerimiz oluşmuş olur.
3. Müzik Öğretmeni yetiştiren Eğitim Fakültelerinde Özel Eğitim alanına dönük özel Öğretmenler yetiştirmeli ve Renkler ve Şekillerle Çalgı Öğretimi Metodunun öğretilmesini önermekteyiz.

Kaynakça

1. Bakanlık, M. E. (2019, Ocak 16). *Starteji Geliştirme Başkanlığı*. Temmuz 23, 2019 tarihinde www.meb.gov.tr: <https://meb.gov.tr/> adresinden alındı
2. GazeteResmi. (2010, Mayıs 21). *Yönetmelik*. Temmuz 22, 2019 tarihinde www.resmigazete.gov.tr: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/05/20100521-4.htm> adresinden alındı
3. Günay, E. (1990). Müzik Öğretiminde Yöntem ve Değerlendirme. *Ortaöğretim Kurumlarında Müzik Öğretimi ve Sorunları* (s. 131-158). Ankara: Türk Eğitim Derneği Yayınları.

4. Martel, C. D., & Ünel, A. (1995). *Ben Enerjiyim*. İstanbul: Arion Yayınevi.
5. MEB. (2017-2018, Mart 27-31). *Milli Eğitim İstatistikleri*. Temmuz 22, 2019 tarihinde meb.gov.tr: http://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_09/06123056_meb_istatistikleri_orgun_egitim_2017_2018.pdf adresinden alındı
6. MEB. (2018). *Müzik Dersi Programı*. Temmuz 22, 2019 tarihinde meb.gov.tr: <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=359> adresinden alındı
7. Özdemir, M. A. (2015). İşitme Engelliler Kalbiyle Duyuyor. *Opus Klasik Müzik Dergisi* , 90-91.
8. Özdemir, M. A. (2009). İşitme Engellilerde Çalgı Öğretimi. *Uluslararası 5. Balkan Eğitim ve Bilim Kongresi* (s. 387-394). Edirne: Trakya Üniversitesi.
9. Özdemir, M. A. (2019). İşitme Engellilerde Piyano/Klavye Öğretimi. *ATLAS International Refereed Journal On Social Sciences* , 87-95.
10. Özdemir, M. A. (2015). İşitme Engellilere Çalgı Öğretilebilir mi? *Opus Klasik Müzik Dergisi* , 70-71.
11. Özdemir, M. A. (2017). Müzik Eğitimi Sürecinde İşitme Engellilerde Çalgı Öğretimi. A. Aydın içinde, *Özel Eğitimde Oyun ve Müzik* (s. 163-177). Ankara: Pegem Akademik.
12. PostaGazetesi. (2018, Mart 03). *Posta Gazetesi*. Temmuz 23, 2019 tarihinde www.posta.com.tr: <https://www.posta.com.tr/turkiye-de-2-milyon-kisi-isitme-kaybi-yasiyor-1388474> adresinden alındı
13. Tüfekçiöğlü, U. (1998). *İşitme Engelliler*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
14. Yönetmelik, M. (2019, Temmuz 10). *Resmi Gazete*. Temmuz 22, 2019 tarihinde <http://www.resmigazete.gov.tr>: <http://www.resmigazete.gov.tr> adresinden alındı

MİZRABLI SİMLİ AZƏRBAYCAN MUSIQI ALƏTİ -“ƏLBUTA”

Qorxmaz ƏLİLİCANZADƏ

Memarlıq və İncəsənət İnstitutu “Kulturologiya və incəsənətin nəzəriyyəsi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sehranə KASİMİ

Memarlıq və İncəsənət İnstitutu “Qafqaz Albaniyasının incəsənəti və memarlığı” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÖZET

Dünya musiqi həyatında Azərbaycan musiqisinin və musiqi alətlərinin xüsusi yeri var. Mizrablı və yaylı simli alətlərin bünövrəsi “qolça qopuz” və “yaylı qopuz”dan başlanır desək, yanılmazdır. Avropa alimləri öz araşdırmalarında violanın, gitaranın və bir çox simli alətlərin “qopuz” alətlərindən bəhrələndiklərini və bu alətin dünya musiqi mədəniyyətində əvəzsiz rolunu hörmətlə qeyd edirlər. Qopuz qədim simli alətlərimizdən biridir. Musiqi alətlərindən danışarkən qopuz haqqında danışmamaq olmaz. Azərbaycanda qopuzu sazın xələfi, el dili ilə desək “ulu babası”adlandırırlar.

Ən qədim alət olan qopuz türk xalqlarının yaşadıkları geniş coğrafi ərazilərdə məlum olmuşdur. Onun müxtəlif növləri, hətta bəzi Avropa ölkələrində də (Ukrayna, Polşa, Macarıstan, Moldava və s.) “kobud”, “kobza”, “kubza” və başqa adlarla geniş yayılmışdır. Çox güman ki, bu, eramızın IV – V əsrlərində türk tayfaları olan hunların Avropaya yürüşü (Xalqların Böyük Köçü) zamanı baş vermişdir. Daha bir qədim milli musiqi alətimiz Çoğurdur.

Tarixi qaynaqlardan aydın olur ki, XII – XVI yüzilliklərdə, qopuzun sazla əvəzlənməsi arasındakı dövrdə, Qafqaz, İran və Anadoludakı sufi mərasimlərində, dərviş aşiq məclislərində “Çağır”, “Çağur”. “Çuğur” adlı musiqi alətlərindən istifadə edilmişdir. Ehtimal ki, çuğur “haqqı, allahı çağırmaq üçün istifadə edilən musiqi aləti” mənasını verir. Bu sözün dilimizdə işlənən “çal – çağır” ifadəsindən törənməsini və sonralar “çoğur” kimi formalaşmasını da güman etmək olar. Müxtəlif tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Orta əsrlərdə Səfəvi dövlətinin ordusunda yüksək döyüş əhval - ruhiyyəsi yaratmaq üçün çuğur musiqi alətindən istifadə etmişlər.

Tarixi faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, XII – XIII əsrlərdə qopuz çuğurla, XV – XVI əsrlərdə isə çuğur sazla əvəz olunmuşdur.

Lakin nəzərinizə çatdırmaq ki, məqsədimiz qədim musiqi alətlərini araşdırmaq deyildir. Məqsədimiz yeni yaranmış milli musiqi alətindən söhbət açmaq və onu gənc nəsələ tanıtdırmaqdır. Belə ki, XXI əsrin yeni ixtirası ilə qismən də olsa, oxucunu tanış etmək niyyətindəyik. İxtira sözü sadə səslənsə də, bu işi həyata keçirmək o qədər də asan məsələ olmamışdır.

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qorxmaz Əlilicanzadə tərəfindən dörd musiqi aləti ixtira edilmişdir.

İlk mizrablı simli musiqi aləti olan “Əlbuta” - bu alət tarın sələfi sayıla bilər;

İkinci ixtira edilən yaylı simli musiqi aləti “Qorbuta” -bu alət kamançanın sələfi sayıla bilər;

Üçüncü mizrablı simli musiqi aləti “Canbuta” -bu alət udun sələfi sayıla bilər;

Dördüncü mizrablı simli alət “Canqor” - bu alət sazın sələfi adlandırıla bilər;

İxtira olunan “Əlbuta” mizrablı simli alət Azərbaycan milli musiqi alətlərinin bir növü olan simli musiqi alətləri sinfinə məxsusdur. Demək olar ki, qolça qopuzun çoğurun, sazın, rübabın, tarın sələfi sayıla bilər.

Açar sözlər: Musiqi Aləti, Qopuz, Tar, Çoğur, Saz, Mizrab, Sim, Sələf

Dünya musiqi tarixində Azərbaycan musiqisinin və musiqi alətlərinin xüsusi yeri vardır. Mizrablı və yaylı simli musiqi alətlərinin bünövrəsi “qolça qopuz” və “yaylı qopuz”dan başlanır desək, yanlışdır. Avropa alimləri öz araşdırmalarında violanın, gitaranın və bir çox simli alətlərin “qopuz” alətlərindən bəhrələndiklərini və bu alətin dünya musiqi mədəniyyətində əvəzsiz rolunu hörmətlə qeyd edirlər.

Qopuz qədim simli alətlərimizdən biridir. Musiqi alətlərindən danışarkən qopuz haqqında danışmamaq olmaz. Azərbaycanda qopuzu sazın xələfi, el dili ilə desək “ulu babası”adlandırırlar.

Ən qədim alət olan qopuz türk xalqlarının yaşadıkları geniş coğrafi ərazilərdə məlum olmuşdur. Onun müxtəlif növləri, hətta bəzi Avropa ölkələrində də (Ukrayna, Polşa, Macarıstan, Moldova və s.) “kobud,” “kobza,” “kubza” və başqa adlarla geniş yayılmışdır. Çox güman ki, bu, eramızın IV – V əsrlərində türk tayfaları olan hunların Avropaya yürüşü (Xalqların Böyük Köçü) zamanı baş vermişdir. Qopuzun iki növü daha geniş istifadə olunmuşdur.

1. “qıl qopuz” və ya “ikimli” kimi tanınan və kamanla ifa edilən ikisimli qopuz növü Orta Asiya xalqları arasında, xüsusilə Qazaxıstanda geniş yayılmış və hazırda istifadə edilməkdədir. Bu aləti “yaylı qopuz” da adlandırırlar.

2. Müasir aşıq sazının sələfi sayılan üçsimli “qolça qopuz” Azərbaycan türklərinin istifadə etdikləri ən qədim simli alətdir.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında xatırlanan qolça qopuz bir neçə adda təqdim olunur.

Ə.Marağayi “Məqasidül-əlhan” risaləsində qopuzun iki növünün “rumlular qopuzu” və “ozan qopuzu” nun quruluşu barədə məlumat vermişdir. Güman edilir ki, “qopuz” sözünün etnologiyası olan qop qədim türk dilində “ucalıq”, uz isə “avaz” anlamını verir. Qədim türk qopuzları, əsasən, ikisimli, üçsimli olmuşdur. Altay, Sibir, Çin, Uyğur və Türkmənistan ərazilərində məskunlaşan türk tayfaları ikisimli, Anadolu və Azərbaycan türkləri isə üçsimli qopuzdan istifadə etmişlər. Qolça qopuzun çanağı udabənzər olub, ondan xeyli kiçikdir. Onun üzünün çox hissəsi dəri, qalan hissəsi

isə taxta üzlüklə örtülür. Qədim qopuz alətimiz Azərbaycan rəssamlarının miniatürlərində də yer almışdır.

...«Dədə Qorqud» dastanında Bamsı Beyrəyin «Mən qopuz çalım, ərə gedən qız oynasın» - ifadəsində bir çox musiqi alətlərimizin - çoğurun, sazın, rübabın mənşəyi hesab olunan qolça qopuzun adı çəkilir. Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin əsərlərində, orta əsr musiqişünaslarımız Əbdül Qadir Marağayinin, Səfiəddin Urməvinin tətqiqatlarında musiqi alətlərimizin geniş təsviri verilir.

Daha bir qədim milli musiqi alətimiz Çoğurdur.

Tarixi qaynaqlardan aydın olur ki, XII – XVI yüzilliklərdə, qopuzun sazla əvəzlənməsi arasındakı dövrdə, Qafqaz, İran və Anadoludakı sufi mərasimlərində, dərviş aşiq məclislərində “Çağır”, “Çağur”. “Çuğur” adlı musiqi alətlərindən istifadə edilmişdir. Ehtimal ki, çoğur “haqqı, allahı çağırmaq üçün istifadə edilən musiqi aləti” mənasını verir. Bu sözün dilimizdə işlənən “çal – çağır” ifadəsindən törənməsini və sonralar “çoğur” kimi formalaşmasını da güman etmək olar. Müxtəlif tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Orta əsrlərdə Səfəvi dövlətinin ordusunda yüksək döyüş əhval - ruhiyyəsi yaratmaq üçün çoğur musiqi alətindən istifadə etmişlər.

XVI əsr “Cahanarayı Şah İsmayıl Səfəvi” səlnaməsində bu barədə məlumat verilir. “...Qalib yürüşü ordunun qarşısında çukurlar çalmaq, türkü varsağılar oxumaqla döyüşçülərin vuruş ruhunu qaldırırlar”.

Əli Rza Yalçın “Cənubda türkmən çağları” əsərində çoğurun 9 teli, 15 pərdəsi və bir də çox gözəl səs tembri olmasından söz açır. Bu alət sazla eynidir. Saz alətində də 9 sim 15 pərdə olub. Belə ehtimal etmək olar ki, saz alətinin bir adı da “çoğur” olub.

Tarixi faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, XII – XIII əsrlərdə qopuz çoğurla, XV – XVI əsrlərdə isə çoğur sazla əvəz olunmuşdur.

Azərbaycan Tarix Muzeyinin Fondunda saxlanılan XIX əsrə aid olan çoğur aləti üç qoşa simdən və 22 pərdədən ibarətdir. Alətin çanağı tut ağacından, qol və kəllə hissəsi qoz, aşıqları isə armud ağacından hazırlanır.

Bu alətlərdən başqa, rübab adlı musiqi alətimiz mizrabla çalınan simli - dartımlı musiqi alətidir. Orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş istifadə olunurdu. Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin, S.Ə.Şirvaninin və bir çox klassiklərin yaradıcılığında rübabın təsviri verilmişdir. Orta Asiya xalqları arasında müxtəlif növləri “kaşqar rübabı”, “tacik rübabı” adları ilə çox məşhurdur.

Nizami Gəncəvi incə və zərif rübabı nəğməkar quşların cəh -cəhi ilə müqayisə edir. Şirvan musiqi məclislərinin bəzəyi olmuş rübab Xaqani Şirvanının əsərində belə tərənnüm edilir:

Mey eşqinə düşmüş rübab,
Qolunda çox vardır tənab .
Çəkmiş bu yolda çox əzab,
Quru qamış tək çox sanar .

XVII əsrdə çəng ilə rübabın birlikdə səslənməsini Qiyami Mütərzim belə təsvir edir:

Gözlərində oynar gözəl və şərab,
Qulağında çalır çəng ilə rübab.

XVIII əsrdən başlayaraq, rübab Azərbaycanda tədricən unudulmuş, dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Musiqi mədəniyyəti tarixində əhəmiyyətli rol oynamış rübab yenidən bərpa edilərək səsləndirilir. Rübab özünəməxsus şəkildə, çanaq və uzun qoldan ibarətdir. Çanaq tut, qoz və ya fıstıq, qol isə qoz ağacından hazırlanır. Çanağın üzünə balıq dərisindən , yaxud öküz ürəyinin pərdəsindən hazırlanmış üzlük çəkilir, və ipəkdən, yaxud bağırsaqdan eşilmiş iki qoşa və bir tək sim bağlanır.

Qədim alətləri seyr etdikcə sanki qədim Şərq dünyasına səyahət edib, o dövrün abu – havasını yaşayırsan. Hələ gənclik illərimdə mütaliə etdiyimiz“1001 gecə nağılları” ndakı qırx incəbel qızların rəqsi göz önünə gəlir, onların müxtəlif qədim şərq musiqi alətlərində ifaları sanki, qulaqlarda səslənir. Hətta qədim şərq dünyasının məşhur içkisi qara qəhvənin özünəməxsus cəlbedici qoxusu burnumuza gəlir. Bu eyforiya insana xoş təəssürat bağışlayır.

Lakin nəzərinizə çatdıraq ki, məqsədimiz qədim musiqi alətlərini araşdırmaq deyildir. Məqsədimiz yeni yaranmış milli musiqi alətindən söhbət açmaq və onu gənc nəsə tanıtdırmaqdır. Belə ki, XXI əsrin yeni ixtirası ilə qismən də olsa, oxucunu tanış etmək niyyətindəyik. İxtira sözü sadə səslənsə də, bu işi həyata keçirmək o qədər də asan məsələ olmamışdır.

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qorxmaz Əlilicanzadə tərəfindən dörd musiqi aləti ixtira edilmişdir. İlk mizrablı simli musiqi aləti olan “Əlbuta” - bu alət tarix sələfi sayıla bilər;

İkinci ixtira edilən yaylı simli musiqi aləti “Qorbuta” -bu alət kamançanın sələfi sayıla bilər ;

Üçüncü mizrablı simli musiqi aləti “Canbuta” -bu alət udun sələfi sayıla bilər;

Dördüncü mizrablı simli alət “Canqor” - bu alət sazın sələfi adlandırıla bilər;

İxtira olunan “Əlbuta” mizrablı simli alət Azərbaycan milli musiqi alətlərinin bir növü olan simli musiqi alətləri sinfinə məxsusdur. Demək olar ki, qolça qopuzun çoğurun, sazın, rübabin, tarın sələfi sayıla bilər.

Məlumdur ki, Azərbaycanın milli musiqi aləti olan tar, böyük və kiçik çanaqlardan ibarətdir. Onun üzərinə rezonator rolunu oynayan, heyvan dərisindən membran çəkilmişdir. Tar musiqi aləti gövdədən ibarət olaraq, üst tərəfdən yastı, alt tərəfdən isə dəyirmi formaya malikdir. Onun gövdəsi və qolu ağac materialdan hazırlanır. Tarın kəllə hissəsində “aşiq”lar yerləşdirilmiş və qolun üzərində müəyyən məsafədə eninə bağlanmış iyirmi iki pərdə vardır. Quruluş və forma etibarlı ilə başqa musiqi alətlərindən

fərqli olan tar, əsasən, üç hissədən - çanaq, qol və kəllədən ibarətdir. Tarın çanaq hissəsi tutdan, qol və kəllə hissələri isə qoz ağacından hazırlanır. Onun uzunluğu 850 mm, çanağının hündürlüyü 16 mm, eni 185 mm-dir. Qoluna 22 pərdə bağlanır. Çanağının üzərinə mal ürəyinin pərdəsi çəkilir. Çanaq özü 2 hissədən - böyük və kiçik çanaqdan ibarətdir. Müxtəlif diametrlili 11 metal simi vardır. Sümük ya ebonitdən hazırlanmış kiçik mizrabla dilləndirilir. Simlər üç qrupa bölünür:

1. Ağ, sarı və kök simlər (hər biri bir cütdür).
2. Lal sim (tək qalın sim yalnız muğamlarda ifa olunur)
3. Zəng simlər (cingənə; iki cüt olur).

Tar sinədə üfqi tutulur, sağ əlin biləyi ilə çanaq hissəsi döşə sıxılır, simlər baş və şəhadət barmaqlarının arasında tutulmuş mizrab vasitəsi ilə ehtizaza gətirilir. Tarın qolu sol əlin baş və şəhadət barmaqları arasında sıxılır, sağ əlin ehtizaza gətirdiyi simlər sol əlin şəhadət, orta və adsız barmaqları ilə müxtəlif pərdələri sıxmaqla çalınır. İfa zamanı texniki və bədii imkanları təmin etmək üçün trel və müxtəlif mizrabvurma üsullarından, ştrixlərdən istifadə edilir. Üstmizrab, altmizrab, üst-altmizrab, alt-üstmizrab, rux (sağ-sol) mizrab, santurmizrab (üstaltüst) və digər ştrixlərdən əlavə, lal barmaq, dartma sim (vibrasiya), sürüşdürmə barmaq (qlissando) kimi ştrix və üsullardan da istifadə olunur. İfaçı mizrabı simə vuraraq tarı sinəsində əsdirməklə səsi uzun müddət dalğalandırır. Alınmış bu fasilə zamanı yaranan effekt “xum” (exo)adlanır.

Tar üçün notlar “do” sistemli metsosoprano açarında yazılır. Tarın səs düzümü xromatik olub, 2,5 oktavanı əhatə edir. Diapazonu kiçik oktavanın “do” səsindən ikinci oktavanın “sol” səsinə kimidir. Məlumdur ki, milli musiqi alətimiz olan ənənəvi tərda on bir simdən altısı qol üzərində otuzdurularaq, iyirmi iki pərdədən on pərdə - ton notlar üçün, yeddi pərdə - yarım ton notlar üçün, beş pərdəsi isə çərək notlar üçündür.

Milli musiqi alətimiz olan tar uzun zamanlar xalqımıza xidmət etmişdir. Zaman- zaman sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etdirilərək (iki simdən on bir simə qədər) formasını dəyişmiş və dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Tarın qoluna on bir simdən iki cüt zəng simi və bir ədəd bəm kök (ton) sim passiv şəkildə qola bağlanmışdır ki, bu da, yalnız sabit not səslər əsasında (“sol”, “do”, “sol”) səslənir. Bu beş simdə muğam, təsnif, bəstəkar mahnısı və s. səsləndirmək müəyyən çətinliklər törədir. Yalnız “çahar mizrab”larda istifadə olunur.

Azərbaycanın milli aləti olan tar haqqında belə geniş informasiya verməyimizin, təbiidir ki, köklü səbəbləri vardır. Tar alətinin ifaçı tərəfindən birmənalı qarşılanmayan tərəfləri də vardır. Belə ki, klassik tərda qoz və ya armud ağacından hazırlanan “aşıq”lardan istifadə olunur ki, onlar sürtünmə nəticəsində deformasiyaya uğrayaraq tarın tez kökdən düşməsinə və alətin çanağının üz pərdəsində (mal ürəyinin pərdəsi) hava şəraitindən asılı olaraq, üst xəyəyin aşağı enməsinə və bu səbəbdən tar alətinin tonallığının dəyişməsinə və eləcə də səs tembrinin kallaşmasına səbəb olur. Bundan əlavə simin bərkidilməsi, burulması çox vaxt aparır və çətinlik törədir. Bu məqsədlə, Azərbaycan xalqına, gələcək nəsillərə yeni ixtiralar və yeni tövhələr bəxş etmək sevindirici haldır. Bir çox çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə azacıq da olsa, xidmət etmək şərəfinə layiq olmaq hər bir azərbaycanlı üçün qürurludur.

Yenicə ixtira edilmiş və gələcək nəsillər üçün nəzərdə tutulmuş müasir alət, simli mizrablı musiqi aləti haqqında informasiya vermək borcumuzdur. İxtiranın məqsədi və qarşıya qoyulan məsələ ondan ibarətdir ki, yeni alət sənətkar və peşəkar musiqiçilər tərəfindən qəbul olunub rahatlıqla ifa edilsin. Yeni alətin forma və strukturunun buta şəkilli olduğunu nəzərə alaraq, onun adını da “Əlbuta” adlandırmaq məqsədəuyğun sayılmışdır.

Yenicə ixtira olunmuş milli musiqi alətinin –“Əlbuta”nın forma və strukturunu, iş prinsipini, əhəmiyyətini, məqsədini və nəhayət milliliyini nəzərinizə çatdırırıq.

Yeni alətin ixtirasının məqsədlərini nəzərinizə çatdırırıq:

1. Mükəmməl səs akustikası ;
2. Alətin kökdən düşmə ehtimalının minimuma endirilməsi;
3. Səs diapazonunun genişləndirilməsi;
4. Əlavə bəm səslərin artırılması sayəsində ifa imkanlarının genişləndirilməsi.
5. Xələfindən fərqli olaraq, yeni musiqi alətinin səs tərkibinin şəffaflığı.
6. Pərdələrin sayının artıq olması.
7. Ton, yarım ton və komma notların rənglərlə fərqləndirilməsi.
8. Alətin qol hissəsinin lapan ağacından hazırlanması.
9. Yeni musiqi alətinin qol hissəsinin (qrif) 3 növ ağacdan hazırlanması; alt hissə - lapan, üst hissə - qoz, qolla çanağın birləşdiyi hissə - ebonit;
10. Pərdələrin rənglərə bölünməsi.
11. Üst dərinin kökdən düşmə ehtimalının minimuma endirilməsi.
12. Alətin üzünün iki hissəyə bölünərək dana ürəyinin pərdəsi və deka ilə üzünməsi.
13. Üz dərisinin enməməsi üçün üz xərəyin uzunluğunun artırılaraq 110 mm-ə çatdırılmışıq. Çanağın eni isə 140 mm-dir
14. Üz dekada açılan “ay-ulduz” naxışının alətin çanağının daima hava ilə tsirkulyasiya olunmasına imkan yaratması. Bu səbəbdən üz dərinin, olduğu şəraitdən asılı olaraq, daima tarımda qalmasına imkan yaratması.

Qarşıya qoyulan məsələ onunla həll olunur ki, üzərinə rezonator rolunu oynayan, heyvan mənşəli materialdan olan membran cəkilmiş çanaqdan, üst tərəfdən yastı, alt tərəfdən dəyirmi olan və aşağı hissəsi çanağa birləşdirilmiş qoldan, qola bir-birindən müəyyən məsafədə eninə bağlanmış pərdələrdən, qolun yuxarı hissəsinə bərkidilmiş və üzərində aşıqlar yerləşdirilmiş kəllədən, qolun kəllə ilə birləşdiyi yerdə yerləşən kiçik xərəkədən, çanaqda membran üzərində yerləşən böyük xərəkədən, çanağın alt hissəsində yerləşən simğirdən, çanaq və qol üzərində on bir metal simdən ibarət olan mizrablı simli musiqi alətində ixtiraya əsasən, çanaq və kəllə buta milli ornamentini şəklində hazırlanıb, qolun yuxarı - kəllə tərəfdən eni 42 mm, aşağı - çanaq tərəfdən eni isə 52 mm təşkil edir, çanağın gövdəsinin uzunluğu 300 mm, eni 140 mm təşkil edir. Belə ki, qola müxtəlif rəngli - ton notlar üçün ağ rəngli, yarım ton notlar üçün qara rəngli və kommanotlar üçün qırmızı rəngli olmaqla, ümumilikdə iyirmi səkkiz pərdə bağlanmışdır ki, bu zaman metal simlər - dörd ağ nazik sim, bir cüt sarı nazik sim, bir cüt zəng sim, bir sarı kök sim və iki ağ kök simlərdən ibarət olmuşdur. Qolun çanaq tərəfdən 150 mm hissəsi ebonit materialla örtülmüşdür. Çanağın üzünü iki növ materialdan üzünərək, 66%-i dana ürəyinin pərdəsindən ibarət və 34% deka ilə bərkidilmişdir. Dekanın üzərində “ay-ulduz” formasında naxış kəsilmişdir. Bu üsulla “Əlbuta” musiqi aləti dəri üzvlüklü olmaqla havanın rütubətindən asılı olaraq daim tənzimlənir və alət ifa zamanı kökdən düşmür. Aşıqlar metaldan, rezonator rolunu oynayan membran isə nazik aşılınmış dana ürəyinin pərdəsindən hazırlanmışdır.

“Əlbuta” mizrablı simli musiqi alətinin çanaq və kəllə hissəsinin Azərbaycanın ənənəvi milli atributu olan buta şəklində hazırlanması alətin yalnız Azərbaycana məxsus olduğunu və milli mənsubiyyətinin qorunması məqsədini daşımaqla yanaşı, eləcə də, buta formalı çanaq alətin səs akustikasının xeyli mükəmməlləşməsinə də səbəb olmuşdur. Çanaqdan çıxan səs təbii əks – səda ilə (exo) ilə ətrafa yayılır.

“Əlbuta” simli alətinin digər simli alətlərdən bir fərqi də onun qolunun ölçülərində edilmiş dəyişiklikdir. Belə ki, alətin qolunun yuxarı hissəsində - kəllə tərəfdən eni 42 mm, aşağı hissəsində - çanaq tərəfdən eni isə 52 mm təşkil edərək, qolda 11 (on bir) simdən, bir cüt zəng simdən başqa, əlavə doqquz sim qolun üzərinə bərkidilmişdir. Simlərin hər biri ayrıca, məxsusi, notlarda köklənir. Yeddinci, səkkizinci ağ kök simlər “lya”, doqquzuncu simlər “mi” tonallığına köklənərək, əlavə bəm səslərin, böyük oktavada “mi” tonallığı, “lya” tonallıqlarının səslənməsinə nail olunmuşdur. Əlavə 9 (doqquz) simin bərkidilməsi muğam, təsnif, xalq və bəstəkar əsərlərinin ifasında lazımı səviyyədə istifadə olunmasına kömək edir.

Alətin qolunda müxtəlif rəngli - ton notlar üçün ağ rəngli, yarım tonlar üçün qara rəngli və komma notlar üçün qırmızı rəngli olmaqla, ümumilikdə iyirmi səkkiz pərdə bağlanması alətin səslənmə imkanlarının genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

Kəllənin buta şəklində olması və aşıqların metaldan (dəmirdən) hazırlanması sayəsində alət rahat və tez köklənir, həm də simlərin taxilib - dəyişdirilməsində, az vaxt sərf etməklə, xeyli rahatlıq yaradır, bundan əlavə simli alət not-köklərini sabit saxlayır, kökdən düşmə ehtimalı minimuma endirir.

Qoluncanaq tərəfdən 150 mm hissəsinin ebonit materialla örtülməsi zil notların ifası zamanı səslərin şəffaf alınmasına səbəb olur.

Alətin çanaqlı gövdəsinin uzunluğu 300 mm, eni 140 mm təşkil edir.

Alətin çanağının bütöv bir hissədən olması və üzərindəki rezonator rolunu oynayan membranın dana ürəyinin pərdəsindən olması nəticəsində və deka üzülkdən istifadə etməyimiz alətdə xüsusi bir əks – səda - “exo” əldə etməyimizə səbəb olmuşdur.

“Əlbuta” simli musiqi alətinin qoluna bağlanmış pərdələr üç rənglidir. Əgər royal musiqi aləti ilə müqayisə etsək, (“ağ dillər”- ton notlar, qara dillər – yarım ton notlar) “Əlbuta”ın qolunda, ton notları bildirən, “ağ” rənglə boyanaraq bağlanmışdır. Yarım ton notları bildirən, (“diyez”, “bemol”, “bekar”) isə “qara” rənglə bərkidilərək bağlanmışdır. Şərq musiqisində komma deyilən notlar isə qırmızı rənglə rənglənərək bağlanmışdır. Bununla “Əlbuta” simli musiqi alətində tədrisə başlayan ifaçı çətinlik çəkməyəcək. Royalda olduğu kimi, “Əlbuta” simli alətində də notlar rənglərlə fərqlənəcək və hər zaman ifaçıya rahatlıq yaradacaqdır.

Digər milli musiqi alətlərimizdən fərqli olaraq, “Əlbuta” simli alətində simlərin düzülüşündə yeniliklər edilmişdir.

“Əlbuta” mizrablı simli alətində köklənmə sistemi: “do”, sol”, “re”, “lya”, “mi”, “sol”, “do” - belə düzülüşdədir. Belə ki, məlum tarın köklənmə sistemindən (“do”, sol”, “do”, “sol”, “do”, “sol”, “do”, “sol”) fərqləndiyi nəzər çarpır.

Məlum milli tardan iki cüt zəng simdən iddia olunan ixtirada yalnız bir cüt zəng sim saxlanılmışdır. On və onbirinci ağ zəng simlər, müvafiq olaraq “sol” və “do” tonallığında köklənir. Doqquzuncu zəng simin yerinə ağ “kök” sim bağlanaraq “mi” və səkkizinci zəng simin yerinə ağ kök sim bağlanaraq “lya” tonallığında köklənir. Yeddinci “ton” simin əvəzinə ağ sim bağlanaraq “lya” tonallığında köklənir. Tarda bu simlər yoxdur. Bu yeni simlərin sayəsində yeni səs tembri əldə edilmişdir. Bu minvalla “Əlbuta” simli alətində zil, orta və bas səsləri səsləndirmək imkanı əldə olunmuşdur.

“Əlbuta” mizrablı simli alətin birinci cüt simi tar alətindən fərqli olaraq təmiz iki oktava səsi əhatə edir.

“Əlbuta” simli alətində, muğam, xalq mahnıları, təsnif, rəng, dərəməd və milli bəstəkarların əsərləri ilə bərabər Avropa bəstəkarlarının əsərlərini də ifa etmək mümkün olacaqdır.

“Əlbuta” mizrablı simli musiqi aləti ifaçılar üçün əlavə səs diapazonları yaradaraq, əsasən ifaçının muğam və xalq mahnılarının ifası zamanı müxtəlif, yeni çalarlar və geniş ifaçılıq imkanları meydana çıxarır.

Bir daha vurğulamaq istəyirik ki, bu yeni müasir simli alət AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qorxmaz Əlilicanzadə tərəfindən ixtira olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, müasir müstəqil Azərbaycanda söz və hüquq azadlığı vardır. İstedadı olan hər kəs çəkinmədən Azərbaycan xalqına, millətinə xidmət etməli və bu istedadı pərdə arxasında qalmamalıdır. Belə ki, yeni musiqi alətinin ixtiraçısı Qorxmaz müəllim haqqında kiçik arayış vermək istərdik.

Qorxmaz Məmməd oğlu Əlilicanzadə incəsənət xadimi ailəsində doğulmuşdur. Atası Məmməd Məşədi Əli oğlu Əlili Azərbaycan kino və teatrın korifeylərindən sayılır. Q.Əlilicanzadə 1990-cı ildə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq “Estrada teatri” yaratmışdır. “Şou-Əlili” əyləncəli estrada proqramı yaratmaqla Azərbaycanda milli “şou”-nun təməlini qoymuşdur. Əslində, o, ilk “şoumen” sayılır. Qorxmaz Əlilicanzadə “Milli estrada sənətinin yaranması və təşəkkülü” (qədim və erkən orta əsrlər) adlı monoqrafiyanın müəllifidir. 2014-cü ildən simli musiqi alətlərinin ixtirası ilə məşğul olur.

İcad və ixtiradan söz düşmüşkən, biz, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Aşıqlar Birliyinin sədri İxtiyar Seyidovun yeni ixtirasını qeyd etməyə bilmərik. O, yeni bir alət ixtira etmişdir. Bu alət türk millətinin birliyinin nişanəsi kimi təqdim olundu. Müəllif, səntur, saz və cəng musiqi alətlərinin birləşməsindən yaranan yeni alətə “Türk dünyası birliyi” adını qoydu. İxtiyar Seyidov yeni ixtira etdiyi alətin milli bir dəyər olaraq Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində muzeydə yerləşdirilərək saxlanılacağından bəhs etmişdir..

Musiqi alətlərinin ixtirası, professional səviyyədə işlənilməsi, forma və strukturunun, ifaçının rahatlığı üçün yenilənməsi, muğam və təsniflərimizin, xalq mahnılarımızın və eləcə də klassik sənət nümunələrinin rahatlıqla və eləcə də, gözəl səslənməsi üçün bir mənbədir. Bütün bunlar, bizim gələcək qarşısında ən böyük xidmətidir. Amma, görəsən gələcək nəsillər bu günkü milli musiqi alətlərimizi qoruya biləcəkmiz? Bunu da artıq zaman göstərəcək....

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva S. “Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri” «ADİLOĞLU» nəşriyyatı. Bakı,2000
2. Abdullaeva S. “Sovremennie azerbaydçanskie narodnie muzikalnie instrumentı”. «Işıq», Bakı, 1984
3. Bədəlbəyli Ə. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı, Elm, 1969
4. B.Hüseynli. Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları, 2-ci dəftər, Azərneşr, Bakı,1996
5. Feldqun “İstoria zarubecnoqo skripsiçnoqo iskusstva” Novosibirsk, 1983, copyright by “musiqi dünyası” 2000-2005 ©
6. Hacıbəyli Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı, Yazıçı, 1985
7. Hacıbəyli Ü. Əsərləri. Bakı, Elm, 1965
8. İsmayılov M.S. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı, 1984
9. Kərimov M. Azərbaycan Musiqi Alətləri. «Yeni nəsil» nəşriyyatı. Bakı, 2003
10. Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri. Bakı, Işıq,1980
11. Nauman E. İslam musiqisi.1939.
12. Пиримов А. «Жизнь и деятельность народного артиста Аз. ССР, орденоносца К.Пиримова» 1941- Баку.
13. Zemüovskiy I. Apoloqia sluxa. Curnal «Muzikalğnaya Akademiya», № 1, 200

ŞAĞIRD NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

ПУТИ РАЗВИТИЯ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Peri PAŞAYEVA

Dos. ADPU, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrası

ÖZET

Şagirdlərə doğma gələn ana dilinə, öz xalqına, vətəninə məhəbbət hissinin aşılmasında nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin əhəmiyyəti böyükdür. Ana dili təliminin əsas prinsiplərindən biri nitq inkişafı olduğundan müəllim I sinifdən başlayaraq şagirdlərin nitq vərdişlərini inkişaf etdirməyi qarşısına bir məqsəd olaraq qoymalıdır. Nitq inkişafı üzrə işi düzgün təşkil etmək üçün ilk növbədə şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üzrə aparılan işlərin vasitə və yollarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Şagirdlərin nitqini lazımi səviyyəyə çatdırmaq üçün ilk növbədə onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək lazımdır. Lüğət üzərində iş şagirdlərin təfəkkürü ilə yanaşı rabitəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirməyə zəmin yaradır. Lüğət üzrə iş apararkən qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri şagirdlərə sözün forma və məzmununu vəhdətdə mənimsətməkdən ibarətdir. Belə ki, şagirdlər düzgün oxuyub, yaza bildiyi kimi, onun mənasını da başa düşməlidir. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər bir çox sözləri nitqlərində işlədiklərinə baxmayaraq, onların arxasında duran məna haqqında təsəvvürləri çox zəif, bəzən də yox dərəcəsindədir. Şagirdlərə sözün düzgün oxunması, tələffüzü, yazılışı öyrədilməklə yanaşı, həm də həmin sözün arxasında duran əşya və hadisə üzrə aydın təsəvvür yaradılmalıdır.

İbtidai siniflərin oxu dərslərində şagirdlərin mənasını başa düşmədikləri sözlərlə yanaşı, bu gün dilimizdə işlənməyən arxaik, eləcə də elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilimizə daxil olan çoxlu yeni sözlər vardır. Müəllim hər bir mövzunu keçərkən əvvəlcədən mətndə mənası şagird tərəfindən çətin başa düşülən sözləri seçib qruplaşdırmalı və onları izah etməlidir. Bu iş sözün mənasını, anlayış məzmununu başa salmaqla yanaşı, mətnin şüurlu mənimsənilməsini təmin edər.

İbtidai siniflərin oxu dərslərində xalqımızın tarixinə, qəhrəman oğullarına, milli adət-ənənələrinə, dinimizə, dini və əsl xalq bayramlarımıza, soy kökümüza, milli ordumuza, himnimizə, üç rəngli bayrağımıza, vətənimizin təbiətinə və s. aid uşaqların yaş və bilik səviyyəsinə uyğun zəngin materiallar daxil edilmişdir.

“Oxu” dərslərinə daxil edilmiş materiallar istər müəllifləri, istərsə də janr və növünə görə olduqca rəngarəngdir. Bunlar şagirdlərin söz ehtiyatını artırmağa, nitqlərini müxtəlif dil və üslub xüsusiyyətləri ilə zənginləşdirməyə imkan verir. Tarixə və təbiətşünaslığa aid mətnin şagirdlərin söz ehtiyatını bitki, heyvan, quş, həşərat, hava, şəhər, kənd, ölkə, insanların əməyi, cəmiyyət hadisələrinin adları, xalqımızın yadelli işğalçılara qarşı apardığı mübarizə, şair, yazıçı, dövlət xadimləri, xalqın qəhrəman oğullarının adı ilə zənginləşdirir, fəsillərlə əlaqədar bilik verən ətraf aləm haqqında onların təsəvvürləri genişləndirilir. Kiçik yaş şagirdlərin nitq və təfəkkürü qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir.

İbtidai siniflərin dərslərində məcazi mənalı sözlər, obrazlı ifadələr, üslubi mənalı sözlər də xeyli yer tutur. Oxu dərslərində verilmiş həqiqi mənalı çətin sözlər və məcazi mənalı ifadələrin hamısı bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirən ən başlıca mənbədir. Dərslərdəki çətin sözlərin məcazi mənasının müəyyənləşdirilməsi və seçilməsindən sonra ikinci əsas məsələ həmin sözlər üzrə lüğət işini səmərəli vasitə və metodlarla şagirdlərə öyrətməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: Nitq, Dil, Düzgün Oxuma, Lüğət, Metod

РЕЗЮМЕ

В начальных классах одним принципов преподавания родного языка является развитие речи. Начиная с I класса следует поставить целью развивать у учащихся речевые навыки. Для

правильной организации этой работы следует прежде всего определить средства и пути по развитию речи учащихся.

Ключевые слова: Речь, Язык, Правильное Чтение, Лексика, Методика
Key words: Speech, Language, Proper Reading, Vocabulary, Method

İbtidai siniflərin “oxu” dərslərindəki mənası çətin sözləri üç qrupa ayırmaq olar:

1. Müasir ədəbi dilimizə aid söz anlayışları: ərzaq, ərzi, respublika, müstəqillik, Milli ordu, Milli azadlıq hərəkatı, Milli dirçəliş, Şəhidlər xiyabanı, mayak, tunel, zirvə, nəqliyyat vasitələri, nəhəng estakada və s.
2. Başqa dillərə məxsus sözlər: taqət, tərəc, fərar, son bahar, nur, zindan, nadan, nankor, namərd, sirdaş və s.
3. Arxaik sözlər: loğman, təbib, koma, çarıq, qürbət, muzd və s.

Şagirdlərin söz ehtiyatını kəmiyyətcə artırmaqla bərabər keyfiyyətcə zənginləşdirmək də zəruridir. Belə ki, şagirdlər çətin sözlərin leksik mənasını öyrənməklə yanaşı onun anlayış məzmununu da mənimsəməlidirlər. Məsələn, inək, qoyun, kirpi, qarğa, arı, balıq və s. sözlərin aid olduğu əşyaları aydın təsəvvür etdikləri kimi onların bədən quruluşuna, faydasına, qidalanmasına aid sözləri ayrı-ayrı cümlələrdə işlədib rəhbərli mətn düzəltməyidə bacarmalıdırlar.

Bu sözlər xarakterindən asılı olaraq müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə olunaraq izah edilməlidir.

-Çətin söz əşyanın özü, şəkli, məkəi, müqəvvası göstərilməklə izah edildikdə şagird tərəfindən daha tez başa düşülür.

-Oxu dərslərində olan bir qrup sözlər yaxın mənalı sözlər vasitəsilə izah edilməlidir.

-Bir qrup sözlər var ki, həmin sözlərin aid olduğu əşyanın şəkli göstərsə belə, şagirdlər tərəfindən mənası başa düşülmür. Bu qəbildən olan sözlərin məzmununu sözlə yığcam izah olunduqda şagirdlər tərəfindən daha tez qavranılır.

-Səs tərkibi yaxın olan çətin sözlər müqayisə üsulu ilə izah olunmalıdır.

-Oxu kitablarında elə sözlər var ki, onları izah etmək üçün həmin sözün başqa dildə olan qarşılığından istifadə edilir. Belə ki, bir qrup sözlər var ki, uşaqlar öz nitqində həmin sözlərin rus dilində olan variantlarından daha çox istifadə edirlər. Məsələn, “eyvan” sözünü uşaqların bir qismi başa düşür, amma “balkon” sözünü nitqlərində tez-tez işlədirlər. Odur ki, həmin sözlərin mənasının rus dilində olan qarşılığını deməklə açıqlamaq olar. Lakin nitqə ana dilinə məxsus sözləri daxil etmək lazımdır.

Bundan başqa dərslərdə verilmiş ədəbi parçalarda çoxlu obrazlı söz və ifadələr, məcazi mənalı sözlər işlənmişdir. Bu sözlərin izahı zamanı əvvəlcə həqiqi, sonra məcazi məna izah olunmalıdır. Bənzəyən və bənzədilən əşyalar bir-biri ilə müqayisə edilməli, sonra həmin əşyaların oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilməlidir: kəhrəba ilə kəhrəba salxım, atlas parça ilə yaşıl ot, dəniz dalğası ilə taxıl zəmisinin dəniz kimi dalğalanması müqayisə olunmalı, oxşar cəhətləri müəyyənləşdirilməlidir.

Bələliklə, oxu dərslərində şagirdlərin məzmunu şüurlu mənimsəmələri əsas ideyanı başa düşmələri və öyrəndiklərini həyatla əlaqələndirməyi bacarmaları, fikirlərini dəqiq, rəhbərli ifadə etmələri üçün mətnlərdəki çətin sözlərin və ifadələrin izah olunub başa salınması vacibdir.

Ədəbiyyat

1. A. Abdullayev, Y. Kərimov. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. B., 1968
2. Y. Kərimov. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. B., 1997
3. S. Quliyeva, H. Bəliyev, M. Məmmədov. Ana dilinin tədrisi metodikası. B., 1990

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı başladığında, Şahtahti ve Culfa'nın Nahçıvan'daki yeri tartışılmazdı. Orta Doğu ve Orta Doğu'yu birbirine bağlayan köprüler, rahat geçitler vardı. Ek olarak, Kafkasya'yı bu Doğu ülkelerine bağlayan Kafkasya'nın çoğu Nahçıvan'daki Şahtahti ve Culfa köprülerine yöneldi. Başkent de tarihi bir konumu vardı. Dünyanın gözlerini göğsünde açan Şahtahtinski, bu tarihi konumu Batı ve Doğu'da yüksek yapabiliyordu. En ilginç şey, bu tarihi konumu birkaç alanda korumayı başarmalarıdır.

1914-1917'de Şahtakinski'lerin Rusya ve Batı Avrupa'daki en ünlü bilim merkezlerinde okuyan genç çocukları yeni bir demokratik ruhla kendi ülkelerine geldiler ve buradaki siyasi olayların gerçek katılımcıları oldular. Diyelim ki bu özgürlük duygusu büyük atalarından geldi. Bu durumda örnek olabilecek ünlü akrabalar Muhammed Ağa ve Amca Necefqulu Ağa'nın oğlu, II. İsa Sultan manevi babaları idi. II. İsa Sultan 1894'te Kars'ta ölmüş, Tiflis'e gömülmüş olsa da, yaptığı işler kendi köyünde devam etti.

II. İsa Sultan'ın oğlu Muhammedtağı Sultanın oğlu Baxşali ağa, 1859 yılında, en ünlü ve zengin Kafkas askerlerinden biri olan Muhammedtağı Sultan'ının ailesinde Şahtahti köyünde doğdu. Şimdiye kadar öğrendiğimiz kesin bilgiler, 1898'de Sosyal Demokrat Parti'ye üye olması. Astrakhan ve Culfa'da Gümrük Memuru olarak çalıştı. 1908'de Çar hükümeti onu tutukladı ve sürdü. 1914'te İvanistan'daki Müslüman Yardımlaşma Derneği'nin başkanlığına seçildi. Görmüş olduğumuz arşiv belgelerinden Bahşali Ağa, 1917-1918 yıllarında Culfa gümrük ofisinde çalıştı. Culfa'da çalışmasına rağmen, Şahtakti ve İrevan'da mülk sahibi oldu. Tarihi kaynaklara göre, Bahşali, amcası Hacı Veli Ağa'nın kızı Sona hanım ile evlendi. Çünkü birçok belgede Sonahanım adı sık sık alınmaktadır. Erivan ve Nahçıvan'da yaşama konusunda bilgi var. Evliliklerinden Nimatulla Ağa (1885-1954), Asadulla Ağa (1885-1939), Mammadtağı Sultan (1892-1918), Habibulla Ağa (1900-1986), Alaulla Ağa (1901 veya 1904-1974), Hüseyin Ağa (1893) 1918), kızları, Mahjib ve Mahlûs.

Nimatulla Ağa, 1916'da St. Petersburg Politeknik Okulu'nda Skryabin (Molotov) ile çalıştı. 1917 yılında Nahçıvan'a geldi ve Nahçıvan'ın Ermenileri savunmasında yer aldı. Sovyet döneminde Azerbaycan Endüstri Enstitüsü'ndeki Metal Teknolojisi Teknolojisinin başına geçti. Azerbaycan'ın bu alanda ilk uzmanı olduğu belirtilmelidir.

Folklorist ve tercüman Asadulla bey Şahtahtinski (1885-1939), 1885 yılında Şahtahti köyünde doğdu. Kiev Tıp Enstitüsü'nden mezun oldu. Yıllarca Ganja'da çalıştı. Ayrıca folklorist ve tercümandı.

"Aslı ve Kerem" adlı destanı Rus okurlarına çeviren aydınlarımızdan biri de Asadulla bey Şahaktakşindi. 1906'da bu destanın Azerbaycan versiyonunu Kaspi gazetesinde aldı ve Rus okuyucusuna iletti. Bu makalede yazar, okuyucuya Azerbaycan halkı hakkında bilgi verir ve halkımızın cesaretinden ve misafirperverliğinden bahseder. A. Shahtakhtinski, sanatçılarımız hakkında da konuşuyor - aşıkları birçok halk sanatçısı ile karşılaştırıyor ve aralarında ortak bir yakınlık arıyor. "Aslı ve Kerem" destanından bahseden tercüman, Azerbaycan versiyonunu temel olarak kullandı ve olayların gerçekleştiği yerin Azerbaycan olduğunu da belirtti.

Anahtar kelimeler: Folklor, Araştırma, Çeviri, Gazete, Bilim

ABSTRACT

When we look through the love epics, we find that God love is the first. In our article, in some extract we got it is seen that God love is not an ordinary quality. There is this subject in the main idea of the epics. As a result we can say that finding out the position of the love epics in epic tradition as either

thought or main idea can be possible by expressing God love and the other featiunes of the leading charaster.

Keywords: Folklore, Exploration, Circulation, Newspapers, Knowledge

Diğer dünya halkları gibi Azərbaycan Türklerinin de yazılı edebiyatlarının temelinde şifahî edebiyat, yahut halk edebiyatı vardır. Gerek dil, gerekse konu açısından yabancı etkilerden her zaman uzak kalmış olan halk edebiyatı, onu yaratan, muhafaza eden ve gelecek nesillere ulaştıran milletin iç dünyasını, hayata bakışını, yaşam felsefesini herhangi bir yazılı kaynaktan daha sağlıklı yansıtır. Diğer taraftan, halk edebiyatındaki mitoloji unsurları, rumuzlar, tarihi olaylarla çağrışımlar, onların en eski dönemlerin yadigârı olduklarını, halkın hafızasında bin yıllar boyu yaşayarak günümüze ulaştıklarını göstermektedir.

Azərbaycan Halk Edebiyatı şəkil və tür açısından çox zengindir. Burada, bir satırlıq, ama bir satırında böyük manalar taşıyan atasözlerinden, böyük hacimli destanlara kadar, halk yaradıcılığının en farklı örnekleri vardır. Uzun asırlar boyu derlenip toplanmadığından, araştırmacı, incelemeci nazarlarından uzak kaldığından, halk edebiyatı numunelerinin böyük bir kısmı unutulmuştur. Derlenenler, kitap şeklinde yayımlananlar, alimlerce incelenenler, belki de halkın yarattıklarının binde biridir. Ama deryada damla gibi görünen bu binde bir de, halkın hayatım tüm ayrıntıları ile, tüm renkleri ile anlatmaya yeterlidir.

Birinci Dünya Savaşı başladığında, Şahtahtı ve Culfa'nın Nahçıvan'daki yeri tartışılmazdı. Orta Doğu ve Orta Doğu'yu birbirine bağlayan köprüler, rahat geçitler vardı. Ek olarak, Kafkasya'yı bu Doğu ülkelerine bağlayan Kafkasya'nın çoğu Nahçıvan'daki Şahtahtı ve Culfa köprülerine yöneldi. Başkentın de tarihi bir konumu vardı. Dünyanın gözlerini göğsünde açan Şahtahtınski, bu tarihi konumu Batı ve Doğu'da yüksek yapabiliirdi. En ilginç şey, bu tarihi konumu birkaç alanda korumayı başarmalarıdır.

1914-1917'de Şahtakınski'lerin Rusya ve Batı Avrupa'daki en ünlü bilim merkezlerinde okuyan genc çocukları yeni bir demokratik ruhla kendi ülkelerine geldiler ve buradaki sıyası olayların gerçek katılımcıları oldular. Dıyelım ki bu özgürlük duygusu böyük atalarından geldi. Bu durumda örnek olabilecek ünlü akrabalar Muhammed Ağa ve Amca Necefqulu Ağa'nın oğlu, II. İsa Sultan manevı babaları ıdı. II. İsa Sultan 1894'te Kars'ta ölmüş, Tiflis'e gömülmüş olsa da, yaptığı işler kendi köyünde devam etti.

II. İsa Sultan'ın oğlu Muhammedtağı Sultanın oğlu Baxşalı ağa, 1859 yılında, en ünlü ve zengin Kafkas askerlerinden biri olan Muhammedtağı Sultan'ının ailesinde Şahtahtı köyünde doğdu. Şimdiye kadar öğrendiğimiz kesin bilgiler, 1898'de Sosyal Demokrat Parti'ye üye olması. Astrakhan ve Culfa'da Gümrük Memuru olarak çalıştı. 1908'de Çar hükümeti onu tutukladı ve sürdü. 1914'te İvanıstan'daki Müslüman Yardımlaşma Derneği'nin başkanlığına seçildi. Görmüş olduğumuz arşiv belgelerinden Bahşalı Ağa, 1917-1918 yıllarında Culfa gümrük ofisinde çalıştı. Culfa'da çalışmasına rağmen, Şahtaktı ve İrevan'da mülk sahibi oldu. Tarihi kaynaklara göre, Bahşalı, amcası Hacı Velı Ağa'nın kızı Sona hanım ile evlendi. Çünkü birçok belgede Sonahanım adı sık sık alınmaktadır. Erivan ve Nahçıvan'da yaşama konusunda bilgi var. Evliliklerinden Nımatulla Ağa (1885-1954), Asadulla Ağa (1885-1939), Mammadtağı Sultan (1892-1918), Habıbullu Ağa (1900-1986), Alaulla Ağa (1901 veya 1904-1974), Hüseyın Ağa (1893) 1918), kızları, Mahjib ve Mahlús.

Nımatulla Agha, 1916'da St. Petersburg Politeknik Okulu'nda Skryabın (Molotov) ile çalıştı. 1917 yılında Nahçıvan'a geldi ve Nahçıvan'ın Ermenileri savunmasında yer aldı. Sovyet döneminde Azərbaycan Endüstri Enstitüsü'ndeki Metal Teknolojisi Teknolojisinin başına geçti. Azərbaycan'ın bu alanda ilk uzmanı olduğu belirtilmelidir.

Folklorist ve tercüman Asadulla bey Şahtahtınski (1885-1939), 1885 yılında Şahtahtı köyünde doğdu. Kiev Tıp Enstitüsü'nden mezun oldu. Yıllarca Ganja'da çalıştı. Ayrıca folklorist ve tercümandı.

"Aslı ve Kerem" adlı destanı Rus okurlarına çeviren aydınlarımızdan biri de Asadulla bey Şahaktakşındı. 1906'da bu destanın Azərbaycan versiyonunu Kaspi gazetesinde aldı ve Rus okuyucusuna ilettili. Bu makalede yazar, okuyucuya Azərbaycan halkı hakkında bilgi verir ve halkımızın cesaretinden ve mısafirperverliğinden bahseder. A. Shahtakhtınski, sanatçılarımız hakkında da konuşuyor - aşıkları

birçok halk sanatçısı ile karşılaşıyor ve aralarında ortak bir yakınlık arıyor. "Aslı ve Kerem" destanından bahseden tarcüman, Azerbaycan versiyonunu temel olarak kullandı ve olayların gerçekleştiği yerin Azerbaycan olduğunu da belirtti.

Destan Azerbaycan Türklerinin sanatsal düşüncesinin en büyük ve en eski örneklerinden biridir. Destan aslında ozan-âşık yaratıcılığının mahsulü olup, Türk halklarının epik düşüncesinin tezahürüdür ve âşık yaratıcılığını sözlü halk edebiyatı ile bağlayan temel etkidir. Destanlarda epik anlatımla lirik sunum; nesirle nazım birlik oluşturur. İşte bundan dolayı destan sadece epik değil, epik-lirik tür olarak kabul edilir.

Diğer halkların sözlü edebiyatlarında olduğu gibi, Azerbaycan Halk Edebiyatında da bu edebiyatın zirvesini destanlar oluşturmaktadırlar. Destanlar Azerbaycan folklorunun halk arasında yaygın ve hacim açısından büyük türlerinden biridir. Destan kelimesi Azerbaycan Edebiyatında bin yıllar boyu kullanılmıştır. Bilindiği gibi, Nizami Gencevide "Hamseye" dahil olan eserlerini "destanlar" olarak adlandırmıştır. Azerbaycan destanları hem şiir, hem de nesrin unsurlarını taşımaktadır. Başka sözle söyleyecek olursak, destanlarda nesir ve nazm parçaları birbirini takip eder; fikir ve mana açısından birbirini tamamlar. Destanın nesir parçaları olayları, durumları anlatırken, şiir parçaları daha fazla kahramanların lirik his ve düşüncelerinden, onların heyecan ve ıstıraplarından söz açarlar.

Asırlardan beri malum olan, halk arasında geniş alanlara yayılmış, derlenmiş Azerbaycan destanları halk edebiyatı ile ilgili tetkiklerde kahramanlık ve sevgi destanları olarak tasnif edilmiştir. Bu destanların arasındaki farklar da her şeyden önce onların adlarında kendini gösterir. Halkın farklı tarihî dönemlerde kendi bağımsızlığı, egemenliği, insan hakları, toprağının ve yurdunun, kadının ve akrabalarının hür yaşamı için verdiği mücadeleler esasen kahramanlık destanlarına yansımıştır. Bundan farklı olarak sevgi destanları daha fazla aşk romanlarını hatırlatmaktadırlar. Bu destanlarda sevgilisine kavuşmak için mücadeleye başlayan genç aşığın ıstırapları, sevgi yolunda karşılaştığı zorluklar, verdiği savaşlar vs. esas konuyu oluşturmaktadır. Ancak, kahramanlık destanlarında sevgi sahnelerinin, bunun aksine olarak sevgi destanlarında kahramanlık ve savaş sahnelerinin olması da doğaldır. Destan diğer halk edebiyatı türlerinden farklı olarak hayatı daha geniş boyutlarda, daha çeşitli ölçülerde aydınlattığından, tabii ki, burada insan hayatının daha farklı sahneleri göz önüne alınabilir.

Muhabbet destanları bazı özellikleri ile kahramanlık destanlarından ayrılmaktadır. Bu destanlar bir kural olarak üstadnamelerle başlar. Her destanın başlangıcında eğitici nasihatçı mazmunu ile dikkati çeken üç üstadname verilir. Üstadnameler için usta aşıkların eserleri alınır. Destan güzelleme, yahut duvakkapma ile tamamlanır. Sonda okunan bu aşk şiiri, mutluluğu, birlikte geçecek hayatın güzelliklerini anlatır; sevgililere güzel hisler iletir. Azerbaycan'da Aşık Garip, Esli ve Kerem, Abbas ve Gülgez, Şah İsmayıl vs. muhabbet destanları halk arasında yaygındır. "Ferhad ve Şirin", "Leyli ve Mecnun", "Tabir ve Zöhre" vb. halk destanlarının ise halk edebiyatından klasik şiire, yahut aksine, Nizami gibi kudretli bir şairin yaratıcılığından halk edebiyatına geçmesi konusu ise hala edebiyat uzmanları arasında tartışılmaktadır. Tabii ki, muhabbet destanlarının dili, üslubu, kuruluşu, buradaki şiir parçalarının tonu ve mazmunu kahramanlık destanlarından farklıdır. İkinci kısım destanlarımızdaki kahramanlık, harpçilik, savaş rüzgârlarına karşılık; muhabbet konulu halk romanlarında ince, zarif hisler, lirizm hakim durumdadır. Asrımızın başından itibaren, Azerbaycan muhabbet destanlarının bir çoğu esas alınarak halkın geniş ilgi duyduğu opera ve operetler bestelenmiştir.

Aşk destanları kahramanların aşk macerası üzerine kurulur. "Kerem ve Aslı", Tahir ve Zühre, Abbas ve Gülgez, Şah İsmail vs. gibi destanlar aşk destanlarımızın en güzel örnekleridir.

Bir tıp destanda diğer bir tıp destanın motiflerine yer verilebileceğini de belirtmek gerekir. Örneğin "Şah İsmail" destanı aşk destanı olmasının yanı sıra, yeterli kadar kahramanlık motifleri de ihtiva eder. Veya "Koroğlu" destanında yeterli ölçüde aşk motifi görülebilmektedir. Azerbaycan destan geleneğinde her iki destan tıpi de kendine özgü kompozisyon temelinde kurulmaktadır. Öyle ki, kahramanlık destanlarından farklı biçimde, aşk destanları, bir kural olarak üç "üstatname" ile başlayıp "duvakkapma" ile bitmektedir. Mutsuz nihayete eren aşk destanının sonu "duvakkapma" ile değil "cihannâme" ile biter. Masalların başında olduğu gibi, destanların girişinde de "karavelli (peşrev)" den yararlanılır.

Azərbaycan, destan konusunda zengin bir bırıkıme sahiptir. Azərbaycan destanlarına baktığımızda kahramanlık ve muhabbet (aşk) destanları önemli bir yer tutar. Kahramanlık destanlarında; topranma, yurdu ve halkın hürriyeti için kahramanın verdiği mücadeleler ve savaş sahneleri ön plana çıkarken, muhabbet (aşk) destanlarında; sevgilisine ulaşmak için mücadeleye başlayan genç âşğın İstorapları, sevgiliye ulaşma yolunda karşılaştığı zorluklar ve verdiği mücadeleler konu edilmektedir. Azərbaycan muhabbet (aşk) destanlarında kahramanın davranış, psikolojisi ve onun hakperestliği doğrudan konu ile ilgilidir. Bu bakımdan muhabbet destanları için önemli bir motif olan Hak âşıklığı ve onun konu ile alakası, bu destanların estetik konularını -daha geniş anlamda ise aslı özelliğini- yansıtmaları açısından önem taşır. Diğer bir deyişle muhabbet destanlarını âşk ve maşuksuz düşünmek mümkün olmadığı gibi, aynı zamanda bu destanları kahramanın karakteristiğini ifade eden hakperestlikten ayrı düşünmek de mümkün değildir. M. Tehmasip (1972: 41), M. Cefərli (2000: 125-126), M. Qasımli (1996: 96) araştırmalarında kahramanın hakperestliği ve âşğın âşıklık konumundan özellikle bahsetmişler ve bu mevzuyla geniş hatlarla anlatmışlardır. Araştırmacı Fuzulü Bayat bu konuyu şöyle ifade etmektedir: “Âşk destanlarının başlıca karakteristiği onun baştanbaşa Tanrı vergisi (ilham) üzerine kurulmasıdır. Türk - İslam tefekküründe vergi (ilham) Tanrı niyazıdır. İlham aslında birlik sembolüdür. İlhamı veren sakı, derviş, mürşit, pır veya Hızır âşğı birliğe çağırır. Âşk destanlarında bu birliğe hak denildiğinden, ona ulaşmaya can atan kahramana da Hak âşğı (yani Hakk’a âşk olmuş, Hakk’tan başka gözü hiçbir şeyi görmeyen ve Hakk deyip, Hak sözü söyleyen kimse) denir.” Biz bu makalemizde âşk destanlarında “Hak Âşıklığı” motifi üzerinde duracağız. “Tahir-Zühre” destanının giriş bölümünde daha doğrusu tasvir ve düğüm merhalesinde Hak âşıklığının ortaya çıkmasından önce Zühre’nin, yüzünü görme olanağı olmayan sevgilisi Tahir Mirza’ya niyaz göndermesi ve burada ortaya konulan “Hak aradan kötülüğü kaldırınsın” mısrası (Azərbaycan Muhabbet Destanları 1979: 30), aynı zamanda “Allah seni sevdiğine kavuştursun!” (Azərbaycan Muhabbet Destanları 1979: 34) atasözünü söyleyerek Hak’a değer vermesi olayların hangi yönde gittiğini gösterse de bu işaretler Tahir’in Hak âşğı olduğunu kesin şekilde onaylamaz. Fakat daha Ö. AKKAYA/ Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE Dergisi 2 (2010) 1010 3 sonra Tahir Mirza’nın Hanverdi Sövdeger’le atışmasında Hak âşıklığı yönünde ümit verici bir sohbet olur. Gerçekten de bu Hak âşıklığı Tahir Mirza’nın başarısını; yani Zühre’ye kavuşmasını sağlar. Tahir Mirza’nın Zühre’ye kavuşması, onun Hak âşğı olduğunun onaylanması anlamındadır. “Aslı-Kerem” destanında Kerem’in Hak âşıklığının tasdikı son derece ilginç bir yönde gelişir. Destanın başında Kerem’in Aslı’ya sevgisini bilen atası (babası), Aslı’ya ona alacağını söyler; ama sözünü yerine getiremez. Çünkü Keşiş kızını da alarak Gence’den uzaklaşır. Bu olaydan sonra, Kerem anne ve babasına Aslı’dan vazgeçmeyeceğini söyler. Ancak bunlar onun Hak âşğı olma konusuyla ilgili değildir. Kerem’le Sofi Ballıca’ya çıkarlar daha sonra da haramilerle karşılaşır, orada Hak âşıklığı sıfatı çok net olarak kendini gösterir. Ancak bunlar Kerem’in hak âşıklığının onaylanması anlamına gelmemektedir, Hak âşıklığına giden yolun işaretleridir. Kerem’in Hak âşıklığı konusundaki tasavvurunu Süleyman Paşa’nın vezırı canlandırır: “Sofi saz ile söylediği gibi, söz ile de Kerem’in bütün hallerini ifade etti. Üstelik Aslı’nın yazdığı kâğıdı da Keremden alıp, vezire verdi. Vezir baktı kı, Aslı mektubunda: “Kerem’e merhamet edin. O bana âşık, bende ona. Atam bize zulüm ediyor.” diye yazmış. Vezir durumu böyle görünce dedi: - Paşam, Kerem Hak âşğıdır. Biz Aslı’ya Keşiş’ten alıp ona verelim. Keşiş feryat ederek dedi kı: - Kerem Hak âşğı değildir. Paşa dedi: - Biz onun Hak âşğı olup olmadığını anlarız. Paşa’nın Hüsnüye adlı akıllı bir kardeşi vardı. Çağırıp durumu ona anlattı. Hüsnüye şöyle dedi: - “Ben şu vakitte onu yoklarım” (Azərbaycan Muhabbet Destanları 1979: 152). Böylece, Ballıca aksakallarının, haramilerin ve vezırın Kerem hakkında söylediği Hak âşıklığı fıkrını Süleyman Paşa’nın kız kardeşi Hüsnüye Hanım yoklamak mecburiyetinde kalır. Daha sonra, Kerem imtihana çekilir ve Hak âşıklığı onaylanır ve Kerem’in Hak âşıklığının onaylanması süreci düğüm başlangıcından zirveye kadar devam eder. “Âşık Garıp” destanında Garıbın Hak âşıklığının ön plana çıkması ve onun onaylanması diğer destanlara ıyasa son derece geç olur. Ama burada Ö. AKKAYA/ Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE Dergisi 2 (2010) Garıbın Hak âşıklığı vasfının üstü örtülü izlerine rastlamak zor değildir. Üöyle kı, Garıp Tebriz’den Tiflis’e gelir ve üahsenem’i arar. Bunu duyan Âşık Güloğlan der kı, âşıklıkta hiç kimse benim dengim olamaz. Bunun üzerine âşıklar karşılaşır ve halk bu karşılaşmayı izlemek için toplanır (Azərbaycan Muhabbet Destanları 1979: 174-175). üüphesiz bu karşılaşmada ikinci taraf olan Âşık Güloğlan yenilir; yani Âşık Garıp’ı galıp kılan onun Hak âşıklığıdır. Ama metinde bu konuda kesin bir ifadenin geçmemesinden dolayı Garıp’ın Hak âşıklığının tasdik edildiği kanaatını açık bir şekilde söyleyemeyiz. Fakat âşk destanlarına mahsus destan geleneğinde biliriz kı, yenilen âşıklar, ancak Hak âşıklarına yenilirler. Bu mantıkla yaklaştığımızda, Güloğlan, Garıb’ın Hak âşıklığını açık bir şekilde itiraf etmese bile bu onun Hak âşıklığını ortaya koyar. Destanın

bir yerinde Garıp'ın anasına rastlayan Bezırgan Ahmet'in, Garıp hakkındaki "Hak gönlünün muradını versin" (Azerbaycan Muhabbet Destanları 1979: 191) sözləri bir çeşit Hak aşıklığının işaretidir.

Destanların söz ve müzik unsurlarıyla birlikte nesilden nesile aktarılması geleneği, küreselleşme olgusunun da olumsuz etkisiyle yok olma tehdidi altındadır. Dolayısıyla destanların söz ve müzik unsurları ile birlikte nesilden nesile aktarılması küreselleşen dünyada kültürel kalıt elde etme açısından da çok önemlidir. Sözlü ve müzikli destan anlatma geleneği kendine has özellikleri ile birlikte ve usta çırak ilişkisi içinde asırlarca yaşatılmış ve kendine özgü tarzı üslubu ve geleneklerinin büyük bir kısmının korunması sağlanabilmiştir. Ne var ki değişen dünyada sanayileşmenin, büyük bir hızla ilerleyen teknolojinin ve yaşanan siyasi değişikliklerin etkisiyle toplumlarda oluşan davranış alışkanlıklarının değişmesi geleneksellikten ve birliktelikten alınan hazzın yerini teknolojinin nimetlerinden alınan hazzın aldığı da 2 görülebilmektedir. Günümüzdeki toplumlar için söylenebilecek bu tür durumlardan ayrıca geleneklerin değişime uğraması meselesi çok daha önceleri toplumların yer değiştirmesi ile birlikte ortaya çıkan coğrafi değişiklik içinde bulunulan yöre ve kültürel yapıdaki farklılıklarla beraber terminolojik bir yapılanmaya gitmek gereğini beraberinde getirmiştir.

KAYNAKLAR

Azerbaycan Destanları, 1. Cilt, Azerbaycan ölimler Akademisi Neşriyatı, Bakü 1965.

Azerbaycan Muhabbet destanları, Bakü, 1979, 504 s.

Bayat, Fuzuli, Muhabbet (aşk) Destanları - Azerbaycan üfahi Halk Edebiyatına Dair Tetkikler. XI. Cilt, Bakü, Seda Neşriyat, 2000, s: 123-146.

Ceferli, Meherrem, Azerbaycan Muhabbet Destanlarının Poetikasi. Bakü, Elm Neşriyat, 2000.

Caferli, Meherrem, Azerbaycan Muhabbet Destanlarının Strüktürü Umum Türk Destanlığı Kontekstinde Azerbaycan üfahi Halk Edebiyatına Dair Tetkikler. XI. Kitap, Bakü, Seda Neşriyat, 2002, s: 111-118. Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1989.

Qasımlı, Meherrem, Aşk Sanatı, Bakü, Ozan, 1996.

Tehmasib, M. H. Azerbaycan Halk Destanları (Orta Asırlar). Bakü, Elm Neşriyat, 1972.

Tehmasib M. H., Qasımlı, Meherrem, Destanlar –Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, 1. Cilt, Bakü, Elm Neşriyat, 2004, s. 596 -627.

ÖZET

İlk kez folklorçu kibi konuşulan Mithat Hasan oğlu Melikov, 1879 yılında Bakü'de bey ailesinde doğdu. 1899'da Bakü'deki dünyevi okuldan mezun oldu. O yılın sonbaharında, Kiev'deki bir Rus eğitim kurumuna girmek mümkün değildi ve yakın akrabasıyla birlikte Almanya'ya gitti - ilk önce Mitvyd'e, sonra Darmstadt'a. Almanya'dan mühendislik ve elektrik mühendisliği bölümünden mezun olduktan sonra Rusya'ya geliyor. Daha sonra Bakü'ye döndü ve mühendislik ve elektrik uzmanlığı görevlisi kibi "Electrosila" SC'ye girdi. 1915'in sonunda Osterman'da elektrik mühendisliğinde çalıştı ve daha sonra bu şirketin elektroteknik bölümüne, 1917 devrimine kadar başkanlık etti. 1925 yılına kadar Kazan'da yaşadı ve orada evlendi.

1925'te Bakü'ye döndü ve 1928'de yaşamak ve çalışmak için Gence'ye taşındı. İlk olarak, Azvintrest inşaat ve elektrik santralleri üzerinde çalışıyor. 1931'de, görevine kötü muamele etmekle suçlandı ve 11 ay hapis cezasına çarptırıldı. Serbest bırakıldıktan sonra Ortak Dairede çalıştı. 22 Şubat 1935'te, Sovyet karşıtı propaganda makalesi tarafından tekrar tutuklandı. Sonraki hayatı hakkında bilgi yok.

“Midhat bey babasının yoluyla gitti. Bildiğimiz gibi, Mingaçevir hidroelektrik santralının ilk fikri Hasan bay Zardabi, Mirgeçevir bölgesinde, eski direk üzerine bir hidroelektrik santral inşa edildiğini ve Milin, Mugan'ın susuzluğunun ve salin ovalarının bir çiçeğe dönüştüğünü söyledi. Elimizdeki bilgilere göre, Hasan bey Zardaby'nin en büyük oğlu Midhat bey Malikov, Hanbulançay'ye bir hidroelektrik santral inşa etme niyeti karşılığında Lankaran'daydı. Oradan Bakü'ye mermilerle getirildi ve mermiler verildi. Büyük olasılıkla, bu parlak fikrin ışığına, iyi niyetlerine düştü ... ”

Fakat Midhat bey, babasının mühendis yolunu sadece devam ettirmedi. Babası gibi folklor, ata sözü toplamıştı. Arşivden iki cep kitabı eski alfabeyle yazılmış ata sözü bulunmuştur. Bu kitaplarda ata sözleri alfabetik sırayla düzenlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Folklor, Ata Sözü, İnşaat, Mühendis, Toplamak

ABSTARCT

Oral and written communication skills of students related to language teaching practices is very important. Using stereotypical words in effective oral and written communication enriches the power of a text. One of those stereotypical words is proverbs. Proverbs is one of the elements of oral culture of societies past experiences that show. Sayings on the one hand through the past experiences, lessons from these experiences noticeably on the other hand. In addition, proverbs, plays an important role in increasing awareness of linguistic and cultural individuals. Proverbs can be seen as stereotypical words in children's language learning developmental procedure. In this study, the use of proverbs Turkish teachers' views on the educational environment is evaluated. In this study, qualitative research method was used. The study involved 30 Turkish teacher and expert opinion that the participants were asked questions. The questions have been developed in relation to the sub-research questions. Movement of data analysis was carried out within the framework of the responses given to questions. The collected data firstly encoded and then brought together under several categories. Participated in the study in accordance with the opinions of Turkish teachers, proverbs contribute to the development of the child provided by the educational dimension can be said. The participant teachers in this study highlighted that are very significant in teaching vocabulary, comprehension, grammar practices, cultural awareness and so on. Parallel to this, to carry from place to place in spite of some limitations, proverbs is necessary to teaching Turkish language and culture reveals. Moreover, the participants emphasized that proverbs are important in teaching speaking, listening, reading, and writing skills. The findings of the study depict that teacher are in favor of using proverbs in developing children's' language awareness process.

Keywords: folklore, Noun, Construction, Engineer, Collect

İlk kez folklorçu kibi konuşulan Mithat Hasan oğlu Melikov, 1879 yılında Bakü'de bey ailesinde doğdu. 1899'da Bakü'deki dünyevi okuldan mezun oldu. O yılın sonbaharında, Kiev'deki bir Rus eğitim kurumuna girmek mümkün değildi ve yakın akrabasıyla birlikte Almanya'ya gitti - ilk önce Mitvyd'e, sonra Darmstadt'a. Almanya'dan mühendislik ve elektrik mühendisliği bölümünden mezun olduktan sonra Rusya'ya geliyor. Daha sonra Bakü'ye döndü ve mühendislik ve elektrik uzmanlığı görevlisi kibi "Electrosila" SC'ye girdi. 1915'in sonunda Osterman'da elektrik mühendisliğinde çalıştı ve daha sonra bu şirketin elektroteknik bölümüne, 1917 devrimine kadar başkanlık etti. 1925 yılına kadar Kazan'da yaşadı ve orada evlendi.

1925'te Bakü'ye döndü ve 1928'de yaşamak ve çalışmak için Gence'ye taşındı. İlk olarak, Azvintrest inşaat ve elektrik santralleri üzerinde çalışıyor. 1931'de, görevine kötü muamele etmekle suçlandı ve 11 ay hapis cezasına çarptırıldı. Serbest bırakıldıktan sonra Ortak Dairede çalıştı. 22 Şubat 1935'te, Sovyet karşıtı propaganda makalesi tarafından tekrar tutuklandı. Sonraki hayatı hakkında bilgi yok.

“Midhat bey babasının yoluyla gitti. Bildiğimiz gibi, Mingaçevir hidroelektrik santralının ilk fikri Hasan bay Zardabi, Mirgeçevir bölgesinde, eski direk üzerine bir hidroelektrik santral inşa edildiğini ve Milin, Mugan'ın susuzluğunun ve salın ovalarının bir çiçeğe dönüştüğünü söyledi. Elimizdeki bilgilere göre, Hasan bey Zardaby'nin en büyük oğlu Midhat bey Malikov, Hanbulançay'ye bir hidroelektrik santral inşa etme niyeti karşılığında Lankaran'daydı. Oradan Bakü'ye mermilerle getirildi ve mermiler verildi. Büyük olasılıkla, bu parlak fikrin ışığına, iyi niyetlerine düştü ... ”

Fakat Midhat bey, babasının mühendis yolunu sadece devam ettirmedi. Babası gibi folklor, ata sözü toplamıştı. Arşivden iki cep kitabı eski alfabeye yazılmış ata sözü bulunmuştur. Bu kitaplarda ata sözleri alfabetik sırayla düzenlenmiştir.

Midhat beyin arşivinde iki kayıt defteri bulundu. O ata sözlerini topladı ve alfabetik sıraya göre yazdı:

Ac tavuk uykusunda darı görür.
Bu dünya o dünyanın gözü kibidir.

Ata sözleri halkın yarattığı sözlerdir ve onların yüzlerce yıldır yaşam formülüdür. Çeşitli temalara ek olarak, bitmiş fikirler, genellemeler ve sonuçlar atasözlerinin özellikleridir. Babaların sözleri, halkın bilgeliğine, bilgeliğine ve danışmanına bir kanıt niteliğinde olup, ahlaki ve eğitsel öneme sahiptir. Başlıca özelliği küçük boyutlu olmakla birlikte, özü akıllı ve tavsiye edilir. Ata sözleri hem gerçek hem de figüratif, etkileyici ve etkileyicidir.

Gerçek anlamda: "Doğru kelime acıdır", "İş bir erkeğin işidir", "İyi arkadaş ağabeyden geliyor", "Ayrılan ruh geri dönmeyecek."

Figüratif: "Boynuzsuz koçun kisası boynuzlu koçda kalmayacak", "Yılanın beyazına da, siyayına da lanet", "Yağmurdan yağmur korkusu".

Atasözleri sözleri de yazılı literatürde yaygın olarak kullanılmaktadır. Abbas Sahhat'ın "Fakirlik ayıbı değil", Necef Bey Vezirov'un Nəcəf bəy Vəzirovun "Daldan atılan daş topuğa dəyər", "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük", "Sonrakı poşmançılıq fayda vermez", Abdürrehim bey Haqverdiyevin "Yeyirsin kaz etini, görürsün lezzetini" eserlerinin adları halq edebiyatından alınmıştır.

Atasözlerinin söyleyeni belli değildir, atasözleri halkın ortak malıdır.

Atasözleri kalıplaşmış sözlerdir. Bu yüzden atasözünü oluşturan sözcükler yerine başka sözcükler getirilemez, sözcüklerin sıralanışında da değişiklik yapılamaz.

“**Damlaya damlaya göl olur.**” atasözünde bulunan “göl” sözcüğünün yerine “havuz” sözcüğünü getiremeyiz. Sözcüklerin yerlerini değiştirip “Göl damlaya damlaya olur.” da diyemeyiz. Atasözlerinin hepsi tamamlanmış bir yargı bildirir. Bu nedenle atasözleri cümle değeri taşır.

Atasözlerinin birçoğunda mecazlı bir söyleyiş vardır.

“Terzi kendi söküğünü dikemez” atasözü, “İnsanlar başkalarına yaptıkları hizmetleri kendilerine yapamazlar.” anlamını taşır. Bu atasözünün terziyle, sökükle bir ilgisi yoktur.

Çok az da olsa gerçek anlam taşıyan atasözleri de vardır.

Dost ile ye, iç; alışveriş etme.
Bugünün işini yarına bırakma.

Atasözlerinin bazıları aynı veya yakın anlamlıdır.

Mum dibine ışık vermez. ↔ Terzi kendi söküğünü dikemez.
Körle yatan şaşkı kalkar. ↔ Üzüm üzüme baka baka kararır. ↔ İsin yanına varan is, misin yanına varan mis kokar.

Atasözlerinin bazıları zıt anlamlıdır.

Fazla mal göz çıkarmaz. → Azıcık aşım, kaygısız başım.
İyilik eden iyilik bulur. → İyilikten maraz doğar.

Toplumların geçmişten günümüze edindikleri bilgi ve deneyimlerinin en önemli aktarıcıları arasında dil gelir. Sözlü kültürden yazılı kültüre değin birçok bireysel ve sosyal birikim, içinden çıkılan bağlamın aynası gibi yüzyıllar boyu dönüşümlere bağlı da olsa varlığını sürdürerek bugüne kadar gelir. Her nerede bir insan varsa orada bir deneyim ve her nerede insan topluluğu varsa orada bir kültürel olgudan söz etmek mümkündür. Bu deneyim ve kültürel olguların yayılması ve sonraki kuşaklara aktarılmasında önemli bir köprü vazifesi gören dil, insanlık tarihi açısından da birtakım öğretileri açığa çıkarır. Böylece sonradan gelen kuşaklar, bu öğretilere bağlı olarak yaşamlarına bireysel ve sosyal değerler katarlar.

Atasözleriyle ilgili bilgi veren kaynakların tümünde, bunların az sözle çok şey anlatma özelliğinden söz edilir. Bu yerinde hüküm, atasözlerinin anlam bakımından yoğunlaştırılmış yapılarından kaynaklanmaktadır. Yeri geldiğinde kullanılma gereği atasözlerine, alkış ve kargışlarda olduğu gibi kısalık, anlamda kesinlik ve belirginlik özelliklerini kazandırmıştır. Edebi eserlerde olsun, gündelik hayatta olsun atasözleri ile ortaya konulan anlatım, daha bir güç ve renk kazanmaktadır.

Toplumun duygu ve düşüncelerinin bu denli ölçülü sözler aracılığıyla aktarımı, dilden dile nesilden nesile aktarılmayı da kolaylaştırmış; dolayısıyla sosyal olayların, doğa olaylarının meydana geliş biçimleri, gelenek ve görenekler süreklilik göstermiştir.

Atasözlerinde, çoğu zaman günlük yaşamın pratiklerine bağlı olarak “Çirkefe taş atma, üstüne sıçır; ayağını yorganına göre uzat; bugünkü işini yarına bırakma; yoldan kal, yoldaştan kalma.” gibi sözlerde denemelere ya da mantığa dayanarak doğrudan doğruya ahlâk dersi ve öğüt veren örneklerle rastlanır.

Bu örneklerin kimi ise toplumdaki cinsiyet ve sosyal bölünmeyi yansıtır niteliktedir. Geleneksel atasözü ve deyimlerdeki kadına dair eğretilmeler incelendiğinde, ataerkil kültürün tüm yansımaları ile erkek olmanın tümüyle bir imtiyaz sayıldığı ve erkeklerin daha üstün bir dille tasvir edildiği görülmektedir. Her ne kadar kadına karşı olumlu tavır ve çağrışımları olan atasözü ve deyimler varsa da genel görünüş itibarıyla bu tutum yaygındır.

Bir dilin hayat bulduğu en önemli araçların başında edebiyat gelir. Sözlü geleneğin önemli bir yansıması olan atasözleri de, bu anlamda, hem sözlü edebiyatın devamına hem de dilin gelişimine doğrudan katkı sağlar. Aile, çevre ve okuldan elde edilen bilgi ve deneyimler, bireylerin söz varlıklarının gelişmesinde önemli yer tutar. Bu doğrultuda hazırlanan dil programları da dinleme, konuşma, okuma ve yazma gibi dil becerilerinin geliştirilmesinde söz varlığının önemine dikkat çeker. Onan’a (2011): 93) göre okul öncesi dönemde, içinde yaşadığı toplum dilini ve kültürünü örtük olarak edinmeye başlayan çocuk, öz kültürüne ait atasözlerini dinleme yoluyla işitsel olarak algılamaya başlar ve daha bu dönemlerde, atasözlerindeki dile ait davranış farkındalıkları devreye girer. Örtük bilgilerin açık bilgiye dönüştürüldüğü formal eğitim sürecinde de bu kültürel temas devam etmelidir. Atasözleri, söz varlığını anlama ve kullanma açısından Türkçe öğretim programlarında yer alan konulardan biridir. Atasözlerine, Türkçe 1-5. Sınıflar İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı’nda (2009) şu şekilde yer verilmiştir:

- Konuşmasında söz varlığını kullanır (Konuşmalarında deyim, atasözü, tekerleme, mâni, özlü söz ve mecazlarla, mizahî öğeleri kullanmaları sağlanmalıdır.),
- Yazılarında söz varlığından yararlanır (“Atasözünü Bul” etkinliği yaptırılabilir. Yazısını güçlendirmek amacıyla deyim, atasözü, özdeyiş vb. kullanmaya özendirilir), biçiminde kazanım ve etkinliklere yer verilmiştir.

Atasözlerinin kullanılma gerekçelerindeki bir diğer unsur olarak da kültür temelli yaklaşımlar biçiminde ortaya çıkar. Bu kategorideki ifadeler, atasözlerinin toplumsal bir uzlaşma aracı olduğunu, böylece toplumların ortak yaşamına bağlı olarak meydana gelen kültürel değerleri bünyesinde barındırdığı sonucu hâkimdir. Dolayısıyla atasözleri bir toplumun kültürel yönden farkındalığında ve bunun devamlılığında önemli bir rol oynar. Kültürün ilişkili olduğu bir diğer kavram ise atasözlerinin ulusal (millî) yönüyle birleştirici role sahip olmasıdır.

Bir toplumun değer ve yargıları atasözlerindekiyle paralellik arz eder. Ortak bir kültürle yoğrulan bireylerde bu değer ve tutumların oluşması kaçınılmazdır. Zaten eğitimle elde edilmek istenen hedeflerden birisi de kültür aktarımıdır. Öğrenci kavramı en temel boyutu ile toplumun yetiştirilmek istenen bir üyesi olarak yaşanan dönemin anlayışlarının etkin özelliklerini taşımakla birlikte, geleceğe yönelik olarak da kendinden beklentilerde bulunulan birey olarak anlaşılmıştır. Bu beklentilerden en büyüğünün içinde bulunulan topluma sosyal ve kültürel açıdan uyum sağlamasının yanında, onu etkileyerek değiştirmesi ve geliştirmesi olduğunu söylemek yanlış olmaz (Duruhan ve İlhan, 2004: 125). Özezen (2005: 414) elde ettiği bulgulardan hareketle Türk atasözlerindeki değişkenlerin, eski yaşam biçimlerini ve bu yaşam biçimlerinin sınırlarını gösterir nitelikte; Türklerin anlamlandırma biçimlerinde ve kavram alanlarının oluşmasında bu değişkenlerin ve genel söz varlığının etkisinin açık olduğunu belirtmiştir. Bir topluma özgü olan atasözleri, o toplumun yüzyıllar boyu belirlenen deneyimlerinin, dünya görüşünün, yaşam biçiminin ve anlatım gücünün sergilendiği sözlerdir. Deyimlerinde olduğu gibi atasözlerinde de Türkçe, konuları canlandırarak, somutlaştırarak güçlü bir biçimde ortaya koymakta, onları kalıcı kılan anlatım yollarından yararlanmaktadır Aksan, 1996: 181). Dolayısıyla atasözlerinin eğitim ortamındaki işlevini göz önünde bulundurmada birçok yönden önemlidir. Atasözlerini kullanmak diğer halk edebiyatı ürünleriyle (masal, fabl, efsane mit vb.) birlikte tüm öğrencilere yardım edebilir. Özellikle ahlakî ve demokratik ilkelerin verilmesinde bireylerin kendi etnik ve kültürel farkındalıklarının gelişimine katkı sağlar (Grant ve Asimeng-Boahene, 2006: 18). Simgesel dille mücedele etmeye çalışan öğrenciler için atasözlerini öğrenmenin farkında olmak, eğitimciler için önemlidir (Duthie ve diğ. 2006:170). Birçok araştırmacının kabul ettiği noktaların başında atasözlerinin simgesel (Lutzer, 1988, folklor / edebiyat 188 Ferretti ve diğ. 2007) bir niteliği oluşudur. Her ne kadar atasözleri belli bir deneyimi temsil etse de bünyesinde barındırdığı metaforik yapıdan kaynaklı bir özelliğe sahiptir. Bu yapının anlamlandırılmasında da yaşla beraber farklılıklar meydana geldiği (Uekermann ve diğ. 2008) söylenebilir. Böylece bir atasözünü anlamlandırmak hem bu kalıpsözlerin simgesel yapısından hem de bu yapıyı anlamlandırabilecek olgunluktan geçmektedir. Atasözleri, Türkçenin doğal kullanım özelliklerini de yansıtır. Bu özellikler ses olaylarının sebep ve sonuçlarını göstermek için uygun fırsatlar sunar. Ses olayları doğrudan yapımlarını etkiler. Atasözlerinde bu etkileşim ve yapımlar örnekleri bu konunun öğretimini sağlayacak kadar çoktur (Tekşan, 2011). Atasözlerine Türkçe öğretimi açısından bakıldığı zaman, bu tür yapıların gerek kültürel gerek zihinsel ve buna bağlı olarak dille olan ilişkisi yadsınamaz. Önel’in (2008) Türkçe öğretmenleriyle yaptığı çalışmada öğretmenler; günlük hayatla ilişki kurularak, çeşitli sunumlarla, somutlaştırarak, zengin görsel-işitsel materyaller (bulmacalar, resimler, şarkılar) kullanarak, kompozisyon yazdırılarak, günlük hayatla ilişki kurularak, öğretmenlerin atasözlerini sık sık kullanmaları ile, yakın ve zıt anlamlarını bir arada vererek, metinlerde geçen atasözlerine dikkat çekerek, atasözlerini açıklayıp konu ile ilgili tartışma ortamı yaratarak, atasözleri sözlüğü ya da atasözleri derlemesi oluşturulması istenerek, halk kültürü vb derslerde de atasözlerine yer vererek, metin ile ilgili ana fikir vb. sorularda atasözlerinin kullanımına teşvik ederek, atasözleri ile ilgili drama yaptırarak, atasözleri ile şiir arasında ilişki kurularak, atasözlerinin kullanıldığı edebi ürünleri tanıtarak daha verimli olabileceğini ifade etmişlerdir. Yine aynı çalışmada öğretmenler; öğrencilerin %72’sinin atasözlerini algılayamadıklarını, %20’sinin kısmen algılayabildiklerini, %8’inin de tam ve doğru olarak algılayabildikleri bulgusuna yer verilmiştir. Temizkan’ın (2008) yaptığı bir araştırmada 4,5,6 ve 7. sınıf MEB Türkçe ders kitaplarında yalnızca bir atasözüne rastlandığı görülmüştür. Güftâ ve Kan’ın (2011), 7. sınıf Türkçe ders kitabı üzerine yaptıkları çalışmada ise kültürel öğeler yönünden en az atasözlerine yer verildiği ve kitapta yer alan metinlerde sadece 2 atasözünün geçtiği saptanmıştır. Onan’ın (2011: 99) yaptığı araştırmada, Türk atasözleri

içerisinde dil ve dilin temel becerileri ile ilgili olarak 926 adet atasözü tespit edilmiştir. Bunların büyük çoğunluğunu konuşma (%87.90 / 814 tane) becerisiyle ilgili olanlar oluşturmaktadır. İkinci sırada dinleme becerisi (%6.47 / 60 tane), üçüncü sırada yazma becerisi (%4.31 / 40 tane), dördüncü sırada okuma becerisi %1.29 / 12 tane) oluşturmaktadır. Bu araştırma elde edilen bulgular ise alanyazındaki çalışmaları desteklemektedir. Öğretmenlerin vermiş oldukları cevaplar, atasözlerinin çeşitli sınırlılıklar taşımakla birlikte eğitim ortamında kullanılması gerektiği noktasında birleşmektedir. Yine öğretmenlerin vermiş oldukları cevaplar, atasözlerinin bir yandan eğitim ortamında zengin uygulamalara birer araç olduğunu, diğer yandan öğrencilerin kültürel kimlik folklor / edebiyat 189 kazanmalarında bir köprü vazifesi gördüğünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Türkçe öğretim programlarında kazanım ve etkinliklerle yer verilen atasözleri, uygulanabilirliği yönünden katılımcılar tarafından olumlu karşılanmaktadır. Bu yüzden uygulama örneklerinin çoğaltılarak öğretmenlere rehber olunması, gerek kültürel aktarım gerekse dil öğretimi açısından atasözlerinin işlevlerini açıkça ortaya koyacaktır. Atasözü olsun, vecize olsun bir yargıyı anlattıkları için bu sözler birer ana fikir cümlesi sayılabilir. Amacımızı belirten bu cümlelere kontrol cümlesi de denir (Gözler, 1978: 91). Her ne kadar kimi öğretmenler tarafından yer yer öğrencilerin yaratıcılığına engel olabileceği yönünde görüşler olsa da atasözleri şiirsel ve özlü anlatım özelliğiyle belleklerde daha kolay kalacaktır. Bir atasözünü anlamaktan çok, dili anlamının nihai hedef olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Atasözleri insanların yeni durumlarla karşılaştıklarında onunla nasıl başa çıkılabileceği konusunda ilginç mesajlar sunar. Dolayısıyla bu yüksek hedeflere araç olarak hizmet edebilirler (Nippold ve diğ. 2001: 98). Doğru konulacak olan hedefler, ideal insanı yetiştirmek için önemli bir harita görevi üstlenir. Bu harita, geçmişinden kopmadan bu günü ve yarını göz önünde bulundurulmalıdır. Atasözleri de hem biçim de içerik özellikleriyle bu işlevi yerine getirebilecek özelliklere sahiptir.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1998). Dil-Kültür Bağlantısı. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Aksan, D. (2003). Türkçenin Gücü. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksan, D. (1996). Türkçenin Söz Varlığı. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksoy, Ö.A. (1988). Atasözleri Sözlüğü. İstanbul: İnkılap Kitabevi, C.1.
- Alagözlü, N. (2009). Dil ve Cins: Türkçe Atasözlerinde ve Deyimlerde Kadın Üzerine Eğretilmeler ve Toplum-Bilissel Yapı. International Journal of Central Asian Studies Volume 13.
- Büyükkantarcıoğlu, N. (2006). Toplumsal Gerçeklik ve Dil. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Çelik, A. (2009). Atasözlerimizden Eğitim İletileri. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.31.
- Dilçin, D. (2000). Edebiyatımızda Atasözleri. Ankara: TDK Yayınları.
- Duruhan, K., İlhan, B. (2004). Eğitim-Öğretimle İlgili Bazı Atasözü ve Deyimlerimizin ÖğrenmeÖğretme Süreci Bakımından İrdelenmesi. Millî Eğitim Üç Aylık Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi S. 164.
- Duthie, Jill K. ve diğ. (2008). Mental İmagery of Concrete Proverbs: A Developmental Study of Children, Adolescents, and Adults. Applied Psycholinguistics, Vol.29.
- Esen, S. ve Yılmaz, E. (2007).

SİNEMADA DİJİTAL ÜRETİM DÖNEMİNDE ANALOG DENEMELER: CHRISTOPHER NOLAN SİNEMASI VE IMAX KAMERA ÖRNEĞİ

Emre Ahmet SEÇMEN

Öğr. Gör., T.C. İstanbul Arel Üniversitesi İletişim Fakültesi Sinema ve Televizyon Bölümü

ÖZET

19. yüzyılın sonlarında teknolojik gelişmelerin bir neticesi olarak doğan sinema, icadından günümüze kendi içinde teknik bir evrim geçirmektedir. Kurgunun ortaya çıkışı, sesin kullanımı, renkli film üretimi, bilgisayar teknolojilerinin film üretiminde kullanımı gibi gelişmeler film üretiminin farklı aşamalarında da birçok değişikliği beraberinde getirmiştir. Günümüzde birçok sanat dalında üretime yön veren dijitalleşme kavramı; ön hazırlık, yapım öncesi, yapım, yapım sonrası, dağıtım ve gösterim aşamalarının oluşturduğu film üretim süreçlerinden ilk olarak kurgu aşamasını bilgisayar ortamına taşımıştır. Video kameraların ortaya çıkışı ve pelikülden dijitalle evrilen sinema kameralarının kullanılması da yapım öncesi ve yapım aşamalarında birçok yeni denemeyi ve anlatımı desteklemiştir. 2000’li yıllardan itibaren film dağıtımının internet üzerinden yapımı ve gösterim formatlarının, sinema salonlarının dijital sisteme uyarlanması; 2010’lu yıllarda yapım öncesine yapay zekânın karar vermesi takip etmiştir.

Dijital sinema, maliyet başta olmak üzere yapım sürecini hızlandıran, bağımsız sinema örneklerine daha fazla olanak tanıyan bir ortamı sağlamıştır. Tüm bu teknolojik gelişmeler dünya çapında film üretimi, gösterimi ve dağıtım süreçlerinin tamamıyla dijital olarak yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu süreci bütünüyle benimsemeyen ve analog tabanlı sistemleri kullanmaya devam eden birtakım sinemacıların varlığı bilinmektedir. Steven Spielberg, Quentin Tarantino, Paul Thomas Anderson gibi yönetmenler birçok dijital görüntü cihazının film üretimine tamamen hakim olduğu bir dönemde pelikül kullanımına devam etmektedirler. Araştırmanın amacı, filmlerinin çekimlerinde IMAX (65mm veya 70mm film) kamera kullanmaya devam eden yönetmen Christopher Nolan’ın bu tercihinin sebeplerini ortaya koymaktır. IMAX teknolojisinin kullanıldığı *The Dark Knight Rises* (2012), *Interstellar* (2014), *Dunkirk* (2017) filmlerini örneklem alan bu analizin yapılmasında yönetmenin filmlerine ait kamera arkası görüntüleri, röportajlardan faydalanılmış; ayrıca konu ile ilgili yayınlanmış kitap, makale, tez ve elektronik kaynaklar araştırılarak bir literatür taraması yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Sinema, Christopher Nolan, IMAX, 70mm, 65mm

“QARDAŞ ƏDƏBİYYATLAR” JURNALINDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ. (YAVUZ AKPINARIN MƏQALƏLƏRİ ƏSASINDA)

Pərvanə KƏRİMOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti (doktorant)

XÜLASƏ

Qardaş ədəbiyyatlar jurnalı ümum türk dünyasını ətrafına toplayan dəyərli məcmuələrdən biridir. Jurnalda bütün türk xalqlarının ədəbi-mədəni dəyərlərinə yer verilmiş əsasən Azərbaycan ədəbiyyatı həm türk tədqiqatçıları tərəfindən həm də azərbaycanlı ədiblərin qələmi ilə bütün Türk dünyasına təqdim edilmişdir. Jurnal Yavuz Akpınarın Azərbaycan mədəniyyətinə, ədəbiyyatına olan sevgisinin bariz nümunəsidir ki, oxucuların vasitəsi ilə türk dünyası bu sevgini gördü və yaxından duydu. “Qardaş ədəbiyyatlar” ədəbi məcmuəsi Yavuz Akpınar eləcə də digər türk sevdalı maarifpərvər elim xadimlərinin hazırladığı nəşriyyat orqanı olaraq, jurnalda Azərbaycanlı mütəfəkkirlərlə yanaşı Yavuz Akpınarın Azərbaycan ədəbi-mədəni mühütü, ədəbiyyatı ilə bağlı apardığı çalışmaları və araşdırmaları, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış ədəbi simaları ilə türk dünyasının və Yavuz Akpınarın qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələri jurnal vasitəsi ilə öz əksini taparaq, daha da genişlənir və möhkəmlənirdi. Məqələdə əsasən Azərbaycanlı mütəfəkkirlərin toxunduğu məsələlərdən daha çox Yavuz Akpınarın Azərbaycan haqqında qələmə aldığı yazıları öz əksini tapacaq. Azərbaycan ədəbiyyatı türk dünyasında, türk mətbuatında bu jurnal vasitəsi ilə yenidən özünə can qazandı. Və demək olar ki, ilk dəfə Cənubi Azərbaycanlı ziyalılar bütöv Azərbaycan, bütöv Türk dünyası şəklində bu jurnalın ətrafında toplandılar. Dövrü nəzərə alaraq iki hissəyə parçalanmış bir dövlət üçün ədəbiyyatların bir cəbhədə qovuşması mühüm bir hadisə idi. Ədəbiyyatımız üçün önəmli olan bu hadisə Yavuz Akpınar vasitəsi ilə “Qardaş ədəbiyyatlar” məcmuəsində öz əksini tapdı.

Yavuz Akpınarın Azərbaycan ədəbiyyatında gördüyü işlərdən söz açarkən bu jurnalın adını çəkməmək və bu böyük xidməti görməzdən gəlmək olmazdı. Məqələdə əgər hər hansı bir Azərbaycanlı mütəfəkkirin fikrinə Yavuz Akpınar bu qəzet və ya araşdırmalarında toxunubdursa o yazıları da qarşılıqlı müqayisəyə cəlb edəcəyik. Qeyd edək ki, Azərbaycanlı mütəfəkkirlər bu işə biganə yanaşmamış “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisi Azərbaycan ədəbiyyatında araşdırılmış, dissertasiya, monoqrafiya eləcə də məqalələr şəklində öz əksini tapmışdır. Orda tədqiqatın obyektini “Qardaş ədəbiyyatlar” məcmuəsi olduğundan, bizim fikirlərimizlə müəyyən mənada səsleşsə belə fikirlərimiz fərqli kontekstlər öz axınıni davam etdirirlər.

Vurğulanması lazım olan digər bir məsələ də zənnimcə jurnalın əks etdirdiyi məqalə və yazıların nəşrindən çox, bu yazıların Türk dünyasında eləcə də Azərbaycan ədəbi-mədəni mühütində oynadığı rol və bunun nəticələrini əks etdirməkdir.

Xülasə: Yavuz Akpınar, Qardaş Ədəbiyyatlar, Məcmuə, Araşdırmalar.

1. Giriş. Qardaş ədəbiyyatlar dərgisində Yavuz Akpınarın qələmə aldığı və ya nəşrə hazırladığı məqalələr haqqında danışmadan əvvəl istərdim ki, məlumatı olmayan oxucular üçün qısa şəkildə dərginin fəaliyyət istiqaməti və gördüyü işlərdən eləcə də, yaratdığı təsirin əhatə dairəsindən kiçikdə olsa söz açaq. Qardaş ədəbiyyatlar dərgisi Yavuz Akpınar və İbrahim Bozelin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərərək uzun bir müddət 1982-1999-cu illərdə 45 nömrəsi çapdan çıxmışdır. (Əsgərova, 2005:5) Dərgi bütün Türk xalqlarını öz ətrafında birləşdirərək, xalqların bir-birlərinin ədəbiyyat və mədəniyyətlərini tanımalarına, öyrənmələrinə, əlaqələrin möhkəm tellərlə bağlanıb, inkişafına şərait yaradırdı. Aradakı əlaqələrin yaxınlığı dil baxımından bənzərliklərin daha çox olması səbəbi ilə Türkiyəli tədqiqatçıların Azərbaycan ədəbiyyatına marağını eləcə Azərbaycanlı ədiblərin bu ədəbi məcmuəyə marağını artırıb, məqalələrlə çıxışına zəmin yaratdı. Azərbaycan ədəbiyyatında “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisinə məqalə göndərən ziyalılar bu ədəbi məcmuə vasitəsi ilə vətənimizin səsini duyurmaqla yanaşı, qardaş dövlətlərin ədəbi-mədəni abutavasından xəbər tuturdular. “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisində toxunulan mövzuları bir neçə aspektdən ələ ala bilərik. Folklor məsələləri, Klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, Tanıtma mətnləri və bədii nümunələr, Cənubi Azərbaycan,

Türkiyə-Azərbaycan ədəbiyyatlarının inkişafına təsiri və bir sıra digər mövzuları əhatə edirdi. Qeyd etdiyimiz bu mövzular Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı olaraq ələ alınmış və qəzetdə yer verilmiş yazıların ümumi mövzu başlıqlarıdır.

2. Yavuz Akpınarın “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisində toxunduğu əsas mövzular. Məlum olduğu kimi “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisində toxunulan problemlər, qoyulan məsələlər dövrün aktual ədəbi mənzərəsini əks etdirən problemlər idi ki, Yavuz Akpınar bu problemlərdən yan keçməmiş dərgidə qoyduğu mövqeyi ilə bu məsələləri su üzünə çıxarmışdır. Toxunduğu mövzuların əksəriyyətində türk xalqlarının ümumi narahatlığına səbəb olan məsələlər yatır. Dil, ümumtürk mövqeyi, ədəbi əlaqələrin inkişafı, ədəbiyyatlar arası mədəni əlaqələrin fonunda bir çox problem işıqlığa çıxarılmışdır. Məqaləmiz Yavuz Akpınarın “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri olub digər türk xalqlarının ədəbi həyatı haqqında qələmə alınan yazılara toxunmayacağıq. Qənirə Əsgərova “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri haqqında qələmə aldığı monoqrafiyasında dərgidə Azərbaycan ədəbiyyatına aid aparılan tədqiqatları əsasən 3 fəsil ətrafında ümumilləşdirmiş, dərgidə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı olan yazıları əsasən; folklor məsələləri, klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan –Türkiyə ədəbi əlaqələrin inkişafında “Qardaş ədəbiyyatlar”ın rolu şəklində müəyyənləşdirmişdir.

Ümumilikdə, bu bölgünü məntiqli hesab etmək doğru olar. Lakin, bizim üçün əsasən Yavuz Akpınarın tədqiqatları əhəmiyyət daşıdığından bu bölgədə tədqiqatçının yerini və onun dərgidə yayınlanan məqalə və araşdırmalarına, bədii mətnlərin türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırmasına münasibət bizim diqqətimizi daha çox çəkir. Bu yarımbaşlığın adından da görüldüyü kimi Yavuz Akpınarın toxunduğu əsas mövzuları ələ alacağıq. Nə idi bu mövzular? Hansı mövzuları ələ alıb onlara münasibət bildirmişdi? Yavuz Akpınarın “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisində yayımlanan məqalələrinə nəzər salsaq heç şübhəsiz ki, bir misiyaya xidmət etdiyini görürük. İstər Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılaraq qələmə alınan yazılarında istərsə də, toxunulan problemlərin kökündə bütün türk xalqlarını narahat edən, əsas məsələlər dayanırdı. Tədqiq edilməmiş ədəbiyyatımızın problemlərini aydınlığa çıxararaq ümumtürk dünyasına təqdim etmək. Bu əsas mövzulardan birini də dil məsələsi təşkil edirdi. Şəhriyarın “Türkün dili”(№3), Famil Mehdimin “Manqurt”№8 şeirini (nəşrə hazırlayan: Yavuz Akpınar) (4)verməklə bir növ bu problemləri də aydınlığa çıxardı. Hər iki şeirlə tanış olan oxucunun düşüncəsində canlanan əsas mövzu soykökündən uzaqlaşdırılan, dildən kənarlaşdırılan türklərin üsyanını görmək olur. Yavuz Akpınarın vasitəsi ilə dərgidə nəşr olunan bir çox yazıya nəzər saldıqda bu faktı görmək mümkündür. Tədqiqatçının digər məqalə və çalışmaları dil, ana dilinin önəmi qırmızı xətt kimi keçir. Bütün türk xalqlarının müəyyən mənada taleyini öz əlinə alan bu mövzu tədqiqatçının hər zaman diqqətində olmuş və Millətin dilini qoruması və sahib çıxması onu düşündürən mövzulardan olub, bu problemi vurğulamaqla türk xalqlarını yaranan problemin ciddiliyini görməyə dəvət etmişdir.

Ümumtürk ədəbiyyatının qarşısında duran bu problemə diqqət çəkmək üçün hər xalqın şairlərinin bu mövzuda qələmə alınan şeirlərini təqdim etməklə, mövzunun əhəmiyyətinin mühümlüyünü diqqətə çatdırmaq istəmişdir. Bununla da kifayətlənməyərək dərginin son saylarından birində bu mövzuya toxunmaq istəmiş, “Türkiye Türkçesi Türk Dünyasının Ortak Dili Olabilir” №42. Təkcə dil məsələsi deyildi onu düşündürən problem, türk xalqlarının müqayisəli təqdiminin verilməsini tələb edirdi ki, bu yazı vasitəsiylə ədəbiyyatlar arasındakı ortaqların məsələlərin təqdiminə diqqət çəkməyə çalışırdı.

3. “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisində Yavuz Akpınarın Azərbaycan –Türkiyə ədəbi əlaqələrinin inkişafında oynadığı rol. Dərgi fəaliyyətə başladığı gündən etibarən davamlı bir sürətdə Yavuz Akpınarın dərgidə məqalələri nəşr olunurdu. Bu məqalələrin əsas hissəsini Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi mühütü təşkil edirdi. Müəllif türk dünyasını iş birliyinə çağırır (№20) “Türkün türkdən başqa dostu yoxdur”(s.3) şüarı ilə çıxış edir. Bütün türk dünyası ədəbiyyat və mədəniyyətində baş verən prosesləri, problemləri irəli çəkməklə çıxış yolu tapmağın mükünlüyünə inandığını bildirir. Vurğuladığı bu missiyanın böyük bir hissəsini öz üzərinə götürərək, Azərbaycan ədəbi mühitini, həyatını ədəbi prosesin inkişaf dinamikasını, göz önünə çəkərək, bu mövzularda toxunmuş, elim xadimlərini türk ədəbi mühitinə tanımaqla, Türk dünyası arasında körpü rolunu oynamışdır.

Abbas Zamanovla əvvəlcədən qurulan bağ bu dərgidə də davam etmiş, onun haqqında bir neçə dəfə məqalə yazaraq nəşrinə çalışmış, gördüyü işlərin önəmini qeyd etmişdir. Abbas Zamanov, Pənah Xəlilov, Həbib Sahir, Mirvari Dilbazi kimi ədiblərimizin həyatını ələ aldığı məqalələri ilə eləcə də Nigar

Rəfibəyli və Anarın həyatından bəhs edən “İki sevən ürəyin bir aşqı vardır ancaq” № 9 məqalələri ilə Türk oxucusu ilə yanaşı Azərbaycan oxucusunun da ürəyinə yol tapmış, Üzeyir Hacıbəyovun anım günü ilə bağlı dərğinin 17-ci özəl sayının çıxmasında heç şübhəsiz ki, tədqiqatçının xidmətləri böyükdür. Bu nömrədə qələmə alınmış yazılar tədqiqatçıya, həyat yoldaşı dəyərli araşdırmaçı Fatma Akpınarın imzası görünür ki, bu ədəbiyyatımıza verilən dəyərin qiymətini, bir ailənin təmsalında Azərbaycan ədəbiyyatına verilən qiymətin ən bariz göstəricisinə çevrilir. Bundan əlavə qeyd edək ki, Yavuz Akpınar qələmə aldığı məqalələrin səbəbkarları ilə çox zaman şəxsən görüşmüş, onların düşüncələrinə yaxından bələd olmuş, tanımış və sıx əlaqələr quraraq məktublaşmışdır.

“Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlişkiləri açısından Zəlimxan Yaqubun şeirləri” № 21, “Türkiyə-Azərbaycan-İran əlişkilərinin gələcəyi haqqında bəzi düşüncələr” №40, “Türkçülük və Azərbaycanlılık Kavramları Hakkında Bazı Düşüncələr”, №39 (Əsgərova.2005) qeyd edilən məqalənin hər birinin adından da gördündüyü kimi, ayrı-ayrılıqda bir problemin həllinə istiqamətlənib, çıxış yolunun axtarılıb tapılması dövlətlər arası əlaqələrin qurulmasında ədəbiyyatların rolu və vəzifələri ələ alınmışdır.

Qardaş ədəbiyyatlar dərgisi Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının türk dünyasına təqdim və təbliğ edilməsində böyük rol oynayır ki, bu vasitə ilə Azərbaycan ədəbiyyatları arasında körpü rolu oynayaraq onları bir məcmuə ətrafında birləşdirir.

4. Nəticə.Qardaş ədəbiyyatlar dərgisinin Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəni həyatının araşdırılıb öyrənilməsində, ədəbi əlaqələrin formalaşmasında mühüm rolu olduğunu məqaləmiz vasitəsi ilə oxuyucular üçün bir daha göstərməyə çalışdıq. Üzərində durmağa çalışdığımız əsas məsələ Yavuz Akpınarın Azərbaycan ədəbiyyatına xidmətlərindən biri olan “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisi və həmin dərgidə tədqiqatçının qələmi ilə özünə yaşamaq hüququ qazanan məqalələrdə əksini tapan, Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemlərinə diqqət çəkilib, ayrı-ayrılıqda həlli yolunda müəyyən addımlar atılmışdır ki, ədəbiyyatımızın inkişafı naminə görülən işlərin səərəsini göz önünə sərir.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Akpınar, Y. (1994), Azeri edebiyatı araşdırmaları,
2. Akpınar, Y. Bozyel, İ. (1982-1999). Kardeş edebiyatlar dergisi, 1-45 sayı: Erzurum
3. Əsgərova, Q. (2005), “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri, Bakı: Nurlan
4. <http://www.kardesebelyatlar.com/kutuphane/genel-kaynaklar>
5. Muradov, N. Özkaya, Y. (2018) Yavuz Akpınar armağanı, Ankara: Bengü

YAVUZ AKPINAR TƏDQIQATLARINDA MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN KOMEDİYALARININ TƏHLİLİ

Pərvanə KƏRİMOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti (doktorant)

XÜLASƏ

M.F.Axundzadə yaradıcılığı bədii irsi dəfələrlə araşdırmalara cəlb olunmuş hər dəfə fərqli yanaşmalar yeni baxış tərzilə özünə yeni can qazanmışdır. Azərbaycandan kənarında ilk dəfə M.F.Axundzadə irsini tədqiqata cəlb edən, ədəbiyyat xadimlərindən biri Yavuz Akpınardır. Tədqiqatçının araşdırmalarında M.F.Axundzadə irsi bütün yönələri ilə təhlil və tənqiddən yeni çərçivələri daxilində öz təsdiqini tapmışdır. Təsədüfə deyil ki, araşdırmanın adı da “Mirzə Fətəli Axundzadə bütün yönələri ilə” adlandırılır. Lakin bugünkü, bizim araşdırmamızın mövzusu Axundzadənin bütün həyat və yaradıcılığına Yavuz Akpınar qələmi ilə olan yanaşmalara münasibətdən daha çox, komediyalara, təmsilata olan münasibəti zəminində ələ alacağıq. Müəllif komediyaların təhlil və tənqidinə 3 bölümdə yer ayırsa belə, tədqiqatın III fəsil tamamilə komediyalara həsr olunub digər iki fəsildə isə, komediyaların araşdırılmasına yer ayrılmışdır. Ümumilikdə, doktorluq işi IV fəsildə ibarət olduğunu vurğulamaq lazımdır. Qeyd etdiyimiz 3 fəsildə komediyaları tiplərə, məhəlli həyata, teatr, dil və bir çox xarakterik xüsusiyyətləri ələ alaraq incələmişdir. Bu günə qədər qoyulan məsələlərin mahiyyəti və genişliyini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, heç bir tədqiqatçının yaradıcılığında M.F.Axundzadənin yaradıcılığı bu qədər əhatəli bir şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir.

Tədqiqatçının komediyaların təhlili və tənqidi ilə bağlı ələ aldığı mövzuların əhatə dairəsi bir məqalənin həcmindən daha çoxunu əhatə etdiyindən qələmə aldığımız məqalədə, daha çox geniş həcmli və müzakirəsinin labüdlüyü baxımından əhəmiyyət daşıyan problemlər ələ alınacaq.

Komediyaların yaranma səbəbləri, müsbət və mənfi tiplər, fərdi eləcə də qarşılıqlı münasibətlər, batil inancların obrazların qismində dəyərləndirilməsi kimi bir çox məsələlər Yavuz Akpınar qələmindən təsnif olunmuşdur ki, araşdırma zamanı bu məsələlərə toxunacağıq. Sözsüz ki, Azərbaycan ədəbiyyatında Axundov yaradıcılığı, komediyaları fərqli zəminlərdə ələ alınmış burda qeyd edilən bir çox problemlər azərbaycanlı mütəfəkkirlər tərəfindən işıqlandırılmışdır. Bununla belə Yavuz Akpınarın yanaşmaları öz orijinallığı, obrazlara münasibətin təkrarsızlığı ilə şübhəsiz ki, tədqiqatçıların diqqətini çəkəcəyini düşünürəm. Eyni zamanda bu dissesasiya işinin müəllifin şəxsi kitabxanasından istifadə edilərək qələmə alındığını nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, bu mövzu Azərbaycan ədəbiyyatında eləcə də Türkiyədə qələmə alınmış ilk tədqiqat hesab edilə bilər.

Açar sözlər: Yavuz Akpınar, M.F.Axundzadə, Komediya, Tədqiqat.

MALI DEVALÜASYONUN TEORİK TEMELLƏRİ VE SONUÇLARI ÜZERİNDE BİR DEĞERLENDİRME¹ AN EVALUATION BASIS OF THE THEORETICAL AND RESULTS OF FISCAL DEVALUATION²

Haşim AKÇA

Corresponding Author, Assoc. Prof. Cukurova University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Public Finance Department

Oğuzhan BOZATLI

Cukurova University, Institute of Social Sciences, Public Finance Department

ÖZET

Geleneksel tanımlamaya göre parasal devalüasyon sabit kur rejimini uygulayan ülkelerde ani bir hükümet kararı ile döviz kurlarının yükseltilmesi veya başka bir ifade ile ulusal paranın dış değerinin düşürülmesi işlemidir. Ancak Avrupa Birliği ülkelerinin parasal birliğe geçmeleriyle birlikte bağımsız para politikası araçlarını kaybetmeleri bu iktisat politikasını kullanmalarına engel olmaktadır. Bu noktada Avrupa Birliği ülkelerinde hali hazırda maliye politikaları açısından bağımsız politika uygulama hakları ellerinden bulunduğundan alternatif arayışlar başlamıştır. Bu arayışların ürünü olan Mali Devalüasyon, parasal devalüasyonla ulaşılmak istenen hedeflere ulaşma adına ortaya atılmış politika aracıdır. En genel anlamıyla Mali Devalüasyon, işveren sosyal güvenlik primlerindeki bir azalışın Katma Değer Vergisinde aynı oranda bir artışla beraber ihracat avantajının kazanılması yani bir diğer ifadeyle maliyet avantajının sağlanmasıdır. Böylelikle parasal devalüasyonla benzer bir şekilde, dış dengenin sağlanması ve ulusal firmalara zaman kazandırılması gibi hedeflere varılmak istenmektedir. Genel hatları ile bu şekilde özetlenebilecek Mali Devalüasyon fikri güncel bir konu olmasına rağmen teorik ve tarihsel temelleri aslında Keynes'e kadar uzanmaktadır. Ancak belirtilmelidir ki Keynes bu fikri kavram olarak kullanmamış yalnızca benzer tanımlarda bulunmuştur. Yine benzer şekilde yakın dönemde Calmfors, adını koymamakla beraber tıpkı Keynes gibi benzer açıklayıcı ifadelerde bulunmuştur. En nihayetinde bu politika aracını ilk olarak 1987 yılında Danimarka uygulamıştır. Takip eden süreçte ise Almanya, Macaristan ve Fransa gibi Avrupa Birliği ülkelerinin Mali Devalüasyona başvurdukları gözlemlenmektedir. 2000'li yılların başında ise Mali Devalüasyon akademik olarak tartışılmaya başlanmıştır. Bu akademik tartışmalar ise politikanın bütçe ve ekonomi üzerindeki etkileri üzerinde odaklanmaktadır. Bazı uygulamalı çalışmalar bütçe üzerinde tarafsız bir şekilde ekonomik büyüme ve cari dengeye olumlu katkılar sağladığı sonucuna varmaktadır. Bazı çalışmalar ise bu olumlu etkilerin kısa vadeli olduğunu uzun vadede uygulanabilecek bir politika aracı olmadığını altını çizmektedirler. Bu iki araştırma grubunun dışında kalanlar ise Mali Devalüasyonun uygulamada yaratacağı olumsuzluklara değinmektedirler. En nihayetinde bu çalışmanın amacı ise Mali Devalüasyonun teorik ve tarihsel temellerini ortaya koymak ve uygulamadaki bazı sonuçların analizini sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Mali Devalüasyon, Maliye Politikası, Avrupa Birliği

ABSTRACT

According to the traditional definition, the monetary devaluation is the process of raising the exchange rate or in other words decreasing the external value of the national currency by a sudden government decision in the countries implementing the fixed exchange rate regime. However, with the transition from the European Union countries to the monetary union, the loss of independent monetary policy instruments prevents them from using this economic policy. At this point, alternative searches have started since the European Union countries already have the right to implement independent policy in terms of fiscal policies. The fiscal devaluation, the product of these searches, is the policy tool set forth in order to achieve the desired targets by monetary devaluation. In general mean, fiscal devaluation is the acquisition of export advantage with the same increase in value added tax of a decrease in employer

¹ Bu çalışma Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje No: SYL-2018-11196

² This work was supported by Research Fund of the Cukurova University. Project Number: SYL-2018-11196

social security premiums, i.e. the provision of cost advantage. Thus, in a similar way with monetary devaluation, it is desired to achieve the external balance and achieve time to national firms. Although the is a current issue fiscal devaluation, which can be summarized in general terms, its theoretical and historical foundations actually extend to Keynes. However, it should be noted that Keynes did not use this idea as a concept only in similar definitions. Similarly, Calmfors recently made similar explanatory statements as Keynes. Ultimately, Denmark implemented this policy tool in 1987. In the following process, it is observed that European Union countries such as Germany, Hungary and France have applied to the Fiscal Devaluation. In the early 2000s, the Fiscal Devaluation was started to be discussed academically. These academic discussions focus on the effects of politics on the budget and the economy. Some practical studies conclude that they have contributed positively to the economic growth and the balance of payment. Some studies point out that these positive effects are short-term and are not a policy instrument that can be applied in the long term. Those outside the two research groups refer to the negative effects of the fiscal devaluation. Ultimately, the aim of this study is to present the theoretical and historical foundations of the fiscal devaluation and to provide an analysis of some results in practice.

Keywords: Fiscal Devaluation, Fiscal Policy, European Union,

KAMU ÖZEL İŞBİRLİĞİNİN SINIRLAMALARI: GEÇMİŞ DENEYİMLERDEN ELDE EDİLENLER¹

LIMITATIONS OF PUBLIC PRIVATE PARTNERSHIP: OBTAINED FROM PAST EXPERIENCES²

Volkan YURDADOĞ

Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İ.İ.B.F. Maliye Bölümü

ÖZET

Tarihsel süreç içerisinde küreselleşme, liberal ekonomik politikalar ve devletin ekonomideki değişen rolüyle kamu hizmetinin yerine getirme usullerinde de değişimler gözlenmiştir. Kamu hizmetlerinin ve altyapı ihtiyaçlarının karşılanmasında alternatif yapım ve finansman yöntemleri geliştirilmiştir. Bu çerçevede Yap İşlet Devret (YİD), İşletme Hakkı Devri (İHD), Yap İşlet (Yİ) ve Yap Kirala Devret (YKD) gibi bir çok Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) modeli özellikle 1990'dan sonra dünya genelinde ve Türkiye'de ulaştırma, enerji, telekomünikasyon, yol, su-kanalizasyon ve sağlık gibi alanlarda uygulanmaya başlanmıştır.

Temel gerekçelerinde finansman sıkıntısı problemi başta olmak üzere bir çok kamu ihtiyacının giderilmesindeki sorunlarda çözüm aracı olarak görülen, yapılan düzenleme ve sözleşmelerle finansmanın ve yapımının özel sektör tarafından gerçekleştirilmesiyle kamu ile özel sektörün bir nevi ortaklığı biçiminde ifade bulan KÖİ uygulamalarının sorunların çözümüne bir katkı mı sağlayacağı yoksa ekonomide bir yük mü oluşturacağı tartışılmaya başlanmıştır. KÖİ hakkında literatür incelemesiyle kavramsal, teorik ve uygulamalı yönü ortaya konularak, geçmişten günümüze uygulanan Dünya ve Türkiye örnekleri ele alınıp incelenecek ve değerlendirmesi yapılacaktır. Geçmiş deneyimlerden elde edilenler doğrultusunda finansmanı, risklerin kamu ve özel sektör tarafından üstlenimi ve paylaşımı, yatırım süresi, etkinliği, sunumu, sağlanan garantiler gibi bir çok alanda olumlu, olumsuz yönleri ve uygulamadaki başarı durumları KÖİ'nin sınırlamalarını ortaya koyarak değerlendirme imkanı sunacaktır. Bu bağlamda ortaya çıkacak sonuçlar ileride uygulanacak olan KÖİ projelerine ışık tutacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Hizmeti Sunumu, Kamu Özel İşbirliği, ,Kamu Özel İşbirliği Uygulamaları

ABSTRACT

Throughout the historical process, along with globalization, liberal economic policies and the changing role of the state in the economy, changes have also been observed in public service fulfillment procedures. Alternative construction and financing methods have been developed to meet the needs of public services and infrastructure. In this context, many Public Private Partnership (PPP-KÖİ) models such as Built Operate Transfer (BOT-YİD), Transfer of Operating Rights (TOR-IHD), Built Operate (BO-YI) and Built Lease Transfer (BLT-YKD) have been implemented especially in the World and in Turkey after 1990 in areas such as transportation, energy, telecommunications, roads, water-sewerage and health.

In the economy, whether the PPP implementations, which are seen as a solution tool for the problems in the fulfillment of many public needs especially in the shortage of financing problems in its basic reasons, which are expressed as a kind of partnership between the public and the private sector with the realization of the financing and construction through the arrangements and contracts, will contribute to the solution of the problems or create a burden on the economy started to be discussed. About the PPP, literature review, conceptual, theoretical and practical aspects are revealed, the World and Turkey samples applied from the past to the present will be examined and evaluated. In line with those obtained with past experiences, it will provide the opportunity to evaluate the positive, negative aspects and success situations in implementation in many areas such as financing, undertaking and sharing of risks

¹Bu çalışma Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje No: SYL-2019-11986

² This work was supported by Research Fund of the Cukurova University. Project Number: SYL-2019-11986

AL FARABI 5. BEYNƏLXALQ SOSIAL ELMLƏR KONFRANSI

by public and private sector, investment period, efficiency, delivery and guarantees provided by revealing the limitations of PPP. In this context, the results will shed light on future PPP projects.

Keywords: Public Services Delivery, Public Private Partnership, Practices of Public Private Partnership

ARALIQ DƏNİZİNİN ŞƏRQİNDƏ TÜRKİYƏNİN STRATEJİ MARAQLARI STRATEGIC INTERESTS OF TURKEY IN THE EAST OF MEDITERRANEAN

Pərvin SADIQOVA

Bakı Slavyan Universiteti, "Diplomatiya və xarici siyasət" kafedrası, müəllim

XÜLASƏ

Aralıq dənizinin şərqində güc tarazlığının qorunması məsələsinin Türkiyə üçün strateji əhəmiyyəti günü-gündən artır. Nyu-Yorkda əkiz qüllələrə edilən terror saldırısından sonra NATO-nun çətri altında böyük dövlətlərin terrorla mübarizə zəminində Yaxın Şərq regionun açar dövlətlərinə müdaxiləsi, arxasınca baş verən "Ərəb baharı", əsasən də Suriyaya müdaxilə regionda yeni bir təhlükəsizlik problemini ortaya çıxarmışdır. Rusiyanın Aralıq dənizində mövqelərini gücləndirməsi, ortaya çıxan radikal terror qrupları ilə mübarizədə dövlətlər arasındakı fikir ayrılığı və əsasən də Aralıq dənizinin şərqində kəşv olunmuş enerji ehtiyatları bu gərginliyin getdikcə daha da artacağından xəbər verir.

Türkiyə Aralıq dənizinin strateji önəmini anlayaraq, son dövrlərdə ciddi addımlar atmış, öz gəmilərini enerji axtarmaq məqsədi ilə bölgəyə göndərmişdir. Bu isə Avropa Birliyi ölkələrinin böyük əksəriyyətinin narazılığına səbəb olmuşdur. Türkiyənin Aralıq dənizində çoxtərəfli və balanslı siyasətinə baxmayaraq, bölgədəki siyasi vəziyyət Türkiyənin əleyhinədir. PKK terror qruplaşmasının müxtəlif uzantılarının Amerika tərəfindən dəstəklənməsi, NATO ölkəsi olmasına baxmayaraq Türkiyəni Rusiya ilə əməkdaşlığa sövq edir. Rusiya isə öz növbəsində regionun digər önəmli dövlətləri olan Cənubi Kiprə və Yunanıstana dəstək verir. Digər tərəfdən İsrailin təhlükəsizliyi məsələsinin ABŞ-ın dəyişməz gündəmi olduğunu nəzərə alsaq, Türkiyənin Aralıq dənizində strateji maraqlarını həyata keçirmək üçün çox ehtiyatlı addımlaması gərəkdiyini deyə bilərik. Bu proseslər zəminində Türkiyə ehtiyac yaranarsa "Zeytun budağı" və "Fırat qalxanı" əməliyyatları kimi yerində həyata keçirilmiş əməliyyatlara hazır olmalıdır.

Açar sözlər: Türkiyə, Aralıq Dənizi, Strateji Maraqlar

**A RESEARCH STUDY ON THE RELATIONSHIP BETWEEN AZERBAIJAN AND
AFGHANISTAN
AZERBAIJAN-AFGANİSTAN İLİŞKİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

Firoz FAOZİ

*Kocaeli University PhD student, Kocaeli / Turkey
Lecturer, Kabul University, Afghanistan*

ABSTRACT

During the Soviet era many Azerbaijani troops were stationed in Afghanistan and many Afghan students studying in the fields of military as well as administration were sent to Azerbaijan for training in those days.

Azerbaijani troops have been deployed by ISAF (*International Security Assistance Force*) in Afghanistan since 2002 to provide security services.

The Azerbaijani military personnel who were sent to provide security in Afghanistan have been working hand in hand with the Turkish troops in Kabul.

Azerbaijan state continues to provide political, economic and humanitarian aid in Afghanistan.

This study will focus in detail on the supports provided by Azerbaijan to Afghanistan. Also, we will elaborate on the reasons why the Azerbaijan Embassy in Kabul has not been opened so far despite the requests from the state of Afghanistan.

Keywords: Azerbaijan, Afghanistan, Military, Support, Training

ÖZET

Sovyetler Birliğinde birçok Azerbaycanlı asker Afganistan'a görev yapmış, o dönemlerde Afganistan'dan hem askeri hemde mülki alanda birçok öğrenci Azerbaycan'a eğitim için gönderilmiştir. 2002 yılından bu yana Azerbaycan askeri *Çok Uluslu Barış Gücü* (ISAF) bünyesinde Afganistan'da güvenlik için görev yapmaktadır. Afganistan'ın güvenliğini sağlamak amacı ile giden Azeri askerleri Kabil'de Türk Birliği ile beraber çalışıyor. Azerbaycan devleti Afganistan'da siyasi, ekonomi ve insani yardımlarını sürdürmektedir. Biz bu araştırmanızda Azerbaycan'ın Afganistan'a desteklerinin detaylı bir şekilde ele alacağız, ayrıca Afgan devletinin isteği üzere Azerbaycan'ın büyükelçiliği Kabil'de şuna kadar açılmamasının sebepleri üzerine de duracağız.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Afganistan, Asker, Destek, Eğitim

XX YÜZYILIN 30. YILLARINA KADARKI AZERBAIJAN İPEKCİLİĞİNİN GELİŞİMİ THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI SERICULTURE UP TO THE 30S OF THE XX CENTURY

Semaye MEMMEDOVA

Azərbaycan Milli İlimlər Akademiyası'nın Arxeoloji və Etnografiya Enstitüsünün doktora öğrencisi

ÖZET

Bu makalede yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan bayanlarının ipekcilikde rolünden bahsedilmiştir. Azerbaycan'ın eski tarım alanı olan ipekcilik hakkında bir çok makale yazılsa da, bayanların bu alandaki hizmetlerinden bahsedilmemiştir. Odur ki, makale bayanlarımızın ipekcilikdeki, bedelsiz hizmetlerine ithaf edilmiştir. Bu makalede ipekcilik alanının Azerbaycan'da kurulması, çeşitli dönemlerde bu alanın gelişmesi, ipekböceklerinin yetiştirilmesi ve bayanların bu alandaki çabaları ayrı - ayrı arşiv belgelerine, çeşitli kaynaklara atıf yapılarak incelenmiştir ki, bu da konunun önemini artırıyor. Elde edilen malzemelerden de anlaşılıyor ki, ipekcilik Azerbaycan'ın eski alanlarından sayılıyor. Bu alanda elde edilmiş deneyler ipekciliğin gelişmesine neden olmuştur. Uzun yıllar Çarlık Rusyası ve Sovyet Rusyası tarafından sömürülen topraklarımız hammadde kaynağına dönüşmüştür. İpek sanayisini Azerbaycan ipekböcekçiliği hesabına sağlıyordu. Bu nedenle burada ipekböcekçiliği geliştireyordu. Özellikle Nuha, Şuşa, Yelizavetpol sancaklarının iklimi bu çiftlik alanının gelişimi için elverişliydi. O yüzdendir ki, Nuha, Şamahı ipekcilik merkezleri sayılır. Hatta Birinci Dünya Savaşı sırasında da Azerbaycan bölgede ipek elde edilmesi üzere en önemli bölge idi. İpeğin elde edilmesi sürecinde ilkinden sonadək bayanlar aktif katkıda bulunuyorlardı. Hatta denilebilir ki, sadece dut yapraklarının derlenmesinde erkeklerin emeği ön plana çıkıyordu. Bayanlarımız ipekböceklerinin düzgün beslenmesinde, onların büyümesi için sağlıklı ortamın sağlanmasında, diriltme sürecinde istisnai hizmetler gösteriyordu. Yerel ipekböcekleri olan Karabağ, Erivan, Guba, Şirvan, Tatar çeşitleriyle beraber, dış ipekböceklerinden İtalya, Japonya, Bağdat, Horasan, İstanbul türleri de yetiştirilirdi ki, bu onların daha dayanıklı olması ile bağlantılıydı. İpekçi bayanlarımızın bu işlemler sırasında ipekböceklerini bednezerden korumak için bir takım dini ve mövhumi ayinler icra ediyor, onları severek türküler okuyorlardı. İnaniyorlardı ki, yerine getirilen ayinler ipekböceklerinin kitle halinde imhasını önler. Makalede bu tip inançlar da incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Hanımları, İpekcilik, İpekböceği.

ABSTRACT

In this article, throughout the first quarter of 20th century, role of Azerbaijani women in sericulture was discussed. Although a number of articles were written about sericulture which is one of the oldest farming areas, cares of women in this field was not mentioned. Therefore, article was devoted to indispensable services of our women. In this demonstrated paper, creation of sericulture in Azerbaijan, development of this field during various time periods, cultivation of silkworms as well as labor of women in this area were explored based on different archive documents, various literatures which also increase significance of the theme. It became obvious from the gained materials that sericulture considered one of the ancient farming areas of Azerbaijan. Practices that gained in this area are resulted with the development of sericulture. For a long time, lands that were exploited by Tsarist Russia and Soviet Russia, were turned over the sources of raw materials. They provided silk industry at the expense of Azerbaijan silkworm breeding. That's why, here silkworm breeding was developed. Specially climate of Nukha, Shusha and Yelizavetpol regions was suitable for growth of this field. That's why, Nukha, Samakhi are considered sericulture centers. Even during the first world war, Azerbaijan was the most significant country for the gaining silk in the region. In the quisation process of silk, women participated actively from beginning till the end. Even it can be said that only in the gathering of mulberry leafs, role of men came to the fore. Our women demonstrated exceptional services in the proper nutrition of silkworms, provision of healthy atmosphere for their growth and resuscitation process. Towards domestic Karabagh, Iravan, Khuba, Shirvan, Tatar silkworm species, foreign Italian, Japanese, Baghdad, Xorasan, Istanbul silkworms were also cultivated which was connected with their being more resistant. During these processes, silkworm breeder women realized a number of religious rituals in order to

protect silkworms from evil eyes and sang a song for them. They believed that realized rituals prevent mass destruction of silkworms. In the article these kinds of beliefs are investigated as well.

Key words: Azerbaijani Womens, Sericulture, Silkworm

Giriş

Azərbaycan'ın iklimi imkan veriyor ki, burada çeşitli tarım alanları ile ilgilenerek, ekonomik gelişme elde mümkün olsun. Tarımın çeşitli alanları ekonomik, siyasi, tarihsel, etnografik ve birçok diğer yönlerden araştırılarak, incelenmiştir. Fakat bu tarım alanlarında bayanların etkinliği dikkatten kenar kalmıştır. Ekonominin birçok alanlarında olduğu gibi, bayan emeği ağırlığı teşkil eden ipekcilikte da onların çabaları, faaliyetleri de incelenmemiştir. Odur ki, bu makale ipekcilikte bayanların faaliyetinin etnografik açıdan araştırılmasına adanmıştır.

Yüzyıllar önce yapılmış en büyük ticaret yolunun adının "İpek yolu" olması hiç de tesadüf değildir. Öyle ki, kervan yolundan daha çok ipek taşıdığı için böyle adlandırılıyordu. Bu önce ipeğin eskiliğinden, onun değerinden, ona olan telabattan haber veriyor. Vatani Çin olan ipek daha sonralar Orta ve Ön Asya'ya, oradan Avrupa'ya ve Güney Kafkasya'ya getirilmiştir.

Azərbaycan'ın ekonomik - coğrafi koşulları ipekcilikle ilgilenmek için çok elverişlidir. Azərbaycan'da ipekcilik V – VI yüzyıllardan başlanmış ve daha sonra ahalinin önemli uğraşım alanına dönüşmüştür. Azərbaycan'ın ipekcilik yönünde uzmanlaşmış bölgesi olan Şeki kendi ipeğine göre Güney Kafkasya'nın en iyi ipeği olarak görülüyordu. Hatta kalitece Avrupa ipeğine eşit tutulurdu. (Надеждин, 1869: 304)

Azərbaycan'ın birçok bölgelerinde nüfusun ta eskilerden ipekcilikle direktan ilgilenmeleriyle bağlı birçok etnografik kaynaklar vardır ki, bu bilgiler de bize ipekciliğin Azərbaycan'da eski tarım alanlarından biri olduğunu gösteriyor. özellikle orta yüzyıllarda bu alan Azərbaycan'da daha hızla gelişir. Bu konuda Şirin Bünyadova E. Gasimova istinaden yazdığı bildiriye söylüyor: "XII - XIII yüzyıllarda Beylegan, Tebriz, Gence, Şabran ve başka şehirlerde ipek üretimi ve ipek kumaş dokunması genişlemeğe başlar. Bu zaman Şabran dairesi Berdeden sonra ipek üretimine göre ikinci yere yükselmiştir. XII yüzyılın sonu XIII yüzyılın başlarında ham ipek üretimine önem verme Arran'dan Şirvan'a geçiyor." (Bünyadova, 2010: 27)

Tesadüfi deyil ki, Ortaçağ Alman savaçısı John Şiltberger'in kayıtlarında Azərbaycan'ın Şeki, Şirvan, Karabağ bölgelerinde üretilen ipek kumaşlar hakkında bilgiler kaydedilmiştir. (Muharremova, 2010: 42) Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Eriyan guberniyasının Nahçıvan ve Üçmüedzin kazasında, Yelizavetpol guberniyasının Ereş, Cavanşir, Gence, Zengezur, Kazak, Karyagin, Nuha, Şuşa kazaları, Bakü guberniyasının Göyçay kazası ve Zagatala dairesi ipekcilik üzere uzmanlaşmıştır. (Сельскохозяйственный обзор., 1912: 109). Nuha kazasında dut ağaçlarının fazla olması da burada ipek kürdü beslenmesine koşullar yaratıyordu. Ahali elde etmiş olduğu ipekböceğini kurutmak için Ağdaş ve Göyçaya gönderiyordu. İpeğin elde edilme süreçleri ise Nuha kazasında yapıldı ki, 1917 - yılı kayıtlarına göre burada 100'den fazla ipek işleme fabrikası faaliyet göstermiştir. Bu fabrikalarda 7 binden fazla işçi çalışıyordu. (AZ.Res. M.A.İd., 59) Topraklarımızın Rusya'ya birleştirilmesinden sonra Azərbaycan Rusya'nın ucuz hammadde kaynağına dönüşmüştür. Yirminci yüzyılın ilk yıllarında Azərbaycan'da ipekcilik meşguliyeti toplu hal almıştır. Çünkü Rusya ipek sanayesinin hammaddeye olan talebi Kafkasya'da, aynı zamanda Azərbaycan'da ipekciliğin gelişmesini teşvik ediyordu. Tabii ki, Rusya bu amaçla Azərbaycan'da bir takım işler görüyordu. 1829'da Nuha şehrinde ipek fabrikasının, 1887'de Tiflis'te ipekcilik santralının temeli atıldı. 1921'de Nuha'da ve 1923'de Zagatalada, Ağdaş'ta, Nahçıvan, Karyagin, Vartaşen, Hadrud ilçelerinde de tohumçuluk istasyonları oluşturuldu. Bu gibi başka işler görüldü. (Mustafazade, 1958: 8) Hatta halkı ipekcilik üzere eğitmek için başka devletlerden uzmanlar da davet edilirdi. İpek halı dokumacılığı üzere uzman İtalyan Mariya İvanovna 50 öğrenciyi bu alanda bilgilendirmiştir. (AZ.Res. M.A.İd., 29) Alman önlemler ve Azərbaycan halkının binyıllar önceden ipekcilikte elde ettiği bilgiler kendi sonucunu kısa sürede gösterdi. Şamahı, Nuha ve Şuşa kazalarında yetiştirilen ipekböceği hesabına Rusya ipek sanayisini temin ederdi. Her yıl 25 - 30 ton pud ipek Güney Kafkasya'dan Moskova'ya taşınyordu ki, bunun 15 ton pudu Nuha kazasının payına düşüyordu. (Надеждин, 1869: 298) Birinci Dünya Savaşı öncesinde de Azərbaycan ipeği Çarlık Rusyası'nın esas hammadde kaynağı idi. Bunu bu dönemin gazeteleri de onaylar. Dünya ipek üretiminde

Kafkas yüzde 1,2'yle Fransa ve diğər ölkələrlə eyni miktarda ipek üretilirdi. 1909'dan 1913'e kadar yıllık ortalama 310.000 pud yaş ipekböceği elde ediliyordu. Azərbaycan ipekciliklə uğraşan başlıca ölkə idi. (Yelizavetpol guberniyası) Birinci Dünya Savaşına qədər hər il Azərbaycan'da 150.000 kutu grena canlandırılırdı. İpekböceği yığımında da Azərbaycan birinci yerdə idi. Hatta savaşın ilk yılında Azərbaycan'da 170.000 pud yaş ipekböceği elde edilmişdir. Eyni yılda Gürcistan'dan 70.000 pud, Ermənistan'dan isə toplam 10.000 pud ipekböceği elde edilmişdir. (Заря, 1923: 3)

Hatta Sovyetlər kurulduktan sonra da bu yöndə işlər görülürdü. 1921 29 nisan'da Çalışma ve Savunma Konseyi "RSFSR'de ipekciliğin restorasyon ve geliştirilmesi hakkında" karar kabul etmişdir. Kararda tüm ölkə ipekciliğin gelecek gelişme planı verilmiş ve pek halı dokumacılığı sanayesini ölkədə üretilen hammaddeyle (ipekböceğiyle) tamamen donatmaq və ayrıca ipek ihracını artırmak için pratik öneriler iləri sürülmüşdür. (Bedelov, 1977: 8)

Öte yandan, 1925'de Gence şəhərində bilimsel - araşdırma ipekcilik istasyonunun kurulması ipekcilik tarixində kültürel devrim olaraq dəğərlandırilir.

Kısa zamanda bu gibi önlemler sonuç verdi. 1929'dan bu yana kendi ihtiyacını tamamen karşılayarak, dışarıdan grena getirmek kaygısından kurtuldu. (6,10)

Etnografik kaynaklardan elde edinen bilgilere göre yerel halk özellikle de, Azərbaycan'ın ipekcilikle ilgili bölgeleri ipekböceklerinin oluşumunu ve ahalinin ipekciliklə uğraşmaya başlamasını kutsal İov'un adıyla ilgili efsanəyle ilişkilendiriyorlardı. Nenelerimiz böyle bir rivayet söylüyorlar ki, İov'un vücuduna yaralar düşüyor ve bu yaralardan kurtlar çıkıyor. İov bu dayanılmaz ağrıdan bir kere de olsun Allah'a şikayet etmiyor. Tam aksine Allah'a daha çok dualar ediyor. Tanrı onu bu sadikliğine göre ödüllendirir. Böcekleri dut yapraklarının üzerine koymasını bildirir. Kurtlar dut yapraklarının kokusunu hissediyor ve onun bedeninden inerek dut yapraklarını yiyorlar. Böylece Azərbaycan'da ipekciliğin esası konur. Bu rivayet neredeyse Azərbaycanın ipekcilikle ilgili tüm bölgelerinde yayılmıştır.

İpek halı dokumacılığının ahalisi arasında hızla yayılmasının nedenleri ise diğər alanlara oranla daha verimli olması, dut ağaçlarını istenilen ortamda yetiştirmek, ipekböceği ürününün kısa sürede elde edilmesi ile bağlı idi. İpek halı dokumacılığında ahalinin bir bölümü yaprağa olan telebatla ilgili olarak, dut bağlarının salınmasıyla meşgul idiyse, diğər bir bölümü ipekböceğinin beslenmesi ile uğraşıyordu. Yirminci yüzyılın başlarından itibaren ipekcilikde yem kaynağı olan - yaprağa olan talebin artması sonucunda geniş dut bağları çiftliği oluşmuştur. İpek böceği tohumu ise ipek böceği ile ilgili insanlar tarafından ayıklanır veya dışarıdan satın alınır. Bu dönemlerde Azərbaycan'da İtalya, Japonya, İstanbul, Horasan, Bağdat türleri yetiştirildi. Bağdat turu ipek böceği tohumu Azərbaycan koşullarına daha uygun olmuş iyi ürün verdiği halde, Şeki kazasında yetiştirilen esas ipek kürdü cinsi Japon cinsiydi ki, yerel halk bunu "çabon" adlandırıyor. (Сборник материалов., 1891: 75) Bu cinsin geniş yayılma sebebiyse çeşitli hastalıklara dayanıklı olmasıydı. Japon ipek böceğinin Azərbaycana getirilmesi XIX yüzyılın 60. yıllarından sonra başladı. İşte o dönemde Avrupa ipek böcekleri "gattina" hastalığından telef olmuş, elde edilen urunun seviyesi aşağı inmişti.

Azərbaycan'da tabii ki, sadece yabancı çeşitleri yetiştirilmiyordu. Azərbaycan'ın Rusya'ya birleştirilmesine qədər olan dönemlerde (XIX yüzyılın 30. yıllarına qədər) sadece yerel çeşitleri veya eski Kafkas cinsli ipek böceği beslenilirdi. Yerli ahalisi ona "Müslüman ipekböceği", veya "Türk ipekböceği" diyorlardı. (Çırakzade, 1988: 56) N. Seyidov'un Şavrova istinaden yazdığı bilgisine göre yerel Guba, Erivan, Tatar, Şirvan ipekböceği çeşitleri vardır ki, bu çeşitler Kafkas grubuna aittir. (Seyidov, 2012: 26) Yerel ipek böceği tohumları geleneksel yöntemle elde edilir ve kaliteli ipek alınır. Daha eski etnografik kaynaklardan da anlaşılıyor ki, sadece dış ipekböcekleri yetiştirilmirdi. Şuşa kazasında yerel "Karabağ" çeşitleri saklanılır ve çok kaliteli ürün elde ediliyordu. (Сборник материалов., 1891: 90) Yerel ipek böceği tohumlarının elde edilmesi için kelebekler çiftleştirilir daha sonra kelebekler kumaş üzerine yumurta koyuyorlar. Bu işlemden sonra kelebekleri atıyor, tohumlu kumaş su ile yıkanır, tohumlar kumaştan ayrılıyor. Tohumlar kurularak keselerde veya kil kaplarda serin yerde tutuluyordu. Tohumun dirildirmesine bir kural olarak dut ağacı yapraklayan zaman başlıyorlardı. Azərbaycan'ın farklı bölgelerinde bu süreç farklı zamanlarda oluyordu. Tohumun oyadılmasında hava koşullarının da çok önemi vardı. Eğer hava güneşli olsaydı, tohumları güneşin sıcak ışınları altında oyadardılar. Tohumların oyadılması için eski ve yaygın geleneksel yöntem da

kullanılıyordu. Bu çalışmayla özellikle bayanlar uğraşıyordu. Yaz aylarında kesede olan tohumları bayanlar elbiselerinin içinde ve yahut tohumları kumaşlara sararak yorganın altında saklamakla oyadırdılar. Bayanlar gün içinde birkaç kez tohumlara bakıyor ve hafifce karıştırıyorlardı. Böyle kurallarla tohum uyandırmak uygun olarak görülüyordu. Bu yöntemler yüzyıllardır Azerbaycan'da kullanılıyordu.

Deneyimli ipekçi hanımlar böceklerin çıkmasını yumurtaların renkdeğişmelerinden anlıyorlardı. Uyanmış ipekböceğini besleme işlemi ikinci esas konudur. İpekböceğinin ve ipeğin say ve kalitesi de ipekböceğinin beslenmesi, tutulması ve onun diriltilmesine bağlıdır. İpekçi hanımların inançlarına göre besleme işleminde ipekböceklerini kimse görmemelidir. Onlara sadece kendileri bakmalı, kaygılarına kalmalıdır. Eğer bir kimse kühaneye gelerek ipekböceklerini görseydi, ipekböcekleri nazar çekebilirdi. İnformatorum (bilgi verenim) Sona Memmedova'nın bilgisine göre annesi Peri hanım böcekleri beslemeye başlarken "Bismillahirrahmanirrahim" dedikten sonra ince doğranmış yaprakları sepirdi. (Memmedova Sona) İpek böceği yumurtadan çıkar çıkmaz hemen sonra yem arıyor. İlk günlerinde dut yaprağının zarif bölümünü, büyüdükçe tüm yaprağı, hatta damarlarını da yiyor. Larvalar (murcalar) ilk yaş dönemlerinde zayıf olduklarından yaprakları çok ince doğramak gerekir. İlk üç yaşta olan böcekler 2 - 3 saatte bir taze, temiz ve ince doğranmış yaprakla beslenmelidir.

Cebrayıl ilçesinin Maralyan köyünden olan ve ipek böceği yetiştiriciliği ile uzun yıllar meşgul olan informatorum Behbudova Mehruzenin dediklerine göre ipek böceklerine dut yaprağını vermeden önce yaprağın üzerine su çileğermişler ki, daha hızlı büyüsünler. İpek böceğini beslerken her yemleme için yaprakları önceden doğramak düzgün olmadığını belirtiyor. Yaprakların taze olması için her beslemeden biraz önce doğranması önemlidir. Böceklerin beslenmesi için zayıf, oluşmamış dut yaprağının daha faydalı olduğunu belirtiyor. (Behbudova)

Tecrübeli İpekçi bayanlar dut yapraklarını gün içinde iki kez - sabah ve akşam topluyorlardı. Eğer hava yağmurlu olsaydı, yaprak yığılmazlar. Çünkü bu tür havada yığılmış yaprak böceklerin sağlığını kötü etkiliyor. Dut yapraklarının gün çıkmadan önce ve gün batımından sonra yığılması çok önemlidir.

Böceklerin ilk yaşı üç gün sürer ve bu süreçte ince doğranmış zarif yapraklarla beslenir, bundan sonra ölgünleşir, yemiyor ve uyuyor. Yumurtadan çıktıktan altı gün sonra ilk uyku başlanır. Bazı bölgelerde bu uykuyu "Garaca uyku", "Gara uyku" diye bahsediyorlardı. İkinci uykuya "Cüm - şar" veya "cüm - saz" diyorlardı. Üçüncü, yani "küçük uyku" ve dördüncü "ulu uyku" döneminde böceklere doğranmış yaprak vermiyorlardı. Üçüncü ve dördüncü uyku zamanı böcekler çok yiyor.

Böcekler tamamen iştahtan kesilerek sarı renge dönüşen zaman ipekçi bayanlar böceklerin koza sarmaya hazır olduğunu anlıyorlar. Koza sarınması için konulmuş dallara "Şah" denir. 2 - 3 gün içinde ipekböceği dalın üzerine yükselir. Koza sarmaya hazır olan deymiş (yetişmiş) böcekleri bu belirtilerden bilmek mümkündür: Deymiş (yetişmiş) böcekler yimek istemiyorlar, yemden düşüyorlar, sürünüp dışarı çıkıyorlar ve dayıma harekette olurlar, bedenleri terli, duru ve mum renkli olur, deymiş (yetişmiş) ipekböceğinin ağzında ipek teli gözüküyor. 20 - 30 bile böcek görünce onlar için şah dal konulmalıdır. (Alikseyev, 1925: 25) 4 - 6 gün içinde kozayı sarıyıp bitirdikten sonra ipekçi bayanlar kozaları toplamaya başlıyorlardı. O gün bütün aile üyeleri koza toplar, bu günü bayram gibi kutluyorlar. Toplanmış kozaları güneş ışınları altında içindeki puplar (böcekler) yok oluncaya kadar tutuyorlardı.

İpekböceklerinin artırılmasında, beslenmesinde, dut yapraklarının seçilmesinde, böceklere uygun ortamın oluşturulmasında, bu gibi diğer çalışmaların yerine getirilmesinde bayan emeğinden daha fazla kullanılıyordu. Böceğin uyatılmasından başlayarak, kozanın yığılmasına kadar olan tüm aşamalarla genellikle bayanlar uğraşıyorlardı. (Сборник материалов., 1891: 78)

İpekçi bayanlar arasında ipekböceğinin beslenmesi ile ilgili ta eskilere dayalı çok sayıda gelenekler ve dini törenler, inançlar yayılmıştır. Bu tür törenleri ipekçi bayanlarımız ipekböceği hastalıkları karşısında aciz kaldıkları zaman uyguluyorlardı. Çok zaman hastalıklar veya belirsiz nedenler yüzünden böceklerin toplu şekilde yok olmasını müşahade ediyorlardı. Bayanlar bu tür mutsuzlukları bednezerle, kühanelerde bağırarak, ıslık çalmak, genellikle ipekböceğine karşı saygısız yaklaşım halleri ile bağlıyorlardı. Bu nedenle bir takım inançlı törenler uyguluyorlardı.

Bayanlar besledikleri ipekböceklerine göz deymesin diye, çatıdaki kümhanenin gireceğine içinde petrol olan tabak koyarlardı. Batıl inançlara göre içeri giren kenar şahsın gözü ilk olarak oda ortasında bulunan tabaka dikilecekti ve böylece, böcekleri bednezerden koruduklarına inanıyorlardı.

Başka bir inanca göre böcekleri bednezerden korumak için çatıdan doğal deliği olan nehir taşı asırdılar. Ona "baramadaşı" (ipekböceği taşı) da diyorlardı. Böyle kabul edilirdi ki, taştaki delik yıldırımın darbesinden oluşmuştur. İpekçi bayanlar arasında böyle bir inanç da yayılmıştır ki, böcekleri göze getirmemek için asla övmezlerdi. Hatta ipekböceklerinin bir kısmını "Yok oldu" bahanesi ile ayırıp gizli bir yerde besleyerdiler. Bayanlar odada sigara içilmesine asla izin vermiyorlardı ki, duman çatıdaki ipekböceklerini kötü etkiler. Öyle ki, Nuha kazasının birçok bölgesinde kümhaneler çatıda bulunuyordu. (Сборник материалов., 1891: 81)

İpek halı dokumacılığı yönünde uzmanlaşmış Şeki bölgesinden olan bilgilendirici Fatma Memmedova ipek böceklerinin iyi ürün vermesi için annesi Selime Hanım'ın ta eskilerden gelen inançlara göre içinde ipekböcekleri olan keseyi dizine bağlayarak dolaştığını hatırlıyor. O yazıyor ki, anam keseye ekmek kırıntıları da koyardı. Bu inanca göre kendisi açılıp düşene kadar keseye el sürmek olmazdı, aksi takdirde böcekler öle bilirdi. Bu tür inançlarla ipekböceklerinin yok olmasının önüne geçtiklerini ve onları bednezerden koruduklarını düşünüyorlardı. (Memmedova Fatma)

İpek halı dokumacılığı ahali arasında önemli tarım alanı, geçimlik aracı olduğu için onu çok ezizliyor ve şerefine şarkılar, bilmeceleler söylerlerdi. Bu türküler sözlü halk edebiyatında ipekçi türkülerini veya Kümçü türkülerini olarak da bilinir. İpekçi türkülerinde esasen kozanın önemi, beslenmesi, ona bakım kuralları, bednezerden korunması, insan hayatına güzellik getirmesi vb. tarif edilir. Bayanlar ipekböceğinin ezizleşerek ilk uykuya dalması, bednezerden korunması hakkında şöyle bir ezgiyi söylerlerdi:

Çıkdığızım
Tereceye,
Büküb goydum
Beleceye,
Yorğanı
Naz – naz olsun.
Yarpağı
Az – az olsun.
Nazdımı
Gözden goru...
Deyinti,
Sözden goru...
Çıkdı gızım
Tereceye,
Büküb goydum
Beleceye (Nebiyev, 2002: 242)

Diğer türküde ise ipekböceğinin "küçük uykusundan" konuşuluyor. Soğuğa düşen, dikkate gelen ipekböceğini "Felaketten" korumak için şöyle tavsif edilir:

Baramanı
"kiçik yuku"
Apardı.
Hesir üste
Nenem
Heşir gopardı
Atlas yığdım
Tut ağacı
Boyunca,
Gurda verdim,
Gurd yemedi

Doyunca,
Tez basdırdım
Pencereni,
Bucağı
Haraylayıb
Oda saldım
Ocağı.
Bednezeri
Lenetledim,
Sındırdım.
Od üstündə
Üzeriyyi
Yandırdım. (Nebiyev, 2002: 243)

Sonuç

Görüldüğü gibi ipekciliğin her bir aşamasında bayan dikkati ve kaygısı duyulur. Bayan bir güçtür ki, doğaya hayat verir, can verir. Bayan eli değen her alan çiçek açar, nurlanar, gelişir. Araştırılan konunun bilim için önemi şudur ki, tarımın çeşitli alanlarında bayanlarımızın müstesna hizmetleri öğrenilmiştir. Odur ki, makale bilimsi gereken bu konuya açıklık getirmiştir. Özellikle ipekcilik bayan emeği hesabına başa gelen tarım alanı olduğu için onların hizmeti hakkında bilgilerle çevrilmiştir. İpekçi bayanlarımızın kaygı ve sabrı hesabına oluşan zarif Azerbaycan ipeği sınırları aşarak dünyada tanınıyordu. Uzun süre durgunluk dönemi yaşayan ipekciliğimiz bugün yeniden dirçelir ve gelişiyor.

Kaynakça

- Alikseyev M. (1925). *İpekçilik üçün mühteser malumat*. Bakü: Yeni kend, Azərbaycan Respublikası Milli Arşiv İdaresi, f. 410, siy. 1, iş 282, s. 29
Azərbaycan Respublikası Milli Arşiv İdaresi, f. 410, siy. 1, iş 4, s. 59
Bedelov N. (1977). *Azərbaycanda ipekçilik*. Bakü: “Azərneşr” yayın evi.
Behbudova Mahruze, Cebrayl rayonunu, 1936-cı yıl doğumlu
Bünyadova Ş.T. (2010). *Azərbaycan tarixi etnografiyası (XII – XVI esrlər)*. Tarih üzere bilimlər doktorası bilimsel adını almak için sunulan doktora tezi. Bakü.
Çıraqzadə V.A. (1988). *Kadim ipekçilik diyarı*. Bakü: Azərneşr, yayın evi.
Memmedova Fatma, Şeki şəhəri, 1956-cı yıl doğumlu
Memmedova Sona, Şeki şəhəri, 1948-ci yıl doğumlu
Muharremova S.S. (2010). *XIX – XX esrin evvellerinde Küçük Kafkasya'nın Cenub – Şerg rayonlarının tarixi – etnografik tedgigi (Zengezur, Cebrayl və Cavanşir Kazalarının materialları əsasında)*.: Tarih üzere bilimlər doktorası bilimsel adını almak için sunulan doktora tezi. Bakü.
Mustafazadə A.H. (1958). *İpekçilərə kömək*. Bakü: “Azərneşr” yayın evi.
Nebiyev A. (2002). *Azərbaycan Halk edebiyatı*. I kısım, Bakü: “Turan” yayın evi.
Seyidov K. (2012). *İpekçiliyin əsasları*. Bakü: “Müəllim”
Заря Востока, (1923), Тифлис, № (60) 225, с. 3
Надеждин, Петр Петрович. (1869) Природа и люди на Кавказе и за Кавказом: по рассказам путешественников, поэтическим произведениям А. Пушкина, Лермонтова, Я. Полонского и ученым исследованиям: С – Петербург,
Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. (1891), Тифлисы. XI, 2 – ое отд.
Сельскохозяйственный обзор по Закавказью 1911. (1912) Тифлис.

ANA DİLİMİZİN SAFLIĞINI QORUMAQ HƏR BİRİMİZİN MƏNƏVİ BORCUDUR
PROTECTING THE PURITY OF OUR MOTHER TONGUE IS A MORAL DUTY OF EACH OF
US

Təranə NAĞIYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ABSTRACT

Language is the national-moral value of every nation, and its speech is its cultural and moral level. It is our civic duty to serve the beauty, purity and cleanliness of our language is our speech.

In the article, we split the words undermine the purity of the Azerbaijani language:

- 1) Arqmirements in the language or in the composition of the dictionary of the Azerbaijani language, which is of Turkish origin;
- 2) Observahion in our language, as well as those that are not included in the vocabulary of the Azerbaijani language, but only in speech.

Generally, the untair use of forigen words in our speech is disrespectbul to our native language. The use of forigen words in a language can be considered right when its meaning is understood by a large part of the population, and the second, is that it does not relate to the language.

Dear compatriots, it is our duty to treat our language with attention and care, to protect it from forigen influences.

Motherland, Mother, Language - these three beings are sacred and cannot be replaced by another.

Key words: Purity Of Language, Purity Of Language, Alien Words, Language Download.

Açar sözlər: Dilin Saflığı, Dilin Təmizliyi, Yad Sözlər, Dilin Yüklənməsi.

Əsrlərin sınaqlarından keçib günümüə qədər öz ətri, rayihəsi, tərəvəti və gözəlliyini qoruyaraq gələn Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin, ahəngdar dillərindən biridir. Azərbaycan dilinin tarixi xalqımızın tarixi qədər qədimdir. Bu dili göz-bəbəyimiz kimi qorumaq, yad təsirlərdən, yad nəfəslərdən uzaq tutmaq bizim mənəvi borcumuzdur.

Dil hər bir xalqın milli-mənəvi dəyəri, nitq isə onun düşüncəsidir, mədəni-əxlaqi səviyyəsidir, kimliyini və özəlliyini ortaya qoyan prosesdir. Nitqimizlə dilimizin gözəlliyinə, təmizliyinə, saflığına, aydınlığına, düzgünlüyünə xidmət etmək bizim borcumuzdur, vətəndaşlıq vəzifəmizdir. Təəssüf ki, bu qayda-qanunlara həmişə əməl etmirik. Dilimizdə qarşılığı olmasına baxmayaraq, yad sözləri nitqimizdə işlətməklə dilimizi incidirik, tanınmaz hala gətiririk.

Ana dilimizə həmişə diqqətlə yanaşan, onun imkanlarından öz nitqində bacarıqla istifadə edən, dilimizin dərin bilicisi olan ulu öndər Heydər Əliyevin 2001-ci il 18 iyul tarixdə imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi statusunun daha da yüksəldilməsi, onun xalqın mənəvi sərvətinə çevrilməsi yolunda misilsiz bir addım oldu. Fərmanda deyilir: “İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə malik xalq əyilməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz-bəbəyi kimi qorumaq, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur”.

2002-ci ilin sentyabrında qəbul olunmuş “Dövlət dili haqqında qanun”, 2003-cü ilin yanvarında imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” fərman və həmin il qəbul olunmuş “Azərbaycan dilinin işlənməsi və qorunması haqqında” qanun və digər sənədlər ana dilinin zənginləşdirilməsinə, təkmilləşdirilməsinə və qorunmasına xidmət etmişdir. Bu qanunlarda dilimizin geniş şəkildə tətbiqi məsələsi irəli sürülmüş, ona qarşı çıxanların məsuliyyətə cəlb olunması və cəzalandırılması öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilinin inkişafı, onun tətbiqi sahəsinin genişləndirilməsi və yad təsirlərdən qorunması, habelə bu dilin saflığı, təmizliyi uğrunda müəyyənləşən xətt Azərbaycan prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən də uğurla davam etdirilir. Belə ki, ölkə başçısının “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilinin istifadəsinin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 1 noyabr 2018-ci il tarixli fərmanı ölkəmizdə dil siyasətinin önə çəkildiyini bir daha təsdiqləyir.

Bütün bunlar bizi çox qürurlandırır və sevindirir. Lakin hər bir dövrün çatışmazlıqları olur. Əsrlərə diqqət yetirərkən görürük ki, Azərbaycan dilinin yad təsirlərə məruz qalması dilimizin tətbiqinə qoyulan sədd, kitabların yad dildə yazılması və nəşri, konfransların, müşavirələrin, dövlət tədbirlərinin özgə dildə aparılması, ümumtəhsil orta məktəblərində və ali təhsil ocaqlarında yad dildə tədrisin aparılması və buna qoyulan tələb, daha əvvəllərə getsək, şahların, hökmdarların şairlərdən özgə dildə əsər yazması tələbi Ana dilimizin saflığına və təmizliyinə gələn xətalara səbəbləridir.

Bəs bu gün? Bu gün ölkə rəhbəri tərəfindən Azərbaycan dilinin saflığı və təmizliyinin qorunması tələbi qoyularkən niyə insanların əksəriyyəti bu tələbi pozmağa meyillidir?

Çox təəssüf ki, bu əksəriyyət adlandırdığımız kütlənin çox hissəsi ziyalı təbəqənin nümayəndələridir, təhsilli insanlardır.

Çox bəyənilişi haldır ki, bu gün ali təhsil ocaqlarında, həmçinin ümumtəhsil orta məktəblərində Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənni tədris olunur. Ancaq çox təəssüf ki, bu fənni tədris edən müəllimlərin 50-60% -i nitq mədəniyyəti qaydalarına düzgün əməl etmir, nitqin təmizliyi və saflığını birinci növbədə özləri pozur.

Soyuducuya-xaladenik, artığa-uje, qələmə-ruçka, tabaşirə-mel, dayanacağa-astanofka deyilməsi bir ənənəyə çevrilib.

Belə ziyalılarımızı görəndə böyük ustad Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” tragikomediyasının qəhrəmanları yada düşür.

Nitqimizdə işlədiyimiz Azərbaycan dilinin saflığına, təmizliyinə xələl gətirən yad sözləri iki yerə ayırmaq olar:

- 1) Dilimizdə və ya türk mənşəli qarşılığı olan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində öz əksini tapan alınmalar;
- 2) Dilimizdə qarşılığı olan, həmçinin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində öz əksini tapmayan, yalnız nitqdə işlək olan alınmalar.

Birinci bölməyə aid olan sözlərin bəzilərinə nəzər salaq:

Ərəbcədən alınmış “müvəffəqiyyət” sözünə diqqət yetirək. Bu söz mətbuatda, radio və televiziya, elmi seminar və konfranslarda, çıxışlarda tez-tez işlənir. Çətin sözdür və deyilişi də ağırdır. Çox vaxt insanlar deyilişini də düzgün səsləndirmir. Bu sözün qarşılığı kimi dilimizdə “başarmaq”dan törəyən “başarı”, “başarlar” kimi sözlər işləmə bilər. “Uğur” sözünü də işlətmək olar.

“Müxtəlif” sözünün də öz dilimizdə qarşılığı var. Bu söz dilçilik ədəbiyyatında, dərslərdə tez-tez işlədilən sözdür. Ana dilimizdə bu sözün çoxlu sinonimi var: cürbəcür, başqa-başqa, bambaşqa, ayrı-ayrı, dəyişik və b..

“İrtica”, “mürtəce” kəlmələri də ərəbcədən alınmadır. “İrtəcə'a” feilindən yaranıb, “geri getmək”, “geri qaytarmaq” anlamını verir. “İrtica” həmin feilin isimləşmiş şəklidir. “Geri getmə”, “geri çəkilmə” mənasındadır, “mürtəce” subyekt bildirir, “köhnəpərəst”, “dönük” anlamına gəlir.

“Tədqiqat” ərəb mənşəli sözdür (3, 597). Ana dilimizdə qarşılığı “araşdırma” deməkdir. Dilimizdə rahat, anlaşılıq qarşılığı olmasına baxmayaraq, elmdə üstünlük “tədqiqat” kəlməsinə verilir.

“Təşkilat” sözü də mənşəyinə görə ərəbcədir. Dilimizdə qarşılığı “qurum” sözüdür.

“Mühacirət” ərəbcədir, müəyyən səbəblərdən öz vətəni tərk edib başqa bir ölkəyə “köç” etməkdir. (3, 448) Bədii ədəbiyyatda tez-tez işlənen “mühacir” sözünün milli qarşılığı kimi “köçmən” sözündən

istifadə etmək daha doğru olar. *Mühacir* orta məktəb şagirdləri üçün də başa düşülməyən sözdür. Ancaq “köçmən” istifadə olunarsa, təbii ki, izahına da ehtiyac qalmaz. Öyrənci özü şairin doğma yurddan başqa yurda köçdüyünü anlayar.

Məşhur sözü də ərəb mənşəli sözdür. Çox vaxt bu söz həm yazılı, həm də şifahi nitqdə səhvən *məşşur* formasında işlənir. Halbuki “*məşşur*” “*məşşər*” sözündəndir “*qiyamət*” mənasını verir.

“Möhtəşəm” sözü də nə vaxtsa leksikonumuzda özünə yer almış, bu gün belə ədəbi dildə geniş şəkildə işlənən qəliz alınmalardan biridir. Çoxları bu sözün əsl mənasını belə bilmir. “Həşim”, “həşəmət”, “ehtişam” ilə eyni kök samitlidir (3, 732). Ana dilinə çevirəndə görkəmli, şanlı, çan-çöhrətli, çox gözəl və başqa mənaları verir. Çoxmənalı-polisemantik sözdür, ancaq yerinə görə çevrilə bilər. (2, 100).

“Təcavüz” ərəb mənşəlidir. Azərbaycan dilində eyni anlamı verən bir neçə çoxmənalı söz kimi işlənir: 1) o tərəfə keçmə, aşma; 2) başqasının torpağına soxulma; 3) zorlama (3, 642). “Təcavüz” sözünün də deyilişində ağırlıq var. Ayrı-ayrı mənaların ifadəsi üçün “aşma”, “soxulma”, “zorlama” kəlmələrindən istifadə etmək olar. Ərəbcədən alınan “təcavüz” sözü bir neçə anlamda işlənsə də, Azərbaycan dilində hər anlam üçün çeşidli sinonimləri var və bu da dilimizin zəngin leksikasından xəbər verir.

“Əşya” sözü ərəbcədən “şey” mənasını verir. (3, 206). Bu sözü əvəz etmək üçün qədim türk sözü olan “nəsnə” kəlməsini dilimizə qaytarsaq, daha doğru olmazmı? Türkiyə türkcəsində də “əşya” sözü “nəsnə” kimi işlənir. “Nəsnə” həm öz sözümüzdür, həm də bir addım da olsa, orta q türk dilinə yaxınlaşmış olmaıqımı?

“İstəhkam” ərəb mənşəli sözdür (3, 252). Çoxları bu sözün mənasını belə bilmir. Azərbaycan dilində bu mənanı ifadə edən çoxlu sinonimlər var: qala, sığınaq, divar və b.

Fikrimizcə, dilimizin inkişafı və qorunması naminə görülən işlərin cərgəsinə bəzi çətin ərəb mənşəli sözlərin qarşılığının verilməsi də salına bilər. Bu məqsədlə aşağıdakı sözlərin də milli qarşılığının verilməsi, zənnimizcə, düzgündür.

Xəsarət-yara, yaralanma, adət-vərdiş, bilavasitə-birbaşa, bilvasitə- dolayısı, əhəmiyyət-önəm, əhvalat-olay, əlaqə-ilişgi/ilgi, əvvəl-öncə, əlamət-iz/nişan, qeybət-dedi-qodu, laməkan-məkansız/yersiz/yurdsuz, mənbə-qaynaq, məşhur-tanınmış, mühüm- önəmli, mühacir-köçmən, müdrik-bilici, təcavüz-aşma/soxulma/zorlama, münasibət-davranış, tərəqqi-irəliləyiş, tənəzzül-düşmə/enmə/geriləmə, mürəkkəb-çətin/qarışıq/dolaşiq/birləşik, abidə-anıt, dövrən-dolaşım, əmin-arxayın, əsr-yüzlü, əşya-nəsnə, ənənə-gələcək/törə, hadisə-olay, xatirə-anı/anim, istəhkam-qala/divar/qalaça, istintaq-sorğu, istedad-bacarıq, izahat-açıqlama, məişət-dolanışiq, mənşə-kök/kökən/əsil, məqsəd-amac, məna-anlam, məlumat-bilgi, millət-el, ulus, məcrə-axın, məqsəd-amac, mərtəbə-qat, məsuliyyət-sorum, məsul-sorumlu, müstəsna-ayrıca, müstəqil-bağımsız, mükəmməl-bitkin, təhqir-aşağılama, təbii-doğal, tələffüz-deyliş, təqdimat-tanıtım, təqaüdcü-əməkli, təkzib-yalana çıxarma, təravət-təzəlik, tərcümə-çeviri, tərtib-düzən, tənəzzül-geriləmə/enmə, vəziyyət-durum və başqa sözləri göstərmək olar.

Göründüyü kimi, bu sözlərin və bundan başqa yüzlərlə sözlərin dilimizdə və ya türkcədə qarşılığı vardır. Nümunələrdən aydın oldu ki, hətta bəzilərinin bir neçə sinonim variantları var. Öz dilimizdə qarşılığı olmasına baxmayaraq, özgə dilə meyil salmaq vərdişi müstəqil, azad şəkildə yaşadığımız, dilimizə qayğı tələb olunan bir dövərdə də davam edirsə, günahkar özüümüzdür.

Bu sorunları aradan qaldırmaq hər birimizin borcu və vəzifəsi olmalıdır. Bu yöndə dilçi alimlərimiz, akademiyanın Terminologiya Komitəsi, ixtisasca filoloq olan professor-müəllimlərimiz, filologiya fakültələrinin tələbələri-hamımız çox çalışmalıyıq. Çoxu da termin olmayan bu uğursuz alınmalar dili ağırlaşdırır.

Bu qayda ilə yüzlərlə sözlər göstərmək olar ki, onların dilimizdə sinonimləri olduğu halda, nitqimizdə daha çox alınmalara yer veririk. Bu da şübhəsizdir ki, alınmalar hesabına milli sözlər kölgədə qalır və gələcəkdə unudulmağa doğru gedir. Necə ki, vaxtı ilə “sayru”, “uçmaq”, “damu”, “əsrük”, “nəsnə”, “tanıq” və başqa bu kimi sözlər alınmalar hesabına dildən çıxmışdır.

İkinci bölməyə aid olan sözləri nitqimiz üçün fəlakət hesab etmək olar. Çünki bu sözlər Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində öz əksini tapmayan, lakin nitqimizdə daha çox yer alan yad sözlərdir. Belə sözlərə - koneşna (əlbəttə), oçki (eynək, gözlük), ruçka (qələm), molades (əhsən), ok/okey (əlbəttə), sumka (çanta), xolodilnik (soyuducu), kuxna (mətbəx), uje (artıq), vsyo (qutardı), xod (səs), pesok (şəkər tozu), marojna (dondurma), pilesos (tozsoran), pol (döşmə), patalok (tavan), lyustr (qəndil, çılçıraq), krişa (dam), kley (yapışqan), çaşka (fincan), banka (bəni), komplekt (dəst), kuruq(dairə), taberetka (kətil), tabletka (həb, dərman), paraşok (yuyucu tozu), vanna (ləyən), diş pastası (diş məcunu), şotka (firça), adnarazvi (birdəfəlik), kruq (dairə) və başqaları aiddir.

Tez-tez telefonda danışib-yazışdığım iş yoldaşlarımdan biri (Azərbaycan dili müəllimidir) hər dəfə “oldu” əvəzinə “ok” yazır, digər bir dilçilik üzrə alim: “Sumkamdan açkimi götürüb gəlirəm”-deyə iş yoldaşına səslənir. Evdə ata oğluna: “Malades, oğlum, qiymətlərin əladır”. Ana cavabında: “Savadda, kaneşna, atasına çəkib”-deyir. Ana mətbəxdən səslənir: “Qızım, televizorun xodunu al”. Nənə nəvəsindən soruşur: “Marojna yeyirsənmi?” Qardaş bacısına müraciət edir: “Xaladenikdə sərin su varmlı?” Evin xanımı həyat yoldaşına deyir: “Pesok almağı unutma!” Bu cür nitq nümunələrinə məişətdə hər gün rast gəlinir. Həm ziyalı, həm təhsili olmayan şəxslərdə, həm tələbələrdə, həm məktəblilərdə. Təəssüf ki, çox zaman belə səhvlərə yol verən insanlar bu cür nitq formasını mədəni, digərlərindən fərqlənən nitq adlandırır. Bununla da əslində mənsub olduğu ictimai statusunu göstərmiş olur. Biz özümüz bu yalnışlıqları edərkən gənc nəsiləndən düzgün və düzgün nitq tələb etməyə, dilimizin saflığını qorumağa çağırış kimi həyəcanlı nidalar səsləndirməyə haqqımız varmı?

“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” kitabında müəllif yazır: “Çox zaman bir sıra əşyanın (eləcə də hadisənin) dilimizdə uyarlı adı olduğu halda, o, alınma sözlərlə adlandırılır... Hansı səbəbdən olursa-olsun dilimizdə eyni mənanı verən sözün əvəzində alınmanın işlədilməsi dili korlamaqdır. Onun gözəlliyini pozmaqdır, ümumiyyətlə, dilimizə biganəlikdir, hörmətsizlikdir” (1, 45). Elə həmin kitabın digər səhifəsində müəllif verdiyi nəzəri məlumatı təsdiqləmək üçün yazır: “İctimai-mədəni irsimizin nəsiləndən-nəslə keçən, qorunub saxlanılan davranış normaları, ənənələri şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzim olunmasında, nizamlanmasında və inkişafında həmişə əhəmiyyət kəsb etmiş, **korrekt** davranış xalqın mədəniyyətinin ümumi səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmışdır” (1, 217). **Korrekt** ingilis sözüdür, mənası **düz, düzgün** deməkdir. Göründüyü kimi, əvvəlki səhifədə belə nitqlərə qarşı etiraz edən müəllif sonrakı səhifədə özü bildirdiyi fikrin əksinə hərəkət etmiş olur.

4-cü sinif üçün “Həyat bilgisi” dərsliyində 22-ci dərs “Sağlamlığın qorunması hüququ” adlanır. Həmin mövzunun abzaslarından birində belə bir cümlə verilib: “insanlar tibb müəssələrinə yalnız xəstələndikdə müraciət etmirlər. Məsələn. uşaqların, tələbələrin, əlillərin və **pensiyaçıların** dövlət tibb müəssələrinə pulsuz müayinə olunmaq hüquqları var ” (4, 48) . Burada işlənən pensiyaçı sözü rus mənşəli pensiya sözündəndir. Bizə görə, bu sözü əvəz edən “əməkli” sözü olduğu halda *pensiyaçı* sözünün işlənilməsinə, həm də elmi ədəbiyyatda ehtiyac yoxdur.

Televiziya verlişlərində də yarı Azərbaycan, yarı rusca danışanlara tez-tez rast rast gəlinir. Şəhərdə və bölgələrdə restoranların, şadlıq evlərinin, mağazaların adları, həmçinin reklamlar yad dilində yazılır. “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanında göstərilir ki, zəruri hallarda reklam və elanlarda(lövhələrdə, tablolarada, plakatlarda və b.) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığın tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazılardan sonra gəlməlidir. Şəhərimizin reklam örtüyündə qanunun bu tələbinə lazımı dərəcə də əməl olunmaması, millətin ən böyük sərvətinə göstərilən bu sayğısızlıq, biganəlik hər bir kəsi ciddi şəkildə düşündürməlidir. Dildə yad sözlərin işlənməsi o vaxt düzgün sayıla bilər ki, onun mənası əhalinin böyük bir hissəsi tərəfindən başa düşülsün, ikincisi də həmin sözün dildə qarşılığı olmasın. Tanınmış alim Belinskinin gözəl bir deyimi var: “Qüvvədə olan iki sözdən (əcnəbi və ana dilinə məxsus sözlərdən) biri kimi yad sözü işlətmək sağlam ağılı və sağlam zövqü təhqir etmək deməkdir”.

Müasir Azərbaycan poeziyasına özünəməxsus orijinalıqla naxış vuran Bəxtiyar Vahabzadə ana dili məsələsinə həssaslıqla yanaşan bir dahidir. “Ana dilim” şeirində üzünü dilini yad sözlərlə korlayanlara tutaraq deyir:

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
Bunu iftixar bilən
Modalı ədəbazlar
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Qoy bunlar mənim olsun.
Ancaq Vətən corəyi,
Bir də ana urəyi
Sizlərə qənim olsun (5, 8).

Azərbaycanın ziyalısının yad sözlərə göstərdiyi diqqət və hörməti B.Vahabzadə “Riyakar” adlı şeirində belə cavablandırır:

Mənim övladıma ana dilində
Dərs deyən “ağıllı” müəllimə bax
“Vətən”, “Vətən” deyir, öz övladını,
Əcnəbi dilində oxudur ancaq.
Özgəyə: “Dilini öyrən!”- deyirsən.
Ozunsə... Bu dili bəyənməyirsən!..
Nə deyək bu miskin riyakarlığa?..
Yoxsa, öz qınını bəyənmir bağa?..
Bir nədir, beş-altı dil bilsin gərək,
Bizim sabahımız - korpələrimiz.
Vətən dilinə də dodaq buzməyək,
Burdan ayaq açıb, yola çıxmaq biz.
Evdə ayaq açır əvvəlcə hər kəs,
Sonra uzaqlara düşür qədəmlər.
İlkini bilməyən sonunu bilməz,
Evdən üz dondərən çöldə vərəmlər.
Niyə özümüzü ögey saymaq biz?
Niyə atamızı tanımayaq biz?
Ozgəni sevirсэн?
İnanmıram mən!
Özünü sevməyən özgəni sevməz.
Vətənin dilinə gərəksiz deyən
Vətənin özünü necə sevir bəs?
Üzunə dursaydı yediyin corək,
Rəzil olduğunu özün qanardən.
Dilimi dansaydım mən də sənənin tək
Sən kimə dərs deyib pul qazanardın?
Vətən qeyrətini cəkməyən oğul
Həm ozunə yüküdür, həm özgəsinə;
Bu dildə dərs deyib qazandığın pul,
Yediyin corək də haramdır sənə!
Böyüt balanı da sən özün tək,
Denən, özün yaşa, aləm yox olsun.
Namus olmasa da keçinər, tək
Dilin uzun olsun, qarnın tox olsun.
Səninçin dünyaya dəyə, a nadan,
Bir anlıq otəri könül xoşluğun.
Mən dəfə kiçikdir atalığından
Sənin insanlığın, Vətəndaşlığın! (5, 45-46)

Əziz həmvətənlərim, dilimizə diqqət və qayğı ilə yanaşmaq, onu yad təsirlərdən qorumaq hər birimizin borcudur. Milli-mənəvi dəyərlərə olan biganəlik bizi müsibətə aparır.

Vətən, Ana, Dil-bu üç varlıq müqəddəsdir, digəri ilə əvəz edilə bilməz.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2015, 280 s.
2. Eyvazlı R. Azərbaycan dilinin təmizliyini qoruyaq, “Xəbərlər” elmi-metodik jurnal, N 2-3, 2013, s.99-101
3. Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı, 1984, 1025 s.
4. Həyat bilgisi. 4-cü sinif. Bakı, 2015. 104 s.
5. Vahabzadə. B. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, 2004, 328 s.

ФОЛЬКЛОРИЗМЛАР ЛИНГВОПОЭТИКАСИ МАҚОЛЛАР МИСОЛИДА

Азиза АХМЕДОВА

ЎзР ФАЎзбек тили, адабиёти ва фольклор институти таянч докторанти (Ўзбекистон)

XULOSA

Ўзбек адабиёти вакилларининг ижодини кузатар экансиз, уларнинг ҳеч бирини халқ оғзаки ижоди намунаси – мақол ва маталлардан ҳоли дея олмайсиз. Чунки бадий асар халқ оғзаки ижодидан баҳра олган ҳолда юзага келади. Ушбу мақолада ўзбек романчилигига асос солган Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романида қўлланган фольклоризмлар тўғрисида сўз боради. Адабиётшунос Б.Саримсоқов фольклоризмларни тузилиши ва бадий асар тўқимасида тутган ўрнига кўра иккига бўлиб ўрганади: оддий фольклоризмлар ва мураккаб фольклоризмлар. Олим халқ мақоллари, маталлари, оғзаки нутқ учун хос бўлган образли ифодаларни оддий фольклоризм гуруҳига киритади. Халқ достони, эртақ, ривоят ва афсоналарнинг стилизациясини эса мураккаб фольклоризмлар деб 3 гуруҳ ажратади. Биз ҳам мақолада қўлланган оддий фольклоризм (мақол)ларни турларга бўлиб лингвопоэтик таҳлил қиламиз.

“Меҳробдан чаён” асарини ўрганар эканмиз, мақолларнинг қўлланишига кўра куйидаги йўналишларга бўлишимиз мумкин: 1. Асл ҳолида қўлланган мақоллар. Асл ҳолида қўлланган мақоллар ижодкор томонидан маълум бир ғоя, бадий мақсад билан асарга ҳеч қандай ўзгаришсиз, айнан ўзи киритилган мақоллардир.

Шунга ўхшаш маҳдумнинг онаси Моҳлар ойимнинг касали гўё “дард устига чипқон” эди: маҳдумнинг ёши йигирмадан ошди, Наъима ҳам ўн саккизга тўлди, яъни келин ҳам керак, қуяв ҳам.

Адиб мақолларни ўзгартирмасдан қўллар экан, уларга алоҳида урғу бериш мақсадида турли изоҳлардан фойдаланади. Бунда кўпинча **дейдилар, деганлар, деганларидек, мақоли каби** сўз шакллари ва сўз бирикмаларидан фойдаланади: *“Ҳай этти, хуй этти, икки коски тўй этти” деганларидек ҳар икки тўй ҳам бир ҳафта ичида ўтти, Наъимахоним уёққа кетиб, Нигорхоним буёққа келди*

2. Ўзгартириб қўлланган мақоллар. Романда мақоллар тузилишини ўзгартиришнинг бир қанча кўринишларини кузатиш мумкин:

- а) баъзан мақол таркибидаги баъзи сўзлар маънони кучлироқ ифода этиш учун бошқа сўз билан алмаштирилади;
- б) айрим ҳолларда эса мақолнинг биринчи бўлаги иккинчи бўлаги билан ўрин алмаштириши орқали ёзувчи бадий ифодаларнинг таъсирчанлигини оширишга эришади;
- в) адиб айрим ҳолларда мақолдаги баъзи сўзларнинг шевадаги вариантини қўллайди;
- г) айрим ҳолларда эса мақолларни шахси ўзлашган гап тарзида ҳам берган;
- д) айрим ўринларда мақолнинг эгасини тушириб қолдириб, унинг ўрнига асар қаҳрамонининг исмини ва баъзи сўзларни қўшиб қўллайди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Абдулла Қодирий халқ оғзаки ижоди намуналаридан яхши хабардор бўлган. Уларнинг лисоний, бадий, мантиқий моҳиятини чуқур англаган. Уларни роман матнига олиб кириб, бадий мақсадига уйғун равишда мақолларни асл ҳолида, ўзгартирган ҳолатда қўлланган. Бу билан асарнинг таъсирчанлиги ортган.

Калит сўзлар: Мақол, Матал, Сўз, Асл Мақоллар, Ўзгаришга Учраган Мақол

İradə ZƏRQAN

Doç.Dr. AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu

ÖZET

Bilimin funksiyası varlığı dərk etmək, izah etmək və yeni mədəni nümunələr istehsal etməkdir. Elə nümunələr istehsal etməkdir ki, insan mənəviyyatını zədələməsin, həqiqəti kölgələməsin, cəmiyyəti bəşəri dəyərlərdən ayırmasın. Fəlsəfənin başqa elm sahələrindən fərqi məhz insanlığı qoruyan düşüncə mədəniyyəti istehsal etməsindədir.

Qafqaz müridizmi ilahi hikmətin: elm, həqiqət, ədalət və xeyirin ictimai şüurdakı təcəllisindən doğan hadisə olaraq İslamın dərkində, sufi təriqətlərinin cəmiyyətdə yeri və rolunun öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada müridizm düşüncənin həyata, hadisə və proseslərin dinamikasına, kalkınma və istiklala təsir nümunələrindən biridir. İslamın təsir mexanizmlərinin tədqiqi müasir düşüncə mədəniyyətinin zənginliyi, din və insan, din və həyat əlaqələrinin araşdırılması baxımından olduqca aktualdır.

Qafqaz müridizmi XVIII-XIX əsrlərdə Quran hikmətinin əhyası, Peyğəmbər sünnəsinin icrası söylərini ifadə edən təriqət hərəkatı, İslam tarixinin İmam Şamillə bağlı şanlı səhifəsidir. Rus Çarizminin işğalçılıq siyasətinə qarşı Qafqazda İmam Şamilin (1997-1871) rəhbərliyi ilə başlayan silahlı hərəkat haqqında müxtəlif dillərdə zəngin elmi və bədii ədəbiyyat, arxiv materialları, tarixi sənədlər, sənədli və bədii filmlər mövcuddur. Ən qiymətli mənbələr Qafqazda İmamətin yaradılmasında rolu olan şəxslərin, eləcə də yerli müsəlman alimlərin əsərləridir.

Hikmət düşüncəyə, düşüncə nəticələrə, nəticələr həyata təsir etdiyindən İslama münasibətin xarakteri tarixi müəyyən edir.

XVIII əsrdən etibarən ümmətçilikdən (müsəlmanlıqdan) millətçiliyə (turançılığa) keçid türk-müsəlman birliyinə ağır zərbə vurmuş, müsəlman torpaqları işğal olunmuşdur. Xarici müdaxilə və təzyiqlər (qətl, deportasiya və repressiyalar) yerli hakimlər tərəfindən İslamın strateji funksiyasının dərk olunmaması ümmətin elm və rüşddən məhrum olmasına, iradə və mübarizə əzminin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Qafqaz XIX əsrin sonlarına doğru bir qırılma nöqtəsinə çevrilmiş, Müridizmin süqutu ilə bir çox mürəkkəb və həllini tapa bilməyən problemlərin, işğal və münaqişələrin həyata keçirildiyi, xüsusilə İran və Türkiyəni ayıran cəbhəyə çevrilmişdir.

Müridizm hərəkatı şəriət, təriqət və mərifətin yalnız nəfsi tərbiyənin yeddi səviyyəsini aşan mərd insanlar yetişdirməklə bitmədiyini, həm də dövlətçilikdə mühüm rol oynadığını göstərdi. İmam Şamil “böyük cihad”a “kiçik cihad”la başlamışdı və Rusiya kimi böyük imperiya qarşısında 24 il mətanətlə duruş gətirə bilmişdi. O, İslam tarixində fitri istedadını ilahi hikmətlə tərbiyə edən və elmlə qüvvətləndirən əsil mücahid kimi qaldı. Şamilin həyatı göstərdi ki, “olum, ya ölüm” əsas məsələ deyil, əsas məsələ nəyin uğrunda yaşamaq və nəyin uğrunda ölümü gözləməkdir. Sevgili Peyğəmbərinin (s) yanında dəfn olunan İmam Şamilə qafqazlılara dillərə dastan xatirələr, məktublar, hər bəşəri sənəti, sərkərdəlik məharəti, yenilməz cəsarət və hünər, elm-əməl vəhdəti, ... eyni zamanda “Allaha və vətənə sədaqət” örnəyi qaldı.

Nəticə:

- 1) Tədqiqat göstərir ki, hakimiyyətin milli-mənəvi dəyərlərə zidd radikal fəaliyyətləri cəmiyyətdə həmişə birmənalı qarşılınır: ciddi etirazlar, üsyanlar və müharibələr, kütləvi tələfatlarla müşayiət olunur.
- 2) Tədqiqat bir daha göstərir ki, zaman və məkan dəyişsə də hikmət dəyişmir. Dinə münasibət mənəviyyatı, fərdi və ictimai şüuru dəyişdirir, elmi-nəzəri, sosial-siyasi baxışları inkişaf etdirir, həyata və mədəniyyətə təsir edir.

SEYİD HƏMZƏ NİGARİNİN DİNİ GÖRÜŞLƏİ VƏ MULTİKULTURALİZM

Nazilə ABDULLAZADE

Doç. Dr. Azərbaycan Devlet Pedaqoji Universiteti

ÖZET

XIX əsr təriqət ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən olan Mir Həməzə Seyid Nigari yaradıcılığı bədii-estetik dəyərləri, ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bir əsrdən artıqdır ki, nigarisevərlərin və tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Nəqşibəndilik təriqəti şeyxlərindən olan Nigari hər iki vəzndə sufi-irfani məzmunla yanaşı, vətənpərvərlik, ictimai ruhlu, əxlaqi-tərbiyəvi, nəsihətamiz məzmunlu kamil nümunələr yaratmışdır.

Bütün varlığı ilə haqqa tapınan Nigari poeziyasının bir hissəsini də dini məzmunlu şeirləri təşkil edir. İnsanlar arasında ayrı-seçkiliyə qarşı çıxan şair onların mənsub olduqları dinə də hörmətlə yanaşır, özünün islam əqidəli Məhəmməd ümməti olması ilə fəxr edir. Hətta şeirlərindən birində o, adının Həzrət Peyğəmbərin əmisinin adı ilə eyni olmasından qürurulanır.

Nigari, qəmzeyi-xunxarə söylə çox niyaz eylər,
Şəhidi-eşq, həmnami-şəhidi-əmmi-peyğəmbər.

Seyid Nigarinin poeziyasında, xüsusilə “Nigarnamə” poemasında şəhidlik mövzusu xüsusi yer tutur. İmam Hüseyinin qətlə yetirilməsi, Kərbəla müsibəti şairin qəlbini ağrıtmış, bu faciəyə yangısını sətirlərə köçürmüşdür. Şair bir millətin başına gətirilən bu müsibətin səbəbkarlarını lənətləyir, əhli-beytə sonsuz məhəbbətini əks etdirir. O, insanlar arasında ədavətdən, ayrı-seçkiikdən başqa heç nəyə xidmət etməyən şiə-sünni məsələsinə qarşı çıxır, müsəlmanın dostuna dost, düşməninə düşmən olduğunu bildirir:

Allahı, Məhəmmədi və aliyi sevən dustanız,
Nə sünniyiz, nə şiə, biz xalis müsəlmanız.
Çar yarı istəriz, zira ki Mustafanın
Dustinə dustiz, vallah, xəsmaninə xəsmanız.

Açar sözlər: Ədəbiyyat, Əsər, Din, Multikulturalizm

Anahtar kelimələr: Edebiyat, Sanat, Din, Çokkültürlülük

Key words: Literature, Art, Religion, Multiculturalism

HÜSEYN ABBASZADƏ BƏDİİ NƏSRİNDƏ SATİRA VƏ YUMOR
(satirik hekayələri əsasında)
SATIRE AND HUMOR IN HUSEYN ABBASZADE'S FICTION
(based on satirical stories)

Aygün HEYDƏROVA

ADPU, doktorant

ÖZET

50-ci illərin sonları müasir Azərbaycan nəsrinin özünəməxsus sənətkarlardan biri də H.Abbaszaadə idi. İnsanı hər şeydən yüksək qiymətləndirən yazıçı insanı cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqədə təhlil müstəvisinə gətirirdi. Yazıçı bədii əsərin dövrün aynası olduğunu bildiyindən orada ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi münasibətləri canlı şəkildə təsvir etməyə, cəmiyyətdə olan sosial və ictimai-siyasi problemləri təhlil müstəvisinə gətirməyə çalışırdı.

H.Abbaszaadə bədii nəsrinin ifadə etdiyi ideya müsbət xarakter daşıyır. Çünki o, ədəbiyyatın tərbiyəedici tərəfini əsas götürürdü. H.Abbaszaadə qələmini yalnız lirik hekayələrdə deyil, satirik məzmunlu hekayələrdə də sınaşıdır. Satirik məzmunlu hekayələrə müraciət etməsinin səbəbi kimi iki amili göstərə bilərik. Birincisi, ədəbiyyatımızın malik olduğu satira ənənəsi və bu ənənənin yaradıcısı, davamçısı olan ədiblərimizin yaradıcılığına bələdlik və sevgidən doğan təsir, ikincisi isə bu janrın imkanları idi.

Satirik məzmunlu hekayələrində o istər sosial ədalətsizlikdən doğan problemlər, istərsə də birbaşa insan xarakteri ilə bağlı olan məqamları qəhrəmanlarının simasında uğurla təsvir edirdi. Belə əsərlərində yazıçı ictimai gerçəkliyi satirik düşüncənin predmetinə çevirə bilirdi. Cəmiyyəti fəlakətə sürükləyən rüşvətxorluq, süründürməçilik, qohumbazlıq, yaltaqlıq, maddahlıq kimi faktorların ifadəsində yazıçı mövqeyi bariz şəkildə özünü göstərirdi. O, əsərlərində pula, var-dövlətə, vəzifə hərisliyinə qarşı insan mənəviyyatını qoyurdu. Onun "Mazut tökülmüş skamya", "Təbrik teleqramı", "Sağlıq", "Ağcaqanad" və s. hekayələri bu qəbildəndir. Belə əsərlərində o, gülüş priyomundan istifadə edir. Lakin onun əsərlərindəki gülüş sarkazm səviyyəsinə qalxmır. H.Abbaszaadə hekayələrində ideya və məzmunu uyğun yumordan istifadə edirdi ki, bu da yazıçının peşəkarlığına dəlalət edirdi. Onun əsərlərində yumor bədii əsərin tərkib hissəsi kimi təsvir edilir. O, obrazların xarakterini təbii prosesdə açır, mühakiməni isə oxucunun ixtiyarına buraxır. Hüseyin Abbaszaadənin satirik məzmunlu hekayələri dövrün profilini dərk etmək, yazıçı mövqeyinin aşkar edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Hüseyin Abbaszaadə, Hekayə, Satira, Yumor, Komizm

ABSTRACT

In the late '50s, H.Abbaszaade was one of the most famous artists of the modern Azerbaijani prose. The writer, who is highly appreciative of the person, has brought a person to the analysis of the interaction with society. The writer considers artistic work as a mirror of the era. So he tries to portray socio-political and cultural-economic relationships in his work, and to analyze the social and socio-political problems in society. The idea expressed by H.Abbaszaade's artistic prose is positive. Because he took the educative part of the literature. H. Abbaszaade wrote stories not only lyric stories, but satirical stories. The writer has two reasons for writing satirical stories. First of all, love for the satire tradition of our literature, its creators and secondly, the possibilities of this genre. In his satirical stories, he successfully described the problems of social injustice. The role of social reality in such works becomes the subject of satirical thought. writer's works have explicitly stated factors such as bribery, procrastination, intolerance, and slavery that led society to disaster. In his works, he puts the human spirituality against money, wealth, and duty. We can include "Diesel poured bench", "Congratulation Telegram", "Health", "Mosquito" and other stories. In his works, he uses the laughter priyom. But her laughter does not go up to the level of sarcasm. He uses humor that is ideally suited to ideas and content. In his works, humor is described as an integral part of his artistic work. He opens the character of the images in a natural process, and leaves

the judgment in the hands of the reader. The satirical stories of Hussein Abbaszade are important in understanding the profile of the era and the position of the writer.

Key words: Huseyn Abbaszade, Story, Satire, Humor, Komizm

50-ci illərin sonları müasir Azərbaycan nəsrində özünəməxsus yeri olan sənətkarlardan biri də H.Abbaszadə idi. İnsanı hər şeydən yüksək qiymətləndirən yazıçı əsərlərində insanı cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqədə təhlil müstəvisinə gətirirdi. Yazıçı bədii əsərin dövrün aynası kimi qiymətləndirdiyindən orada ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi münasibətləri canlı şəkildə təsvir etməyə, cəmiyyətdə olan sosial və ictimai-siyasi problemləri işıqlandıрмаğa çalışırdı.

H.Abbaszadə müxtəlif janrlarda qələmini sınıamışdır. Buna baxmayaraq, onun yaradıcılığında hekayə janrı silsilə təşkil edir. O, bədii nəsrində ədəbiyyatın tərbiyəedici tərəfini əsas götürmüş, zəngin mövzu çeşidliyinə malik əsərlər yazmışdır. Yazıçı əsərlərində insanın daxili aləmini, cəmiyyətdə baş verən naqislikləri, onların səbəblərini və çıxış yolunu göstərməyə çalışırdı.

H.Abbaszadə cəmiyyətdəki, insan xarakterindəki təzadları göstərmək üçün komizmin formalarından istifadə edirdi. Qəzənfər Kazımovun da qeyd etdiyi kimi, “komizm insanın təbiətindən doğur; o, xalqın ruhundadır, qanındadır” [4, s. 7].

Komizmin formaları dedikdə satira və yumor nəzərdə tutulur. Bildiyimiz kimi, cəmiyyətdə baş verən hadisələrin iç üzünün təsviri baxımından satira geniş imkanlara malik bir janrdır. Satira qüsurları, mütərəqqi inkişaf yollarını göstərmək baxımından vacibdir. Bədirxan Əhmədovun da dediyi kimi, “yumor da satira kimi həm əsərin janrını və yaradıcılıq prinsipini müəyyənləşdirir, həm də üslub və gerçəkliyi təsvir etmə vasitəsi olaraq çıxış edir” [3, s. 39].

H.Abbaszadə də istər lirik hekayələrində, istərsə də satirik məzmunlu hekayələrində bu formalardan istifadə etmişdir. Onun bu formalara müraciətini doğuran səbəblər vardır. Birincisi, H.Abbaszadə bədii nəsrinin əsas mövzusu insan olduğundan insanın xarici aləmdən asılılığı, daxili məni ilə mübarizəsini, pul, var-dövlət, vəzifə hərisliyini bədii şəkildə ifadə edərək bütün bu amillərə qarşı insan mənəviyyatını qoyur.

İkinci səbəb isə satiranın dəyərli nümunələrini yazmış C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, Mir Cəlal yaradıcılığına bağlılıq idi. Bu təsir onun hekayələrində bariz şəkildə özünü göstərir.

Satira, yumor və bədii tənqidi bir-birinə qarışdırmaq olmaz. B.Əhmədov satirik əsəri haqlı olaraq belə ifadə edir: “Tənqid satira deyil, ayrılıqda yumor, sarkazm da deyil. Satira isə yalnız tənqid olmayıb özündə estetik ideali yaşadan tənqidin bir növüdür. Tənqid ciddilikdir, satira, yumor isə həyatdakı hər hansı hadisəyə, əməllərə gülməkdir. Bu gülüş idrakdan doğan gülüşdür. Hər hansı bir hadisəni, nöqsanı, hərəkəti birbaşa pisləmək onu tənqid etməkdirsə, həmin predmetə, hadisəyə gülmək (bu gülüş obyektik özünə də aid ola bilər), onun gülünclüyünü, eybəcərliyini obrazlı şəkildə üzə çıxarmaq, münasibət bildirmək satiradır” [3, s. 25].

Mühitin insanla qarşılıqlı əlaqəsi ədəbiyyatda öz ifadəsini 2 şəkildə tapır: sosioloji və mənəvi-psixoloji. Sosioloji aspekt dedikdə, insanın fəaliyyətində, davranışında mühitin rolu, ictimai münasibətlər nəzərdə tutulur. Mənəvi-psixoloji aspekt dedikdə isə insanın daxili aləmi, bu aləmin mühitdə ifadə forması nəzərdə tutulur. Əslində hər iki amil bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Yazıçı əsərlərində maddi rifahla mənəvi kamilliyi qarşı-qarşıya gətirərək insan və cəmiyyət arasındakı uçurumu göstərir. İnsanın mənən başqalaşması problemi bədii nərdə oxucu prizmasından öz həllini tapır.

H.Abbaszadənin “Mazut tökülmüş skamya”, “Təbrik teleqramı”, “Sağlıq”, “Ağcaqanad” və s. hekayələri bu qəbildəndir. Bu hekayələrdə o istər sosial ədalətsizlikdən doğan problemlər, istərsə də birbaşa insan xarakteri ilə olan məqamları qəhrəmanlarının simasında uğurla təsvir edə bilmişdir. Belə əsərlərdə oxucu ictimai gerçəkliyin satirik düşüncənin predmetinə çevrilməsinin şahidi olur, rüşvətخورluq, süründürməçilik, qohumbazlıq, yaltaqlıq, məddahlıq kimi cəmiyyəti fəlakətə sürükləyən bəlalara, ayrı-ayrı obraz və hadisələrdə yazıçı mövqeyini görür.

1979-cu ildə yazdığı “Mazut tökülmüş skamyaya” hekayəsinin əsas ideyası yalançılığın ifşası, mənəvi-əxlaqi naqislikdir. “Yalan ayaq tutar, yeriməz” fikri Niftalı kişiyyə yaddır. O, özünə elə bir status düzüb-qoşub ki, yalan olduğuna özü də inanmır. Niftalı kişi Leninlə görüşdüyünü fəxrlə hamıya danışır, əlini öpmək istəyən adamlara fəxrlə icazə verirdi. Bunlar azmış kimi, xatirələrini yazıb bir gün kitab şəklində çap elətdirmək istəyir. Lakin ona kömək etmək üçün təhkim olunmuş gənc jurnalist materialları incələyəndə aydın olur ki, Niftalı kişinin danışdıqlarının və yazdıqlarının böyük əksəriyyəti yalandır. Jurnalist Niftalı kişiyyə bunları söylədikdə yaşlı kişini dərd götürür. Bu yalan ortaya çıxarsa, pərt olacağını bildiyindən üzə çıxmaması üçün hər şeyi etməyə hazırdır. Lakin bu dəfə o, divara dirənmişdi, qaçacaq bir yeri yox idi. Niftalı kişi yalanları ilə bərabər, həm də mənəvi naqis biridir. Ürəyində hamıya qarşı ədavət, kin bəslədiyindən ki, sakinlərin oturması üçün qoyulmuş skamyanı mazutla çirkəndirir. Əslində bu hərəkəti ilə o tək-cə xudpəsəndliyi, şöhrətpərəstliyini deyil, əxlaqi-mənəvi naqisliyini, ziyankar biri olduğunu təsdiqləmiş olur.

“Sağlıq” hekayəsində yazıçı cəmiyyətin ümumi bəlası olan vəzifə sevdası, ağı qaradan seçə bilməmək, ikiüzlülük, yaltaqlıq kimi sifətləri tənqid hədəfi seçir. Elmi-Tədqiqat İnstitutunun direktoru olmuş Razi Xasıyeviç Qüdrətov müştəbeh, özündənrazı, simasız biridir. Qüdrətovun xarici görünüşü ilə mənəviyyəti tam uyğunluq təşkil edir: “O adət etmişdi ki, qonaqlığa axırda gəlsin. Gözləməklə arası yox idi, sevirdi ki, nə üçünsə o, başqalarını yox, başqaları onu gözləsinlər, həmişə də yuxarı başda əyləşsin, həm də o gələndə yerlərin hamısı tutulsun, Razi Xasıyeviçi görəndə qonaqlar ayağa qalxıb: “Bura buyurun! Bura buyurun!” - deyərək öz yerlərini ona təklif eləsinlər. Razi Xasıyeviç də özünü elə göstərsin ki, guya harada oturmağın ondan ötrü heç bir əhəmiyyəti yoxdur”. Lakin “sən saydığını saymaqda ol, gör fələk nə sayır” Xasıyeviçi də haqlayır. Bu dəfə məclisdə Xasıyeviç həmişəki kimi qarşılanmır. Qüdrətov başa düşür ki, bir zamanlar şənində bütün bunları elətdirən onun şəxsiyyəti deyil, tutduğu vəzifə idi. İndi isə vəzifə yox idi. “Razi Xasıyeviç ərizəsini yazıb öz xahişi ilə institut direktorluğundan çıxıb pensiyaya getmişdi. O, uzaqgörən adam idi. Direktorluqdan çıxmağı qərara alanda qabaqcadan hər şeyi ölçüb biçmişdi. Yaxşı bilirdi ki, bundan sonra ona əvvəlki hörmət, qayğı olmayacaq, hər nə desə, həmişəki kimi “baş üstə” söyləməyəcəklər, qabaqlar qulluğunda hazır duranların çoxu qaçıb haradasa qeyb olacaq. Kimdən bir xahiş eləsə sözü yerə düşəcək və s. O, özünü buna hazırlamışdı”. Lakin onu incidən onun güvəndiyi dağlara – Pərviz Qaçayzadə kimi dağlara qar yağması idi.

Əsərin bu şəkildə adlandırılması da təsadüfi deyildi; H.Abbasızadə “sağlıq” sözünü bir badə məclisində deyilən tost, bir də insanın varlığı, sağ ikən qazandığı hörmət, izzət, ehtiram mənasında işlədir. Qəribədir ki, “sağlıq” elə insanın sağlığında deyilir, lakin elə adamlar var ki, onlar üçün deyilən sağlıqların zaman və məkan sərhədi olmur, elə adamlar da var ki, sağlıqlar onlara daşdıqları vəzifəyə, rütbəyə, statusa görə yaşayır. “Vəzifəli adamların zəif damarlarını bilirdi. Bilirdi ki, onların çoxu tərifi, yaltaqlığı sevirilər. Bu cəhətdən Razi Xasıyeviç də başqalarından geri qalmırdı. Körpə uşaq beşikdə ana laylasından nazlanan kimi, o da yağlı təriflərdən xumarlanıb məst olurdu”.

Hekayədəki obrazlar biri digərinin təbiətini açmağa oxucuya kömək olur. Şöhrət və vəzifə düşkünü Qüdrətov və Qaçayzadəyə qarşı Rasim Paşazadə xətti vardır. Pərviz, onların təbirincə desək, “quru adam” idi. Onu sözün əsl mənasında “qaralamışdılar”. Onu şöbəyə müdir müavini təyin etmədikləri bəs deyil, nizamsız işçi kimi töhmət də verdilər. Bu gün isə hesab günü idi. Hərəkətindəki daşı ətəyindən töküdü. Razi Xasıyeviç Rasimdən də haqlı olaraq bir “Quyruq acısı” gözləyirdi. Lakin düşündüyünün əksi oldu. Onun güman etmədiyi, ağına belə gəlmədiyi Rasimdə onlardan fərqli olaraq arxadan vurmaq, yıxılana balta çalmaq yox idi. Onun üçün şəxsiyyət, ləyaqət hər şeydən üstün imiş. O, alimlik dərəcəsini bütün vəzifələrdən üstün tutur. Alimin xalqa, insanlığa verə biləcəyi töhfələrə görə, alim olmasına görə belə hörmətə layiq olduğu, onun fikrincə, yetərli deyil. Alim olmaq insanlığını itirmək deyil. “Bəzən bilə-bilə ağa qara deyirlər və sairə. Elələrinin ən böyük bəlası insanlara fərq qoya bilməmələrinədir. Onlar elmə xidməti özlərinə xidmətdə görürlər. Ləyaqəti, mənliyi onları özlərindən uzaqlaşdırır, yaltaqlara, gözəgirənlərə, məddahlara meydan açılar. Bunun da elmə, elm ocağının başçısına böyük ziyanı dəyir”.

Hekayədə yazıçı elmə təsadüfi gələn adamların sonradan həyatda bir çoxlarına əngəl olduğunu və bunun acı nəticələrini göstərir.

Yuxarıdakı hər iki hekayədə yazıçı bədii portret vasitəsilə obrazın xarakterini, psixologiyasını, ətrafa münasibəti, ictimai mövqeyi, ətrafa münasibəti barədə informasiya verir. Obrazların daxili aləminin açılmasında bu janr əvəzsizdir. Satirik portret oxucuda qəzəb və nifrət oyadır.

1986-cı ildə yazdığı “Təbrik teleqramı” hekayəsində cəmiyyəti narahat edən vəzifə, yaltaqlıq, süründürməçilik və digər xüsusiyyətlər tənqid edilir. Əsərin qəhrəmanı Cəbidir. Cəbi rayonda maarif şöbəsinin müdiri işləyir. Raykomun I katibi Xəlfə Hatəmzadənin yaxın adamlarından biri sayılır. Bir gün məclisdə içkili vəziyyətdə olan Cəbi artıq-əskik danışır. Onun dediklərini dərhal I katibə çatdırırlar, o isə: “Cəbi Dərvişov yaman harınlayıb, bəddi, ona yerini göstərmək məqamı yetişib” – deyərək onu rayonun ucqar kəndi Buludluya yarım ştat ədəbiyyat müəllimi göndərir. Katibin münasibəti Cəbiyə ağır təsir etsə də, günahını bildiyi üçün bir söz demir. Çünki builki plenum iclasında Xəlfə Hatəmzadənin yenə I katib seçiləcəyi söhbəti gəzirdi. “Aranı düzəltmək” üçün ona bir təbrik teleqramı yazır, xüsusi olaraq poçtalyona verir ki, səhər tezdən katibin evinə aparıb ona versin. Cəbi arxayınlaşır ki, bu teleqram aranı yumşaldacaq. Lakin Hatəmzadədən gələn zəng: “- Sluşay, dərviş törəməsi... nanəcib”... deməsi onu çaşdırır. Cəbi fikirləşir ki, kitabı bağlandı. Şəhərə çıxan bu fikirlər içində çabalayan Cəbiyə qəfildən Xəlfə Hatəmzadənin vəzifədən çıxarıldığını deyirlər. Cəbi səhərki həngamənin səbəbini başa düşür və ilk dəfə təsadüfün reallığına sevinir: “Nə yerinə düşüb... qoy zalım törəməsi elə bilsin ki, mən qəsdən, lağla ona belə bir teleqram göndərmişəm. Yanıb tökülsün”. Lakin Cəbinin sevinci uzun sürmür. Yeni təyin olunan I katibin Mehman Vəlişov olduğunu bildikdə xatirələr canlanır. “Mehman Vəlişov neçə il öncə universitetin tarix fakültəsini bitirib rayonlarına təyinat almışdı. Şəhər məktəbində yuxarı sinif şagirdlərinə dərs deyirdi. Dikbaşlığına görə Cəbi onu işdən qovmuşdu. Mehman rayondan o gedən idi”. İndi Mehman rayona birinci katib gəlirdi. Hadisələrin belə asanlıqla dəyişməsi yazıçının həyati hadisələri bədii təfəkkür süzgecindən keçirib gözlənilməz sonluq yarada bilmək qabiliyyəti ilə bağlı idi. Dərin ictimai-sosial problemlərə toxunan “Ağcaqanad” hekayəsinə müəllif bu adı təsadüfən verməmişdir. Ağcaqanad kiçik bir həşərat olsa da, insanın özünün belə xəbəri olmadan qanını – canını alır. Cəmiyyətimizdə insanların qanını içən “ağcaqanadlar” var və bunlar bir-birinin eynidir. Onların “canını aldığı” qurbanlardan biri də Əlövsət kişidir. Əslində ona qurban demək düzgün deyil, kiçik bir detalı – eynəyini düzəltməyə üçün, pivə içmək üçün məcbur olub “xahiş edir”. Əlövsət kişi hər hansı bir iş üçün ağız açmış, xahiş etmişdir. Lakin son bir günün içində dəfələrlə xahiş etməsini müəllif cəmiyyətdə bu prosesin xaos xarakter alması kimi göstərir. Eynək düzəltməyə üçün ona əvvəlcə uyğun şüşənin olmadığını söyləyirlər, lakin xahiş edən kimi uyğun şüşə tapılır. Əlövsət kişi narahat olur, belə çıxırdı ki, xahişsiz – ağız açmadan heç bir iş mümkün deyil. Sadə bir insan olan Əlövsət kişi sanki yuxudan ayılır, həyatın nizamı pozulurdu, “xahiş” adılardı. Kişinin sanki yuxusu ərsə çəkilir. “Qohum-qonşudan, tanış-bilişdən biri hərdən yuxusuzluqdan şikayət eləyəndə Əlövsətə qəribə gəlirdi. Buna görə qəribə gəlirdi ki, o, başını yastığa qoyan kimi şirin yuxuya gedirdi. Sanki kişinin yuxusu ovcunun içində idi. Ancaq bu gecə yuxusuna haram qatmışdılar. Gecə yarından keçmişdi, küçələrdən əl-ayaq çəkilməmişdi, evdəkilər yeddi yuxu eləmişdilər, onun yuxusu çəkilməmişdi ərsə. Fikir-xəyal, cavabsız qalan suallar Əlövsəti həmişəki təkin öz halal evində, nə vaxtdan bəri aldığı doğma çarpayısında rahat dincəlməyə qoymurdu. Allah mərdimazarların, pis adamların bəlasını versin” [1,s. 204].

Yuxarıdakı nümunələrdən də göründüyü kimi, H.Abbasadə komizmin müxtəlif üsullarından məharətlə istifadə etmiş. Yazıçı obrazları təsvir edərkən yumoristik və satirik yumoristik portretlər yarada bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasadə H. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I cild. Bakı: Azər nəşr, 1983, 366 s.
2. Babayev B. Ədəbi xarakter və tip (XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının materialları əsasında), Bakı: Elm, 1999, 96 s.
3. Əhmədov B. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri (1920-1980-ci illər). Bakı: Elm, 2000, 295 s.
4. Kazımov Q. Komik – bədii vasitələr. Bakı: Yazıçı, 1983, 188 s.

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan poeziyasının keçdiyi inkişaf yoluna qısa nəzər salınır, müəyyən dövrlərdə ana xətti təşkil edən əsas aparıcı ideyalardan söhbət açılır. Yaradıcılığı ilə poeziyamıza yeni nəfəs və ənənə gətirən dahi şairlərin adı qeyd olunur. Milli ruhun ədəbiyyatımızda necə və hansı şəkildə təzahür etdiyi haqqında fikirlər söylənir.

Açar sözlər: Poeziya, Şair, Ədəbiyyat, İntibah, Milli

ÖZET

Makalede, Azerbaycan şiirinin gelişimine kısa bir genel bakış sunulmuş, ve belirli zamanlarda ana hattı oluşturan temel fikirlere bahsedilmiştir. Yaradıcılığında şiirimize yeni bir nefes ve gelenekler getiren dahice şairlerin adı geçmiştir. Ulusal ruhun edebiyatımızda nasıl ve hangi şekilde tezahür ettiğini gösteren referanslar vardır.

Anahtar kelimeler: Şiir, Şair, Edebiyat, Rönesans, Milli

ABSTRACT

The article gives a brief overview of the development of Azerbaijani poetry and discusses some of the key ideas that form the main line of time. The name of the genius poets whose creativity brings new breath and tradition to our poetry. There are references to how and in which the national spirit manifested in our literature.

Keywords: Poetry, Poet, Literature, Renaissance, National

Poeziya bilikdir, ruhun xilasıdır, fədakarlıqdır. Eyni zamanda bu dünyanı dəyişən hərəkətdir. Poeziya, şeir sənəti qədim dövrlərdən başlayaraq insanın mənəvi ehtiyacına çevrilmiş, insanın arzu və istəklərinin, sevinc və kədərinin poetik ifadəsi olmuşdur. Şeir bütün xalqların dilində qədimdən günümüzə qədər şifahi və yazılı şəkildə zamandan zamana, nəsildən nəsle keçmiş, yaddaşlara həkk olunaraq bəşəriyyətin söz xəzinəsini zənginləşdirmişdir. Azərbaycan poeziyası da xalqımızın tarixi qədim, mənəviyyatı qədər zəngindir.

Nəsrədən fərqli olaraq nəzm fikrin vəznli, obrazlı, ritmik, qafiyəli ifadəsidir. Şeirlə insan ruhu arasında qədim bir ünsiyyət vardır. Buna görə də insanın sevincli və kədərli anlarında şeir həmişə onunladır. İslam dininin qayda-qanunlarını və gözəlliklərini insanlara təbliğ edib çatdıran müqəddəs Peyğəmbərimiz Məhəmməd (s.ə.v.) hələ neçə əsr bundan qabaq insanlara şeir əzbərləməyi tövsiyə edərək söyləmişdir: “Şeir əzbərləyin, çünki şeir dili düzəldir, danışıqı, nitqi gözəlləşdirir”.

Poeziya ən qədim zamanlardan başlayaraq insanın mənəvi ehtiyacına çevrilmiş, onun arzu və istəklərinin, duyğu və düşüncələrinin, sevinc və kədərinin poetik tərcümanı olmuşdur. Dünyanın bir sıra mədəni xalqlarının ədəbiyyatı kimi, bəşəriyyətin söz xəzinəsini zənginləşdirən Azərbaycan poeziyası da xalqımızın tarixi qədər qədim, mənəviyyatı qədər zəngindir. Azərbaycan şairləri, bütövlükdə, Yaxın və Orta Şərq, eləcə də dünya ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmiş, özünəməxsus poeziya məktəbi yaratmışlar. Bu poeziya məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılığında yüksək peşəkarlıq, sözün poetik imkanlarından istifadə bacarığı özünü daha aydın göstərmişdir.

Bu poeziya məktəbinin nümayəndələrinin yaradıcılığında yüksək şair peşəkarlığı, sözün poetik imkanlarından istifadə bacarığı, poetik vahidlərdə özünə möhkəm yer tutmuş, fikir çoxmənalılığı vardır. Məhz buna görə də Azərbaycan poeziyası bütün tarixi dövrlərdə yeni formada təzahür edir.

Dilimizin axıcılığı, ahəngdarlığı imkan verir ki, bu dildə çox səlis, rəvan poetik nümunələr yaradılsın. Məhz elə ona görə poeziyamızın ilk nümunələri xalq yaradıcılığında da özünü aydın göstərmişdir. Ağılar, bayatılar, holavarlar, sayacı sözləri, əmək nəğmələri, digər mövsüm-mərasim nəğmələri Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir parçası olmaqla yanaşı, həm də poeziya sənətimizin ilkin nümunələridir. Sadaladığımız bu poetik nümunələr xalqımızı adət-ənənəsini, məişətini, mübarizə əzmini, vətənpərvərliyini təcəssüm etdirir.

Poeziya sənətimizin Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Məhsəti Gəncəvi kimi ölməz korifeylərinin yüksək sənətkarlıqla yazılmış əsərləri sonrakı dövrlərdə bir sıra qüdrətli şairlərimizin ilham qaynağı olmuşdur. İzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai kimi şairlərimiz anadilli poeziyamızın inkişafında müstəsna rol oynayan qüdrətli şairlər kimi dilimizin poetik imkanlarını daha geniş mənada üzə çıxarmışlar. XVII-XVIII əsrlərdə yazıb yaradan şairlərimiz klassik üslubda, həm də xalq yaradıcılığı formasında ədəbiyyatımıza təzə nəfəs gətirmişlər. Molla Vəli Vidadinin, Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı yazılı ədəbiyyatımızda poetik düşüncəni geniş mənada xalqın yaddaşına yazmışdır. Aşıq Qurbaninin, Xəstə Qasımın, Sarı Aşığın, Abbas Tufarqanlının, Aşıq Alının, Aşıq Ələsgərin qoşma və gəraylıları, tənisləri bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan poeziyası çox zəngin ənənələrə malik olan bir sənət çeşməsidir.

XIX-XX əsrlərdə yaranan Azərbaycan poeziyasında daha çox milli məfkurə ön planda olmuş, şairlər bu istiqamətdə dəyərli nümunələr yaratmışlar. Bu dövr Azərbaycan poeziya sənətində Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfili, Mikayıl Müşfiq, Rəsul Rza, Məmməd Araz, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Xəlil Rza, İslam Səfərli kimi görkəmli şairlər öz dəsti-xətti ilə seçilir. Ölkəmiz ikinci dəfə müstəqillik qazandıqdan sonra yazıçı və şairlərimizin də poetik düşüncə dairəsi genişlənmiş, mövzu müxtəlifliyi artmış, bədii fikrin nadir hadisəsi olan poeziya xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş, inkişafın yeni mərhələsinə yüksəlmişdir. Şairlərimizin yaradıcılığında xalqımızın duyğu və düşüncələri, azadlıq arzuları, söz və fikir azadlığı, milli istiqlal uğrunda savaşı, insanın mənəvi azadlığı, azad düşüncə, xalqın oyanışı kimi bir sıra mühüm məsələlər öz poetik əksini tapmışdır.

Ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin vətənimizdən uzaqlarda da tanınmasına çox ciddi yanaşmış, klassik və müasir şairlərimizin yubileylərinin keçirilməsinə, əsərlərinin çap olunmasına, xarici dillərə tərcümə edilməsinə xüsusi diqqət göstərilməmişdir. H.Əliyev şair və yazıçılarımıza yüksək qayğı göstərməklə yanaşı, eyni zamanda zəngin folklor nümunələrimizin toplanılması, nəşr olunması, xarici ölkələrdə tanıtılması baxımından da çox mühüm qərarlar vermiş, fərman və sərəncamlar imzalanmışdır. “İnsanlara şeir qədər, ədəbiyyat qədər güclü təsir edən, insanlığın mənəviyyatına, əxlaqına, tərbiyəsinə, fikirlərinin formalaşmasına bu qədər güclü təsir göstərən başqa bir vasitə yoxdur”. Bu sözlərin də müəllifi görkəmli siyasətçi H.Əliyevdir. YUNESKO-nun 1999-cu ildə keçirilən 30-cu iclasında mart ayının 21-i “Beynəlxalq Poeziya Günü” elan edilmişdir. Azərbaycanda Beynəlxalq Poeziya Günü 2007-ci ildən qeyd olunur. Ədəbiyyatımıza göstərilən qayğı ənənəsini bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən layiqincə davam etdirilir. Son illər ölkə başçısının imzaladığı sərəncamlarla onlarla görkəmli şair və yazıçının yubileyləri dövlət səviyyəsində qeyd edilmiş, əsərləri külliyyat şəklində çap olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abdullazadə A. Şairlər və yollar (Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları). Bakı: Elm, 1984, 224 s.
2. Alışanov Ş., Salmanov Ş., poeziya /Ədəbi proses 77/, Bakı: Elm, 1978, s 51-89
3. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. I kitab, Bakı: Elm, 1989, 236 s.
4. Abasov Abdulla. Həyat və bədii həqiqət. Bakı: Nurlan, 2005, 406 s.
5. Ədilli Şirvan Azərbaycan şeirində forma məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 144 s.
6. Əsgərli Ə. “Fərdi üslubun poeziyası”, Bakı; “Vektor” Beynəlxalq Nəşrlər Evi, 2017, 150 s.

KAÇAR HANEDANLIĞININ YAZARLARI VE ŞAİRLERİ VE ONLARIN EDEBİYATA GETİRDİKLERİ YENİLİKLER

THE WRITERS AND POETS OF THE KAJAR DYNASTY AND THEIR INNOVATIONS IN LITERATURE

Gülzar Eqiq CAFARZADE

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Nizami Gencevi adına Milli Azərbaycan Edebiyatı Muzesi

ÖZET

Kaçarlar Hanedanlığı Azərbaycan halkının Devlet geleneklerinin oluşması ve gelişmesinde önemli rol oynayan köklü kabilelerden biridir. Bu neslin korkmaz ve asil oğulları harb tarihimizin şerefli sayfalarını yazmış, yetenekli ve zeki temsilcileri, 19. yüzyılın edebi-kültürel çevresinin zenginleşmesinde, yarattığı eserlerle büyük rol oynamışlar. Feth Ali Şah (hak. yıl. 1797-1834) ve Nasireddin Şah (hak. yıl. 1848-1896) gibi Kaçar hükümdarları hem de şiirler yazmışlar. Feth Ali Şah'ın evlatları ve torunları arasında, sayısız yetenek ve derin bilgiye sahip şairler ve yazarlar olmuştur. Feth Ali Şah özellikle , Kaçar hanedanı şahzadelerinin edebi ruh içindeki eğitimine önem veriyordu. Mükemmel şiir derslerinde ustalaşan şahzadeler gençlik yıllarından şiir yazmaya ilgi gösterirdiler. Kaçar şahzadeleri arasından birçok şair ortaya çıktı ve Kaçar sarayının tarihçisi Rzakulu Han Hidayat, “Mecma-ul-füsheh” eserinde Kaçar Hanedanına mensup otuz iki şairden bahs etmiş ve yaratıcılığında örnekler vermiştir.

Kaçar Hanedanlığına ait çok sayıda şair ve yazar bu dönemin edebi simasının ana temsilcileridir. Onların edebi mirasları hanedanın tarihi geçmişini, tanınmış devlet adamlarının siyasi faaliyetlerini ve İran ve Kafkasya tarihi ile ilgili birçok siyasi olayları incelemede önemli kaynaklardır.

Kaçar prenslerinin eserleri arasında Mahmud Mirza'nın "Tarihe-Sahipkıranı", "Merate-Muhammedi" ve "Safinat ul-Mahmud", Cahangir Mirza'nın "Tarihi -Nou", Bahman Mirza'nın "Tazkireyi-Muhammedşahi", Farhad Mirza'nın “Cami-cem”, “Sefername”, Celaleddin Mirza'nın “Nameyi-Hüsrevan”, Ahmet Mirza Ezöduddulla'nın "Tarixe-Ezödi", Nadir Mirza'nın “Tarih ve coğrafyayi-Darüsselteneye-Tebriz”, İmamkulu Mirza'nın "Nasebnameye-ile-Kaçar" tarihi önem taşıyan eserlerdir.

Kaçar şahzadelerinden Muhammedbağır Mirza Hüsrevi Kirmanşahi (1850-1919) İran'da ilk roman yazarı ve tarihi romanın kurucusudur. 1909 yılın'da yazdığı romanı “Şems ve Tuğra”, Hülakü hanın gelini ve Fars Atabek Sad ibn Ebubekr'in kızı Abeş Hatun'ın egemenlik süresindeki olaylardan ve 13. yüzyılda İran'ın Moğollar tarafından istilasından bahseder. Bu roman, sanatsal-tarihsel Fars edebiyatında ilk teşebbüs olarak kabul edilir ve edebiyat eleştirmenleri tarafından yüksek değerlendirilir. Bu romanın yanı sıra, Muhammedbağır Mirza Hüseyinkulu Han Cahansuz Şah Kaçar hakkında tarihi eseri, aruz ve kafiye ilminden bahs eden "Risaleyi teşrihi-ul-ilel" adlı bilimsel risalesi, “Dibayi-Hüsrevi” adlı İslam öncesi ve sonrası Arap şairlerinin şerhi-halini anlatan eserleri mevcuttur.

On dokuzuncu yüzyılda İran topraklarındaki edebi-kültürel ilerleme, Kafkasya, ayrıca Kuzey Azerbaycandan etkilenmiş, bu ilerleme sürecinde, Kaçar Hanedanlığından olan yazarlar ve şairler başarılı olmuşlar.

Anahtar Kelimeler: Kaçar Hanedanlığı, 19. Yüzyıl, Edebi Yenilikler

ABSTRACT

The Qajar dynasty is one of the well-established tribes that played an important role in the founding and development of statehood traditions of the Azerbaijani people. The fearless and noble sons of this dynasty created the honorable pages on the history of military and their talented and intelligent representatives played a major role in the enrichment of the literary-cultural environment of the 19th century. Qajar rulers such as Fath Ali Shah (1797-1834) and Nasireddin Shah (1848-1896) both wrote poems. Among the sons and grandchildren of Feth Ali Shah, there were plenty of talented and intelligent poets and writers.

Feth Ali Shah was especially interested in the literary soul of the Kajar dynasty princes. The princes who mastered at the perfect poetry classes showed interest in writing poems from their youth years. Many poets were appeared from the Kajar's dynasty and the historian of the Kajars' court Rzakulu Khan Hidayat mentioned thirty-two Kajars' poets in his book "Macma-ul-fusaha" ve and gave examples of their poems.

Numerous poets and writers belonging to the Kajar dynasty are the main representatives of the literary personality in this period. Their literary heritage are important sources for analysing the history of the Kajars' dynasty, the political activities of outstanding statesmen, and many political events related to the history of Iran and the Caucasus.

Among the works of the Qajar princes are Mahmud Mirza's "History of Sakhibkiran", "Merate-Muhammedi" and "Safinat ul-Mahmud", Cahangir Mirza's "History-Nou", Bahman Mirza's "Tazkireyi-Muhammedshahi", Farhad Mirza 's "Jami-jam", "Sefername" , Celaleddin Mirza's "Nameyi-Khosrovan", Ahmet Mirza Ezöduddulla's "Tarixe-Ezodi", Nadir Mirza's "History and geography-Darussaltaneye-Tabriz", Imamkulu Mirza's "Nasebnameye-ile-Kajar" are the works of historical importance.

One of the Kajar princes Muhammedbaghir Mirza Khosrovi Kirmanşahi (1850-1919) was the first novelist and the founder of the historical novel in Iran. His novel "Shams and Tughra" which he wrote in 1909, talks about the events during the reign of Abesh Hatun who was daughter-in-law of Hulaki Khan's and daughter Persian Atabek Sad ibn Abubekr, and the occupation of Iran by the Mongols in the 13th century. This novel is considered the first attempt in literary-historical Persian literature and is highly regarded by literary critics.

In addition to this novel, Muhammedbaghir Mirza Hüseynkulu Khan also wrote historical book, about Huseynkulu Khan Cahansuz Shah Kajar, his scientific work titled "Risaleyi teshrihi-ul-ilel" about verse and rhyme composition and "Dibayi-Khosrovi" about Arabic poets lived before and after Islam.

In the nineteenth century, literary-cultural progress in Iranian territory was influenced by the Caucasus, as well as Northern Azerbaijan, and writers and poets from the Kajar dynasty were succeeded in this progress.

Keywords: Kajars Dynasty, 19th Century, Literary Innovations

REGION FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİNDƏ ƏHALİNİN MƏŞĞULİYYƏTİNİN ƏKSI (Şəki-Zaqatala bölgəsi üzrə)

Təranə MƏMMƏDOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu (dissertant)

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəz (kiçik elmi işçi)

ÖZET

Folklor onu yaradan xalqın milli sərvəti, mənəvi dəyəridir. Azərbaycan folkloru da bu baxımdan istisna deyildir. Xalqımızın minillər boyunca yaratdığı şifahi söz sərvəti bir çox cəhətdən xalqımızın milli-mənəvi kimliyi, tarixi-etnoqrafik həyat tərzini barədə kompleks fikir yaradır.

Bu baxımdan folklor nümunələrimiz xalqımızın qədim əmək fəaliyyəti, məşğuliyyət sahələri haqqında məlumat almaq üçün olduqca əhəmiyyətli və maraqlıdır.

Vahid Azərbaycan folklorunun ortaya qoyulmasında ayrı-ayrı regionların folklorunun toplanmasının və tədqiqinin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu cəhətdən Şimal-Qərb bölgəsinin folkloru özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Qədim dövrlərdən müxtəlif etnik qrupların yanaşı yaşadığı, multikultural, tolerant bir məkan sayılan bölgədə rəngarəng, bir o qədər də maraqlı nümunələr yaranmışdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq məqaləmizdə aşağıdakı istiqamətlər üzrə tədqiqat aparmaq nəzərdə tutulmuşdur.

- Folklor nümunələrinin bölgəyəməxsusluğunu ortaya çıxaran xüsusiyyətlərin göstərilməsi;
- Bölgədən toplanan ayrı-ayrı nümunələrdə əhalinin qədim məşğuliyyət sahələrinin araşdırılması;
- Bölgədən toplanan nümunələrdə əks olunan el sənətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

Bu cəhətdən araşdırmalar, əsasən AMEA-nın Şəki Regional Elmi Mərkəzi tərəfindən toplanan orijinal nümunələr və müxtəlif zamanlarda çap olunan toplular, eləcə də folklor nümunələrinin yer aldığı ayrı-ayrı çap materialları əsasında aparılmışdır.

Nəticə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, qədim türk etnoslarının məskunlaşdığı, eləcə də ən qədim Qafqaz xalqlarının hələ də öz varlığını qoruduğu bölgənin folkloru bir çox cəhətdən özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu nümunələrdə bölgənin əhalisinin məşğuliyyəti, ticarət məsələləri geniş şəkildə öz əksini tapır. Məqalədə araşdırmanın genişləndirilməsi və bu məsələlərin ətraflı şərhi nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Folklor, Məşğuliyyət, Sənətkarlıq, Ticarət

Son dövrlərdə Azərbaycan folklorunun əsasən regional xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına maraq güclənmişdir. Bu cür tədqiqatlarda yerli əhalinin və ərazinin tarixi-coğrafi, etnoqrafik xüsusiyyətləri, ənənəvi məşğuliyyəti, milli mental təsəvvürləri, həyat tərzinin açılması və s. diqqətdə saxlanılır. Bu baxımdan Şəki-Zaqatala bölgəsinin (Buraya Şəki, Zaqatala, Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz rayonları daxildir.) zəngin folklorunun araşdırılması da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Uzun illər bölgədən toplanan folklor örnəkləri müxtəlif yönərdən tədqiqata cəlb edilmişdir. Lakin əhalinin məşğuliyyəti və onun folklorlarda təzahürü kimi bir sıra məsələlərə geniş mənada toxunulmamış, tədqiqatlardan uzaq qalmışdır. Olduqca geniş mövzu olduğuna görə bu məqalədə toxunduğumuz məsələlər ümumi xarakter daşıyacaq. Bölgə Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşir və dağlıq bölgədir, sıx meşə zolağı müxtəlif heyvan və bitki örtükləri ilə zəngindir. Burada əhalinin əsas məşğuliyyəti qədim dövrlərdən ovçuluq, yığıcılıqla yanaşı əkinçilik, maldarlıq, əsasən də sənətkarlıq olmuşdur. Həmçinin Dağıstanla sıx ticarət əlaqələri də saxlanmışdır ki, bütün bunlar və həmin sahələrlə bağlı əmək alətləri, onların adları və s. bir çox folklor nümunələrində öz əksini tapır.

Üstü taxta, altı daş

Altı ayaq, iki baş. (Vəl) [5]

Və ya

Üzümü dər səbətə

*Nə qorxu var, nə xəstə
Elə yar sevmişəm ki,
Səs salıb məmləkətə. [5]*

Bölgədə əsasən sənətkarlıq, onun ayrı-ayrı növləri inkişaf etmiş, digər bölgələrdə izləri qalmayan bir çox sənət sahələri hətta günümüzdə də burada yaşadılmaqdadır. Ümumiyyətlə mövzuya keçməzdən əvvəl zəhmətkeş əhəlinin sənətə, peşəyə verdiyi dəyəri göstərən aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq.

*Güllərim həşəm olsun,
Gün vursun, həşəm olsun,
Var-dövlətim olunca,
Sənətim, peşəm olsun. [5]*

Nümunədən də görüldüyü kimi bölgədə insanların əməyə, sənətə xüsusi hörməti, ehtiramı olmuşdur. Bunların bir çoxu nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdür. Hətta bölgənin mərkəzi sayılan Şəkiddə bu günə kimi ailələrin sənət-peşəsilə bağlı nəsil adları, məhəllə adları da yaşamaqdadır. Məsələn, Duluslar (Şəkiddə həm nəsil, həm məhəllə adı olmuşdur), Dəmirçilər, Sərkərlər (nəsil adları) [4, s.56] və s. istənilən sayda sadalamaq mümkündür.

Sənətinin peşəkarı olmaq, aldıkları məhsulun keyfiyyəti də insanlar üçün hər zaman vacib olmuşdur. Buna görə də əsl peşəkar insanlara yüksək qiymət verilmiş, onların məhsulları təriflənmiş, məhsulu peşəkardan almaq tövsiyə olunmuşdur. Aşağıdakı nümunədə dediklərimiz aydın duya bilərik.

*Dəhrəçidən dəhrə al
Bəhrə verip, bəhrə al.
Hər dulusa inanma
Nəhrəçidən nəhrə al.[5]*

Sənətkarlıq qədim dövrdə əsasən müxtəlif məişət əşyalarının hazırlanması məqsədi daşmışdır. Əhəlinin duluzçuluq, misgərlik, sandıqçılıq kimi sahələrlə məşğul olması “Dulusçunun şeyirdi”, “Qalayçı ilə çoban” söyləmə və rəvayətlərdə əksini tapır.

“Keçmişdə kəndə bi qalayçı gəlir. Ho, mis qabları qalaylıyıp gümüşə çörürdü. Həblə möcüzəni görməyən bir çoban qalayçıya didi:

- Sən ki, həblə ustasan, qab-qacağı gümüşə çörürsən, məəm də təknəmi gümüşə çöör.

Qalayçı təknənin gümüşə çöyrülməsinin nəynən kurtarmasını çobana başa salsa da, çoban iki ayağını bi başmağa diyirki, “olmaz, xaxın qab-qacağını gümüşə çöörürsən, məəm təknəmi yox!? Sə nə pisdiyim keçip?!” Qalayçı didiyinnən dömmür. Çoban qalayçıynən əlbəyaxa olur, qonum- qonşu yığılıp çobanı başa salsa da ho didiyinnən dömmür. Ələc qalıp qalayçı təhnəni körüyün ocağının üsdünə qoyup çobana diyir:

- Çaparax köpüyü bas!

Çoban neçə dönə körüyü basannan sora təhnənin ortası yanıp deşilir. Çoban elədiyi işdən peşman olur”. [2, s.221]

Gördüyümüz kimi, bölgədən toplanan bu nümunədə də iki məşğuliyyət sahəsinin adı çəkilir. Əhvalat da elə bu iki peşə sahibinin arasında baş verir.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz bir digər nümunə - “Dulusçunun şeyirdi” rəvayəti də maraqlıdır. Belə ki, burada sənətin aliliyi, özünəməxsus qanunları, ona barmaqarası baxmamaq, bir sənəti öyrənərkən daha dərinədən öyrənməyin vacibliyi, sənətinin, peşənin kamil bilicisi olmaq kimi məsələlərə toxunulmuşdur.

Qədim zamanlarda bir dulusçu usta var idi. Ustalarda ta qədim zamannardan adətədi, yanında şeyird saxlayıb öz peşə və vərdişlərini gənclərə öyrədiblər ki, hoların davamçıları olsun.

Dulusçu da öz yanında şeyird saxlayırdı. Usta yanında şeyird duran üç il tamam olandan sonra onu lazımı hacətlə təmin edip halallıq verər, yola salardı. Belə şeyirdlərin qazandığı da halal olardı. Usta yanında dayanmadan özbaşına sənət öyrənənlərə məhəl poymazlarmış. Ona “bic ustalar” deyər dilər.

Bir gün ustanın şeyirdini şeytan başdan çıxarıb deyir ki, dah sən bu dulusçu ustanın yanında dayanma. Dulusçuluq sənətini ustadan yaxşı bilir sən.

Şeyird usta yoğurar, onu dəzgahda qab halına salar, qurudar, bişirər, kürədən çıxaranda usda çıxarardı. Bu dəfə şeyird ustaya deyir:

- *Daha mən dulusçuluq sənətini səndən də çox bilirəm. Məni azad elə, gedim öz kasıkərliyimin dalıynan.*

Usta çox deyir, şeyird az eşidir, usta məcbur olur şeyirdə bir dəst həcət verib yola salır. Halallıq vermir. Günlər keçir, şeyird özünə emalatxana tikir. Ulus qabı hazırlayıb bişirir. Bişmiş saxsı qabları kürədən çıxaran kimi saxsı qablar çaqqıltı ilə sınır. O dəfələrlə dulus qabı bişirsə də hamısı sınır, zay olur, işi belə bəd gətirən şeyird əlimyandıda ustanın yanına gəlir:

- *Usta, sənə bir vacib işim düşüb. Bilmirəm bu nə sirrdir? İş həmin iş, kürə həmin kürə. Ancaq qabları kürədən çıxardıqda qırılıb tərkviran olur. Əl mənim, ətək sənin. Əyayini kəs, əlimi yox.*

Usta deyir:

- *Hələ kamil usta deyilsən. Üç il yanımda şeyird durmasan bu dulusçuluq işinin sirrini bilməzsən. Şeyird təzədən üç il də ustanın yanında işləyəndən sonra usta şeyirdi çağırıb bişmiş dulus qablarını çıxarır. Qabın birini çıxarıb usta yanına qoyur, qab sınır. Şeyirdi deyir:*

- *Elə məndə də elə olur.*

- *Sonra usta ikinci qabı kürədən çıxarır, üfürüb kənara qoyur. Qab sınır. Sapbasaq qalır. Usta üzünü şeyirdə tutub deyir:*

- *İndi görürsən ustalığın sirrini? [1, s.224]*

Nümunədə diqqət çəkən məqamlardan biri də dil məsələsidir. Nümunələrdə işlənən bir sıra məqamlar onları toplandığı məkanların spesifik xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Bu isə onun bölgəyəməxsusluğunu bir daha sübut edir. Bu nümunədə də işlənən dil xüsusiyyətləri – yəni dialekt xüsusiyyətlərinin qorunması nümunənin orijinallığını və məxsusluğunu göstərir.

Bölgə üçün spesifik sayılan və əhalinin geniş şəkildə hələ ən qədim dövrlərdən məşğul olduğu sahələrdən biri də ipəkçilikdir. İpəkçilik, baramaçılıq o qədər geniş məşğuliyət sahəsi olmuşdur ki, burada əhalinin həyat tərzinə, hətta inanclarına da öz təsirini göstərmişdir. Bu isə önəmli dərəcədə folklorlarda özünü göstərir.

İpək aldım bez oldu,

Şəkər aldım, duz oldu.

Bir kərə hamama girdim,

Baltakəsməz buz oldu. Səh. [2, s.99]

Bölgədə ipəkçilik həm qədim tarixə malik, həm geniş inkişaf edən sahələrdəndir. Bu gün də bəzi ərazilərdə yaşadılan ipəkçiliyin qədimdən bu ərazilərdə mövcud olduğunu həm bir sıra arxeoloji qazıntılarda tapılan ipək parça qırıqları, həm də toplanan ən qədim folklor nümunələrində ipəklə, ipək qurdu ilə bağlı müxtəlif faktlar sübut edir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi bu sahə xalqın inanclarında da yaşadılır. Hətta, bölgədə yaşayan milli azlıqların folklor nümunələrində də ipəkçiliklə bağlı müxtəlif nümunələr yer alır. Məsələn, Qəbələ rayonu ərazisində yaşayan Udilərdən toplanan örnəklərdə belə bir maraqlı nümunəyə rast gəldik.

Barama (ipəkqurdu) ilə bağlı nümunələr Barama yığılarkən onun üstündən keçmək, tullanmaq olmazdı [1, s.479].

Üstündə qızıl və gümüş olan adamların küm-xanaya daxil olmasına yol verilməzdi. [1, s.481]

Və ya başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək.

“Balakən rayonunun Xatex kəndində maraqlı bir adət vardı. “İpəkqurdu “üçdən duranda” (üç yaşına çatanda) onların bir hissəsini götürüb cürbəcür şirniyyat və meyvə ilə bərabər nişanlı qızın evinə yollayırdılar. Həmin ipəkqurdlarını nişanlı qız yalnız özü üçün yemləyib böyüdüdü. Hasilə gətirdiyi barama satışından alınan pulu yalnız nişanlı qızın özünə verirdilər. O da özünə gerek olan şeyləri alırdı”. [1, s.55]

Qeyd etdiyimiz nümunələrdən başqa ipəkçilik, barama qurdu iləbağlı həddən artıq nümunələr vardır.

Bölgədə əhalini məşğul olduğu sahələrdən biri də, müxtəlif bitkilərdən (gül, ömədərən, nanə və s.) həm xalq təbabəti, həm də gündəlik istifadə üçün araqların hazırlanması idi. Onun hazırlanmasında istifadə edilən xüsusi qazan mey qazanı adlanır ki, folklor nümunələrində onun adına rast gəlinir.

*Mey qazanım yaşlandı,
Böyrü başı daşlandı,
Gözəlin yaraşığı,
Kiprikdəndir, qaşdandır.[5]*

Misdən hazırlanan mey qazanı, eləcə də digər məişət əşyaları ilə bağlı çoxlu sayda folklor nümunələri, bölgədə misgərlinin, qalayçılığın da bir sənət, peşə növü kimi mövcudluğundan xəbər verir.

Regionda geniş yayılan və bu gün də yaşadılan sənət növlərindən biri sandıqçılıqdır. Sandıq taxtadan hazırlanan və üzəri dəmirlə bəzədilən, içərisinə müxtəlif şeylər, üzərinə yorğan-döşək yığılan əşyadır. Bəzək əşyaları, müxtəlif xırda əşyalar yığmaq üçün isə daha kiçik formaları hazırlanır ki, bu da mücrü adlanırdı. Ümumiyyətlə adları çəkilən əşyalar daha çox gəlin kökən qızlara verilərdi və geniş istifadə olunardı. Bu gün də bölgənin müəyyən yerlərində bu ənənə yaşayır. Və qədim folklor nümunələrində onlarla bağlı nümunələr yaşayır.

*Sandığın üstə mücrü
Tapılmayı bu cürü
Nə deyirsən yarə de,
Yarın çəkər bu zülmü. [5]*

*İnci sandıx açıldı
İnci-mərcan saçıldı,
Qardaş toyun mübarək
Toyluq parça açıldı. [5]*

Bunlarla yanaşı dəyirmançı, çörəkçi, xalçaçılıq, dəlləklik, çərçilik, papaqçılıq, dəllallıq və s. qədim peşə-sənət sahələri ilə bağlı çoxsaylı həm lirik, həm epik folklor nümunələrinə rast gəlinir. “Papaqçının əhvalatı”, “Çərçinin xırda-xırda andı yığışb eşşəyinə qənim olur” kimi örnəklər dediklərimizi bir daha sübut edir. Bunların bəziləri öz xüsusiyyətlərinə görə bölgəyə məxsusluq xarakteri daşdığı halda, bəziləri ümumi xarakterlidir və bir çox bölgələrin folklorunda təsadüf olunur. Hətta bəzi hallarda biz eyni nümunələrin fərqli variantlarına da rast gəlirik ki, bu da nümunələrin bölgənin etnoqrafik həyat tərzinə uyğunlaşdırılması ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folklor antologiyası, XIII kitab, (Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru.), Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2005
2. Azərbaycan folklor antologiyası, IV kitab, (Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru.), I cild Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2000
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. I cild (şifahi xalq ədəbiyyatı), Bakı: Elm, 2004, 760s.
4. Z. Məbudov, U Bəşirqızı, K. Adışirinov. Şəkiddə məhəllə adları, soylar və ləqəblər. II kitab Bakı, “Nefta-Press” nəşriyyatı, 2009, 605 səh.
5. Şəki regional Elmi Mərkəzinin toplama arxivi.

KİTABİ-DƏDƏ QORQUD DASTANINDA NƏSİHƏT MOTİVİ

Təranə MƏMMƏDOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu (dissertant)

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəz (kiçik elmi işçi)

ÖZET

Oğuz türklərinin, eləcə də Azərbaycan xalqınının əvəzsiz abidəsi olan bir dastan - “Kitabi-Dədə Qorqud” xalqımızın min illərdən bəri yaşayan milli-mənəvi sərvəti, əvəzsiz hikmət xəzinəsidir. Dastan bir çox cəhətdən - xalqımızın qədim tarixini, dəyərlərini, adət-ənənələrini, eləcə də etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından misilsiz abidədir. Bu baxımdan dastan bir çox motivlərlə zəngindir. Burada etnosun qədim məşğuliyyəti, qədim dövlətçilik ənənəsi, hərbi sahədəki qanunları, dini görüşləri, əxlaqi-etik davranışları və s. öz əksini tapır.

Doğrudur, dastan indiyədək mütəxəssislər tərəfindən bir çox tərəfdən - dili, bədii xüsusiyyətləri, tarixi əhəmiyyəti, araşdırılma dərəcəsi və s. cəhətlərdən tədqiq edilmişdir. Lakin rəngarəng motivlərlə zəngin olan dastanın hələ araşdırılmamış qatları, aşkar olunmalı məqamları da kifayət qədər çoxdur.

Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında maraq doğuran məqamlardan biri **nəsihət, nəsihətçilik** motividir, daha doğrusu, öyüd-nəsihətin işlənmə xüsusiyyətləridir. Dastanın bu yöndən geniş tədqiqinə rast gəlmədik. Həmin səbəbdən də araşdırmamızı bu yöndən aparmağı qərara aldığımız.

Məqaləmizdə mövzu aşağıdakı göstəricilər əsasında araşdırılacaqdır.

- Dastanda nəsihət motivinin işlənmə dərəcəsi;
- Dastanda öyüd-nəsihətlərin məzmun xüsusiyyətləri üzrə təsnifatı;
- Etnosun etnik-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyüd-nəsihətlərdə əksi;

Apardığımız tədqiqatdan belə nəticəyə gəlinir ki, gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşdığı, adət-ənənələrimizin unudulduğu müasir dövrdə ulularımızın qədim zamanlardan tərbiyə vasitəsi kimi istifadə etdiyi öyüd-nəsihətlərin tədqiqinə, eləcə də gənc nəslin tərbiyəsində bir vasitə kimi istifadə olunmasına böyük ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə dastan üzərində apardığımız tədqiqatlar məqalədə geniş şəkildə öz əksini tapacaqdır.

Açar sözlər: Dastan, Kitabi-Dədə Qorqud, Nəsihət, Motiv

ŞEYHÜLİSLAM ARİF HİKMET TEZKİRESİNDE OSMANLI TOPRAKLARI DIŞINDA YAŞAYAN ŞAİRLER

IN TEZKİRE OF ŞEHÜLİSLAM ARIF HIKMET POETRY LIVING OUTSIDE THE OTTOMAN LANDS

Mehmet Nuri ÇINARCI

Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi

ÖZET

Osmanlı döneminde yetişmiş divan şairlerinin hayatlarına ışık tutan en önemli kaynakların başında şair tezkireleri gelmektedir. Türkçe şair tezkireleri XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar hemen her yüzyılda örnekler vermiş ve divan şairleri ile ilgili bilgileri günümüze kadar taşımıştır. Anadolu sahasında yazılan şair tezkirelerinin seçmiş oldukları şairler genellikle Osmanlı topraklarında yaşayan şairlerle sınırlandırılmıştır. İstanbul ve Anadolu şehirleriyle sınırlı olan bu şairler, kimi zaman da Aşık Çelebi ve Gelibolulu Mustafa Ali gibi tezkirecilerin devlet görevleri sebebiyle Afrika ve Rumeli’de yaşamış ve Türkçe şiir yazmış şairleri de kendisine dahil etmiştir. Türk edebiyatında Osmanlı toprakları dışında yaşamış şairleri anlatan iki tezkire mevcuttur. Bunlarda ilki Ahdi Çelebi’nin Gülşen-i Şu’arâ’sı diğeri ise Şeyhülislam Arif Hikmet’in Tezkiretü’ş-Şu’ara’sıdır. XIX. yüzyılda kaleme alınan Şeyhülislam Arif Hikmet tezkiresi, asıl itibarıyla yarım kalmış bir şairler tezkiresidir. Bu tezkirede Anadolu ve Osmanlı topraklarında yaşayan şairlerin yanı sıra Osmanlı toprakları dışında yaşayan şairlerin biyografileri ve şiirleri de yer almaktadır. Şairlerin biyografilerinden anlaşıldığı kadarıyla tezkireci bu şairlerden bazılarıyla ilgili bilgileri arkadaşlarından almıştır. Diğer şairlerle ilgili bilgileri nasıl temin ettiğini belirtmez. Bu çalışmamızda Şeyhülislam Arif Hikmet’in tezkiresinde zikrettiği Osmanlı toprakları dışındaki şairlerden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Şeyhülislam Arif Hikmet Tezkiresi, Osmanlı Sahası Dışındaki Şairler.

ABSTRACT

One of the most important sources that shed light on the lives of divan poets who were educated during the Ottoman period is the poet tezkires. Turkish poet tezkires XVI. century XX. century has given examples in almost every century and divan poets to date has carried information about. The poets chosen by the poet tezkires written in the Anatolian area are generally limited to the poets living in the Ottoman lands. These poets, which were limited to the cities of Istanbul and Anatolia, also included poets who lived in Africa and Rumelia and wrote Turkish poetry because of the state duties of tezkireciler like Aşık Çelebi and Mustafa Ali from Gallipoli. There are two tezkires in Turkish literature describing the poets who lived outside the Ottoman lands. The first of these is the Gülşen-i Şu’arâ’ of Ahdi Çelebi and the Tezkiretü’ş-Şu’ara’ of Şeyhülislam Arif Hikmet. XIX. The Şeyhülislam Arif Hikmet tezkire, which was written in the 18th century, is essentially an incomplete poetry of poets. In this thesis, biographies and poems of poets living outside the Ottoman lands, as well as poets living in Anatolian and Ottoman lands are also included. As it is understood from the biographies of poets, tezkireci obtained information about some of these poets from his friends. It does not specify how it provides information about other poets. In this study, poets outside the Ottoman lands mentioned by Şeyhülislam Arif Hikmet will be mentioned.

Key Words: Tezkire of Şeyhülislam Arif Hikmet, Poets Outside Ottoman Lands.

ADNI DEDE'NİN NASİHATNAMESİNDE KULLANILAN İKTİBASLAR VE İŞLEVLERİ THE QUOTATIONS USED IN NASIHATNAME OF ADNI DEDE AND ITS FUNCTIONS

Mehmet Nuri ÇINARCI

Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi

ÖZET

Öğüt verme, dünya üzerindeki bütün toplumlarda görülen ve temel gayesi bireylerin kendileri için doğru olarak kabul ettikleri evrensel ve toplumsal normları kabul ettirme gayesine dayanır. Tanrı'nın Adem'le konuştuğu ilk andan itibaren başlayan nasihat geleneği, silsile itibarıyla kutsal kitaplar ve Tanrı'nın toplumları ıslah etmek amacıyla gönderdiği peygamberlerle birlikte devam etmiştir. Gerek dinsel inanç sistemleri gerekse toplumun ahlaksal normlarının şekillendirdiği nasihat kültürü, her dönemde kendisini ifa edecek bir ya da birden fazla birey yetiştirmiştir. Özellikle İslam'ın temelini oluşturan ve bu dinin temel kitabı olan Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerin önemli bir kısmının öğüt içerikli olması bu şiarla yetişen insanların da aynı yolu takip etmesini sağlamıştır. Bu yüzden Türk edebiyatında XI. yüzyılda Kutadgu Bilig ile başlayan nasihat geleneği XX. yüzyıla kadar aralıksız bir şekilde ürünler vermiştir. Türk-İslam kültüründe kaleme alınan nasihatnameler, din eksenli bir bakış açısıyla yazıldıkları için nasihatname müellifleri eserlerinde başta ayet ve hadisler olmak üzere atasözleri ve kelimeleri kibarlarca sıkça başvurmuşlardır. Bu bildirimizde XVII. yüzyılın Mevlevi şairlerden Adni Receb Dede'nin Nasihatnamesi'nde kullandığı ayet, hadis ve kelimeleri kibarlarca yer verilmiş ve bunların işlevleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Adni Dede, Nasihatname, İktibas, Sosyal Değerler.

ABSTRACT

Advice is based on the aim of accepting universal and social norms which are seen in all societies around the world and whose main purpose is accepted by individuals as correct for them. The tradition of advice, which began from the first moment God spoke to Adam, continued in line with the holy books and the prophets that God sent to correct societies. Both the religious belief systems and the culture of advice shaped by the moral norms of the society have trained one or more individuals to perform themselves in each period. In particular, the fact that a significant portion of the verses in the Qur'an, which constitutes the basis of Islam and which is the basic book of this religion, contains advice, has enabled people who grow up with this poem to follow the same path. Therefore, XI. century tradition began with Kutadgu Bilig advice XX. century has produced products in a continuous manner. Since the writings written in the Turkish-Islamic culture were written from a religious-oriented perspective, the writers of the counselors frequently applied proverbs and theology, especially the verses and hadiths in their works. In this paper, XVII. The verses, hadiths and theology used in the Nasihatname of Adni Receb Dede, one of the Mevlevi poets of the 16th century, were given place and their functions were emphasized.

Key Words: Adni Dede, Nasihatname, Quotations, Social Values.

POEZİYA DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN BƏDİİ QAYƏSİ

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБЪЕКТ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ЯЗЫКЕ ПОЭЗИИ
AN ARTISTIC OBJECT OF THE ONOMASTIC UNITS IN THE POETRY LANGUAGE

Həmzə ƏLİYEV

Dos., ADPU, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrası

XÜLASƏ

Məqalədə son illərdə yaranan poeziyamızda işlədilən onomastik vahidlərin üslubi çalarlarından bəhs olunur. Burada Qərbi Azərbaycanda mövcud olan, erməni işğalı nəticəsində itirilmiş yaşayış məskənlərinin adlarının şeir dilində yaratdığı koloritli duyğular öz əksini tapmışdır. M.Hüseynovun «Göyçə gölü» və «Göyçə həsrətinə həsrət qalaydım» lirik poemalarının xarakterik nümunələri əsasında coğrafi adların poeziya dilində işlənmə məqamları, onların doğurduğu poetik təəssürat təhlildən keçirilmişdir.

Açar sözlər: Dil, Üslub, Onomastika, Mündəricə, Poeziya

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются стильные оттенки ономастических единиц, использованных в недавней поэзии. Вот некоторые из ярких чувств, которые можно найти в стихах Западного Азербайджана, названиях утраченных мест проживания в результате армянской оккупации. Поэтическую интерпретацию географических названий в поэтическом языке и их поэтическое впечатление анализировали на основе конкретных примеров лирических стихов М.Гусейнова «Озеро Гойча» и «Я тоскую по Гойче».

Ключевые слова: Язык, Стиль, Ономастика, Поэзия

SUMMARY

The article deals with stylish shades of onomastic units used in recent poetry. Here are some of the colorful feelings found in the poems in the Western Azerbaijan, the names of the lost places of residence as a result of Armenian occupation. The poetic impression of the geographical names on the basis of the typical examples of lyrical poems was analyzed by the poetic impression of M.Huseynov's "Goycha Lake" and "I'm longing for Goycha"

Key words: Anuage, Style, Onomastics, Meditation, Poetry

Poeziyada mənanı xüsusi mündəricə siqləti və ahənglə səsləndirmə məharəti dil materialının elə ünsürünü seçmə vərdişi aşılayır ki, onun obraz yaratma qabiliyyətini konkret bədii mətn şəraiti parlaq formalarda canlandırma bilsin. Uğurlu üslubi məqamı düzgün seçməklə şair sözü məqsədə müvafiq şəkildə üslubi kəskinlik məqamına qaldırmaqla onun emosional təsir gücünü aşkarlayır. Sözü kəsərli və tutarlı demək bacarığı onun təsvir obyektinə uyğun seçilməsindən başlayır. Onomastik vahidlərin bədii mətnlərə nüfuzu və seçilmə prinsipləri də istisna deyildir. Görkəmli qələm sahiblərinin poetik təcrübəsi göstərir ki, onomastik vahidlərin üslubi məqamlara müvafiqliyi onun söz mühitində dərin rişə atmağına səbəb olur. Həmin sözlərin mətndəki uğurlu mövqeyi söz sənətkarının bədii qayəsini dərhal hiss etdirir. Bu baxımdan Məhərrəm Hüseynovun «Göyçə gölü» və «Göyçə həsrətinə həsrət qalaydım» əsərləri diqqət çəkir. Xüsusi qeyd olunmağa layiqdir ki, əsərlərin məzmununa, bədii qayəsinə və estetik mahiyyətinə çökmüş fikir orijinallığı onomastik vahidlərin ifadə gözəlliyi ilə müvazi şəkildə təzahür edir. Onomastik dil materialına yaradıcı münasibətə müəllif bədii mətni məna siqləti ilə yükləsə də, toponimik sözlərin kəmiyyət göstəriciləri yorucu ağırlıq, ifadə qəlizliyi əmələ gətirmir, əksinə, tərənnüm və təsvir obyektinin obrazlı şərhinə diqqət yönəldir.

Əsərlərin adından görüldüyü kimi, mövzu erməni vandalları tərəfindən zəbt olunmuş tarixi vətənimizlə bağlıdır. Bu mövzu hər bir azərbaycanlının gözlərinin kökündə saralan Vətən – Göyçə həsrətidir. Göyçə mövzusu ana yurduna qovuşmağa əli uzalı qalan binəsislərin, didərginlərin alın yazısı ilə bağlıdır.

Göyçə ilə bağlı istənilən münasibətdə deyilən hər bir kəlmə yurd itkisinə düşər olanların ah-naləsi, hayqırıqları, yalvarışlarıdır.

Ulu yurdun nisgili və kədərini, hüzn və həsrətini yada salan hər bir göyçəlinin dilində bitən vətən acısıdır [2, 6]. Bu duyğuları biz əsərin onomastik vahidlərinin şərhində açıq-aşkar hiss edirik, yaşayırıq.

Professor Ə. Tanrıverdi əsərdə sadalanan toponim, hidronim və oykonimlərin poetik funksiyalarından bəhs edərkən Qərbi Azərbaycanın – qədim türk – oğuz yurdunun, tarixi torpaqlarımızın tikə-tikə doğranaraq milli ağırımıza çevrilməsini ifadə edən əsər kimi qiymətləndirmiş və qeyd etmişdir ki, “Bu adların, bu sözlərin hər biri doğmadan doğmadır, ruhumuzun bir parçasıdır, adları çəkilən bu yurd yerlərimizin hər biri erməni daşnaklarının əlində əsir-yesirdir, hər biri zar-zar inildəyir» [8]

Toxluca, Ağbulaq, Şorca, Ardanış,
Cil, Babacan, Pəmbək tarixə tanış.
Ağkilsə, Şışqaya, Məzrədən danış,
Allah, allah, bu yerlərdə ada bax!
Sözlərdəki doğmalığa, dada bax! [3, 9]

Şair bir vaxt canlı şahidi olduğu doğma yurdundakı şairanə məkanların coğrafiyasını ürək yanğısı ilə təsvir etməklə, işğalçı tayfaya öz nifrətini də bəyan edir. Vətən gözəlliyinə qəsd edən düşmənin bu gözəlliklərə sahib olması, bu gözəlliklərdən şərab sərməstliyi qazanması qəzəblə xatırlanır [9, 40]. Düşməne nifrət reaksiyası erməni dilinə məxsus antroponimlər vasitəsilə ifadə olunur:

Göyçə gölü, eşqin qəlbimə sindi,
Göyçəli sevgisi sənə bəsindi.
Dünən sənə xoşbəxt idim bəs indi?
Nədən Bağlo, Xaçik sənə öyünür,
Mənim ömrüm bu sitəmlə üyünür? [3, 9]
Vartan, Xaçik şeytandan da betərdi,
Niyyətindən qara fitnə göyərdi. [3, 14] və s.

Onomastik vahidlərin vasitəsilə faciəmizin tarixi kökləri xatırlanır. Çoxsaylı onomastik vahidlərin işləndiyi bəndlərdə tariximiz də, tarixi coğrafiyamız da, məkrli düşmənlərimizin xəyanət tarixi də, milyonlarla insanın öz tarixi vətəninə doğma torpaqlarından didərgin düşməsi də, tarixi haqsızlıq da, dünya siyasətçilərinin soyuqqanlılığı da öz əks-sədasını tapmışdır.

Üçdaşın, Xorxorun həsrəti canda,
Yanıram Şorcanı xatırlayanda. [3, 21]
Aşığı Alı kimi söz zərgərin var,
Sözdən inci düzən Ələsgərin var. [3, 21]
Göyçə gölü, Vazgen təzə fal açdı,
Naxələflər üstümüzə ulaşdı. [3, 26]
Kilsənin Vazgeni, Qareginləri,
Yazdı tarixinə qara günləri. [3, 51]
Haykanuşla İvan ilqara gəldi,
Səksən səkkizində il qara gəldi. [3, 58]
Göyçə gölü, elim düşmənlə dərdə,
Onların naləsi çatmadı mərdə,
Vəzir də, Ayaz da başqa hədərdə
Demədi: “Göyçə də Vətəndir Vətən”
Çətində olmadı imdada yetən. [3, 73] və s.
Göyçə gölü, hirsindən cilov gəmir,
Nalə çəkdi Bıqlı, Qışlaq, Ağzıbir.
Çənbərəyin gah “Krasni”, gah “Karmir”
Bizə tuş eylədi rus acgöz qurdu,
Mənim torpağında hay dövlət qurdu. [4, 36]

Zaman-zaman Rusiyanın himayəsi və yardımından istifadə edən erməni terrorizmi ardı-arası kəsilməyən həmlələrlə soydaşlarımızı zülm və müsibətlərlə öz dədə-baba torpaqlarından, doğma ocaqlarından sıxışdırıb çıxarmışlar. Azərbaycanlıların öz əzəli tarixi torpaqlarında mövcudluğuna son qoyulması faşist xislətli erməni daşnakları tərəfindən dövlət səviyyəsində həyata keçirildi. Və türk mənşəli toponimlərin soyqırımını başladı, milli yer-yurd adlarımız ağılasıgmaz qəddarlıqla dəyişdirildi. Bu həqiqəti poetik dillə ifadə edən müəllif onomastik leksikadan daha intensiv formalarda istifadə etmiş, tarixi faktları süni yollarla xalqın qan yaddaşından uzaqlaşdırmağa çalışanlar nifrətlə yad edilir. Dözülməz faciələr yaşayan toponimlər yağılara olan sonsuz nifrəti canlandıran, dərddi-ələmli sətirlərə çevrilir.

“Göyçə! Sədasını sevən olubsan,
Bir fərman, möhürlə “Sevan” olubsan». [4, 36]
Göyçə gölü, “Kamo” köhnə Kəvərdir,
Ördəklə, Əfəndi artırdı dərdir.
Çubuqluda nə gördüsə, gəbərdir,
Silib Basarkeçər tarixi adı
Sınıdlar sənə Vardenis yadı. [4, 36]
Göyçə gölü, rəhm görmədi Rəhməkənd,
Qırmızıəkənd qara geydi – min rəhmət.
Köhnəlməmiş xarabadır Təzəkənd,
Daşkənd, Başkənd daşsız, başsız qoyuldu,
Paşakəndin paşaları söyüldü. [4, 37]
Göyçə gölü, hay cinsində yox qürur,
Kilsə desə, yaxşı nə var uçurur.
Hoqqaları yalan tarix uydurur,
Ad sökənin əxlaqından nə qanaq?
Ağbulaq – “Axpuyaraq”, Dərə – “Daranaq”. [4, 37]

Onomastik vahidlərlə təcəssüm etdirilən müqəddəs Vətən nisgili hicranlı misralarda həsrətli duyğular oyadır. Hər bir kənd adı qəzəbli nida kimi səslənir, zərif və kövrək xatirələrə dönüb coşqun və üsyankar haraya çevrilir, kədərli nəغمə kimi könüllərdə əks-səda verir. Bud ərd hər bir oykonim sözlə, hər kəlmədə təzələnir, poetik ovqat kövrək intonasiya üzərində köklənir, ulu yangılar, işıqlı amallar, ayrılıqdan doğan izzətlər müəllifin ürəyindən həzin bir pıçıltı kimi keçir. Onomastik vahidlərin törətdiyi kədərli və hüznü notlarının zəngin çalarları ilə müəllif özünün saf və təmiz niyyətlərini, həyəcanlarını səmimiyyətlə büruzə verir. Yer-yurd adları bir-birini əvəz etdikcə misraların sehrinə düşüb yangılı bir həsrətlə düşmən tapdağı altında qalan ana torpağın – parçalanmış, doğranmış Azərbaycanın faciəsini yenidən yaşayırıq. Bəbəklərimizdə parıldayan gümüşü yaşlar Göyçə gölünün dupduru sularına qatışmaq arzusu ilə çağlayıb daşır. Göyçə gölü sanki ayrılığa dözməyib didərginlərin həsrətli gözlərinə köçərək üzü vətənə doğru olanların yanaqlarında inciə dönür:

Göyçə gölü, oban ünlü, ucalı,
Vəlidağlı, Hətəmxanlı, Qulalı,
Çamırlı, Yarpızlı, Qanlı, Alçalı,
Bir vaxt Çaxırlı qənd, Nərmanlı baldı,
El köçdü Tüstülü tüstüsüz qaldı. [4, 37]
Göyçə gölü, niyə tökmür gözün yaş,
Niyə çökdü Böyük, Kiçik Dəlikdaş.
Baş açmadı nə Kərkibaş, Kəsikbaş,
Dəliqardaş doğma üçün darıxan,
Harda qaldı Kosaməmməd, Sarıxan? [4, 37]

Toponimlərin hər biri ulularımızın yadigar qoyub getdiyi söz abidələri kimi həm duyğulara qanad verir, həm də qəlbimizi dara çəkir. Söz sənətkarı sanki işğal altında olan tarixi yurdumuzun poetik xəritəsini bədii sözlə yaratmaq istəyir. Dərhal hiss olunur ki, romantik xəyalların qanadları müəllifin doğulduğu müqəddəs məkanın üzərində heç vaxt yorulmur. Bütün hallarda şair təxəyyülünün uçuş nöqtəsi ana topaqdır – Göyçədir, Göyçənin ulularımızın təməlini qoyduğu Kərkibaşdır, Qanlıdır, Kəsəməndir, Tüstülüdür, Yarpızlıdır, Qızılvəngdir, Mədinədir, Ağqaladır, Nərədüzdür, Ördəklidir...

Doğma yurdun indi yetim qalan kəndlərinin adlarını xatırladıqca müəllifin ürəyi bahar buludları kimi dolur, toponimləri leysan yağışı kimi misralara səpələyir:

Göyçə gölü, anırsammı Alını?
 Tapdalanmış məzarının halını,
 Miras qoydu qızıl sözün balını,
 Həsərdən Qızıləng alışıb yanır,
 Sitəmdən Əyriəng küskün dayanır.
 Göyçə gölü, həsrət bağrımı dəldi,
 Qoşabulaq min zəməmə bədəldi.
 Gödəkbulağın da dili gödəldi,
 Qoturbulağa çirk ziyilli haydan,
 Ağbulağa ağılıq günəşdən, aydın.
 Göyçə gölü, Dərənin baxtı yatmış,
 Babacan sevənin daşını atmış,
 Cil tutqun, Ardanış qaşını çatmış,
 Pəmbək düşməz pəmbəklinin dilindən,
 Uçduyuvasından, köçdü elindən. [4, 39]

Vətən qayğılarından danışan şeirdə fikirsiz, odsuz-ocaqsız heç bir onomastik vahid bədii mətnə yol tapa bilməz. Bu da poetik istedadın canlı atributu, qələm əhli üçün xoşbəxtlik sayılan meyardır. Coğrafi adların formalaşdırdığı poetik xatirələrin həzinliyi ilhamla yazılmışdır ki, bu da vətən mövzulu əsərin ruhundan irəli gəlir, hər onomastik vahid xəyali bir lövhə yaradır, yurd itkisi ilə bağlı psixoloji aləmin dərinliklərinə, onun gözəgörünməz guşələrinə nüfuz edir. İsti yuvasından, ata-baba ocağından didərginliyə həsr olunmuş əsərlərdəki antroponim, toponim, hidronim sözlər yaddaşımızda güclü bir intibah yaradır, həzin düşüncələr axını varlığınıza hakim kəsilib bizi kövrəldir. Onomastik vahidlərlə yüklənmiş misralarda elin-obanın taleyinə həssas şair ürəyi vətən həsrətinin, vətənsizlik dərдинin ağlayan gözüne çevrilir, oxucunun qəlbini də ovsunlayır:

Göyçə gölü, gülüstanın qar oldu,
 Sərt rüzgardan Sarıyaqub saraldı.
 İmansızdan Qaraiman qaraldı.
 Gürar edən gündən bura quduzlar,
 İnekdağı örüşündə donuzlar. [4, 39]
 Göyçə gölü, könlüm səndən rəy istər,
 Haqqıxılının haq xətrinə dəytilər,
 Arxalılar Poladı da əytilər,
 Çaltəpənin çal təpəsi çapıldı,
 Çıvıxılın da el dərдинə qapıldı. [4, 42]
 Göyçə gölü, düzdə yalan əkildi,
 Həqiqət dilindən dara çəkildi.
 Qaraqayana da qara çəkildi,
 İndi Sanıqpəyə qaldı davarsız,
 Ora donuz saldı Vartazar arsız. [4, 43]

M.Hüseynovun poetik nümunələrində ən dərin, ən romantik xəyalın yuvası, sevinci, nəvası itirilmiş torpaqlardır. Doğma torpaqla bağlı onomastik obrazların hamısı canlı həyatın, xatirələrin, ümidlərin komponentləridir. Gözlərdən uzaq, köüllərə yaxın obaların obrazı müəllifin sehirlə sözü ilə xəyal güzgüsündə canlanan vətənimizin əksidir. Şairin onomastik vahidləri poetikləşdirən vətən məhəbbəti, yad əllərə keçmiş torpaq qısqanclığı, bağrımızın başında sızlayan ağrıların şəffaf ifadəsidir, lirik ovqatın, lirik təfəkkürün özünəməxsus uğurudur.

İtirilmiş vətən mövzusunda yazılan əsərlərdə işlədilən onomastik leksikanın estetik təsir qüvvəsi xüsusi maraqlıdır. Əzablı bir kədərdən doğan bu əsərdə onomastik vahidlər olduqca həzin və təsirli səslənmə çalarları kəsb edir. Onomastik leksikanın yaratdığı qəmli motivlər şairin və oxucunun mənəvi aləminin, lirik düşüncə tərzinin, vətəndaş şüurunun üzvi tərkib hissəsinə çevrilir. Ümumiyyətlə, yağı

tapdağında inildəyən vətən torpağına qovuşmaqla itirilmiş daxili rahatlığını tapmaq istəyi əsərin məzmunundan qızıl xətt kimi keçir. Düşməyə nifrət bəzən haylara aid antroponimlərin işləkliyində də yol açır:

Göyçə gölü, ədalət yox divanda,
Qızıqdırır Con Kerri də, İfan da,
ASALA-sı Sıriyada, Livanda,
Paris çubuğundan özünü qoru,
Subuqla başlanır erməni xoru. [4, 56]
Göyçə gölü, Sumbat Babəkə ilan
Yefrem Səttərxanı arxadan vuran,
Bağramyanlar Həzimizə tor quran,
Varmı bir baş bilən bunu anası?
Xaççəkəndi gəlini, qızı, anası. [4, 54]

Dədəm Qorqudun, qədim oğuz türklərinin ruhunu yaşadan Göyçə onomastikasını bədii söz süzgecindən keçirən müəllif onlardan şair düşüncəsinin adi ifadəçisi deyil, onların ifadə imkanları ilə canlanan fikirin daşıyıcısı kimi kontekstdə şəirləşdirmişdir. Söz sənətkarının yaradıcılıq prizmasından süzülən real həyat lövhələrinin, canlı insan duyğularının, coşqun ehtirasların – bir sözlə, böyük bir poetik aləmin dayağına çevrilmişdir. Antroponim, toponim, oykonim və digər onomastik vahidlərin təsvirdə yaratdığı üslubi zənginlik bədii sözün estetik keyfiyyətlərini inkişaf etdirməyə təkan vermişdir. Digər tərəfdən nümunələr belə bir fikri təlqin edir ki, onomastik vahidlərə üslubi rənginə görə yanaşma yaradıcılıq laboratoriyasının əsas sirrini əyaniləşdirir, üslubi təravətin söz duyumundan nəşət etdiyini bir daha təsdiqləyir. Bununla belə onomastik leksikanın törətdiyi üslubi təravət bədii əsərin forması ilə məhdudlaşmır, o, sözün tam və həqiqi mənasında poetik formanın canlandırdığı məzmunun ideya-estetik dəyərlərini də müəyyənləşdirir.

Yekun olaraq vurğulamaq yerinə düşər ki, indi “Ermənistan” adlandırılan Qərbi Azərbaycandan köçürmə adı ilə Moskvaya arxalanıb “mədəni” üsullarla deportasiya etsələr də, yaxın keçmişimizdə baş verən Qarabağ savaşında isə bütün ərazini yağmalarda, bu ərazinin tarixi onomastikası bir daha sübut edir ki, bu qaraçı tayfası aborijen yox, gəlmədir. Onlar torpaqları zorakılıqla zəbt etdikləri kimi, oradan türk izlərini silmək üçün coğrafi adları da dəyişdirirlər. N.K.Türközünün yazdığı kimi, “1928-1929-cu illərdə türk-rus müharibəsindən sonra Doğu Anadoluya gələn Eli Smith adlı erməni Türkomaniya//Türkmən ölkəsi adını Armeniya adı ilə dəyişmişdir” [7, 9]. Haqqında danışdığımız bədii nümunələrdəki coğrafi adların milli mənsubiyyəti bu fikri bir daha təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 453 s.
2. Hüseynov M. Göyçə nisgili, Şorcu xiffəti. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 190 s.
3. Hüseynov M. Göyçə gölü. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 84 s.
4. Hüseynov M. Göyçə həsrətinə həsrət qalaydım. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 150 s.
5. Qurbanov A. M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 596 s.
6. Qurbanov A.M. Poetik onomastika. Bakı: APİ, 1986, 40 s.
7. Türközü N.K. Türkmən ölkəsi. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985, 84 s.
8. Tanrıverdi Ə.V. Göyçə gölü, göy gözündə gözüm var. «Kredo», 29 yanvar 2016-cı il
9. Bədəlzadə A., Hüseynov M. Elmi və poetik təfəkkürün parlaq işığı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 104 s.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏRB DİALEKTİ
THE WEST DIALOGUE OF AZERBAIJANI LANGUAGE
ЗАПАДНЫЙ ДИАЛЕКТ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Çinarə QƏHRƏMANOVA

ADİU, Azərbaycan dili kafedrası

XÜLASƏ

Məqalədə leksik söz qatlarından birini – dialekt sözləri Azərbaycan dilinin, xüsusilə də Qərb dialekti materialları əsasında tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. İnnovativ struktura malik olan dialekt leksikasında müntəzən olaraq yeni keyfiyyətlər müşahidə edilir. Areal dilçilikdə innovasiyaları tədqiq edən İ.Şmidt həmin innovasiyaların eyni mərkəzdən yayıldığı qənaətinə gəlmişdir.

Dilin dialekt sistemində bərpa edilən, müəyyən edilən innovasiyaları, dialekt vahidlərinin omonimliyi, sinonimliyi və antonimliyi, məcazilik dərəcələri, etnoqrafik və terminoloji dialektizmlər intensiv olaraq dilçilik tədqiqatlarında tədqiqat obyektinə çevrilməli, onların semantik sferasında baş verən dəyişmələr izlənməlidir.

Açar sözlər: Dil, Dialekt, Qərb, Areal...

SUMMARY

In the article we aimed to explore one of the lexical phrases - dialect words based on the Azerbaijani language, in particular the Western dialectic material. Dialogue lexicon, which has an innovative structure, is constantly displaying new qualities. Investigating innovations in field linguistics, I. Schmidt concluded that these innovations were spread from the same center.

The restoration of the language in the dialect system, the identified innovations, stability, synonym and antonyms of dialect units, metaphorical rates, ethnographic and terminological dialectics must be intensively transformed into research object in linguistic researches, and changes in their semantic spheres should be monitored.

Key words: Language, Dialect, Western, Areal ...

Резюме

В статье мы стремились исследовать одну из лексических групп - диалектные слова на основе азербайджанского языка, в частности на основе западного диалектического материала. Диалектическая лексика, имеющий инновационную структуру, постоянно проявляет новые языковые качества. Исследуя инновации в области ареальной лингвистики, И. Шмидт пришел к выводу, что эти инновации распространялись из одного центра.

Восстановление языка в диалектной системе, выявленные инновации, устойчивость, синонимы и антонимы диалектных единиц, метакогнитивные степени, этнографическая и терминологическая диалектика должны интенсивно превращаться в объект исследования в лингвистических исследованиях и изменения в их смысловых сферах.

Anahtar kelimeler: Dil, Lehçe, Batı, Areal ...

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın 6.3.5 bəndində Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq öyrənilməsinin təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

“Dövlət Proqramı”nda nəzərdə tutulmuş həmin bəndin həyata keçirilməsi istiqamətində Həm dilçilik nöqtəyi-nəzərindən, həm tarixi, həm də strateji baxımdan əhəmiyyətli olan Qərb qrupu dialekt

sisteminin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq tədqiq edilməsi günümüzün ən aktual məsələlərindən biridir

Hər hansı bir dilin leksik sistemi leksik-semantik və leksik tematik söz qruplarının birliyindən yaranmış semantik mühitini özündə əks etdirir. Həmin söz layları ümumi semantik cəhətlərinə və ya əşyanın təsnif edildiyi spesifik cəhətlərə əsasən, fərqləndirilən leksik vahidləri özündə ehtiva edir. Dildə mövcud olan sözlər mənsub olduğu dilin bir-biri ilə kontaktda olan nominativ sistemində daxil olur.

Biz bu məqalədə leksik söz qatlarından birini – dialekt sözləri Azərbaycan dilinin, xüsusilə də Qərb dialekti materialları əsasında tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. İnnovativ struktura malik olan dialekt leksikasında müntəzən olaraq yeni keyfiyyətlər müşahidə edilir. Areal dilçilikdə innovasiyaları tədqiq edən İ.Şmidt həmin innovasiyaların eyni mərkəzdən yayıldığı qənaətinə gəlmişdir. Dilin dialekt sistemində bərpa edilən, müəyyən edilən innovasiyaları, dialekt vahidlərinin omonimliyi, sinonimliyi və antonimliyi, məcazilik dərəcələri, etnoqrafik və terminoloji dialektizmlər intensiv olaraq dilçilik tədqiqatlarında tədqiqat obyektinə çevrilməli, onların semantik sferasında baş verən dəyişmələr izlənməlidir.

Dilin tarixini, arxaik dil vahidlərini özündə daha çox qoruyub saxlayan dialektlərin areal tədqiqi, müxtəlif bölgələr üzrə dialektlər arasında oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyən edilməsi istiqamətində dilçilik elmi üçün dəyərli elmi faktların meydana çıxmasına səbəb olur və belə araşdırmaların aparılması müasir dilçiliyimizin aktual məsələlərindən biridir.

Son illərdə torpaqlarının 20%-dən çoxu düşmən tapdağında olan, sürətli şəkildə əsl adları dəyişdirilərək erməniləşdirilən ərazilərimizin dil xüsusiyyətlərinin, dialekt vahidlərinin öyrənilməsi, tədqiqi vətəndaşlıq vəzifəmizdir və işin aktuallığını təmin edən cəhətlərdən biridir.

Dialektologiya elmi çərçivəsində dialekt vahidləri müxtəlif cəhətlərdən tədqiq edilmişdir. Mənsub olduğu dillərin lüğət tərkiblərində xüsusi leksik və tematik qrup təşkil edən dialektizmlər həm ayrılıqda, həm də digər söz qrupları ilə əlaqəli şəkildə, eyni zamanda müxtəlif zonalar üzrə linqvistik təhlillərin obyektinə çevrilmişdir.

Azərbaycan dilində dialektal leksikanın linqvokulturoloji xarakteristikasının müxtəlif parametrlər əsasında müəyyən edilməsi də qarşıda duran mühüm məsələlərdən biridir. Eyni zamanda dialektizmlərin semantik, funksional cəhətləri, omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi, terminoloji, xüsusiyyətləri və digər cəhətləri araşdırmaya cəlb edilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqata cəlb edilən Azərbaycan dilində bu qrupa daxil olan sözlərin böyük tarixi keçmişi vardır.

Dilimizin Qərb dialektinə daxil olan və hazırda müəyyən hissəsi ermənilər tərəfindən qəsb edilən Qarabağ şivələrində leksik faktların struktur-semantik xüsusiyyətləri və etnolinqvistik təhlili, Qarabağ şivələrində sözlərin məna qrupları, frazeoloji fondun koqnitiv təhlili kimi məsələlər diqqətlə öyrənilməli, sistemli şəkildə tədqiq edilməlidir.

Eyni zamanda ərazinin dialektoloji materialının toplanması, dialektoloji atlasının, lüğətinin hazırlanması məsələsi də qarşıda duran vacib problemlərdən hesab edilə bilər. Dialektlərin öyrənilməsi məsələsi hər zaman aktualdır. Mövzunun aktuallığı həm də ondan ibarətdir ki, linqvistlərin obrazlılıq probleminə, obrazlılıq yaradan vasitələrə həm sistemli şəkildə, həm də ayrılıqda tədqiqinə, dialektizmlərin iştirakı ilə düzələn məcazlara marağını təmin edir. Hələ Azərbaycan dilində ədəbi nümunələrdə dialektizm tərkibli obrazlılıq yaradan vasitələr araşdırılmamışdır.

Güman edirik ki, insan həyatının bütün sahələrinə nüfuz edən dialektizmlər və onların törəmələri bundan sonra linqvokulturoloqların, linqvofolkloristlərin tədqiqat obyektinə çevriləcəkdir.

Azərbaycan dilinin dialektal leksikasının yaranma və formalaşması tarixi, leksik-semantik xüsusiyyətləri, etnoqrafik və terminoloji dialektizmlər, onların omonim, sinonim və antonimliyi kimi məsələlər dəqiq araşdırılmalıdır.

Bizim məqsədımız dilimizin lüğət tərkibinin xüsusi hissəsini təşkil edən Qərb dialektinin kəmiyyət və struktur-semantik variativliyini nəzərə almadan onların spesifik cəhətlərinin müəyyən edilməsi, yayılma areallarının müəyyən edilməsi, leksik-semantik sistemində çoxmənalıq, omonim, sinonim, antonimlik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, frazeoloji fondun koqnitiv təhlil edilməsidir. Bundan sonra da sisteməlik şəkildə silsilə məqalələrdə bu problemlə bağlı fikirlərimizi əhatə etməyi planlaşdırırıq.

Azərbaycanın qədim tarixi keçmişini olan və eyni zamanda Qərb dialektlərinə daxil olan, hazırda ermənilərin təcavüz etdiyi, qəsb etdiyi ərazilərindən biri kimi Qarabağı gözəl təbiəti, təbii sərvətləri, gözəl səslili insanları, belə gözəl səsi formalaşdıran buz bulaqları, təmiz havası və digər xüsusiyyətləri başqa ərazilərdən fərqləndirir.

Qarabağ ərazisinin qədim tarixə malik olduğunu isbat edən tarixi faktlar mövcuddur. Ərazinin qədimliyini sübut edən tarixi dəlillər, Qarabağın tarixindən bəhs edən mənbələr, eyni zamanda dil elementləri vardır ki, onlar zaman- zaman linqvistik tədqiqatların obyektinə çevrilmiş, çox fərqli istiqamətlərdən araşdırılmış, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri ilə, digər türk dilləri və ağızları (dialektləri) ilə müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edilmişdir.

Qarabağın mövcudluğu, tarixi keçmişini haqqında dəlillərə dair istənilən qədər bədii əsər, yazılı mənbə, nümunə, məlumat tapmaq mümkündür. Belə nümunələrdən A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” (1841), Mirzə Camal Cavanşirin “Qarabağ tarixi” (1847), Əhməd bəy Cavanşirin “Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi mövcudluğu” əsəri (1883), Mirzə Yusif Qarabağının “ Tarixi-safi” (1855), Mir Mehdi Xəzəninin “Qarabağ tarixi” (1866) və s. əsərləri misal göstərmək mümkündür. Bu sırada “Qarabağnamələr” göstərilən mənbələr arasında daha çox strateji, linqvistik və tarixi əhəmiyyəti ilə seçilir. Bəs, görəsən. Qarabağnamələr necə yaranmışdır. Qarabağnamələrin yaranmasına da elə Qarabağ münafiqşələri səbəb olmuşdur desək, yanılmırıq. XX əsrin sonlarında mövcud münafiqşələrlə bağlı Qarabağa bütün dünyada marağın artması ilə əlaqədar olaraq Qarabağ haqqında yazılan əsərlər A.Fərzəliyev, N. Axundov tərəfindən toplanaraq “Qarabağnamələr” (2 kitab) adı altında nəşr edilmişdir. Qarabağın həm coğrafiyası, tarixi, etnik tərkibi, həm də ayrı-ayrı Qarabağ xanları tərəfindən tikilən memarlıq abidələri haqqında müfəssəl məlumatlara “Qarabağnamələr”də rast gəlmək mümkündür. Lakin Qarabağ ərazisində əhalinin etnik tərkibi haqqında məlumatlar daha çox osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş “müfəssəl dəftərlərdə” əks edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qarabağın tarixini, ictimai-siyasi mövqeyini öyrənmək üçün kifayət qədər mənbə vardır. Belə mənbələr həm Azərbaycanda, həm də Azərbaycanın sərhədləri xaricində mövcuddur. Lakin Fransada mühacirət həyatı yaşayan Ceyhun Hacıbəylinin XX əsrin birinci yarısında fransız dilində çap etdirdiyi bir əsəri həmin mənbələr arasında daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. C.Hacıbəylinin görkəmli türkoloq A.N.Samoyloviçin məsləhəti və köməyi ilə yazdığı və 1933-cü ildə Fransada çap olunmuş “Qarabağ dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” əsəri öz tarixi əhəmiyyəti ilə seçilir.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” (Bakı. 1841) əsərində Qarabağla bağlı xüsusi məqamlara toxunulmuşdur. Əsər haqqında F.Qasımlı yazmışdır ki, bir çox tarixçilər, o cümlədən M.Adıgözəl bəy, M.M.Xəzani və başqaları Qarabağla əlaqədar əsər yazarkən Bakıxanovun bu əsərindən tarixi mənbə kimi istifadə etmişlər. Dorn və Brosse kimi şərqşünasların yüksək qiymətləndirdiyi, Azərbaycan elmində mühüm əhəmiyyət olan bir əsər kimi Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərinin gələcək tarix elminin inkişafında müstəsna rolu olmuşdur.

Ömrünün müəyyən hissəsini Qarabağda yaşayan Mirzə Adıgözəl bəy özünün “Qarabağnamə” adlı əsərinin yazılma səbəbi haqqında söyləmişdir ki, ərəziyə hakim təyin edilən rus generalı Kolyubakinin oğlu Mixailin tarixi öyrənməyə böyük marağı olmuşdur. O, M.Adıgözəl bəydən xahiş etmişdir ki, Qarabağın, Şuşanın tarixi haqqında ona məlumat versin. Bundan sonra M.Adıgözəl bəy buranın tarixini müxtəsər şəkildə yazmağı qərara almış və çox dəyərli, tarixi bir əsər - “Qarabağnamə” meydana gəlmişdir.

Qarabağ ərazisinin əyalətlərinin inzibati bölgüsü barədə Türkiyə Cumhuriyyətinin İstanbul şəhərində arxivdə saxlanılan, İ.Mehmetin tərtib etdiyi “Gəncə-Qarabağ vilayətinin icmal dəftəri”ndən və “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndən ən səhih məlumatları almaq olar. Yuxarıda adlarını göstərdiyimiz mənbələrin tapılmasında, təcümə edilməsində H.Məmmədovun böyük xidmətləri

olmuşdur. Qarabağın tarixi haqqında, ayrı-ayrı şəxslərin mülkləri əsasında yaranan vilayətlərin təsviri barədə məlumatlara şərqşünas alim İ.P. Petruşevskinin əsərlərində də rast gəlmək mümkündür. Petruşevski öz əsərində göstərmişdir ki, Qarabağ əraziləri guya erməni mülkləri tərəfindən idarə edilmiş. Bu müddəa bir çox əsassız fikirlərin yaranmasına səbəb olmuş, ermənilərin Qarabağ iddiası da məhz burdan qaynaqlanmışdır. Sözsüz ki, həmin iddianın əsassız olduğunu isbat edən tarixi mənbələr, tarixi faktlar vardır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova R. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri, Bakı “Çinar-Çap”, 2006, 204 s.
2. A. Axundov. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I, II, III, IV c. Bakı, 2005. 600-700 s.
3. Allahverdiyev E. Qarabağ dialektinin Əfşar şivəsi, fil. elm. namzədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1995, 30 s.
4. Altaylı S. “Azərbaycan türkcəsi deyimlər sözlüyü”, Ankara, “Prestij” mətbəəsi, 2005, 590 s.
5. Amanoğlu G. E. Naxçıvan ağızları söz varlığı, “Kültür Ajans Yayınları”, Ankara, 2010, 95 s.
6. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999, 584 s.
7. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin Qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri, Bakı, “Nurlan” 2004, 146 s.
8. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti, (tərtibçi H. Həsənov), Bakı “Şərq-Qərb”, 2007, 144 s.
9. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti, Bakı “Elm”, 2009, 448 s.
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası, Bakı, “Elm”, 1990, 284 s.
11. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (A-Z), Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 566 s.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, dörd cildə, III cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 672 s.
13. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
14. Bayramov A., Bayramova A. Ağbaba şivəsi sözlüyü, Sumqayıt, 2014, 280 s.
15. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı, 1978, s

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏDƏ ETNOLİNGVİSTİK PROSESLƏR VƏ DİL SİYASƏTİ
ETHNOLINGUISTIC PROCESSES IN AZERBAIJAN AND TURKEY AND LANGUAGE
POLICY
*ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ТУРЦИИ И ЯЗЫКОВАЯ
ПОЛИТИКА*

Əlvan CƏFƏROV
ADPU, Kiçik elmi işçi

ÖZET

Azərbaycan və Anadolu Oğuz türklərinin qərb qanadını təşkil edir. Oğuzlar qədim türk (Göktürk) və Uyğur siyasi və etnik ənənəsinin əsas təmsilçisi olmuş və tarix səhnəsində dəfələrlə görünmüşlər. Erkən Orta əsrlərdə (IV-V əsrlərdə) Orta Qazaxıstandan Xəzər və Qara dənizin şimalı boyunca Şərqi Avropaya qədər uzanan Türk-Oğur (Oğur) tayfalarının da Oğuzlar olduğuna şübhə yoxdur. Hazırda, respublikamızın ərazisində yaşayan əzsaylı xalqların dilləri ən çox dörd böyük - Türk, Şimali Qafqaz, Hind-Avropa və Kartvel dil ailəsinə mənsub olsalar da, əsas müasir etnolingvistik proseslərdə üstünlük Azərbaycan türkcəsidir və respublikamızın əhalisinin tam əksəriyyəti bu dildə danışır. Azərbaycan türkcəsi bir çox minilliklər ərzində bu ərazilərdə yaşayan yerli türk tayfalarının tarixi inkişafında formalaşmışdır. Oğuz tayfalarının indiki Azərbaycan ərazilərindən Qərbi Azərbaycana, oradan da Şərqi Anadolu torpaqlarında məskunlaşmaları türk etnik-mədəni regionlarında Türk-Oğuz qrupu ədəbi dilinin yayılma arealının bir göstəricisidir və Azərbaycanda etnolingvistik proseslərin təməl daşını təşkil edir. *Azəri (Azərbaycan) türkcəsi, Osmanlı türkcəsi*, Qərb türkcəsinin içərisində ərazi baxımından iki qrup meydana gəlmişdir. Bunlardan biri (Türkiyə türklərinin təbirincə) *Azəri (Azərbaycan)* və Şərqi Anadolu ərazilərini əhatə edən Şərq Oğuzcası, digəri Osmanlı ərazisini əhatə edən Qərb Oğuzcasıdır. Onu da qeyd edək ki, bu iki yazı dilinin arasında o qədər də böyük fərq yoxdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Dil Siyasəti, Oğuzlar Etnolingvistik Proseslər, Türklər

ABSTRACT

Azerbaijan and Anatolia organizes Oghuz Turkses western wings. There were oguzs ancient turkish (Gokturk) and Uyghur political and ethnic tradition key representativ and have repeatedly appeared on the stage. In Early Middle Ages (IV-V centuries) from Central Kazakhstan along the north of the Caspian and the Black Sea East Europe there is no doubt that the Turk-Ogur (Oghur) tribes were also the Oghuz. At present, the languages of the living minorities are four in the territory of our republic - Turkish, the North Caucasus, Indian-European and Kartvel language family even if they are members of, Basic modern ethnological processes preferences are in Azerbaijani language and speaks this language population of our republic the vast majority. Oguz tribes from the present Azerbaijani territories to Western Azerbaijan from there in Eastern Anatolia settlements Turkish ethno-cultural regions Turkish-Oguz group literary language is an indication of the spreading range and it is organized in Azerbaijan the foundation of ethnolinguistic processes. *Azeri (Azerbaijan) Turkish, Ottoman Turkish*, two groups have been formed inside the western Turkish in terms of territory. One of these (As the Turkey Turks say) *Azeri (Azerbaijan)* and Eastern Anatolia Eastern Oghuz, the other covering Ottoman territory Western is Oguz language. Let's also note that, between these two writing languages so there is no big difference.

Key words: Azerbaijan, Turkey, the Language Policyethnolinguistic Processes, Turks

РЕЗЮМЕ

Азербайджан и Анатолия организуют западные крылья огузских турок. Огузы были древние турецкие (Гоктюрок) и Уйгурские политические и этнические традиции, ключевые представители и неоднократно появлявшиеся на сцене. В раннем средневековье (IV-V вв.) Из Центрального Казахстана вдоль севера Каспийского моря и Черноморского региона Восточной Европы нет сомнений в том, что тюрко-огурские (огурские) племена были также огузами. В настоящее время языков живых меньшинств на территории нашей республики четыре: турецкая,

северокавказская, индейско-европейская и картвельская языковая семья, даже если они являются членами основных предпочтений современных этнологических процессов на азербайджанском языке и говорит на этом языковом население нашей республики подавляющее большинство. Огузские племена от нынешних азербайджанских территорий до Западного Азербайджана, оттуда в поселениях Восточной Анатолии Турецкие этнокультурные регионы Турецко-огузская группа литературный язык является показателем распространения, и он организован в Азербайджане как основа этнолингвистических процессов. Азери (Азербайджан) Турецкий, Османский Турецкий, две группы были сформированы в западной части Турции по территории. Один из них (Как говорят турецкие турки) - Азери (Азербайджан) и Восточный Огузский язык охватывающий Восточную Анатолию, другой Западно-огузский язык охватывающий Османские земли. Также отметим, нет большой разницы между этими двумя языками письма.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, языковая политика, этнологические процессы, турки

XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanca etnolinqvistik proseslərin inkişafında dörd əsas mərhələni qeyd etmək olar: Rusiya imperiyası tərkibində (XIX əsr – 1917-ci il); Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü (1918-1920-ci illər); sovet dövrü (1920-1991-ci illər); dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonrakı dövr (1991-ci ildən sonrakı mərhələ). (14, s. 10) Son 200 il ərzində ölkədəki etnolinqvistik proseslərin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən əsas amillər sırasında ilk növbədə ölkənin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı qeyd etmək lazımdır. Rusiya imperiyasının müstəmləkə siyasətinin ideoloji əsasını ruslaşdırma xətti təşkil etdiyi üçün ölkədə dillərin qeyri-bərabərliyi prinsipi qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunmuşdu. Rusiya imperiyasının hakim dairələri sət dövlət dili siyasətini həyata keçirirdilər. Bu siyasətin ən səciyyəvi xüsusiyyətləri bir tərəfdən rus dilinin dövlət dili elan olunaraq onun zorla qeyri-rus xalqlara qəbul etdirilməsi, digər tərəfdən isə əsarətdə olan xalqların ana dillərinin inkişafı qarşısında müxtəlif süni əngəllərin yaradılmasından ibarət idi. Qonşu regionlar, məs., Gürcüstan və Ermənistanla müqayisədə ruslaşdırma siyasəti Azərbaycanda xüsusilə kobud və amansız formada həyata keçirilirdi. Belə ki, gürcü və erməni dillərinə nisbətən çarizmin Azərbaycan dilinə münasibəti daha dözülməz idi və bu dilin cəmiyyət həyatının əsas sahələrindən sıxışdırılıb çıxarılması üçün çeşidli qadağalar tətbiq olunurdu. Tanınmış etnolinqvist Y. Deşeriyevin hesablamalarına görə, Rusiya imperiyası dövründə Azərbaycan dili ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni və elmi həyatın 22 əsas sahəsindən yalnız 9-da fəaliyyət göstərirdi. Qalan sahələrdə isə rus dili hökm sürürdü. (14, s. 150) Dil sahəsində milliləşdirmə siyasətinin əsas mahiyyətini Azərbaycan dilinin müstəmləkəçilik dövründə itirilmiş mövqelərinin bərpası və keçmiş metropoliya dilinin tədricən cəmiyyətin əsas sahələrindən sıxışdırılıb çıxarılması təşkil edirdi. (14, s. 11) Bu sahədə ilk addım müvafiq hüquqi bazanın yaradılması oldu. 1918-ci il iyunun 27-də milli hökumətin qərarı ilə yeni və ən yeni dövrdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verildi və dövlət orqanlarında kargüzarlığın bu dildə aparılmasına başlandı. 1918-ci il avqustun 28-də Azərbaycan dilində savadlı milli kadrların hazırlanması məqsədilə ölkədəki təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul olundu. Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinin yaradılması və Azərbaycan əlifbasının islahatı üçün ilk addımların atılması da 1918-1920-ci illər müstəqillik dövrünün əsas nailiyyətlərindəndir. Bu baxımdan 1918-1920-ci illər dövrünü son iki yüz ildə Azərbaycan dilinin funksional inkişafında dövvəliş nöqtəsi hesab etmək olar. Belə ki, XX əsrin sonrakı onilliklərində bu sahədə baş verən proseslər 1918-1920-ci illərdə əsas qoyulmuş tendensiyaların xeyli dərəcədə inkişafı və dərinləşməsinin təzahürü idi. (1, s. 147-150) 1920-ci ilin aprelində hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşeviklər qeyri-rus xalqlarının sovet hakimiyyətinə münasibətdə loyallığını təmin etmək məqsədilə milli dillərin inkişafı üçün minimum şərait yaratmağa məcbur idilər. Bolşevik hakimiyyətinin milli ucqarlarda möhkəmləndirilməsi zərurəti də bunu tələb edirdi. Bu məqsədlə 1921-ci il martın 29-da Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N. Nərimanov Azərbaycan SSR idarələrində türk dilində kargüzarlığın tətbiqinin təşkili haqqında sərəncam imzaladı. 1923-cü il iyunun 27-də isə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dekreti ilə türk dili Azərbaycan SSR-in dövlət dili elan edildi. Bütün bu dövlət sənədləri hüquqi normadan daha çox siyasi deklarasiya xarakteri daşıyırdı. Lakin Azərbaycan dilinin nisbətən sərbəst inkişafı üçün belə əlverişli dövr uzun çəkmədi. Artıq XX əsrin 30-cu illərinin sonundan başlayaraq SSRİ rəhbərliyi milli fərqlərin aradan qaldırılması prosesini süni şəkildə sürətləndirmək xəttini götürdü ki, bu da mahiyyət etibarilə xalqların ruslaşdırılması siyasəti demək idi. (14, s. 9) Milli əlifbaların latın qrafikasından kiril qrafikasına keçirilməsi, rus dilinin funksional inkişafı üçün imtiyazlı şəraitin yaradılması bu siyasətin əsas ünsürləri və tərkib hissəsi idi. 1938-ci ilin martında SSRİ XKS və ÜK (b)P MK tərəfindən qəbul edilmiş qərarla 1938/39-cu tədris ilindən rus dilinin istisnasız olaraq bütün ümumtəhsil məktəblərində məcburi tədrisinə başlandı. Lakin

50-ci illərin ortalarından başlayaraq milli dillərin inkişafına diqqət artırıldı. 1956-cı il avqustun 21-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 4-cü çağırış 3-cü sessiyasında Azərbaycan dili haqqında xüsusi qərar qəbul edildi. Bunun ardınca respublikanın dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin tətbiqi üçün real addımlar atılmağa başlansa da, az sonra mərkəzi hakimiyyətin təzyiqi ilə bu proses dayandırıldı. 60-cı illərin ortalarında isə SSRİ-də milli münasibətlər, o cümlədən dil sahəsində nisbi (2, s. 69) mülayimləşmə dövrünə bərdəfəlik son qoyuldu. Bu dövrdən başlayaraq SSRİ-nin dağılmasınadək ruslaşdırma siyasəti Sovet dövlətinin daxili siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Maraqlıdır ki, bu siyasət milli-rus bilinçvızminin (ikidillilik) inkişafı pərdəsi altında aparılırdı. Buna görə də milli-rus bilinçvızmi heç də rəsmi təbliğatın təqdim etməyə çalışdığı kimi müxtəlif dillərin qarşılıqlı inkişafı və zənginləşməsinə deyil, birtərəfli surətdə azərbaycanlılar arasında rus dilinin yayılmasını sürətləndirmək və bu dilin ictimai həyatın müxtəlif sahələrində hökmranlığının təmin olunmasına xidmət edirdi. (10, s. 114) Lakin mərkəzin bütün təzyiqlərinə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul olunmuş yeni Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında ayrıca maddə salındı. Həmin maddənin o dövrdə xeyli dərəcədə formal xarakter daşmasına baxmayaraq, bu, Azərbaycan xalqının ciddi mənəvi-psixoloji qələbəsi idi. Belə ki, SSRİ-nin 15 müttəfiq respublikasından yalnız üçünün - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın konstitusiyalarında dövlət dili haqqında xüsusi maddə var idi. (1, s. 147-150)

1959-80 illərdə Azərbaycanın ümumtəhsil sistemində müxtəlif dillərin sosial funksiyalarının inkişaf dinamikası.

SSRİ tərkibindəki müttəfiq respublikaların əksəriyyətindən fərqli olaraq, Azərbaycanda 20-ci əsrin 60-80-ci illərində milli dilin ictimai həyatın əsas sahələrində, ilk növbədə təhsildə və kitab çapında mövqelərinin möhkəmlənməsi prosesi müşahidə olunurdu.

1978-ci il aprel ayının 21-də Doqquzuncu çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Konstitusiyasının (əsas qanununun) layihəsi və onun ümumxalq müzakirəsinin yekunlarına həsr olunmuş yeddinci sessiyasında məruzə ilə çıxış edən Heydər Əliyevin təklifi ilə 73-cü maddəni aşağıdakı redaksiyada vermək təklif olunur: «Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir». (13)

Qəbul olunmuş Konstitusiyada Türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin xalqı qarşısındakı ən böyük tarixi xidmətlərindən daha biri olmuşdur. Bununla da böyük Türk oğlu Türkün türkçülüyümüzü qürurla, vüqarla davam etdirməsinə və gələcəkdə yaranacaq müstəqil dövlətimizin milli atributlarından birinin məharətlə qorunub saxlanmasına səbəb olmuşdur.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra dil sahəsindəki əsas vəzifə sovet dövründən miras qalmış problemlərin qısa müddətdə aradan qaldırılmasından ibarət idi. 1993-cü ildə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra 1995-ci ildə onun sədrliyi ilə 33 nəfərdən ibarət komissiya Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının layihəsini hazırlayarkən layihəyə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması ilə bağlı 21-ci maddə daxil edilir. Bu barədə Heydər Əliyev 1995-ci il oktyabrın 31-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Komissiyasının iclasında deyir: "...Bu maddə Moskvada çox böyük etiraza səbəb oldu. Belə izah edirdilər ki, başqa respublikalarda bu yoxdur, buna ehtiyac yoxdur... Ancaq o vaxt mən Sovetlər İttifaqının rəhbərliyi ilə, Kommunist Partiyasının rəhbərliyi ilə çox gərgin danışıqlar apardım. Sübut etməyə çalışdım ki, biz dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu da öz Konstitusiyamıza yazmalıyıq və yazacağıq". (13)

Konstitusiya layihəsi ümumxalq müzakirəsindən sonra 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən Azərbaycan Respublikası Referendumunda qəbul edilir və noyabrın 27-də qüvvəyə minir. Beləliklə, dünyada açıq yayılmış «Azərbaycan dili» anlayışının qanuni haqqı özünə qaytarılır.

Ulu öndərin, «Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi sox sevir və bu dildə danışmağımınla fəxr edirəm» (4, s. 7) müdrik kəlamı ana dilimizə olan məhəbbətin simvoludur. Mərhum prezidentimizin dil siyasəti barəsində professor Buludxan Xəlilov qeyd etmişdir. "Mustafa Kamal Atatürk bosniyalıları, çərkəzləri, meqrelləri, gürcüləri, svanları, kürdləri

və digər millətləri türkçülük məfkurəsi ətrafında birləşdirdi. Heydər Əliyev isə talışları, ləzgiləri, tatlari, kürdləri və digərlərini azərbaycançılıq ideologiyası ilə birləşdirdi və Azərbaycan cəmiyyətinin normal harmoniyasını yaratdı". (9, s. 12)

Türkiyədə etnolinqvistik proseslər və dil siyasəti.

Bildiyimiz kimi, Türk yazı dilinin bizə məlum olan ilk nümunələri Orxon-Yenisey abidələridir. Amma bu mətnlər şübhəsiz ki, Türk yazı dilinin ilk nümunələri sayıla bilməz. Çünki Orxon-Yenisey abidələrindəki dil yeni təşəkkül etmiş bir yazı dili kimi deyil, çox işlənmiş bir yazı dili olaraq qarşımıza çıxır. Bu baxımdan da, Türk yazı dilinin başlanğıcını bu ilk mətnlərdən çox-çox daha əvvəllərə aparmaq lazımdır. Türk yazı dilinin VIII əsrdən sonrakı inkişafı ilə müqayisə edilərək bir fərziyyə yürüdülsə, Orxon-Yenisey abidələrindəki yazı dilində ən azı bir neçə əsirlilik bir inkişaf olduğunu asanlıqla qeyd edə bilərik. Buna görə də, Türk yazı dilinin başlanğıcını bizim eramın ilk əsrlərinə, ən azı Orxon-Yenisey abidələrindən bir neçə yüz il əvvələ aparmaq doğru olardı.

Mahmud Kaşğarının ən çox bəyəndiyi və müqayisələr apararkən "Türk dili" adlandırdığı, "Hakaniyə türkcəsi" və yaxud, başqa əsərlərdə "Kaşğar dili", "Kaşğar türkcəsi" adı ilə adlanan bu dil ilk Türk yazı dilidir. Bu yazı dili dövründən gələn əsərlərin böyük bir hissəsi Uyğur yazısı ilə yazılmış olduğu üçün bu dövrə "Uyğur dövrü", bu yazı dilinə də Uyğur dili deyilmişdir. Ancaq Türk dillərinin tədrisində Müasir Türkiyə türkcəsinin ilk dövrü üçün bu gün ən uyğun ad olaraq "Qədim Türkcə" adı istifadə edilir.

Türk dilinin ondan sonrakı müxtəlif inkişaflarının mənbəyi həmişə bu mərhələyə çıxmaqla, bu gün geniş ərazilərdə başqa qollara ayrılmış olan Türk dilinin bütün formalarının kökü bu mərhələdə olmaqla, bir sözlə, Türk dilinin bütün quruluşu dövr ilə izah edilir. Deməli ki, bu dövrlə Türk dilinin ana Türkcə dövrü, əsas dövrü, qədim dövrüdür. Buna görə də bu dövrü "Qədim Türkcə" adlandırmaq çox düzgündür.

XII-XIII əsrdən sonra biri Şimal-Şərq türkcəsi, digəri isə Qərb türkcəsi olmaqla iki Türk yazı dili meydana gəlmişdir.

Şimal-Şərq türkcəsi, XIII və XIV əsrlərdə bir müddət Qədim Türkcənin təbii və yeni bir davamı olaraq qədim və yeni arasında körpü vəzifəsi daşıyan bir keçid dövrü halında davam etmiş, sonra XV əsrdən etibarən Şimal Türkcəsi və Şərqi Türkcəni iki yeni yazı dilləri kimi təqdim edirlər.

Qərb türkcəsi, bu yazı dili XII əsrin ikinci yarısı ilə XIII əsrin ilk yarısında təşəkkül tapdığı və XIII əsrin ikinci yarısından etibarən də mətnləri günümüzdə qədər fasiləsiz bir şəkildə gəlib çıxan bir yazı dilidir. *Azəri (Azərbaycan) türkcəsi*, *Osmanlı türkcəsi*, Qərb türkcəsinin içərisində ərazi baxımından iki qrup meydana gəlmişdir. Bunlardan biri (Türkiyə türklərinin təbirincə) *Azəri (Azərbaycan)* və *Şərqi Anadolu* ərazilərini əhatə edən Şərq Oğuzcası, digəri Osmanlı ərazisini əhatə edən Qərb Oğuzcasıdır. Onu da qeyd edək ki, bu iki yazı dilinin arasında o qədər də böyük fərq yoxdur. Çünki hər ikisi eyni şivəyə, eyni ləhcəyə, yəni Oğuz şivəsinə aiddir. Buna görə də, *Azəri (Azərbaycan)* və *Osmanlı türkcələri* yalnız tək bir yazı dilinin qardaş iki qolu sayıla bilər.

Azərbaycan torpaqlarında XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların, XVI əsrdə də Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti ilə Azərbaycan və Osmanlı yazı dilləri XVI əsrdə bir-birindən ayrılır. Buna görə də Qərb Türkcəsi aralarındakı çox kiçik fərqlərlə XVI əsrdən bu günümüzdə qədər iki yazı dili halında gəlib çatmışdır. XX əsrdə bunlara Türkmən və Qaqauz dilləri də əlavə edilir. (5, s. 429)

XIII əsrdən bu günə qədər Qərb Türklərinin yazı dili olaraq məlum olan Qərb türkcəsi daxili və xarici inkişaf və dəyişikliklər baxımından üç mərhələyə ayrılır:

1. Qədim Anadolu Türkcəsi (XV əsrə qədərki türkcə)
2. Osmanlı türkcəsi (XV əsrin sonlarından XX əsrin 20-ci illərinə qədərki türkcə)
3. Türkiyə türkcəsi (XX əsrin 20-ci illərindən bu günə qədərki türkcə)

Türkiyədə dil siyasəti əsasən rəsmi şəkildə pöhrələri XIX əsrin əvvəllərindən pöhrələməyə başlamışdır. Bu dövrə "Tanzimat dövrü" deyirlər.

Tənzimat (تنظيمات) Fərmanı, Gülhane Hatt-ı Şerif-i, Türk tarixində Qərbliləşmənin (Avropalılışmanın) ilk əsas addımıdır. 1839-cu il noyabrın 3-də Sultan Əbdülməcid zamanında diplomat Mustafa Rəşid Paşa tərəfindən oxunmuşdur. Gülhanə Parkında oxunduğu üçün Gülhane Hatt-ı Şerif-i (Padişah Yazısı) və ya Tanzimat-ı Hayriye (Xeyirli tənzimləmələr) adı ilə də adlanır. (16)

Tənzimat, "tənzimləmələr, islahatlar" mənalarını verir. Avropa dillərində daha çox "The Ottoman Reform" yəni Osmanlı İslahatı olaraq adlanır. Tənzimat Dövrü 1876-cı ildə II Abdülhəmidin taxta çıxması ilə sona çatmış hesab edilir.

II. Abdülhəmid dövrü və Tək dilliliyin qanuniləşməsi. Bu dövr Osmanlıda inteqrasiya siyasətində ciddi bir dəyişikliklər baş vermişdir. Abdülhəmidin dini siyasi bir vasitə olaraq önə çəkməsi, dil mübahisələrinə də yeni bir meyar qazandırmışdır. Abdülhəmid dilin cəmiyyət üzərindəki təsirini dərk etmiş və Ərəb dilinin orta dil ola biləcəyini də arzulamışdır. Əhali arasında inkişaf edən Türk milliliyinin özünü əvvəl dil milliliyi olaraq ifadə etməsini asanlaşdırmışdır. Ətraflarda da dil milliliyinin inkişafında, 1876-cı ildə Türkcənin "rəsmi dil" olaraq qəbul edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür.

1869-cü ildə çıxarılan Maarif-i Ümumiyyə Nizamnaməsi, imperiya daxilindəki bütün ibtidai məktəblərdə Türk dilinin tədrisini məcburi etmişdir. Ancaq müsəlman olmayan məktəblərdən heç birinin bu zəruriliyi yerinə yetirmədiyi söylənə bilər.

Daha sonra 1913-cü il Balkan müharibəsindən razılıqlar müşahidə edilmiş və 1913-1918-ci illər arasında dəyişən siyasi yeniliklər, türkcülüynün zəfəri olaraq xarakterizə edilmişdir. Mustafa Kamal Paşa Atatürk 16 Mart 1923-cü ildə Adanaya səfəri zamanı adanalılara müraciəti zamanı məmləkətin əsil sahibinin Türklər olduğunu qeyd etmişdir: "Ermənilərin bu möhtəşəm ölkədə heç bir haqqı yoxdur. Məmləkətiniz sizindir, Türklərinizdir. Bu məmləkət tarixən Türkün olmuş, (və yaxud Türk idi) indi də Türküdür (və yaxud Türkdür) və əbədiyyətə qədər Türkün (və yaxud Türk) olaraq qalacaqdır... bu bərəkətli yerlər qəti olaraq əsil Türk məmləkətidir" (6, s. 209)

17 fevral 1931-ci ildə "Adana Türk Ocağı"nı ziyarət edən Atatürk "Türk demək, dil deməkdir" kəlamlarını söyləmişdir. Mədəni Bilgilər kitabında "Türk millətinin dili, Türkcədir. Türk dili dünyada ən gözəl, ən zəngin və ən asan söylənən bir dildir. Onun üçün, hər bir Türk öz dilini sevər və onu yüksəltmək üçün çalışar. Bir də Türk dili Türk milləti üçün müqəddəs bir xəzinədir. Çünki, Türk milləti keçirdiyi sonsuz hadisələr içində, əxlaqının, ənənələrinin, xatirələrinin, mənfəətlərinin, xülasə bu gün öz millətini inkişaf etdirən hər şeyi dili sayəsində qoruyub saxladığını görür. Türk dili, Türk millətinin qəlbidir, zihnidir" (11, s. 19) ifadələri ilə adətən dil milliliyini dəstəkləyirdi. Yenə Atatürk "Türk millətindənəm deyən insanlar hər şeydən əvvəl və mütləq Türkcə danışmalıdır. Türkcə danışmayan bir insan Türk mədəniyyətinə, ictimaiyyətinə mənsubiyyətini iddia edərsə buna inanmaq doğru olmaz" deyərək söyləmişdir. (8, s. 19), (13)

1924-cü il konstitusiyasının ikinci maddəsində "Türkiyə Dövlətinin dini, islamdır; Rəsmi dili, Türkcədir; Paytaxtı, Ankara şəhəridir" şəklində hazırlanmışdır. (3, s. 27)

1926-cı ildə Bakıda I Türkoloji qurultaydan sonra Azərbaycan türklərinin latın əlifbasına keçməsi nəticəsində Türkcülərin Latın əlifbasının qəbulu ilə bağlı münasibətlərində diqqətə cəsarət gətirən bir fərqliləşmə meydana gəlmişdir. Artıq Türkiyədə də latın hərflərinin qəbul edilməsini hərəkətlə müdafiə etməyə başlayırlar. (7, s. 220-221)

Atatürk, Sarayburnu nitqindən sonra ölkə gəzintisinə çıxaraq, yeni əlifbanı şəxsən özü xalqa tanıtməyə başlamış və öyrətmişdir. Bütün bunlar edilən zaman hələ əlifba dəyişikliyi qanuniləşməmişdir. Latın əlifbasının qanuni olaraq qəbulu 1353 sayılı qanunla Türkiyə Böyük Millət Məclisində qəbul edildiyi gün 3 noyabr 1928-ci ildə rəsmi qəzetdə nümayiş olunmuş və imzalanmışdır. (7, s. 227)

Sonda isə belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycan və Anadolu Oğuz türklərinin qərb qanadını təşkil edir. Oğuzlar qədim türk (Göktürk) və Uyğur siyasi və etnik ənənəsinin əsas təmsilçisi olmuş və tarix səhnəsində dəfələrlə görünmüşlər. Erkən Orta əsrlərdə (IV-V əsrlərdə) Orta Qazaxıstandan Xəzər və Qara dənizin şimalı boyunca Şərqi Avropaya qədər uzanan Türk-Oğur (Oğur) tayfalarının da Oğuzlar olduğuna şübhə yoxdur. Hazırda, respublikamızın ərazisində yaşayan əzsaylı xalqların dilləri ən çox

dörd böyük - Türk, Şimali Qafqaz, Hind-Avropa və Kartvel dil ailəsinə mənsub olsalar da, əsas müasir etnolinqviistik proseslərdə üstünlük Azərbaycan türkcəsindədir və respublikamızın əhalisinin tam əksəriyyəti bu dildə danışır. Azərbaycan türkcəsi bir çox minilliklər ərzində bu ərazilərdə yaşayan yerli türk tayfalarının tarixi inkişafında formalaşmışdır. Oğuz tayfalarının indiki Azərbaycan ərazilərindən Qərbi Azərbaycana, oradan da Şərqi Anadolu torpaqlarında məskunlaşmaları türk etnik-mədəni regionlarında Türk-Oğuz qrupu ədəbi dilinin yayılma arealının bir göstəricisidir və Azərbaycanda etnolinqviistik proseslərin təməl daşını təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 25 cildə. Məsul katib akademik T.M.Nağıyev «Azərbaycan» cildi. «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» Elmi Mərkəzi. Bakı: 2007, 884 s.
2. Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri. Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: 8-9 sentyabr 2016, s. 69
3. Coskun Vahap, Derince M. Şerif, Uçarlar Nesrin. Dil Yarası. Türkiyə'de eğitimde Anadilinin kullanılmaması sorunu ve Kürt öğrencilerin deneyimleri. Diyarbakır: "Disa Yayınları", 2010, 152 s.
4. Əliyeva Jalə. Xalq qəzeti. 8 may 2010.
5. Ercilasun Ahmet Bican. Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi. Ankara: "Akçağ Yayınları", 2007, 486 s.
6. İnan Afet. Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları. "TTK Yayınları", 2. Baskı, Ankara: 1988, 558 s.
7. Sadoglu Hüseyin. Türkiyə'de ulusçuluk ve dil politikaları. 2. Basım, İstanbul: "Bilgi Üniversitesi Yayınları", 2010, 383 s.
8. Turan Serafettin. Atatürk ve Ulusal Dil. "Yeniğün Haber Ajansı", 1998, 107 s. (iybş 5) s. 19),
9. Xəlilov Buludxan. Azərbaycan dili: milli varlığımız, mənəvi sərvətimiz. Bakı: "Bakı Çap Evi", 2013, 268 s.
10. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 686 s.
11. Yıldız Ahmet. Ne mutlu türküm diyebilene. Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Sküler Sınırları, 1919-1938. "İletişim Yayınları", İstanbul: 2004, 351 s
12. **İnternet resursları**
13. http://azerbaijan.az/portal/General/Language/language_01_a.html (23.07.2018)
14. http://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_dil.pdf **86 səh. (16.07.2018)**
15. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=44326> (23.07.2018)
16. https://tr.wikipedia.org/wiki/Tanzimat_Ferman%C4%B1 (11.08.2018)
17. https://issuu.com/blackauge/docs/__erafettin_turan_-_atat__rk_ve_ulu (23.07.2018)

DİLİN SİNTAKTİK SİSTEMİ

Səfa ABADOVA

GDU-nun dissertantı

Açar sözlər: Qrammatika, Sintaksis, Tədqiqat, Cümlə, Birləşmə

Ключевые слова: Грамматика, Синтаксис, Исследование, Предложение, Слияние

Key words: Grammar, Syntax, Research, Sentence, Merger

Qrammatikanın tərkib hissəsi olan morfolojiya və morfoloji vasitələrlə sözlər yarandığı halda, sintaksisin vahidləri vasitəsilə insanlar öz düşüncələrini reallaşdırmağa nail olurlar. Demək olar ki, dilimizdə sintaksisin tədqiqat obyektini, tədqiqat hədəfi Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşudur, tədqiqat obyektini müəyyənləşdirməkdir.

Müşahidələr göstərir ki, heç bir sintaktik nəzəriyyə bitmiş hesab edilə bilməz. Eyni zamanda ümumi inkişaf qanunlarından da geridə qala bilməz. Bu elm sahəsinə aparıcı yol sonsuzdur. Sintaktik tədqiqatlarla məşğul olan hər bir tədqiqatçı da zaman- zaman nəyisə tapıb araşdırır, nəyisə öyrənə bilmir. Lakin hər kəs seçdiyi tədqiqat obyektinə müxtəlif cəhətlərdən yanaşır. Buna görə də nəticələr bir-birindən fərqli olur. Hər dəfə təhqiqatlardan kənarda qalan sahələr, mövzular olur.

Çağdaş dövrdə sintaksis əsrlərlə insan düşüncəsinin nəticələrinin elmi şəkildə qurulmuş elə bir sistemidir ki, onun vasitəsilə yeni fikirlər almaq mümkün olur. Ətraf aləmin reallıqlarını anlamaq və onun inkişafını da insanın rolunu müəyyənləşdirmək mümkün olur. Sintaksis sahəsində də yeni fikirlər söyləmək, adekvat şəkildə problemləri anlamaq üçün mütləq keçmişə baxmaq, böyük mütəfəkkirlərin söylədiyi mülahizələri, nəzəriyyələri araşdırmaq lazımdır.

Yunan mənşəli termin olan “sintaksis” sözünün mənası quruluş, düzülüş anlamına uyğun gəlir. Dilçiliyin bu sahəsi dil haqqında elmin nitqin yaranması, formalaşması qanunauyğunluqlarını öyrənməyə xidmət edir. Dil və nitq prosesi arasındakı qarşılıqlı əlaqə sintaksisdə özünü daha aşkar büruzə verir.

İlk dəfə sintaksis terminini qədim yunan alimləri işlətməmişlər. Bizim eradan əvvəl III əsrdə ilk dəfə stoiklər nitqin məntiqi tutumunu izah edərkən sintaksis haqqında ilk mülahizələrini söyləmişlər. Onlar, əsasən, nitqin əmələ gəlmə prosesini öyrənməyi qarşılıqlı məqsəd qoymuşlar. Buna görə də onların istifadə etdikləri anlayışlar eyni anlayışın müxtəlif tərəflərini: məntiqi, morfoloji və sintaktik tərəflərini əks etdirirdi.

A.Diskolun cümlədə və birləşmə daxilində əlaqələrinə dair yazılarında ifadə etdiyi fikirlər dil vahidlərinin interpretasiyasının bünövrəsini təşkil etmişdir. Onun sintaksislə bağlı düşüncələrinin morfoloji əsası olmuş və A.Diskol xüsusi bir sintaktik anlayışlar sistemi təqdim etməmişdir. XIII-XVI əsrlərdə universal qrammatikalarda, “Por-Royal qrammatikasında” (XVII) sintaktik kateqoriyalar universal kateqoriyalar adlandırılmışdır. Sintaksisin özü isə qrammatikanın xüsusi bir sahəsi adlandırılmışdır. Həmin dövrdə fonetika və morfolojiya özü də məzmun deyil, nitqin ifadəsi prosesinə aid edilirdi. Sintaksis şöbəsinə o zaman fikrin ifadə formalarını öyrənən, cümlə və onun üzvlərinin təsviri ilə məşğul olan sahə kimi baxılmışdır.

Sintaksislə əlaqədar belə bir istiqamət özünü rus dilçiliyində də göstərmişdir. Bunun Rusiyada əsasını qoyan V.Vinoqradov öncə L. Zizaniya və M.Smotriçskinin qrammatika nəzəriyyələrinə əsaslanmışdır. Həmin nəzəriyyə sonralar M. Lomonosovun, İ. Davıdovun, K. Aksaskovanın, F. Buslayevin tədqiqatlarında inkişaf etdirilmişdir. Göstərdiyimiz dilçilər cümləni fikrin ifadə vasitəsi kimi qiymətləndirmişlər. Mübtəda subyektin dil ifadəçisi, xəbər isə predikat kimi, cümlə isə çıxış adlandırılmışdır.

M. Lomonosov "Rus qrammatikası" (1755) əsərində cümlə haqqında yazırdı: "Cümlə sözün mənalı hissələrinin düzülüşü və ya nitq prosesini, nitqi əmələ gətirən, müxtəlif anlayışların silinməsindən sonra geridə qalan düşüncəni ehtiva edir". Sintaksislə düşüncənin arasındakı əlaqənin göstərişləri XX əsrin əvvəllərində bu şöbənin müəyyənləşməsinə təkan vermişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında dilçilikdə psixoloji istiqamət yaranmışdır. Rusiyada bu cərəyanın başlanğıcını A.Potebnya qoymuşdur. Ondan sonra A.Şaxmatov "Rus dilinin sintaksisi" əsərində yazırdı ki, qrammatikanın o sahəsi sintaksis adlanır ki, o düşüncələrin sözdə ifadə edilməsi yollarını müəyyən edir. O, eyni zamanda qeyd etmişdir ki, dildə öncə cümlə yaranmış, sonra cümlələr üzvlənərkən onların qarşılıqlı əlaqəsi zəminində onlardan söz birləşmələri və müstəqil sözlər ayrılmışdır. Belə bir inkişaf sintaksisin qrammatikanın bir bölməsi kimi- dilin mövcudluğunun mənadən- funksiyadan formaya doğru inkişafına əsaslanan bölməsi kimi anlaşılmasına səbəb olmuşdur.

XIX əsrin sonlarında artıq morfologiyaya milli marağın yaranması nəticəsində sintaksisə münasibət dəyişdi. Sintaksis cümləni təşkil edən sözlərin funksiyasını öyrənən sahə kimi dəyərləndirildi. Belə bir fikir F.Fortunatova məxsus olmuşdur. O, söz birləşmələrini sintaksisin əsas vahidi hesab etmiş, sintaksisin əsas problemi kimi sözlərin yayılmasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məsələsini qəbul etmişdir. Fortunatovun fikrincə, cümlə söz birləşmələrinin bir formasıdır. Sintaksisin obyekt və vəzifəsinin bu cür dəyərləndirilməsi bu şöbənin XX əsrin 20-ci illərindəki inkişafını müəyyən etmişdir. Sintaksisin tədqiqi istiqamətində sinxron və diaxron üsullardan istifadə etmək zəruridir. Lakin diaxron aspektdən təhlil apararkən sintaktik vahidlərin inkişaf dinamikasının öyrənilməsi mübahisəli məsələlərin və müasir sintaktik vahidlərin formalaşması kimi problemlərin həll edilməsinə, eyni zamanda mənsub olduğu dilin sintaktik strukturunun etnik mədəniyyət və fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən öyrənilməsinə imkan və şərait yaranır.

Rus linqvistlərinin dediklərinə görə, aparılan araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, rus sintaksis elminin başlanğıcı M.V.Lermantovun "Rus qrammatikası" (1755) əsərindən götürmüşdür. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində çiçəklənmə dövrünü keçirmiş, F.İ. Buslayev, N.İ.Qreç və K.S.Aksakovun əsərlərində məntiqi-qrammatik istiqamədə inkişaf etmiş; F.F.Fortunatov, A.M.Peşkovskinin tədqiqatlarında isə müxtəlif məsələlər formal-qrammatik cəhətdən həllini tapmışdır.

Bütün bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, rus dilçiliində Lomonosovun yaratdığı "Rus qrammatikası" (1755-1757) əsəri bütün filoloji nəzəriyyələrdən daha mükəmməl, daha kamil hesab edilə bilər. Onun rus ədəbi dilinin inkişafı tarixində əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, ilk dəfə olaraq rus dili haqqında elmi kitab yazdı. Bu kitabda M.V. Lomonosov lap əvvəldən özünün müasiri olduğu ümumxalq rus dilini tədqiqat obyektinə çevirmişdir.

Əsərdə başqa bir istiqamətə - "sözün hissələrinin yaranması, quruluşu" kimi məsələlərə az yer verilmişdir. Çünki həmin məsələlərdən, əsasən "Ritorika"da bəhs edilmişdir.

Dilin sintaktik strukturunun sinxron və diaxron istiqamətdə tədqiqi, dildə köhnə ilə yeninin mövcudluğu və müqayisəsi fikrini sonralar A.A.Potebnya və B.Kurtene davam etdirmişlər.

Məntiqi-qrammatik istiqamətin tərəfdarları təktərkibli cümlələri tam cümlə kimi qəbul etməmiş, natamam cümlə adlandırmışlar. Hesab etmişlər ki, baş üzvlərdən biri buraxılırsa, həmin cümlədə fikir bitkinliyi olmayacaq. Yəni "xəbərsiz cümlədə hökm ola bilməz". F.İ. Buslayev yəqinliklə söyləyirdi ki, elə bir cümlə yoxdur ki, yalnız mübtədadan ibarət olsun. Deməli, buradan aydın olur ki, məntiqi-qrammatik nəzəriyyənin tərəfdarları adlıq cümlələrin olduğu fikrini qəbul etmirdilər. Həmin cümlələrə natamam cümlələr kimi baxırdılar.

Hətta formal-qrammatik nəzəriyyənin tərəfdarları da eyni fikrə şərik olur və hesab edirdilər ki, cümlənin əsas komponenti xəbərdir. Fikrin ifadəsində ən mühüm funksiyanı xəbər yerinə yetirir, xəbərsiz cümlənin formalaşması mümkün deyil.

Bu nəzəriyyələrin tərəfdarları hesab edirdilər ki, adlıq cümləni formalaşdıran adlıq halında olan söz özü xəbər funksiyasını daşıyır, bütövlükdə cümlə isə xəbərin buraxılmış olduğu yarımçıq və ya natamam cümlələrdir.

F.F.Fortunatov həmin fikirlərdən fərqli olaraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, psixoloji cəhətdən hökm ifadə edən cümlələr iki psixoloji komponentdən- psixoloji mübtəda və psixoloji xəbərdən yarana bilər. Yarımçıq cümlələrdə isə ola bilər ki, həmin tərəflərdən biri söz şəklində cümlədə ifadə edilməsin. O, belə bir nümunə göstərmişdir: Yanğın (Pojar)! – cümləsində psixoloji mübtəda kimi yanğının, tüstünün təsəvvür edilməsi, psixoloji xəbər kimi isə sözün təqdimatı qəbul edilə bilər. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Fortunatov təktərkibli cümlələrə psixoloji nöqtəyi-nəzərdən yanaşmış, mübtəda və xəbərin cümlədə ifadə vasitələrinə görə deyil, məna cəhətdən mövcud olması qənaətinə gəlmişdir.

Sintaksisin formal, struktur və kommunikativ sintaksis kimi növləri haqqında da tarixən müxtəlif fikirlər olmuşdur.

I. Formal sintaksis: Hər bir dilin sadə, məlum olan sintaktik nəzəriyyələri özündə mənsub olduğu dilin düzgün cümlə strukturlarının cəmini əks etdirir. Hələ antik dövrdə qrammatik nəzəriyyə özündə sintaktik strukturların sxemləri və ya cümlələrin formalarının nümunələrini əks etdirmişdir. Hər bir cümlə sxem şəklində təqdim edilmişdir: cümlə üzvlərinin sıralanması və onlar arasındakı sintaktik əlaqədən bəhs edilmişdir.

İstənilən cümlə öz forma və strukturundan asılı olaraq təsnif edilir. Məsələn; cümlə təktərkibli yoxsa cümlə təktərkibli ola bilər. Sadə və mürəkkəb ola bilər. Tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlə ola bilər. Bütöv və ya yarımçıq və s. ola bilər.

Tabeli mürəkkəb cümlələr tərkibindəki əlaqələrin, bağlayıcıların və bağlayıcı sözlərin xarakterinə görə təsnif edilmişdir. Rus dilçilik ənənəsində formal sintaksis Fortunatov dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin (M.N.Peterson, A.A.Şaxmatov və b.) elmi əsərlərində özünü göstərmişdir. Bu günə qədər də təhsil müəssisələrində öyrədilən cümlənin məntiqi-qrammatik təsnifatı F.İ. Buslayevin adı ilə əlaqələndirilir.

II. Struktur sintaksis: On doqquzuncu əsrin ikinci yarısında dilçilikdə dilin tədqiqinə struktur cəhətdən yanaşma geniş tətbiq edilməyə başlamışdır. Dilçiliyin dəqiq elmlərə yaxınlaşdırılması, onlara bərabər tutulması bir sıra nəzəriyyələrin yaranmasına səbəb oldu. Həmin nəzəriyyələr obyektiv şəkildə dilin mürəkkəb, çoxmərtəbəli strukturunu təsvir etmək, dil vahidləri arasında əlaqəni aydınlaşdırmaq üçün münasib ola bilərdi. Struktur yanaşma nəticəsində yeni bir elm sahəsi- fonologiya yarandı. Fonologiya dilin quruluşunu və dilin fonetik sisteminin reallaşmasını öyrənir və aydınlaşdırırdı. Morfologiya və leksika şöbələrində də müəyyən qədər struktur metoddan istifadə edilirdi. Sintaksis sahəsində isə məsələ bir qədər çətin idi. Çünki;

1) Sintaktik vahidlər məlum siyahıda olan vahidlər idi. Bütün mümkün olan və olmayan cümlə tiplərini hesablamaq və təsvir etmək lazım gəlirdi.

2) Bir çox dilçilər sintaksis şöbəsinə dil sisteminin struktur təsviri cəhətdən yanaşma bilmirdilər. Çünki sintaksis özündə dil yaradıcılığını, dildə hazır şəkildə mövcud olan vahidlərin nitqdə reallaşmasını əks etdirirdi.

E.Benvenist dil sistemindən sintaktik səviyyəni çıxarmaqla cümlənin əsas cəhətinə-kommunikativ funksiyasına, nitq şəraitində aktuallaşan sintaktik strukturuna diqqət yetirmişdir.

Ümumiyyətlə, strukturalistlər *daxili* və *xarici* dilçiliyin sərhədlərini müəyyən etmişdilər. Daxili dilçilik dil sisteminin quruluşunu, xarici dilçilik isə dilə təsir edən müxtəlif xarici faktorları əks etdirirdi. Strukturalistlər məhz daxili linqvistikani nəzərdən keçirməyi əsas hesab edirdilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sintaksis, əsasən, düşüncə prosesi ilə nitqlə, psixologiya və məntiqlə əlaqəlidir. Beləliklə, strukturalistlər sintaksisə lazım olan qədər diqqət yetirməmişlər. Onların istifadə etdikləri metodlar istənilən yeni bir sintaktik nəzəriyyənin formallaşmasına imkan verməmişdir.

Struktur sintaksis sahəsində maraqlı bir cəhətə fransuz dilçisi L.Tenyerin tədqiqatlarında rast gəlirik. Bu sahədə fransız dilçisi digər strukturalistlərdən fərqli olaraq o, sintaksisin dildə daha əsas və birinci yerdə olduğunu qeyd etmişdir. Onun əsasında isə sintaktik vahidlərin arasındakı əlaqələr dayanır. Cümlə qurmaq söz yığınının, həyat vermək, sintaktik əlaqələrin iyerarxiyasını yaratmaq deməkdir. Onun dediyinə görə, cümlədə üzvlərin sıralanması struktur sintaksisin əsasını təşkil edir. Struktural nizam

çoşaxəlidir. Yəni hər hansı bir əsas idarəedicisi söz, cümlə vahidi özündən asılı bir neçə tərəfi idarə edə bilər. İstənilən cümlənin əsas nüvə komponenti feildir. Feil əsas hərəkəti ifadə edir. Feilin yanında hərəkət edən şəxs-aktant, eyni zamanda zaman, məkan, vasitə və s. olmalıdır ki hərəkətin açılmasına, çatdırılmasına kömək etsin. Bu zaman aktantlar-ış icra edənlərin sayı müxtəlif ola bilər. Bəzən feilin-hərəkətin icra edicisi olmaya da bilər. Məsələn; *veçereet* (rus d.), *qaranlıqlaşır* (Az.d). Bunları müəllif “bezaktantny”, yəni şəxssiz feil adlandırmışdır. Əgər feilin-hərəkətin bir icraedicisi varsa, bu feillər təkkontaktlı feil adlanır: *Adil yıxıldı*. Müəllif belə feilləri keçici olmayan// *neperehodny* adlandırmışdır. Feillərdə iki icraedicisi varsa, bunlar ikikontaktlı // keçici feillər adlandırılmışdır. Məsələn; *Adil uşağı döyür*.

Bəzən hərəkəti icra edənlər sayca üç və daha çox ola bilər. Bu zaman həmin feillər üçkontaktlı və çoxkontaktlı ola bilər.

III Kommunikativ sintaksis: Dilin əsas funksiyası hesab edilən kommunikativlik sintaksis vasitəsilə reallaşır. Bu cəhət dilin qrammatik quruluşunun elə bir pilləsidir ki, onun əsasında rabitəli nitq formalaşır. Kommunikativ sintaksis sintaktik strukturun məna cəhətdən bir-birini tamamlamasını təsvir etməyi uyğun görür və bu zaman formal düzülüş əsas götürülmür. Bütün dünya dillərində sintaktik strukturların kommunikativ funksiyası eynidir. Buna görə də sintaksis dil universalilisi adlandırıla bilər. Hər bir dildə sintaktik münasibətlərin ifadə edilməsi həmin dilin spesifik cəhətlərini müəyyən edir. Funksional sintaksis dildə xahişin, əmrin, heyrətin ifadə edilməsinin strukturunu müəyyən edir.

Sintaktik vahidlərə kommunikativ yanaşma zamanı cümlənin aktual üzvlənməsi nəzəriyyəsi də formalaşır. Aktuallığından asılı olaraq, məzmunun vacibliyindən, kommunikativlik istiqamətində əhəmiyyətindən asılı olaraq cümlə iki yerə bölünə bilər. Birinci- cümlənin mövcudluğu üçün əsas olan hissə rema adlanır. Onsuz cümlənin varlığı mümkün deyil. Rema cümlənin kommunikativ quruluşunun komponenti hesab edilir və nitq aktını əmələ gətirir.

Cümlənin ikinci əsas komponenti isə tema adlanır və remanın açılmasına xidmət edir.

Bu nəzəriyyə ilk dəfə Çex dilçisi V.Matezius tərəfindən yaradılmışdır. Cümlənin aktual üzvlənməsi onun formal üzvlənməsinə qarşı qoyulmuşdur. Məsələn;

Adil sabah Bakıya gedir- cümləsində asanlıqla cümlə üzvlərini müəyyən etmək mümkündür. *Adil-mübtəda*, *gedir-xəbər*, *sabah-zaman zərfliyi*, *Bakıya-yer zərfliyidir*. Bu cür təhlili dəyişmək mümkün deyil.

Lakin cümlədə verilən məlumatın, hansı komponentin diqqətə çatdırılması kommunikasiya prosesində məntiqi vurğu ilə diqqətə çatdırıla bilər. Verilən cümlədə məntiqi vurğu altında istənilən sözü vurğulamaq mümkündür. Bir dəfə *sabah* sözünü, ikinci dəfə *Bakıya* sözünü diqqətə çatdırmaq olar. Bu zaman diqqətə çatdırılan həmin sözlər rema rolunu oynayır.

Ədəbiyyat:

- 1) Abdullayev Ə. Seyidov Y. Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV h. Sintaksis. Bakı. 1985
- 2) Abdullayev Ə. Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
- 3) Abdullayev Ə. Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974.
- 4) Abdullayeva G. A. Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri. Bakı, 1999.
- 5) Abdullazadə N. Xalıqov F. Azərbaycan dili. II h. Bakı, 2006.
- 6) Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2007.
- 7) Müasir Azərbaycan dili. III cild, Sintaksis. EA nəşri, Bakı, 1981.
- 8) Müasir Azərbaycan dili proqramı. AMİ, Bakı, 2009.

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ SİNKRETİZM
ÇEŞİTLİSİSTEMLİ DİLLERDE SENKRETİZM
SYNCRETISM IN CONFIDENTIAL LANGUAGES

Nərmin XUDAVERDİYEVA

Azərbaycan, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Nəzəri Dilçilik şöbəsinin doktorantı

ÖZET

Karşılaştırmalı - Tarihse dilbilgisi, ilgili dillerin dilbilgisi biçimlerini karşılaştırarak en eski arketiplerini veya bu biçimlerin övgülerini karşılaştırmayı ve geri yüklemeyi amaçlamaktadır.

Karşılaştırmalı - tipolojik dilbilgisi, ilgili ve ilişkili olmayan dil sistemlerinde dilbilgisi ifadeleriyle ilgili dilbilgisi kategorilerinde eşzamanlı olarak öğrenmektedir. Karşılaştırmalı - Tarihse Dilbilgisi Karşılaştırılabilir - Tipik dilbilgisine karıştırılmamalıdır. Karşılaştırmalı - tipolojik dilbilgisi karşılaştırmalı - tarihsel dilbilgisine dayanmaktadır.

Karşılaştırmalı dilbilimin yazarları, Rus dilbiliminde Franz Bopp, Yakov Grimm, R. Krask, A.Şleyxer, K.Bruqman, F. Potot, B. Delbryk, F. Dits ve A. Vostokov'dur.

Türk dilbiliminde Karşılaştırmalı Dilbilim'in kurucusu, "Divani – lüğət-it türk"ün yazarı Mahmut Kaşqaridir.

Karşılaştırmalı dilbilimdeki birçok dil probleminde olduğu gibi, senkretizm problemine de değinilmektedir.

Dil sistemindeki sentezcilik, yaygın ve güncel bir dilsel sorundur.

Sözdizimi en ilgili dilbilimsel fenomenlerden biridir ve dil ifadesi ile içerik planlarının karşılıklı olarak anlaşılmasına dayanır. Senkretizm sırasında, sözcük birimi yeni bir işlevsel ortama düşer, yeni bir anlam ifade ederek tamamen farklı paradigmaların bir bileşeni olmuştur.

Senkretizm teorisi, dilde maddi biçim algısından doğmuştur.

Anahtar kelimeler: Karşılaştırmalı - Tarihse Dilbilgisi, Dil Sistemi, Senkretizm Problemi,

ABSTRACT

Comparative - Historical Grammar aims to compare and restore the earliest archetypes or praises of these forms by comparing grammatical forms of related languages.

Comparative - typological grammar learns simultaneously in grammatical categories that are related to grammatical expressions in related and non-related language systems. Comparative - Historical Grammar Comparable - Typical grammar should not be opposed. Comparative - typological grammar comparative - is based on historical grammar.

The authors of the comparative linguistics are Franz Bopp, Yakov Grimm, R. Krask, A. Schleicher, K. Brugmann, F. Potott, B. Delbryk, F. Dits, and A. Vostokov in Russian linguistics.

The founder of Comparative Linguistics in Turkology is, of course, the author of the "Divani – lüğət-it türk".

As with many linguistic problems in comparative linguistics, the problem of syncretism is also addressed.

Syncretism in the language system is a common and topical linguistic problem.

Syntax is one of the most relevant linguistic phenomena, and it is based on the mutual understanding of language expression and content plans. During syncretism, the lexical unit falls into a new functional environment, with a new meaning, becoming a component of completely different paradigms.

The theory of syncretism arises from the perception of material form in the language.

Key words: Comparative-Historical Linguistic, Language System, Syncretizm Problem

GİRİŞ

Sinkretizm tarixi törəmə və müasir əsaslandırma ilə formal törəmə və semantik əsaslandırmanın ayrılması nəticəsində meydana gəlir. R.Abdullayevin fikrincə, sinkretizm keçid prosesi inkişafının ilk mərhələsi üçün səciyyəvi olan ayrılmazlıq qovuşuqluq deməkdir.

Bir qrup alimlər sinkretizmi omonimliyə, digər qrup alimlər isə çoxmənalılığa (çox funksiyalılığa) aid edirlər.

Sinkretizm – semantik , struktur və differensial əlamətlərin sintezi kimi də başa düşülə bilər. Bu differensial əlamətlər söz qruplarının mənalının, cümlələrin, cümlə üzvlərinin differensial əlamətləri sayıla bilər.

Həmin differensial əlamətlər dil sistemində qarşılaşdırılan və bir-birinə keçmə ilə xarakterizə olunan dil vahidlərinə aid edilir.

Bu müxtəlif hibrid, diffuz dil vahidləridir. Dil vahidlərində forma və məzmunun inkişafı sinkretizmin yaranmasına səbəb olur. Sinkretizm bütün dil səviyyələrinə xas olan dil hadisəsidir. Sinkretizmin hər bir dil səviyyəsində özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Məzmun planına aid olan sinkretizm adətən ifadə planına xas olan sinkretizmlə bağlı olur. Sinkretizm xüsusiyyətlər dildə öz ifadə formalarını tapır. Bəzi alimlər sinkretizm anlayışını ancaq dilin paradiqmatik sistemə aid edirlər. Onların fikrincə, sinkretizm dil sisteminin inkişaf prosesinin təkanverici qüvvəsidir. Bir çox dilçilər sinkretizmi kontaminasiya diffuziyadan fərqləndirirlər. Bu alimlər kontaminasiya və diffuzluğu ancaq sintaqmatikaya aid edirlər və belə güman edirlər ki, sinkretizm canlı danışmaq dilində və nitqdə istifadə olunur.

Sinkretiklik dildə tarixi dəyişkənliyi əks etdirir. Bu baxımdan dilçilikdə dil kateqoriyaları arasında mürəkkəb münasibətlərin dinamizminə hər zaman diqqət yetirilir. Abdullayevin fikrincə, dəyişkən sahələr semasiologiyada, dilin qrammatik quruluşunda qrammatik münasibətlərin (bir nitq hissəsinin digərinə keçməsinə) əvəzlənməsində müşahidə olunur.

DİLÇİLƏRİN GÖRÜŞLƏRİ

Q. Paulun fikrincə, “sinkretiklik bir nitq hissəsinin digərinə keçmə dərəcələrini öyrənir.” [Плотников, 1984: 34-36].

V.İ.Koduxovun fikrincə, sinkretizm halın (inmkanın, vəziyyətin) keçid növü kimi ondan ibarətdir ki, vahidlərin maddi və formal birliyi iki və daha çox qiymət və ya funksiyaya malikdir. Dil sistemində sinkretizm ən parlaq nümunə leksik və morfoloji omonimiyalardır. (Mənaca bir-birindən fərqlənən sözlərin tələffüzdə oxşarlığı) Sinkretizm semantik növün qeyri – müəyyənliyi kimi, mənalının eyni vahiddə yerləşməsinə aşkar edilir [Кодонов, 1980: 41-43].

V.Babeytseva keçid prosesini təhlili edərək belə nəticəyə gəlmişdir:

“Keçid prosesinin sərhədləri iki şkala üzrə müəyyənləşir. Transformasiya və kontaminasiya”

B.Serebrennikov yazır: “Dinamik proseslər ənənəvi olaraq təkmilləşdirilmiş dil texnikasını və dil mexanizmini əks etdirir. Bu dinamik keçid əsasən, assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza kimi fonetik hadisələrə aiddir.”

K.S.Qorbaçev “Изменение норм русского литературного языка” (rus ədəbi dilinin normalarının dəyişməsi) adlı əsərində yazırdı: “Söz tərkibində hər hansı bir fonetik dəyişkənlik düzxətli aktdır. Fonem sisteminin yenidən qurulması, fonetik təkamül və s. mürəkkəb xarakterli amillər, bütöv reduksiyalar

buna misal ola bilər. Bu zaman müxtəlif xarakterli dil əvəzləmələri – qovuşma, hissələrə ayrılma və s. kimi növlər üzə çıxır. Beləliklə dinamik keçid prosesi intralinqvistik və ekstralinqvistik səbəblərdən meydana gəlir və dildə tarixi reallıqları gerçək prosesləri əks etdirir.”

Flektiv dillərdə söz kökləri dəyişikliyə daha çox meyillidir.

İltisacı dillərdə isə vəziyyət bunun əksinədir. İltisacı dillərdə şəkilçilər söz kökünə çatdırılarkən kök sabit, dəyişməz qalır.

Oljas Süleymanov yazır: “Türk dilləri aqlünativdir, yəni, kök və şəkilçilər diffuziyaya uğrayıb birləşir. Türk sözləri öz quruluşu ilə bir kök qatırı xatırladır. Kök – parovoz həmişə irəlidedir və heç vaxt mövqeyini dəyişmir. O səs keyfiyyəti ilə şəkilçilərə təsir göstərə bilir, lakin özü heç vaxt şəkilçilərin təsirinə düşmür.

Hind – Avropa köklü sözlər türk dillərinə nisbətən daha çox diffuziya hadisəsinə məruz qalır.”

Aqlünativlik sözü qoruyub saxlayır, diffuziya onu söküb dağıdır, şəklini dəyişdirir.

Ona görə də uzun illər, əsrlər keçməsinə baxmayaraq flektiv dillərdə baş verən dəyişiklik iltisacı dillərdə müşahidə olunan dəyişməliyə nisbətən daha intensiv xarakter almışdır.

Sinkretik söz köklərinin hansı nitq hissəsi olması məsələsi barədə Azərbaycan dilçiliyində müəyyən fikirlər söylənilmişdir.

F.Cəlilov qeyd edir ki, bu məsələyə isimlərin yaxud feillərin ilkin olmasını qəbul etməklə deyil amorf quruluşdan iltisacı quruluşa keçidlə bağlı məsələni izah etməklə aydınlıq gətirmək olar. [Cəlilov, 1988: 136-140]

B.Xəlilov feillərin ilkinliyini qəbul edir [Xəlilov,1998: 9-12].

Ə.Rəcəbli həm isimlərin, həm də feillərin ilkinliyini qəbul edir. Ə.Rəcəblinin fikrincə, qədim türk dilində hər iki nitq hissəsi eyni statusa malik olmuşdur [Rəcəbov, 1983: 62-64]

L.Əliyevanın bu barədə maraqlı fikirləri vardır: “Etimoloji araşdırmalar aydın surətdə göstərir ki, yazılı abidələrdə rast gəlinən sadə sifətlərin bir çoxu tarixən düzəltmə yolla əmələ gələn sifət və feli sifətlərin tədricən ayrılmaz bir tərkib halında daşlaşması nəticəsində meydana çıxmışdır.”

Amorfluq honosillabik və sinkretizm dillərin inkişafında təxminən eyni dövrə təsadüf edən linqvistik proseslərdir.

Dillərin tarixi inkişafı nəticəsində amorf – honosillabik – sinkretik paralelliyə malik söz köklərindən ikihecalı sözlər formalaşmışdır.

NƏTİCƏ

Sinkretizm türk dillərində monosillabizmlə (təkhəcalılıqla) eyni zamanda mövcud olmuşdur. Dil sisteminin təkamülünün ilkin dövrlərində birhecalı kökmorfemlər sinkretikliyi ilə səciyyələnmişdir. Sinkretiklik birmənalı, təkfunksiyalı monosillablaların əsasında yaranmışdır. Sinkretik köklərdə gedən məna diferensiasiyasını yaradan əsas amil erkən dövrdə lüğət tərkibinin bəsit olması, dildəki bütün məfhumları ifadə edə biləcək söz ehtiyatının olmamasıdır. Bir neçə məfhumun yalnız bir sözlə adlandırılması zərurəti erkən dövrlərdə dildə sinkretizm hadisəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Türk dillərində kök sözlərin sinkretikliyinə əsas mənbələrini qədim sözlərin kompleks semantikasından axtarmaq lazımdır. Qədim türk dilində isimlər, sifətlər, feillər arasında fərq olmadığına görə bu nitq hissələri uzun təkamül prosesi nəticəsində öz leksik-qrammatik mənalarını konkretləşdirmişdir. Dildə informasiyanın həcmi artdıqca leksemin semantik mobillik dərəcəsi də yüksəlir. Bu isə bir neçə mənənin bir leksem formasında cəmləşməsinə, semasioloji və leksik-qrammatik diferensiallaşmanın yaranmasına səbəb olur.

Amorfluq, monosillablıq və sinkreiklik dillərin inkişafında təxminən eyni dövrə təsadüf edən linqvistik proseslərdir. Sadəcə mürəkkəbə doğru inkişaf istiqamətinə əsasən dillərin sonrakı inkişaf prosesində amorf-monosillabik-sinkretik paralelliyə malik olan söz köklərindən tədricən ikihecalı və üçhecalı kökmorfemlər yaranmışdır.

Türk dillərində sözlərin leksik-semantik qruplara, paradigmatik siniflərə, bir sözlə nitq hissələrinə bölünməsi meyarları və formalaşma tarixi qrammatik təkamülün müxtəlif aspektləri məhz sinkretizmlə bağlıdır. Çoxsaylı araşdırmalara baxmayaraq, hələ də türk dillərində sözün mənası və təyinatı, yəni semantikasi və qrammatik funksiyası, arasındakı münasibətlər tam müəyyənləşdirilməmişdir.

Türk dillərini digər fərqli strukturlu dillərdən fərqləndirən əsas qrammatik xüsusiyyətlərdən biri nitq hissələrinin diffuzluğu, adların və feillərin morfoloji baxımdan bölünməzliyi və sinkretikliyi. Türk dillərində nitq hissələri tam olaraq bir-birindən ayrılmamışdır. Hind-Avropa dillərindəki kimi qrammatik baxımdan tam formalaşmamışdır. Bu proses türk dillərinin inkişaf səviyyəsinin Hind-Avropa dillərinə nisbətən aşağı olduğunu sübut etmir. Əksinə, türk dillərinin zəngin leksik-qrammatik və funksional inkişafı göz qabağındadır. Sadəcə olaraq Hind-Avropa dillərində qəbul olunmuş qrammatik quruluş sxemi türk dilləri üçün yarasızdır. Türk dillərinin özünəməxsus quruluş sxemi mövcuddur.

Sinkretik köksözlərin nitq hissələrinə bölgüsü zamanı leksemin sintaktik funksiyaları nəzərə alınmalıdır. Çünki hər bir leksemin kateqorial aidiyyəti məhz sintaktik funksionallıqdan asılıdır. Burada əsasən sözün cümlədəki rolu qrammatik marker funksiyası daşır.

Feil-ad korrelyatları mənsəcə ilkin kök sözlərin morfoloji təkamülü nəticəsində inkişaf etmişdir. Bu üsul sinkretik kökmorfemlərin leksik-qrammatik təkamülünün əsas formalarından biridir. Fonetik baxımdan oxşar formaların morfologirasiya prosesi mürəkkəb qrammatik dubletlərin, semantik baxımdan eyni olan kök sözlərin birhecalı derivatların yaranmasına səbəb olur.

Türk dillərində sinkretizmin araşdırılması bu sahədə hələ həll olunmamış çoxsaylı problemin olduğunu sübut edir. Lakin əlimizdə olan leksik və qrammatik faktlara əsasən demək olar ki, söz yaradıcılığının müxtəlif dövrləri sözyaradıcı modellərin konkret formaları ilə fərqlənir. Qədimdən mövcud olan affiksli söz yaradıcılığı ilə bərabər söz yaradıcılığının yeni tipli – feil-ad korrelyatları mövcud olmuşdur. Bu dil hadisəsi qrammatikada nitq hissələrinin sinkretikliyi adlanır. Feil-ad korrelyatlarını bəzən türk sinkretizmi də adlandırırlar.

İlkin köklərin diffuzluğu, korrelyatlığı polisemiyanın və çoxfunksiyalılığın yaranmasına səbəb olur. Bir çox alimlər sinkretik kökmorfemlərin semantik strukturunda əsasən homogen kökləri axtarmağa çalışsalar da, heç də bütün yaxınmənalı sözlər bir-biri ilə kompleks əlaqə ilə birləşmir. Feil-ad korrelyatlarının mənalı bir məfhumun müxtəlif baxımdan təcəssümünü ifadə edir. Bu zaman hərəkətin adı, obyekt, nəticəsi bir sözlə ifadə olunur.

Konkret əşyaların təfəkkürümüzdə əks olunan konkret obrazları həmin əşyaların atributlarına, əlamət və keyfiyyətlərinə uyğun gəlir. Bu dil hadisəsini feil-ad korrelyatlarının ilkin dövrü hesab etmək olar. Dialektik təfəkkürümüzün təkamül prosesində bəzi dil normaları yeni məzmun kəsb etmişdir.

Dil sistemində sinkretiklik hadisəsi konversiya ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu zaman nitq hissələri semantik və funksional baxımdan dilin təkamül qanunları ilə transformasiya olunur. Konversiya sinkretizmin bir forması olaraq dilin ifadə və məzmun planlarının araşdırılması nəticəsində meydana çıxır. Konversiya nəticəsində sinkretik köklər yeni dil mühitinə düşür, fərqli funksiya ilə çıxış edir. Yeni semantika formalaşır, morfoloji təkamül nəticəsində yeni paradigmlər yaranır.

Türk və Hind-Avropa dillərində feil-ad korrelyativliyinin mövcud olmasına baxmayaraq, müxtəlif sistemli bu dillərdə korrelyasiya və sinkretiklik fərqlidir. Əgər ingilis dilində feil-ad korrelyatlığı ilə fərqlənən sözlər son dövrlərdə yaranmışdırsa, Türk dillərində sinkretik köklər pratürk dövrünə təsadüf edir. Son dövrdə ingilis dilində feil-ad korrelyatlığının diferensiallaşmasına, tələffüzdə leksikalizasiya proseslərinin yaranmasına meyl artmışdır. Vurğunun məna fərqləndirici xüsusiyyəti Hind-Avropa dillərində daha çox müşahidə olunur.

Hind-Avropa dillərində sinkretizm semantik növün qeyri-müəyyənliyi kimi mənaların eyni vahiddə yerləşməsində ifadə olunur. Hind-Avropa dilləri sistemində sinkretizm konversiyanın ilkin mərhələsi olub, ayrılmazlığı və qovuşuqluğu özündə ehtiva edir.

Sinkretik formalar cümlədə və nitq prosesində müxtəlif məna variantlarında işlənir və bu variativ vəziyyətdən asılı olaraq yeni mənalar yaranır, işləndiyi yerdən və üslubdan asılı olaraq sinkretik formanın ifadəsi dəyişir. Sinkretik formaların məna variantları arasında kollokasion mənalar xüsusi yer tutur. Kollokasion məna sinkretik formaların potensial imkanlarını, onların semantik uyğunlaşma funksiyalarını və distributiv münasibətlərini ifadə edir.

Türk dillərində sinkretik formaların feil-ad omonimliyi müəyyən sözyaradıcı affikslərin köməyi ilə təşəkkül tapmışdır. Tarixi inkişaf dövrlərində feil-ad omonimliyi tamamilə yox olmadı. Ad və feillərin qrammatik sinkretizmi türk dillərində söz yaradıcılığının paradoksal xüsusiyyətlərini meydana çıxardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, "Maarif", 1988, 340 s.
2. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, "Yazıçı", 1983, 356 s.
3. Xəlilov B. Feillərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU, 1998, 402 s.
4. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., 1980, 255 с.
5. Плотников Б.А. Основы семасиологии. Минск, «Высшейская школа», 1984, 143 с.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ SİNKRETİKLİYİN TƏDQIQI
AZERBAIJANI DİL BİLİMİNDE SİNKRETİKLİK ÇALIŞMASI
THE INVESTIGATION (STUDY) OF THE SYNCRETISM IN AZERBAIJANI LINGUISTICS

Nərmin XUDAVERDİYEVA

Azərbaycan, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Nəzəri Dilçilik şöbəsinin doktorantı

ÖZET

Azərbaycanlı dilbilimcilerinin de senkretik ve senkretik kokmorfemlerle ilgili çalışmaları bulunmaktadır. Birçok Azerbaycanlı dilbilimciler bu soruna eserlerinde doğrudan dokunmuşlar.

Azərbaycanlı dilbilimciler E.Demirçizade, H.Mirzəzadə, F.Zeynalov, A.Ahundov, S.Abdullayeva, S.Caferov, A.Hacıyev, A.Gurbanov, A.Guliyev, B.Halilov, V.Aslanov, A.Şükürov, A.Recebli, A.Alekperov, M.Giyasbeyli, G.Meşədiyev, İ.Ahmedov, Z.Aliyeva, F.Celilov, H.Afəndiyeva, E.Alekperova, E.Azizov, G.Kazımov, H.Guliyev, Y.Memmedov, M.Mirzəliyeva, H.Mirzəyev, A.Rahimov, M.Seyidov, B.Maharremli ve digərləri senkretiklik olayını, tarihteki dilin evriminin ana nedenlerinden biri olarak görmüşlər.

Azərbaycan dilinde var olan senkretik köklerin ortaya çıkış tarihi ve gelişiminin incelenmesi, dilimizin tarihindeki izleri sadece ana dilimizin materyalleriyle sınırlanamaz. Azerbaycan dili geneolojik olarak Türk dilleri ailesine girdiğinden, bu faktör dilimizdeki antik senkretik köklerin kökenini incelerken dikkate alınmalıdır.

Azərbaycan dilinde senkretik köklerin kaynakları çok daha büyüktür. Bu açıdan, eski ve orta Türk harflerinin anıtlarını, 13. yüzyıldan itibaren yazılmış edebi dil örneklerini, Azerbaycan ve yerli Türk dillerinin lehçelerini ve lehçelerini, karşılaştırmalı dilbilgisini ve sözlüklerini getirmek mümkündür.

Azərbaycan dili tarihinde, senkretik kökler çoğunlukla aynı cinsiyetten idi. Toplum ve insanlar arasındaki ilişkiler geliştikçe, yeni anlamlı kelimeler yaratmaya ihtiyaç duyuldu. Ortak anlamı olan ilk senkretik köklere dayanarak, yeni anlamlı kelimeler oluşturuldu.

Senkretik kökler Azerbaycan dilinin kelime kompozisyonunu zenginleştirmede büyük rol oynamıştır. Her senkretik kökün evrimsel süreçlerinin bir sonucu olarak yüzlerce yeni kelime oluşmuştur. Bu nedenle, senkretik köklerin bir kısmı başlangıç formunu tamamen koruyamamıştır.

Anahtar kelimeler: Dil Evrimi, Senkretiklik, Senkretik Kökler

ABSTRACT

Azerbaijani linguists also have studies on syncretic and syncretic morphemes. Many Azerbaijani linguists touched this problem directly in their works.

Azerbaijani linguists A.Demirzizadeh, H.Mirzazadeh, F.Zeynalov, A.Akhundov, S.Abdullayeva, S.Jafarov, A.Hajiyeva, A.Gurbanov, A.Guliyev, B.Halilov, V.Aslanov, A.Shukurov, A.Rajabli, A.Alakbarov, M.Qiyasbeyli, G.Mashadiev, I.Ahmadov, Z.Aliyeva, F.Jalilov, H.Afandiyeva, E.Alakbarova, E.Azizov, G.Kazimov, H.Guliyev, Y.Mammadov, M.Mirzaliyeva, H.Mirzayev, A.Rahimov, M.Seidov, B.Maharramli and others. The phenomenon of syncretism has been mentioned as one of the main causes of the historical evolution of the language.

It is not enough to study the history of the origin and development of syncretic roots in the Azerbaijani language and to clarify their traces in the history of our language. As the Azerbaijani language is genetically related to the Turkic family, this factor must be taken into account when examining the origin of ancient syncretic roots in our language.

There are many sources of syncretic roots in the Azerbaijani language. In this regard, examples of ancient and medieval Turkish written monuments, examples of eternal language written from the 13th century, dialects and dialects of Azerbaijani and related Turkish languages, comparative grammar and dictionaries are examples.

In the history of the Azerbaijani language, syncretic roots have been largely isolated. As relations between society and people evolved, new meaningful words were needed. New meaningful words have been formed on the basis of the original syncretic roots.

Syncretic roots played a major role in enriching the vocabulary of the Azerbaijani language. Hundreds of new words have arisen as a result of evolutionary processes from each zinc. For this reason, some of the syncretic roots have not fully protected their original form.

Key words: Language Evolution, Syncretism, Syncretic Roots

GİRİŞ

Azərbaycan dilçilərinin bir çoxunun sinkretiklik barədə tədqiqatları mövcuddur və bu mövzuya öz əsərlərində bilavasitə toxunmuşlar.

DİLÇİLƏRİN FİKİRLƏRİ

Ə.Dəmirçizadə yazırdı: “Söz həmin sözdən istifadə edən xalqın tarixində baş vermiş bu və ya digər hadisənin xəbərçisidir. Buna görə də sözün tarixi törənişi və inkişafı bir çox sirlərin, izi itmiş naməlum hadisələrin, öyrənilməsi çox zəruri olan məsələlərin tədqiqində istifadə olunan ən mötəbər və zəngin mənbələrdəndir, daha doğrusu demək olar ki, söz sirlər xəzinəsinin açarıdır [Dəmirçizadə, 1979: 44-47]. B.Çobanzadə dildə sinkretiklik probleminə və çoxhəcalı kökmorfem məsələsinə toxunaraq yazır: “Bəzən şəkilsiz sözlər zaman keçdikcə şəkilsiz olurlar. Yəni həmin köklər şəkilsizləri ilə birlikdə artıq şüurumuzda bütöv bir kök halına gəlirlər”. Bu barədə S.Cəfərovun da fikirləri maraqlıdır: “Lügət tərkibinin zənginləşməsində və yeni sözlərin əmələ gəlməsində mühüm yerlərdən birini düzəltmə söz kökünün öz müstəqilliyini itirəcək tərkib hissələrinə ayrılmayan yeni bir söz əmələ gətirməsi tutur”.

Z.Əliyeva bu xüsusda qeyd edir: “Etimoloji araşdırmalar aydın surətdə göstərir ki, yazılı abidələrdə rast gəlinən sadə sifətlərin bir çoxu tarixən düzəltmə yolla, əmələ gələn sifət və feili sifətlərin tədricən ayrılmaz bir tərkib halında daşlaşması nəticəsində meydana çıxmışdır” [Əliyeva, 2011: 64-65].

V.Aslanov “Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка. Внутренняя реконструкция исконно-тюркской лексики” (“Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasının problemləri. Köktürk leksikasının daxili bərpası”) adlı əsərində Azərbaycan dilindəki sinkretik köklərin təkamül tarixindən bəhs edir. Alimin fikrincə, dillərin morfoloji quruluşuna görə mövcud olan bütün növləri – amorf, aqlütinativ (iltisafı), flektiv və inkorporlaşan dillərin hər biri amorf luq mərhələsini keçmişdir. Dünya dilləri amorf luqdan iltisafılıya, iltisafılıkdən flektivliyə doğru inkişaf yolu keçmişdir. Sırf kök, sırf iltisafı və sırf flektiv dil yoxdur. Amorf dillərə məxsus xüsusiyyətlər: sözlərin təkhecalı olması, supersegment elementlərin: tonun, vurğunun, avazın, söz sırasının üstünlük təşkil etməsi, qrammatik şəkilsizlərin yoxluğu, söz köklərinin qrammatik əlaqə yaratmaq funksiyasını icra etməsi, eyni bir söz kökünün bir neçə nitq hissəsi rolunda çıxış etməsi, qrammatik formanın və lügət tərkibinin bəsitliyi və s. hesab oluna bilər.

Sinkretiklik də amorf dillərdən iltisafı və flektiv dillərə keçmiş səciyyəvi xüsusiyyətdir. Azərbaycan dilçiliyində sinkretizmin görkəmli tədqiqatçılarından biri professor B.Xəlilovdur. Alimin “Azərbaycan dilində təkhecalı feillərin əsasında duran ilkin köklərin fono-semantik inkişafı”, “Azərbaycan dilində ikihəcalı feillərin fonosemantik inkişafı”, “Feillərin ilkin köklər”, “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası”, “Türkologiyanın intibah dövrü”, “Azərbaycan dili: dünən, bu gün”, “Türkologiyaya giriş” və s. monoqrafiyalarında sinkretiklik problemi hərtərəfli araşdırılmışdır.

Buludxan Xəlilov adı çəkilən əsərlərində sinkretiklik haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Alimin fikrincə, dillərin təkamülünün erkən mərhələsində söz köklərində inkişafa dil kontaktları, səs keçidləri, arealların dəyişməsi, sinkretikliyin parçalanması, şəkilsizləşmə, monosillabiklik, amorf luq kimi faktorlar səbəb olmuşdur. Bu mərhələdə hər bir söz kökü həm amorf (formasız), həm monosillabik

(təkhəcalı), həm də sinkretik (yəni bir neçə mənəni özündə birləşdirmiş) kökmorfem olmuşdur. Bu sözlər lüğət tərkibinin zənginləşməsində təməl rolunu oynamışdır. Əgər amorf-sinkretik-monosillabik sözlər olmasaydı, sonralar dilin zəngin lüğət tərkibi yarana bilməzdi.

Beləliklə, amorf luq, monosillabiklik və sinkretiklik təxminən eyni dövrə təsadüf edən linqvistik proseslərdir. Sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf istiqamətinə əsasən, dillərin sonrakı tarixi inkişaf prosesində amorf-monosillabiklik-sinkretik paralelliyə malik olan söz köklərdən tədricən ikihecalı və kökmorfemlər yaranmışdır. B.Xəlilovun fikrincə amorf-sinkretik-monosillabik sözlər türk dillərinin morfoloji tərəfindən asılı olaraq asemantikləşməyə doğru bir inkişaf xətti keçmişdir: (*or-* (*or-aq*); (*or-du*); *uz-* (*uz-aq*); (*uz-un*); *al-* (*al-in*); *ba-* (*ba -ğ*); *sı-* (*sı-n*) və s. [Xəlilov, 1998: 9-12].

Asemantikləşmə türk dillərinin morfoloji quruluşunu nisbətən sabitləşdirmişdir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, türk dillərində tədricən baş verən affiksləşmə prosesləri kökmorfemlərin təkamülünə təkan vermiş, morfoloji strukturu formalaşdıraraq dillərin amorf quruluşdan iltisacı quruluşa keçməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan dilçilərindən F.Cəlilovun da sinkretik kökmorfemlər barədə fikirləri olduqca maraqlıdır. F.Cəlilov "Azərbaycan dilinin morfonologiyası" adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, türk dillərindəki stabillik tədqiqatçıların nəzərini çoxdan cəlb etmişdir. Əgər bu və ya digər Hind-Avropa dili min ildə tanınmaz dərəcədə dəyişirsə, bu vəziyyəti türk dillərinə şamil etmək olmaz, çünki türk dilləri neçə min ildir ki, morfonoloji quruluşunda iltisacı texnikanın gücü, heca modellərinin ideal sayı, vurğunun dinamikası, səs uyuşması qanunu, fonotaktikanın sadəliyi, səs quruluşunda fonemlər sisteminin simmetriyası ilə dilin daxili mükəmməl mexanizmini qoruya bilməmişdir" [Cəlilov, 1988: 41-46].

Beləliklə, leksik-morfoloji eynilik çox ciddi sərhədi olan təkhəcalı sözlərdə əks olunur. Təkhəcalı sözlər isə amorf quruluşlu olduğu üçün sinkretik mənaları bildirir. F.Zeynalov "Türkologiyaya giriş", "Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası" kimi əsərlərində sinkretiklik probleminə bilavasitə toxunmuşdur [Yusifov, 2007: 46-51; Zahidoğlu, 1998: 58-62].

Azərbaycan dilçiliyində ilkin söz köklərinin heca tipləri barəsində Ə.Rəcəblinin tədqiqatları da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Alimin "Göytürk dilinin fonetikasi" və Y.Məmmədovla birgə yazdığı "Orxan-yenisey abidələri" əsərlərində ilkin türk köklə sit; sit + samit; samit + sit; samit + sit + samit; sit + samit + samit; samit + sit + samit + samit strukturunda olduğu qeyd edilir.

Ə.Rəcəblinin fikrincə, qədim türk dilində sinkretiklik və monosillabizm əsas yer tutmuşdur [Rəcəbov, 1983: 62-64]. Azərbaycan dilçilərindən H.Mirzəyev "Azərbaycan dilində feil" adlı monoqrafiyasında sinkretik feil köklərindən bəhs edərək yazır: "Dilimizin tarixini, lüğət tərkibindəki sözlərimizin tarixini müəyyənləşdirərkən feilləri araşdırmaq zəruridir [Məşədiyev, 2010: 82-87].

Azərbaycan dilçilərindən H.Mirzəzadə də kökmorfemlər probleminə toxunmuş, "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" monoqrafiyasında bu barədə maraqlı fikirlər söyləmişdir [Cəfərov, 1975: 102-106]. Kökmorfemlərin tarixi təkamül prosesləri S.Cəfərovun əsərlərində də özünəməxsus yer tutur. Alimin "Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı", "Müasir Azərbaycan dili" monoqrafiyalarında qeyd olunur ki, dilimizdə düzəltmə söz kökləri öz müstəqilliyini itirərək arxaikləşir, tərkibini dəyişib daşlaşmış ifadələrə çevrilir [Əliyeva, 2010: 72-76].

Filologiya üzrə elmlər doktoru Z.Əliyeva "Türk dillərində sifət", "Türk dillərində sifətlərin leksik-semantik variantları" adlı monoqrafiyalarında və çoxsaylı elmi məqalələrində sinkretik sifət kökmorfemlərini diaxron planda araşdıraraq sinkretik köklərin tarixi təkamülündən bəhs etmişdir [Əliyeva, 2010: 96-100].

B.Məhərrəmli öz məqalə və monoqrafiyalarında türk dillərində sinkretik köklərin semantik təkamülündən bəhs etmiş, ədəbi dil və dialektlərdən gətirdiyi maraqlı misallarla kökmorfemlərin semantik və qrammatik təkamülünü izləmişdir.

Müəllifin "Azərbaycan və türk dillərində ümumi isimlərin semantik differensiasiyası haqqında", "Türk və Azərbaycan ədəbi dillərində ümumi isimlərdə mənə fərqlərinin səbəbləri", "Müasir Azərbaycan və

türk ədəbi dillərində semantik diferensiallaşmanın xüsusiyyətləri”, “Azərbaycan və türk ədəbi dillərində yer-məkan bildirən ümumi isimlərin semantik diferensiallaşması”, “Müasir Azərbaycan və türk ədəbi dillərində qohumluq bildirən ümumi isimlərin semantik diferensiallaşması”, “Azərbaycan və türk dillərində məişət, həyat tərzilə bağlı anlayışlar bildirən ümumi isimlərin semantik diferensiallaşması” adlı məqalələrində və “Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf” adlı monoqrafiyasında sinkretik köklər probleminə bilavasitə toxunmuşdur [Mehdiyeva, 1991: 102-106; Məmmədov, 2006: 21-24; Məhərrəmli, 2012: 91-96].

Azərbaycan dilçilərindən Q.Bağirov (“Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı”); Q.Cəfərov (“Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi”); X.Əfəndiyeva “Azərbaycan və türk ədəbi dillərində kök və düzəltmə feillərin semantik diferensiasiyası”; B.Əhmədov “Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı”; S.Əlizadə “Türkmənşəli “kar” sözü və onun törəmələri”; G.Əmirova ““Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında bəzi arxaik sözlər”; T.Hacıyev “Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında”; Z.Hacıyeva “İlk anadilli abidələrimizin arxaik qatının leksik-semantik xüsusiyyətləri”; Q.Kazımov “Qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözlər”; A.Məmmədov “Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri”; Y.Məmmədov “Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı”; Q.Məşədiyev “Azərbaycan toponimlərinin tarixi linqvistik təhili”; Mirzəliyeva M. “Türk dillərində fleksiya”; Zahidoğlu V. “Kitabi Dədə Qorqudun leksikası haqqında” adlı əsərlərində sinkretik kökmorfemlər probleminə bilavasitə toxunmuşlar [İsmayıloğlu, 2008: 333-347; Hacıyev, 1983: 25-34; Hacıyeva, 2007: 58-62; Məmmədov, 2006: 28-31; Məmmədov, 1993, 91-97; Məmmədov, 2007: 122-126].

NƏTİCƏ

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində təkhecalı sözlər eyni zamanda söz kökləridir. Dilin lüğət tərkibinin vahidi olan sözlər leksik-qrammatik müəyyənliyə malik olan vahidlər, yəni kök-morfemlər kimi qiymətləndirilə bilər. A.T.Kaydarov qeyd edir ki, hər bir dildə söz müxtəlif keyfiyyətlərdə təzahür edə bilər. Eyni fikri morfem səviyyələrinin vahidləri haqqında da söyləmək olar [Казем-бек, 1839: 28-30].

Morfem – müasir dilçiliyin ən dolaşq anlayışlarından biridir. Elə dillər vardır ki, burada kök sözün tərkib hissəsi olur. Məsələn, Hind-Avropa dillərinin slavyan qrupuna daxil olan rus dilində kökə çox zaman müstəqil mənə vermək olmur. O yalnız sözün tərkib hissəsi kimi müəyyən mənaya malikdir. Sözün morfoloji vahidlərini, yəni şəkilçilərini çıxdıqdan sonra qalan hissəsi “kök” adlandırılır və söz kökü leksimin tərkib hissəsi olduğu üçün mənalı vahid kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan dilində ümumiyyətlə, türk dillərində bunun tamamilə əksi müşahidə olunur: “ac”, “köç”, “don” kimi sinkretik köklər leksik-qrammatik müəyyənliyə malikdir və daha kiçik hissələrə bölünməyən konkret mənalı vahidlərdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, türk dillərində söz köklərinə, kök morfemlərə Hind-Avropa dillərinin ölçüləri ilə yanaşmaq düzgün deyil. Dünya dilləri üçün universal cəhət odur ki, morfem dilin mənaya malik olan kiçik vahididir. Sözün tərkibində heç olmasa bir kök morfemin olması zəruridir.

Sözün morfemlərdən fərqləndirən başlıca cəhət onun leksik-qrammatik müəyyənliyə malik olması və sərbəst forma kimi qiymətləndirilə bilməsidir. Morfemin sözün daxilindəki yeri sabitdir. Türk dillərində sözün önü onu morfoloji cəhətdən passiv edir. Əvvəl söz kökü, sonra leksik şəkilçilər, daha sonra qrammatik şəkilçilər gəlir. Məsələn, Azərbaycan dilində sinkretik köklərdən düzəlmiş sözlərdə leksik və qrammatik şəkilçilərin sözdəki ardıcılığı belədir:

köç-ür-ül-müş-dür-lər
ac-miş-dır-lar
ac-lıq-dan
boz-ar-miş-dır-lar
ağ-ar-miş-lar

Bu sıraları dəyişmək mümkün deyildir. Əgər şəkilçinin biri işlənməsə onun yeri boş qala bilər. Söz cümlədə müxtəlif sözlərlə əlaqə və münasibətlərdə, müxtəlif sintaktik vəziyyətdə işləyə bilər.

Azərbaycan dilində “daş” sözü ilkin şəklində cümlənin mübtədası, tamamlığı, təyini, xəbəri, qoşmalarla birlikdə zərfliyi olur. Söz dilin universal vahididir. Ferdinand de Sössür “Ümumi dilçilik kursu” əsərində sözün dil sistemində mərkəzi mövqeyə malik olduğunu göstərmişdir. Lakin dil vahidlərinin konkretliyindən danışarkən, alim bu qənaətə gəlmişdir ki, söz dil vahidlərinin konkretliyi haqqındakı fikrə o qədər də uyğun gəlmir. Dilin konkret vahidini sözdə axtarmaq düz deyil [Стеблин-Каменский, 2017: 41-45].

Ferdinand de Sössürün bu fikrini inkişaf etdirən strukturalistlər sözü inkar etdilər. Deskriptiv dilçilikdə diqqət söz üzərində yox, morfem üzərində cəmləşdi. Mənalı kiçik vahid kimi morfem dilin modelləşdirilməsinin əsasını təşkil etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, söz adı altında müxtəlif tipli vahidlər öyrənilsə də, söz dildə sintaqmatik və paradiqmatik koordinatların kəsişməsinə xidmət edən mərkəzi dil vahididir.

Lüğət vahidi olan söz virtual işarə kimi müxtəlif leksik-semantik və qrammatik formaların vəhdətindən yararır. Söz həm də aktual işarə kimi mətndə konkret formaya və mənaya malik olur. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, sinkretik kök-morfem və sözün formal olaraq üst-üstə düşməsi onların eyniləşdirilməsinə əsas vermir.

Sinkretik söz köklərinin fərqləndirilməsi baxımından feil köklərinə diqqət yetirək. Dilin morfoloji sistemində feillər isimlərlə müqayisə olunur. Feillərə xas olan hərəkət, isimlərə məxsus əşyəvilik, feillərin təsriflənməsi, isimlərin hallanması, feillərdəki xəbərlilik, isimlərdəki mübtəda, tamamlıq vəzifələri, eləcə də feillərin və isimlərin sözdüzəldici şəkildəliyinin diferensiallığı onların müqayisəsinə imkan verir. Feil və isimlərin mənşəyi haqqında da fikirlər müxtəlifdir.

Türkoloqların bir qismi feillərin ilkinliyini əsaslandırmağa çalışmış bəzi tədqiqatçılar isə pradildə ad və feillərin diferensiallaşmasının sinkretik şəkildə olması qənaətinə gəlmişlər. Belə sinkretik köklər müasir dildə də işlənməkdədir. Məsələn: ac-ac (maq); köç-köç(mək); don-don(maq) və s. sinkretikliyi bərpa edilən sözləri bura daxil etdikdə türk dillərində tarixən ad-feil omonimliyinin olmasını qəbul edirik.

Müasir Azərbaycan dilində hər bir feil təsdiqdə və inkarda əmr bildirir və ikinci şəxsin təkinə aid edilir. Feili söz həm də əmr paradiqmasına daxil olur və söz-forma kimi qiymətləndirilə bilər. Bu nöqtəyə nəzərdən demək olar ki, feili köklə əmr şəklinin ikinci şəxsinin təkini bildirən feili forma tamamilə fərqli vahidlərdir. Azərbaycan dilində əmr şəklinin ikinci şəxsinin təkini bildirən feil feillərin ilkin forması deyil. Əmr informasiyası və sıfır morfemlə ifadə edilən mənə başqa formalarda artıq neytrallaşır.

Feillərin lüğətlərə məsdər formasında salınması da təsadüfi deyildir. Türk dillərində feil kökü tarixən feili ad məzmununa malik olmuşdur. Feillərin hərəkət adı şəkildəliyinin zənginliyi, bu şəkildəliyinin müasir türk dillərində bəzən təsriflənən, bəzən təsriflənməyən formaları, bəzən də leksik şəkildə kimi işlənməsi feil-ad əsasındakı sonrakı diferensiallaşmanın nəticəsidir.

Azərbaycan dilində sözün və söz kökünün fərqləndirilməsini, müxtəlif səviyyə vahidləri kimi qiymətləndirilməsinin zəruri edən başqa amillər də vardır. Azərbaycan dilində elə sinkretik söz kökləri vardır ki, sinxron baxımdan söz kimi işlənə bilmir, lakin tərkib hissəsi sözün kökü kimi yaşayır və fərqləndirilə bilər. Eyni söz yuvasında törəyən sözlər bəzən əks sözdüzəltmə istiqamətində yararır. Belə sözlərdə sinkretik köklər ayrılır, mənə bərpa edilə bilər. Lakin belə sinkretik köklər müstəqil mənaya malik olmur. Məsələn: “ayır” – “ayıl”, “ayılmaq” mənəsi “aymaq” sinkretik feil kökünü fərqləndirməyə əsas verir.

Maraq doğuran odur ki, söz arxaikləşir, lakin ölmür, daha mürəkkəb sözlərin tərkibində yaşayır və sinkretik kök kimi daha mürəkkəb strukturlarda qorunur. Məsələn: “yaşmaq” və “yaşınmaq” sözlərinin mənəsi “yaş” sinkretik kökünü ayırmağa əsas verir. Bəzi tədqiqatlarda belə dil hadisələri istisna hallar kimi qiymətləndirilir. Lakin bu belə deyildir. Faktik dil materialı göstərir ki, bu tipli vahidlər Azərbaycan və eləcə də digər türk dillərində xüsusi yer tutur.

Söz yaradıcılığına onomasioloji yanaşmanın meydana gəlməsi və geniş yayılması ilə söz yaradıcılığı mənəsi mürəkkəb struktura malik mənə kimi dəyərləndirilməyə başladı. Yəni yeni yaranmış sözün onomasioloji bazisi ilə onomasioloji əlaməti arasında yeni tip münasibətləri ifadə edən mənələr yarandı.

Cəmiyyət daima dəyişir və inkişaf edir. Bu dəyişikliklər dildə də öz əksini tapır: dilə yeni sözlər daxil olur, lüğət tərkibi zənginləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. 1975, 344 s.
2. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, "Maarif", 1988, 340 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, "Maarif", 1979, 256 s.
4. Əliyeva Z. Türk dillərində sifət. Bakı, 2011, səh. 64-65, 410 s.
5. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. // Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı, "Elm", 1983, s. 25-34.
6. Hacıyeva Z. İlk anadilli abidələrimizin arxaik qatının leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı. "Elm", 1997, 241 s.
7. Xəlilov B. Feillərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU, 1998, 402 s.
8. İsmayıloğlu C. XI yüzilliyin tarixi-onomastik leksikası (Mahmud Kaşqarlıının "Divani-lüğət-it-türk" əsəri əsasında). Bakı, "Elm", 2008, 246 s.
9. Mehdiyeva S. Yazılı dastanların dili. Bakı, "Elm", 1991, 314 s.
10. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı, 2012, 351 s.
11. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 221 s.
12. Məmmədov N. Toponimika. Bakı, "Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2007, 410 s.
13. Məmmədov S. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı, 2006, 113 s.
14. Məşədiyev Q. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili. Bakı, "Elm və təhsil", 2010, 214 s.
15. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, "Yazıçı", 1983, 356 s.
16. Yusifov Y. Qədim şərq tarixi. Bakı, "Şərq-Qərb". 2007, 367 s.
17. Zahidəoğlu V. "Kitabi-Dədə Qorqud"un leksikası haqqında bəzi qeydlər. // AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil, İncəsənət seriyası, № 1-2, Bakı, 1998.
18. Казем-бек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1839.
19. Стеблин-Каменский М.И. Изоморфизм и фонетическая метафора. М., 2017, 146 с.

YABANCI ESERLERİN ÇEVİRİSİ ZAMANI ULUSAL ÖZELLİKLERİN KORUNMASI

Günay EFENDİYEVA

ADPU, İngilizce bölümü, Öğretim görevlisi

РЕЗЮМЕ

Сохранение национального колорита при переводе произведениях — одна из наиболее трудных задач переводчика, что является предметом данной статьи. Сюда же относятся фразеологизмы с национальным признаком которые переводятся путем эквивалента или аналога в редких же случаях прибегают к описательному переводу.

Ключевые слова: Национальный Колорит, Фразеологизмы, Язык, Перевод

ABSTRACT

Preservation of national color in the translation of works is one of the most difficult tasks of an interpreter, which is the main subject of this article. Here are the phraseological units with a national sign that are translated by an equivalent or analog in rare cases resort to a descriptive translation.

Key words: National Color, Phraseological Units, Language, Translation

Latınca kökenli kelime "color" (renk, boya) kelimesinden türemiş "kolorit" sözcüğü karakteristik özellik demektir ve onun aracılığıyla birkaç kavramı tanımlamak mümkün.

Milli renklendirme yahut özellik (kolorit) bir millete özgün olan ve sanat eserlerine yansıyan karakteristik özelliklerim tümüdür. Milli renklendirme kavramı çok geniş anlam taşımaktadır ve yalnızca bir sosyal zümreyi, onun hayatını, tarihini ve kültürünü kapsar, onun karakter özelliklerinin genellemesinin sonucudur. Her ulusun kendi bölgesi, ekonomisi, kültürü, yaşam tarzı ve dünya görüşü var. Yüzyıllar boyunca oluşan halk kendisinin gelenekleri, üretim faaliyeti, günlük yaşamı ile kendi sözlük hazinesinde yalnızca o halka özgün olan kavramı ifade eden kelimelerle zengindir. Eserin milli renlendirmesi toplumun ve halkın tarihi ile ilişkilidir. Ve onun için de orijinal dilinde olan tüm öğeler ki, halkın tarihi ile doğrudan ilişkilidir, çok dikkatle amaçlanmış dile çevrilmelidir.

V. Skott'un eserlerinde ulusal özelliklerin kullanımı çok önemlidir. Sanatsal yaratıcılıkta kullanılan dilin yapısına bağlı olarak ulusal renklendirmenin göstergesi olan kelimeler ve ifadeler, yazarın kendi topraklarının ve halkının geçmişinin ve günümüzdeki sosyal ve yaşam tarzının özelliklerini keşfetmeye ve sunmaya yardımcı olur. Buraya "kanatlı" ifadeleri, atasözleri, deyimler, nida sözleri, sözler vb. atfedilebilir. Ulusal özellikleri yansıtan Kİ parlak ve inandırıcı bir biçimde yazara belirli bir devri anlatırken, olay ve karakterlerle ilgili canlı bir görüntü yaratmaya yardım eder. Birkaç İngiliz yazarları gibi, V. Skott da eserlerinde dini değerlerin, ritüellerin, şölenlerin, törenlerin ve dini figüranların karakterlerinin tasvirini vermiştir ki, bu da doğrudan ulusal özgünlüğü anlatmaktadır.

Ulusal özellikleri yansıtan Kanatlı İfadeler sanatsal yaratıcılığın güçlü ve etkileyici bir aracı olarak da önemlidir. Bu ifadelerin etkiyi güçlendirmek amacıyla kullanılmasında farklı yerler ve renkler vardır. Dini anlayışları ifade eden kelimelerin bazıları güçlü bir duygusal ortam yaratmak amacıyla kullanılmaktadır. Örneğin: O, my Lord! - Aman Allahım!

Her dilin kendi deyimler düzeninde yemin, dua, beddua gibi çeşitli ifade bileşenleri mevcuttur. Bu tür deyimsel bileşenlerin birçoğu toplumun gelişiminin ilk aşamalarında ortaya çıkmıştır. Bu nedenle dini mitolojik örneklerinde de geniş çapta ele alınmıştır. Bu gruba dahil edilen deyimsel malzemeler oldukça zengindir. Bu kelimeleri aşağıdaki gibi sınıflandırabiliriz:

1. İyi niyet ifade eden kelimeler, tebrik amaçlı deyimler:

Ay, gracious sir! [1, 391] Evet, sayın beyefendi! [3,385]

Our Lady's benison! [1, 72] Kutsal Meryem bedelini ödesin [3,59]

I crave your pardon! [1,60] Özür dilerim [3,46]
Gramercy for thy courtesy [1, 107] Uyarınız için teşekkür ederim [3,94]
Over God's forbode! [1,112] Allahım, sen koru! [3,100]
"God forbid" baladalarında arkaik kelime olarak kullanılmıştır.
Love of Ladies! [1,102] Aferin hanımlara! [3,89]

2. Veda deyimleri:

And now, parricide farewell forever! [1,327] Ulrika artık çekib gidiyor [3,317]
Good night to you, kind sirs [1,139] İyi geceler, güzel insanlar [3,126]
The God of İsrail requite you [1,76] İsrail'in Allahı senin ödülünü versin [3,63]
But Father Abraham be praised [1,76] Babamz Avraam'a şükürler olsun! [3,63]

3. Kulak hoş gelen sabit kelime bileşenleri:

My dear daughter. My recovered treasure [1,494] Benim sevimli bebeğim, geri verilmiş hazinem [3,495]
My wisest Rebecca! [1,494] Akıllı kızım [3,496]
My merry men! [1,352] Benim neşeli çocuklarım [3,344]
My dear boy-my own lad! [2,487] Benim güzel oğlum, benim güzel yavrum! [4,381]

4. Yemin ifade eden deyimisel bileşenler:

I swear by the Talmud [1, 236] *Yeminler olsun Talmuda* [3, 222]
Talmud - yahudi dininin temelini teşkil eden yasalar toplusunu açıklar.
By my halidom [1, 99] Kutsallar üzerine yemin ederim!
By my honour [1,107] Şerefim üzerine yemin ederim 3, 95]
By St Grizzel [1, 97] Kutsal Grizelda üzerine yemin ederim [3, 84]

5. Hüzn ve taziye bildiren deyimisel bileşenler:

O my Lord! Aman Allahım
The God Bless you Tanrı bağışlasın.

6. Rica anlamı ifade eden deyimler:

I pray you, gentle maiden, of your courtesy- oble damsel [1,298] soylu, kibar kadın [3, 288]
For the sake of the God of Abraham, spare an unhappy old man! [1,76] Avraam' Tanrısı aşkına, benim gibi bedbaht bir yaşlıya acıyın! [3,63]
For the love of God, young man, betray me not- for the sake of the Great Father who made us all, Jew as well as, Gentile, Israelite and Ishmaelite -do me no treason! [1,78].
Tanrı aşkına, genc adam, beni ele verme, tüm bizleri-yahudileri, bütperestleri, İsrail ve İsmayil evlatlarını *yaratan büyük babamız hatrına, beni kimsenin eline verme* [3,65]
By heaven and St Dunstan, I would I were safe at my journey's end with all this treasure! [1,132]
Ey Allah, ey kutsal Dunston, yardım edin cebimdekilerle buradan sağ-salim kurtulayım! [3,119]

7. İtiraz, sıkıntı, vahşet ifade eden deyimler:

A singular novelty [1,310] Çok garip! [3,300].
Eski ingilizcededir, ilk defa Spenserin "Faerie Queene" (IV, VIII) eserinde kullanılmıştır.
Holy Father! [1,77] Aman Tanrım! [3,64]
Oh, holy Moses! [1,77] Ey kutsal Musa! [3,64]
O, blessed Aaron [1,77] Ey kutsal Aaron [3,64]

8. Küfür içeren deyimler:

"The traitor! The ungrateful insolent traitor" [1,495] Hain! Nankör, küstah hain!! [3,497]
Stiff necked unbelievers [1,63] inatkar dinsiz millet [3,49]
"Dog!" [2,261] Köpeğin teki! [4,186]
"Wrech!" [2,264] Seni sahtekar! [4,188]

9. Tehdit bildiren ifadeler:

Perish like the fox in his den [1,326]
Sana azap yaşatacağım, seni geberteceğim [3,316]
(Analog metoduyla çevirmek)

Peace! [2,265] Kes! [4,189]

10.Beğeni:

Long live the Saxon Princess! [1,117] Yaşasın Sakson prensesi [3,104]
Holy Virgin! [1,127] Ey kutsal bakire! [3,115]
Honour to the Generous Yaşasın cömert insanlara!
Glory to the Brave! Yaşasın yiğitler!

11.Beddüa:

The devouring lion is ever to be crushed - Bırak insanları yiğen aslan kendisi yem olsun
The foul fiend take Malvoisin...and his keeper both! [1,58] Kahrolsun Malvuazen de, onun bekçisi de!
[3,44]
Death of Campions! Rakibe ölüm!

Milli koloritlere ait kelimeler mecazi anlamlarda da kullanılmaktadır. Sonuç olarak, ifadelilik artıyor. Benzetmelerde bunu daha rahat görmek mümkündür. Örneğin, as thin as rake, as proud as a peacock. Azərbaycan dilinde ay yüzlü, ceylan gözlü ve s. Bazen bir millet için önemi olmayan kelimeler diğer toplumlar için çok önemli olabilmektedir. Çünkü dil ve toplum birbiriyle yakın ilişki içindedir ve toplumdaki olayların dile yansıdığını görürüz. Ulusal renklendirmenin (koloritin) dış ve iç özelliklerinin olduğu gerçeğinin altını çizmek gerekir. Dış özellikleri, ulusal-tarihsel bağlamda insanların yaşam tarzı, günlük yaşam, alışkanlıkları, duyguları ve tutumlarından kaynaklanmaktadır. İç özellikler ise doğrudan ulusal dille alakalıdır. İnsanlar arasındaki iletişimin temeli emektir, iletişimin en güçlü ve en üstün aracı ise dildir. Dil bir iletişim aracı olduğu için toplumun, yani belirli bir ulusun içindeki farklı sınıf ve gruplara ilişkin dil çeşitliliği ortaya çıkmıyor, çünkü dil her tür kabileler, tayfalar, halklar için ortak bir paydadır, anlaşma aracıdır. Bunların aralarındaki tek iletişim aracı budur. Ulusal dilin milli bir dil olarak oluşturulmasıyla birlikte, milletin bütün üyeleri için tek bir iletişim aracı da oluşturulmuş oluyor. Tek olan bu ulusal dil, genel bir iletişim aracı olduğu gibi, ulusal bir kültür biçimi olarak da kabul edilir ve onun en güçlü temeli, dayanağı haline gelir. Dilin dikkat çekici yönlerinden biri milli kültürü biçimi olmasıdır. Aslında, bu husus, dilin temel anlamıyla yani onun iletişim aracı olmasıyla sıkı bir biçimle örtüşüyor. Bu ise her şeyden önce, dilin herkes için anlaşılır, değişmez bir kanunlara sahip bir araç olmasını şartlandıran en gerekli husustur. Örneğin:

Silent as a dormouse [1,364] *Taş gibi, duvar gibi dilsiz olurum* [3,357]

I come, noble leader, like an eagle with my prey in my clutch [1,352]

Ey benim bacım, geldim, kartal pençesinde avını getirdiği gibi ben de eliboş gelmedim [3,344]

As a salvage or silvan man [1,88] *Orman adamı gibi garip bir kıyafette* [3,76]

As muddy and thick as the draff [1,127] *Yulaf ezmesi gibi katı, çamurlu bira* [3,115]

Her clear blue eye....seemed capable to kindle as well as melt,to command as well as to beseech [1,59].

Bu gözlər, sanki, insanı ateşə vermeye ve eritməğə, her türlü emre hazır tutmaya və yalvarmaq için zorlamaya sürükləyəcək kadar güclüydü [3,45]

Deport me as meekly as a maiden [1,44] *Kendimi utangaç bir kız gibi gösteriyorum* [3,30]

Burada ironik olarak G. Chaucer'in "Genel Prolog" eserinden alınmıştır.

Turning at the same time as pale as death, and shrinking as if blighted by a flash of lightning [1,112]

Kağıt gibi bembeyaz oldu, geriye çekildi, sanki, tam önünde şimşek çakmıştı [3,100]

As bold as brass-extremely bold küstah, yüzsüz

As dead as a door nail-absolutely dead *Hayat belirtisi olmayan, ölü*

Kaynakça

1. Sir Walter Scott "Ivanhoe". Oxford World's Classics. Oxford University Press. 2008. 582 p.
2. Sir Walter Scott "Quentin Durward" Foreign Language Publishing House, Moscow 1962. 650 p.
3. Valter Scott "Ivanhoe". Çeviri Q. Bayramov. Doğu-Batı. Bakı, 2013, s.520.
4. Valter Skott "Kventin Dorvard". Çeviri M. Rzaguluzade. Bakı, Genclik, 1968, s.472.

ŞİMAL LƏHCƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİN ETNİK MƏNŞƏYİ HAQQINDA

USED ON THE NORTHERN DIALECTS DIALECTS AND SYLLABLES ON ETHNIC ORIGIN

Könül SƏMƏDOVA

Doç. Dr. ADPU-nun filologiya fakültəsi

ÖZET

Məqalədə, Şimal qrupu ləhcələrində işlənən sözlərdən bəhs edilir. Bu ləhcələrdə elə sözlərə təsadüf edilir ki, onlar ancaq tək-tək kəndlərdə işlənir. Lakin məsələ sözün nə qədər sahəni əhatə etməsində deyildir. Bir leksik vahid kimi bunların hamısı əhəmiyyətlidir. Şimal ləhcəsində də elə qədim sözlər vardır ki, onlar müasir ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Yaxud müasir ədəbi dildə bu və ya başqa mənada işlənən bir söz burada tamamilə başqa mənə daşıyır. Bəzən də söz ədəbi dildəki mənası ilə yanaşı, dialektdə əlavə mənə və ya mənalar ifadə edir. Bundan başqa, dialektə işlənən sözlər bəzən mənaca da müəyyən sərhədə malik olur. Elə sözlərə təsadüf olunur ki, bunların mənası dialektin ancaq müəyyən kəndində (və ya kəndlərində) başa düşülür, başqa kəndlərində anlaşılmır. Yaxud eyni söz müəyyən bir kənddə bir, digər kənddə tamamilə başqa mənə ifadə edir. Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizin leksikası zəngin bir xəzinədir. Bu xəzinəni tədqiq edib öyrənmək həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Respublikasının şimal zonasında yaşayan əhalinin dili özünün leksik xüsusiyyətləri ilə zəngin və maraqlıdır. Ümumiyyətlə, fonetik quruluşa nisbətən müasir türk dillərinin leksik tərkibində daha çox fərqlənmələr özünü göstərir. Hər hansı bir dilin tarixi inkişaf prosesini izləmək üçün mütləq o dilin dialekt leksikasını araşdırmaq lazımdır. Dialekt leksikasının öyrənilməsində bu leksik vahidlərin müasir ədəbi dil və qədim yazılı abidələrin, eyni zamanda o dilə qohum olan dillərin materialları ilə qarşılaşdırılması və müqayisə edilməsi vacib amillərdən biridir.

Açar sözlər: Şimal Dialektləri, Azərbaycan Dili, Etnik Mənşə.

ABSTRACT

In the article, North group worked on the words words are mentioned. The words appear in these words, they are used only in villages. But the question is how much it does not cover the area. They are all important as a lexical unit. In the northern dialect there are such ancient words as they are not used in modern literary language. Or in the modern literary language used in one way or another one word has a different meaning here. Sometimes, too the word, along with its literary meaning, in the dialect express additional meanings or meanings. Besides, in the dialect words sometimes meaning has a certain boundary. It is coincidental to say that their meaning only in a certain village of dialect (or in the villages) it is understood not understood in other villages. Or the same word one in a certain village, in another village, which means completely different. Generally, our dialects and our narrations lexicon is a rich treasure. This treasure study and learn both theoretical, but also in practical terms important. Of Azerbaijan Republic language of the population living in the northern zone with its lexical features rich and interesting. Generally, compared to the phonetic structure in the lexical composition of modern Turkic languages more variations show themselves. Any language follow the historical development process for sure o the dialect vocabulary of the language need to investigate. In the study of dialect vocabulary these lexical units modern literary language and ancient written monuments, at the same time languages that are related with materials meet and compare one of the important factors.

Keywords: Northern Dialogues, Azerbaijani Language, Ethnic Origin.

Dialekt leksikasının tədqiqi ilk növbədə hər bir dilin və müəyyən dil qruplarının konkret inkişaf tarixinin və eyni zamanda konkret ictimai tarixə məxsus hadisələrin öyrənilməsinə istiqamətlənmiş olmalıdır [3, s.20].

Şimal qrupu ləhcələrində işlənən sözlərin bir qismi böyük sahədə yayılmışdır, başqa bir qismi isə nisbətən kiçik ərazini əhatə edir. Elə sözlərə də təsadüf edilir ki, onlar ancaq tək-tək kəndlərdə işlənir. Lakin məsələ sözün nə qədər sahəni əhatə etməsində deyildir. Bir leksik vahid kimi bunların hamısı əhəmiyyətlidir.

Şimal ləhcəsində də elə qədim sözlər vardır ki, onlar müasir ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Yaxud müasir ədəbi dildə bu və ya başqa mənada işlənən bir söz burada tamamilə başqa mənə daşıyır. Bəzən də söz ədəbi dildəki mənası ilə yanaşı, dialektdə əlavə mənə və ya mənalar ifadə edir. Bundan başqa, dialektdə işlənən sözlər bəzən mənaca da müəyyən sərhədə malik olur. Elə sözlərə təsadüf olunur ki, bunların mənası dialektin ancaq müəyyən kəndində (və ya kəndlərində) başa düşülür, başqa kəndlərində anlaşılmır. Yaxud eyni söz müəyyən bir kənddə bir, digər kənddə tamamilə başqa mənə ifadə edir. Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizin leksikası zəngin bir xəzinədir. Bu xəzinəni tədqiq edib öyrənmək həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən əhəmiyyətlidir [4, s.179].

Azərbaycan Respublikasının şimal zonasında yaşayan əhalinin dili özünün leksik xüsusiyyətləri ilə zəngin və maraqlıdır. Belə ki, bu ərazi Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskəni olmaqla yanaşı, həm də qarışıq etnik zonalrından biridir. Burada III-VI əsrlərdə türk tayfalarının, xüsusən də qıpçaqların məskunlaşması tarixi faktıdır [9].

Bəzən bölgələrin dərinliyinə gedəndə görürük ki, azsaylıların dillərindən azərbaycanlıların dilinə keçmiş dialektlər və həmçinin əksinə formalar belə olmuşdur. [7,s.4]

Gürcüstan və Dağıstanın sərhədlərində yerləşən həmin bölgəyə qıpçaq tayfalarının gəlişi və burada formalaşmasının nəticəsi olaraq bu gün həmin dialektlərdə qıpçaq qrupu türk dillərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Şimal qrupu dialekt və şivələrinin fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşunun zənginliyi kimi leksik tərkibinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Ümumiyyətlə, fonetik quruluşa nisbətən müasir türk dillərinin leksik tərkibində daha çox fərqlənmələr özünü göstərir. Hər hansı bir dilin tarixi inkişaf prosesini izləmək üçün mütləq o dilin dialekt leksikasını araşdırmaq lazımdır. Dialekt leksikasının öyrənilməsində bu leksik vahidlərin müasir ədəbi dil və qədim yazılı abidələrin, eyni zamanda o dilə qohum olan dillərin materialları ilə qarşılaşdırılması və müqayisə edilməsi vacib amillərdən biridir.

Azərbaycan dilinin tarixi leksikası haqqında yazılmış əsərlərdən də məlumdur ki, dilimizin ədəbi normalarda formalaşmasında, onun sonralar daha da inkişaf edərək sabitləşməsində sırf azəri sözü ilə bərabər oğuz və qıpçaq tayfa dilləri ünsürləri də iştirak etmiş və müəyyən rol oynamışdır [2,s.143-158].

Tədqiqatçı İ.Qurbanova Ə.Dəmirçizadənin fikirlərinə əsaslanaraq qeyd edir ki, ümumxalq dili formalaşdığı zaman dialekt və şivələr artır və inkişaf edir, lakin milli dil formalaşdığı zaman dialekt və şivələr reqresə uğrayır. Ə.Dəmirçizadə şivələrin etnik mahiyyət daşdığını da tamamilə inkar etməmişdir. Onun fikrincə, ümumxalq dilindən öncə şivələr qəbilə dillərinin izlərini, xüsusiyyətlərini müəyyən dərəcədə özündə saxlayır [6,s.14].

C.Qurbanov qeyd edir ki, oğuz və qıpçaq dili ünsürləri azəri sözləri ilə bərabər işlənərək bir silsilə sinonim sıraları yaratmış, məhdud dairədə qalaraq öz imkanlarını daha da genişləndirməyə nail olmuşdur. Bu Nəsimi dilinin leksikasında da belədir. XIV-XV əsrlərdə artıq azəri sözləri ilə oğuz-qıpçaq tayfa dillərində aid ünsürlər arasında tam mənası ilə hədd qoymaq sərhəd çəkmək mümkün olmamışdır. Ona görə də bu dövrdə oğuz və qıpçaq tayfalarının dil ünsürləri müxtəlif tayfa dillərinin sözləri kimi deyil, vahid Azərbaycan dilinin leksik tərkibinə aid türk mənşəli sözlər sırasında özünə yer tutmuş lüğət vahidlər kimi qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatçı Nəsimi leksikasında da işlənən oğuz-qıpçaq və azəri ünsürləri sırasına daxil ola biləcək sözlərin işlənmə kəmiyyəti, onların dəfələrlə təkrarlanması, hansının daha geniş imkana malik olmasını söyləməyin çox çətin olduğunu vurğulamışdır. Çünki “qılmaq” və “ etmək”, “ getmək” və “ varmaq”, “yan” və “qat”, “demək” //söyləmək “, və “ayıtmaq” , “bu” və “uş” kimi onlarla söz mənşəcə müxtəlif türk dillərinə aid edilsə də, Nəsimi də eyni dərəcədə işlək vahidlər olmuş və dəfələrlə təkrarlanmışdır. Nəsiminin dilində işlənən, müasir dil üçün arxaik hesab edilən həmin sözlərin əksəriyyəti Orxan-Yenisey və “Kitabi Dədə - Qorqud “ dastanlarından tutmuş XIX əsrə qədər yazılı ədəbiyyatda işlənmiş, bir çoxu indi də dialekt və şivələrdə qalmaqdadır [5,s.14-15].

Qıpçaq və ya qərbi qıpçaq qrupu dilləri kimi səciyyələndirilən, əslində isə daha çox bulqar Xəzər elementlərini əks etdirən qaraçay-balkar, karaim və qumuq dillərinin də leksik tərkibi çox zəngindir. Türk dillərinin leksik tərkibinin aparıcı hissəsini, təbii ki, xalis türk mənşəli sözlər təşkil edir. Bu qəbildən olan sözlərin müəyyən hissəsi əsasən ümumilik təşkil edir. Əksər türk dillərində isə kiçik fonetik dəyişmələrlə işlənir. Bununla belə, həmin dillərin leksik tərkibində müəyyən arealda işlənən, bir və ya bir neçə qohum dillər üçün səciyyəvi olan sözlər də müşahidə olunur. Ayır-ayrı türk dillərin üçün səciyyəvi olan, ancaq həmin dildə işlənən və başa düşülən söz qrupları da ortaya çıxır (bu daha çox son dövrlərə aiddir). Türk dillərinin leksik tərkibini – xalis türk mənşəli sözləri məhz bu cəhətdən tədqiq etmək, qruplaşdırmaq daha məqsədə uyğundur [8, s. 44]. Belə araşdırmalara dialekt leksikası da özünün zəngin söz bazası ilə yardımçı olur. Çünki burada bu gün də dilin müxtəlif tarixi dövrlərindən keçib gəlmiş, özündə əsrlərin izlərini yaşadan söz və ifadələr işlədilməkdədir.

A. Hüseyinov da öz tədqiqatlarında dialektal leksikanın öyrənilməsinin əhəmiyyətini və yolunu göstərərək qeyd edir ki, yerli şivənin ifadə və ibarələrində nəinki fonetik, qrammatik əlamətlər, həm də üslubi və lüğəvi xüsusiyyətlərin də özünəməxsus və qanunauyğun təşəkkülü olur. Bu da müəyyən şivənin formalaşdığı ərazidə olan əhalinin həyat tərzini, istehsalı, tarixi, adət-ənənələri ilə əlaqədar hadisələri əks etdirməkdən başqa, bir dil əsasına istiqamətli müvafiq hadisələri özündə birləşdirmiş olur, s.74].

A. Hüseyinov dialekt leksikasının iki istiqamətdə – tarixi-ictimai əsaslarla, linqvistik inkişaf və ya tarixi-linqvistik inkişaf və ya tarixi-linqvistik əsasların öyrənilməsi istiqamətində aparılmasının uyğun olduğunu göstərir. O, N.İ. Aşmarinə əsaslanaraq bölgünü aşağıdakı formada aparmağı uyğun bilir: Dialekt leksikasını tarixi-ictimai əsaslarla tədqiq edəndə leksik materialı qruplaşdırıb-sistemləşdirilməsində aşağıdakı qruplaşdırılma aparılmalıdır:

- a) məişət leksikası;
- b) təsərrüfat leksikası;
- c) ictimai-quruluş və sistemlərə aid leksika.

Qeyd etdiyimiz kimi şimal qrupu dialekt və şivələri qarışıq qrup olduğundan burada dialekt leksikasının araşdırılması yerli əhalinin öz dilinin tədricən dəyişmə prosesi, yeni – başqa bir dildə danışmağa cəhd etməsi, öz ana dilinin fonetik sistemindən asanlıqla ayrılı bilməməsi, hətta bir neçə nəsildə əvvəlki tələffüz özlülünün saxlanma prosesinin üzə çıxarılması kimi leksik qaydaların araşdırılmasına yardım edir. Bəzən bir dildən başqa bir dilə məcburi keçid edən xalq yad dilin ünsürlərini danışarkən xatırlamaqda çətinlik çəkdiyi anda və yaxud da o dilin sözünü bilmədiyi anda öz doğma dilinin leksik imkanlarından istifadə edir. Bu mənada həmin bölgənin əhalisinin yerli ləhcədə “alınma” anlayışının tətbiqində ehtiyatlı olmaq lazımdır ki, yad dilin leksik vahidləri yerli dillə qarışdırılmasın. Buradan belə nəticə çıxır ki, substrat leksik vahidlərə alınma demək olmaz. Çünki Zaqtala-Qax şivələrində leksik vahidlərin substrat formaları daha çoxdur. Linqvistik planda şivə leksikasının təhlilinə yanaşdıqda isə burada bir sıra maraqlı və çarpaz istiqamətdə gedən proseslər olduğunu aşkar etmək mümkündür.

A. Hüseyinov şivələrdə sözlərin yaranması və sonrakı inkişaf mərhələləri ilə bağlı xüsusiyyətləri dörd istiqamətdə araşdırılmasının zəruri olduğunu qeyd edir:

1. Leksik diferensiasiya;
2. Semantik diferensiasiya;
3. Sözdüzəldicilik;
4. Alınmalar.

Biz də bu bölgüyə əsaslanaraq Şimal qrupu dialekt və şivələrini dörd istiqamətdə araşdırmışıq.

1. *Leksik diferensiasiyada dialektal leksik fərqlər ərazi müxtəlifliyi və ya da ərazi birliyində mənə eyniyyəti göstərir.* Məsələn, *peyğəmbəri, məkə, məkəbuğda, qarğıdalı* kimi müxtəlif ərazilərdə müxtəlif formada işlənən sözlər bir adla “qarğıdalı” kimi işlənir.
2. *Semantik diferensiasiya.* Bu üsul dialektal leksikanın inkişafına başqa istiqamətdə təsir göstərmişdir ki, bu da birincinin, demək olar ki, əksini təşkil edir.

Civir//cəvir sözü Zaqtalada daş divar, *Civir* Qarabağda xırda şivli meşəlik, *civir* Muğan qrupu şivələrində özü bitən söyüd ağacı mənasını ifadə edir. Buradan aydın olur ki, eyni sözün mənə müxtəlifliyi ərazi müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Burada semantik diferensiasiyayı şərtləndirən əsas amil ərazi müxtəlifliyi ola bilər.

3. *Sözdüzəldicilik*. Dialektal leksikanın tarixi formalaşmasında bu üsul özünü bir neçə istiqamətdə göstərir: a) Ədəbi dildə olan şəkildə bəzən ümumxalq dilində elə sözlər vardır ki, bunlar yalnız dialektlərdə qalır; Məs.: *salıncax* (Qaz.), *sulancax* (Qar.), *uçuncax* (Qax, Zaq.), *yelləncək* (Bak.). b) Qədim söz köklərinin saxlanması və bu söz köklərindən düzəlmiş sözlər. Məs.: *üy-barmaq*, *üy-sü-k*; *il-qımaq* Şəki dialektində “yayınmaq, itmək” mənasında işlədilər sözdən *ilim-ilim itmək*, *il-ğı-m kimi* sözlər yaranmışdır. Belə söz köklərinin varlığı daha qədim izləri müəyyən etməyə əsas verir. c) Müxtəlif söz kökləri və müxtəlif şəkildə sözlərin düzəldilməsi yerli şivələrin leksikasının tarixən zənginləşməsinə təmin etmişdir. Müasir dialekt leksikasının yeni və qədim türk dillərinin leksik materialları ilə müqayisəli uyğunluğuna gəldikdə isə demək olar ki, bu istər türkologiyada, istərsə Azərbaycan dilçiliyində maraqlı və yeni tədqiqatdır.

4. *Alınmalar*.

Ləhcələrdəki dialektal alınmalar öz xarakteri etibarilə məhduddur, ərazilənmə məhdudluğuna düşmüş alınmalardır. Qaxda gürcü, Zaqatalada avar, qismən də saxur dilindən keçmə alınmalar vardır. Bunları dildən çıxarmaq mümkün deyildir.

Alınmaların dialekt leksikasında digər bir qrupu ərəb, fars, rus dilindən keçmə, amma ərazi məhdudiyətində dialektal səciyyə qazanmış sözlərdir. Belə sözlər müxtəlif şivələrdə fonetik dəyişmələrlə eyni mənada işlənməkdədir. Ədəbi dilin zənginləşməsində dialekt və şivələr tarixən mühüm amil yerində çıxış etmiş və öz təsirini müəyyən qədər bu gün də göstərir. Dialekt və şivələr öz lüğət tərkibinin əhatəliyi ilə diqqəti cəlb edir. [1, s.120.]

M.Şirəliyev alınma sözlərin dialekt və şivələrdə işlədilməsini ədəbi dildən bir sıra cəhətlərdən fərqləndiyini qeyd edir. Burada qafqaz-iber dillərindən alınan sözlərin qabarıq şəkildə özünü göstərdiyini, ərəb, fars mənşəli sözlərin ədəbi dilə nisbətən daha çox dəyişikliyə uğradığını qeyd edir. M.Şirəliyev dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən şimal qrupunun lüğət tərkibində alınma sözlərin üç əsas mənbəyini göstərir:

- 1) ərəb və fars;
- 2) rus;
- 3) qafqaz- iber dilləri.

Azərbaycan xalqı uzun əsrlər boyu Yaxın Şərq, rus və qafqaz-iber xalqları ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğundan dillərinin də bir-birinə təsiri olmuşdur. Bu təsir hər şeydən əvvəl özünü dilin lüğət tərkibində göstərir. Dialektlərimizin lüğət tərkibindəki alınma sözlər ədəbi dildəki alınmalardan fərqli olaraq istər şəkil, istərsə də məzmunca dəyişikliyə daha çox məruz qalır. Bunu da qeyd etməliyik ki, bütün dialekt və şivələrimizdə alınma sözlər eyni dərəcədə işlənmir. Şərq qrupunda ərəb və fars sözləri qərb qrupu dialekt və şivələrinə nisbətən daha çoxdur. Qafqaz- iber dillərindən alınan sözlər isə şimal qrupunda, eləcə də Qərbi Azərbaycan və Gürcüstanın azərbaycanlı əhalisinin dilində özünü göstərməkdədir.

Ərəb və fars dillərindən keçən sözlər. Bu tip sözlər dilin lüğət tərkibinə çoxdan keçdiyi üçün bu dəyişiklər iki cür olmuşdur: 1) Bu sözlərin bir qismi öz müstəqilliyini təcridlə itirərək yerli sözün içərisində əriyib getmişdir. İlk dövrlərdə bu sözlər yerli sözlərlə birgə işlənməmişdir. Məs.: *dar* – doqqaz, *dəva* – dərman və s. sonralar yerli sözlə calaqlanmışdır: *uzundraz*, *dardoqqaz* və s. Ərəb və fars sözləri uzun illər boyu dilin fonetik qanunlarının (ahəng qanununun, səsdüşümü, səstərmi, assimilyasiya, dissimilyasiya və s.) hadisələrinin təsiri ilə get-gedə öz fonetik simasını itirmişdir; Məs.: *asta-asta* – *ahəstə*, *babat* – *bobat* və s.

Rus dili vasitəsilə daxil olan rus və Avropa mənşəli sözlər. Bu sözləri də iki qismə ayırmaq olar:

- 1) Sovet hakimiyyəti qurulduqdan əvvəlki dövrə aid keçən sözlər: *əptik*, *ağuşqa*, *iskan*, *qofta*, *sajen*, *soldat* və s.
- 2) Sovet hakimiyyətindən sonra keçən sözlər. Burada yeni ictimai münasibət, təsərrüfat, texnika, elm və mədəniyyətin sürətlənkəşafi ilə bağlı olaraq sözlər daxildir. Məs.: *ferma*, *savxoz*, *irayon*, *qassir*, *ağranom*, *partkom* və s.

Qafqaz-iber dillərindən keçən sözlər. Qafqaz-iber dilləri ilə Azərbaycan dilinin qarşılıqlı əlaqəsi, təsirlər məsələsi, demək olar ki, tədqiq olunmamış sahələrdən biridir. Buna görə də burada verdiyimiz bəzi misallar qəti hökm şəklinə deyil, ehtimal xarakteri daşıyır. Sonrakı tədqiqat bu ehtimalların nə qədər doğru olduğunu aydınlaşdıracaqdır. Burada gürcü, ləzgi, qismən də erməni dilindən keçən sözlər var.

Dağıstan dillərindən keçən sözlər. Dağıstan dillərindən keçən sözlər bu dillərə qonşu olan dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Nümunələr: *adiy* (Zaq.-Aş.T.) - ana, xala, saxurcada isə nənə mənasındadır; *beteley* (Zaq.) - əmi arvadı, avarcada da bu mənədadır; *vidar* (Qax-İ.Su, Zaq.-Aş.T.) “çətinliklə keçilə bilən cığır”, saxur və ləzgi dillərində də bu mənədadır; *qamac* (Qax-İ.Su) - daş, avarcada da bu mənədadır; *k'oc* (Qax-İ.Su) - şalman, damı tikərkən işlənən yoğun və uzun ağac, avarcada *k'oci* şəklində işlənir; *k'utsun* (Qax-İ.Su) – böyrək, ləzgiçədə *tsurk'un* şəklində işlənir; *daqoy* (Qax-Gül.) - it, saxurcada da bu mənada işlənir; *əsdəmi//isdəmi* (Qax-İ.Su) - ərsin, avarcada da bu mənada işlənir; *parxalax* (Qax-Alm.) - qovuş, saxurca *pərxənə* şəklində eyni mənada işlənəkdədir; *səpəl* (Qax - İ.Su) murdar, saxurcada da bu mənada işlənir; *xayma* (Qax İ.Su) – palaz, çadır qurmaq üçün yundan toxunmuş nazik xalça növü, avarcada da bu mənada işlənir; *xuk'arı* (Qax-İ.Su)-ağac qabığından qayırılmış balaca zənbil, səbət, avracada *xik'iri* şəklində səbət, zənbil mənasında işlənir.

Gürcü dilindən keçən sözlər. Gürcü dilindən dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinə keçən sözlər haqqında geniş məlumat “О грузинско- азербайджанских языковых взаимоотношениях” adlı məqalədə və V.T.Cangidzenin “Грузинские лексические элементы в дманисском говоре азербайджанского языка” məqaləsində verilmişdir. [10.]

Verəcəyimiz nümunələr həm yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərlərdən, həm də Muğan qrupu və Borçalı şivələrindən topladığımız dialektoloji materiallardan olacaqdır: *cəcə* (Qar.)- üzüm puçalı, buradan da *cəçə* arağı ifadəsi törəmişdir. Bu söz gürcücə *çaça* şəklində və mənada işlənir; *cincar* (Şə.)- kicikən, gürcü dilində eyni şəkildə və mənada işlənir; *mərə* (Muğ.) - çökək yer, gürcü dilində *mere* şəklində alçaq məhsuldar yer; *məngəl* (Şə.)- oraq, qədim gürcü dilində orağa *manqal* deyilirdi; *axşəbi*- yer adı (Şə.), gürcü dilində *axo* əkin yeri,-*eb* cəm şəkilçisidir.

Yalnız Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Oğuz, Qəbələ şivələrində işlənən türk leksemlərinə başqa dillərin dialekt və şivələrində rast gəlinməyən dialekt vahidləri xəzərlərin, bulqarların, sabirlərin və bairəqa yazılı abidələri məhv edilmiş cəsur türk tayfalarının dil elementləridir. Burada diqqəti çəkən məsələlərdən biri də leksik fondun ikiyə - a) ən qədim türk leksik qatını təmsil edən dialekt faktlarına; b) qonşu Qafqaz xalqları ilə qaynaq qarışmanın nəticəsi olan qafqazmənşəli leksemlərə bölünməsi məqsəduyğundur. Bu bölgənin ərəb-fars mənşəli alınmaları azlıq təşkil edir [6, s.160].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.

1. Bayramov İ.M. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 120 s.
2. Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. B.İ.Lenin adına APİ-nin nəşriyyatı, Bakı, 1959,157s [5].
3. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası (dərs vəsaiti). Bakı, APİ, 1979. 87s [3].
4. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Az.SSR.EA. Bakı,1968, 273 s.
5. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divanının leksikası”. Bakı , Elm, 1970, 567 s.
6. Qurbanova İ. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili. Bakı, Bilik, 2014, 240 s.
7. Məsimova Z. Zaqatala aşığı mühiti. Folklor İnstitutu, Bakı, Elm və Təhsil, 2014, 216 s.
8. Zeynalov F.R Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə, Bakı, M.V.M, 2008, 354 s.
9. Велиев М., Бахарлы Г. Азербайджан физико географическое этнографическийи метонимических очерк. Баку. 1921, 393 с.
10. Труды института языкознания сеяния восточных языков. II, Тбилиси. 1957. Сангидзенун В.Т. Грузинские лексические элементы в Дманисском говоре Азербайджанского языка.

RUSÇA VE TÜRKÇE ATASÖZLERİ VE DEYİMLERİN SEMANTİK VE YAPISAL ÖZELLİKLERİ

SEMANTIC AND STRUCTURAL PROPERTIES OF THE RUSSIAN AND TURKISH PROVERBS AND IDIOMS

Jale COŞKUN

Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi

ÖZET

Bir dili tüm zenginliğiyle kullanmanın yolu deyimler ve atasözlerinden geçer. Deyimler ve atasözleri bir dilin kelime hazinesini oluşturan en önemli bir birimlerdenidir. Dilin en önemli parçalarından sayılan deyimler, binlerce yıl içerisinde kalıplaşmış ve sağlamlaşmıştır.

Ayrıca deyimler ve atasözleri, halkın manevi yaratıcılığının ürünü olduğundan onun kültürünü, töresini, inancını, tarihini, medeni geçişinin özelliklerini ve milli düşüncesini ifade ederler.

Rus ve Türk tarihi ilişkisi oldukça zengin ve merak doğurur. Rus ve Türk halkının kültürü, tarihi ve yaşam zenginliği deyimlerde anlam bulmaktadır. Rusçada kullanılan yüzlerce Türk kelimeleri, atasözleri ve deyimler dikkat çekmektedir. Bu konuda çok araştırmalar gerçekleşse de öğrenilmesi gereken daha çok meseleler var. Bu açıdan özellikler atasözleri ve deyimler dikkat çekmektedir.

Türk geleneği, Türk kültürü ile ilgili deyim ve atasözleri Ruslar tarafından dikkat çekmiş, olduğu gibi veya değiştirilerek Rusçaya çevrilmiştir. Örneğin, Rus seyyahı Afanasiy Nikitin bazen atasözleri ve deyimleri konuşma dilinden alarak olduğu gibi kullanmıştır.

Deyimler ve atasözlerinin yapısal (strüktür) ve anlamsal (semantik) özelliklerinin öğretilmesi hem etno kültür ilişkileri, hem de politik, ekonomik ilişkiler içerisinde önemli yer almıştır.

İlk sırada bu atasözlerin ve deyimlerin derlenmesi sözlükte yer alması ve farklı açılardan öğrenilmesine ciddi ihtiyaç duyulmaktadır.

Atasözleri ve deyimlerin tipolojik özellikleriyle beraber etnik ve psikolojik, lengüistik özelliklerinin belirlenmesi ve onlara tarihi açıdan ışık tutulması Rus dil bilimi ve Türkoloji için önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: Deyimler, atasözleri, Rusça, Türkçe

ABSTRACT

Using a language comprehensively requires inclusion of the idioms and proverbs. They are among the most important units to constitute the vocabulary of a language. The idioms deemed to be one of the most important parts of the language have been stereotyped and fixed in thousands of years.

Additionally, the idioms and proverbs express the culture, tradition, believes, history, national sentiment and civil history of people, as they are product of spiritual creativity of people.

The relationship of Russian and Turkish history is quite rich and it provokes curiosity. The idioms reflect the culture, history and multifaceted life of the Russian and Turkish people. Hundreds of Turkish words, idioms and proverbs used in Russian attract attention. Despite many researches carried out on this subject, there remains many issues to be learned. In this respect, the proverbs and idioms are particularly attractive.

Turkish tradition, culture and relevant proverbs and idioms have attracted attention of the Russian people and they have been translated into Russian either word for word or by paraphrasing. For example; Russian traveler Afanasiy Nikitin have sometimes used the proverbs and idioms by taking directly from the spoken language.

Teaching the structural and semantic properties of the proverbs and idioms have become important in terms of the ethno-cultural, political and economic relations.

Initially, there is a significant requirement for collection of these proverbs and idioms, their inclusion in the dictionary and being learned from different perspectives.

Determination of the ethnic, psychologic and linguistic properties of the proverbs and idioms as well as their typological properties and shedding light on them historically are important for the Russian linguistics and Turkology.

Key words: Idioms, proverbs, Russian, Turkish

Atasözleri ve deyimler her bir dilde ayrıca bir önem taşımaktadır. Halkın tecrübesini hayat felsefesini, düşünce ve duyularını en kısa ve kapsamlı bir şekilde ifade eden atasözleri o dilin incileri sayılır.

Bir dili tüm zenginliğiyle kullanmanın yolu deyimler ve atasözlerinden geçer. Duygu ve düşüncelerimizi en çekici ve özlü bir şekilde anlatmak ancak atasözleri ve deyimlerle mümkündür. Atasözleri ve deyimlerin en önemli özelliği dilin anlatım ve kullanım imkanlarını geliştirmektir. Bunun içindir ki söyleyişte güzel, anlatımda güçlü, kavramda önemli unsurlar içeren kalıplaşmış sözler halinde bulunur.

Bir ulusun yaşamında, düşüncesinde atasözlerin ve deyimlerin çok büyük bir önemi vardır. Atasözleri ve deyimler içinde doğdukları toplumun geçmişiyle ilgili ipuçları verir, toplumun gelenek ve göreneklerini, hayat anlayışını yansıtır, içerdikleri uyarı ve öğütlerle halka ışık tutar.

Her dilde toplumun yaşam tarzını ve kültürel yapısını yansıtan deyimler ve atasözleri vardır. Başta toplumbilim, din, felsefe, ekonomi, tarih, folklor olmak üzere pek çok konuyu kapsayan ve çeşitli açılardan inceleme konusu edilmeye değer bulunan bu ulusal varlıklar, deyiş güzelliği, anlatım gücü ve kavram zenginliği bakımından bir dilin vazgeçilmez unsurlardır.

Bu bir gerçek ki, en az kelimelerle en zengin fikri ifade eden atasözleri ve deyimler Türkçede ve Rusçada ayrı bir önem taşımaktadır. Küçük bir söz dağarcığına koca bir alem sığdırılmıştır¹.

Bir dil konuşulurken sadece sözcüklerden değil, aynı zamanda kalıplaşmış söz grupları ya da deyimlerden de yararlanır. Ayrıca, konuşurken, bu deyimler o anda yaratılmayıp, tıpkı basit sözcükler gibi hazır kalıplar olarak kullanılır. Sözcükler ve deyimler, dili zenginleştiren en önemli yapı malzemeleridir. Dil sistemi içerisinde pek çok deyim, es anlamlı karşılıkları olan sade sözcükler kadar sık kullanılır.

Ruslar ve Türkler zengin tarihi olan Avrasya halklarıdır. Halk birlikteliğinin ifadesi olan, atasözleri, Rus ve Türk dünyasının her zaman muhtaç duyduğu tükenmez zenginliktir. Bu zenginlik tarih, felsefe, edebiyat açısından önemli olduğu gibi dil açısından da önemlidir.

Uzun yıllar boyunca birbiriyle komşu olarak yaşayan topluluklar arasında çeşitli ilişkilerin olması kaçınılmazdır. Bunun sonucu olarak başta dil olmak üzere pek çok alanda karşılıklı etkileşim olabilir. Toplumlar arasında meydana gelen dil etkileşimleri farklı bakış açılarıyla ele alınarak incelenebilir. Her dilde başka dillerden alınmış sözcüklere ve ifadelere rastlanır. Aynı şekilde Rus dilinde de bunların çoğu, zaman içerisinde tamamen benimsenerek Rusçalaştırılmıştır.

Canlı halk dilini en iyi şekilde kullanan Afanasiy Nikitin, A.Ş. Puşkin, L. Tolstoy, M.Gorki gibi ünlü yazar ve şairlerin eserlerinde bu sözlüklerde bulunmayan ancak halk tarafından kullanılan birçok deyim vardır. Rus Halk Dilinin en kapsamlı sözlüğü olan ‘Tolkoviy Slovar Jivogo Velikorusskogo Yazıka’ adlı eserde Rusçanın farklı ağzlarına ait 30.000 civarında deyim ve atasözü bulunmaktadır.

¹ Aksoy,Ö.A,1971:45

Bu zengin teorik araşdırmalara B.Tahirbeyov, E.Hüseynzade, Ö. Çobanoğlu, B.Atalay, Ö.A. Aksoy, T. Acaroğlu, O.Aydın, V.İ.Dal, N.M, Şanskiy, V.S. Vinogradov'un araşdırmalarına dayanarak kendi gözlemlerimizi ve düşüncelerimizi kaleme almaya çalıştık.

Türk atasözleri ve deyimleri üzerine değerli çalışmalar yapmış olan, Ömer Asım Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü adlı yapınının 1.cildinde atasözlerinin, yüzyıllar boyunca geniş halk yığınlarının çeşitli olaylar karşısındaki gözlem ve deneyimlere dayanan düşüncelerden doğarak, yön gösterici özellik içeren bir genel kurala dönmüş olmalarına, belli kelimeler içerisinde donmuş durumda olan bu güzel ve öğretici sözler halkın ortak kullanımına girmiş olmalarına değinir²

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde atasözlerinin mecazi anlamına da değinen aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

‘‘Atasözü: Atalarımızın uzun gözlem ve tecrübeler sonunda vardıkları hükümleri hikmetli düşünce, öğüt ve örneklemeler yolu ile veren, birçoğu mecazi anlam taşıyan; yüzyılların oluşturduğu biçimle kalıplaşmış bulunan; daha çok sözlü gelenek içinde nesilden nesle geçerek yaşayan; anonim nitelikteki özlü sözdür’’³

Rus dilbilimcisi Vladimir Dal, Rus atasözlerinin özelliklerini belirlemiş ve folklorun türleri arasında yer almaları gerektiğini belirtmiştir. Vladimir Dal'a göre atasözü, dolaylı şekilde söylenmiş üstü kapalı bir öğüt, bir düşünce içerir.

Rus yazarı A.M.Gorki, sözlü anlatımlar için şöyle demiştir: ‘‘Söz sanatı, eski çağlarda insanların çalışmaları esnasında doğmuştur. Bu sanatın çıkış nedeni insanların çalışma tecrübelerini hafızalarda en kolay ve kalıcı bir şekilde saklanacak olan sözlü anlatımlara (dizeler, atasözleri, deyimler) dökme çabalarında gizlidir.’’⁴

Bilgiyi saklamak için insan hafızasından başka araç-gerecin olmadığı böylesi bir sözlü kültür ortamının ürünü olarak çıkan atasözleri bilgiyi en teksifi ve en kolay biçimde hatırdaki kalacak şekliyle muhafaza edip aktarmak durumdaydılar. Bu nedenle de, atasözlerinde kısalık, düşünceyi en az kelime ile en olgun ölçüler içinde vermek şaşmaz bir kural olarak çıkmaktadır. Aynı nedenlerle dil ve üslup özellikleri bakımından atasözlerinde gereksiz bir kelimeye bile rastlanmaz.⁵

Bir başka ifadeyle, atasözlerinin konuşmaya dayalı bir anlatım türü olarak en büyük dil ve üslup özelliğinin kısa ve özlü olmalarıdır denilebilir. Daimi olarak, atasözlerinde, az sözcük çok şey anlatılır. Türk ve Rus atasözlerinin büyük çoğunluğu bir veya iki cümledir, bundan daha uzun olanlarsa son derece azdır.

(Rusça) - *Без беды друга не узнаешь. (Bez bedi druga ne uznayeş)*

(Türkçe) - *Dost kara günde belli olur.*

(Rusça) - *Береги денежки про черный день. (Beregi deneski pro çerniy den)*

(Türkçe) - *Ak akçe kara gün içindir.*

(Rusça) - *Боятся воров - не удержат коров. (Boyatsya vorov – ne uderjat korov)*

(Türkçe) - *Kurttan korkan çoban olmaz.*

(Rusça) - *Деньга денга наживает. (Denga denga najivayet)*

(Türkçe) - *Para parayı çeker.*

Atasözlerinde yer alan, kelimelerin seçiminde ve cümledeki yerlerini bulmalarında büyük bir halk kitlesinin yüzyıllarca süren zevkli ve sağduyusu söz sahibidir. ‘‘Bundan dolayı bir kelimeyi çıkarıp yerine – eş anlamlısı bile olsa – başka bir kelime koyamayız. Böyle yapılırsa söz, atasözü olmaktan çıkar; etkisini güzelliğini ve gücünü kaybeder. ‘‘Söz gümüşse sükut altındır’’ atasözünü ‘‘ Söz gümüşse

² Aksoy,Ö.A.,’’ Atasözleri sözlüğü,1.cilt İstanbul, 1995

³ Acaroğlu, T.,Türk Atasözleri, İstanbul, 1993, İletişim Yayınları

⁴ Gorki, A.M., Sobraniye soçineniy v tridçati tomah, t.27, Moskova, 1958

⁵ Çobanoğlu, Ö., Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü, 2004

susmak altındır” biçiminde söyleyemeyiz.⁶ Atasözlerinde kelimeler sağlam bir örgü ile cümleyi meydana getirmişlerdir. Kelimelerden birinin bile yeri kolay kolay değiştirilemez.

İki farklı halk olan Türk ve Rus halkları olayları gözlemeyip atasözlerinde değerlendirmişlerdir. Örneğin: sosyal, çekememezlik, eleştiri, toplumsal vb. olayları bildiren atasözleri;

(Rusça) - *Обжегшись на молоке, дуют на воду.* (Objegşis na maloke, duyut na vodu)
(Türkçe) - *Sütten ağzı yanan, ayranı üfleyerek içer.*

(Rusça) - *В чужих руках пирог велик.* (V çujik rukah pirog velik)
(Türkçe) - *Komşunun tavuğu, komsuya kaz görünür.*

(Rusça) - *В чужом глазу соломинку видит, а в своём бревна не замечает.* (V çujom glazu solominku vidit, a v svoyet brevna ne zameçayet)
(Türkçe) - *Elin gözündeki çöpü görür, kendi gözündeki merteği görmez.*

(Rusça) - *Дружный табун волков не боится.* (Drujniy tabun volkov ne boitsya)
(Türkçe) - *Nerde birlik orda dirlik.*

Her iki dilde, deyimler ve atasözleri belirli özelliklere sahiptir:

1. İletişim sırasında yaratılmayıp hafızadan bir bütün olarak çıkartılan hazır dilsel birimlerdir;
2. Anlam, içerik ve yapı açısından (sözcüklerde olduğu gibi) süreklilik özelliği taşıyan dilsel birimlerdir;
3. Vurgu açısından sesli kompleksler oluşturduklarından onları oluşturan öğeler iki (ya da daha fazla) temel vurguya sahiptir;
4. Konuşan kişi tarafından sözcük gibi algılanan öğelere sahip parçalara ayrılabilir oluşumlardır.

Atasözleri ve deyim kaynaşmaları ve birlikler, yapıları bakımından anlamları herhangi bir sözcüğe ya da birleşmeye uygun olan, anlamsal olarak ayrıştırılamaz oluşumlardır. Deyimsel birleşmeler ve ifadeler ise anlamları onları oluşturan sözcüklerin anlamlarına eşit olan, semantik olarak ayrıştırılabilir oluşumlardır.

Atasözlerin ve deyimlerin yapıları açısından sınıflandırsak, kalıplaşmış dil birimleri olarak deyimler kendi aralarında çeşitli sentaks ilişkilerinde bulunan ve morfolojik özellikleri bakımından farklı sözcüklerden oluşan bileşik özellikli yapısal bir bütünlük şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bundan yola çıkarak N.M.Şanskiy deyimleri (onların yapılarına dayanarak) iki gruba ayırmıştır:

1. Tümceye uygun deyimler (sootvetstvuyuşçiyе predlojeniyu)
2. Sözcük birlesimlere uygun deyimler (sootvetstvuyuşçiyе soçetaniyu slov)

Yapıları açısından tümceye uygun deyimler.

Yapıları açısından tümceye uygun deyimler arasından anlam itibarıyla

1. Adlandıran (nominatif) – yaşamın herhangi bir olayını ifade eden ve tümcenin rastgele bir ögesi olarak kullanılan deyimler.

Örneğin;

(Rusça) - *Кот заплакал.* (Kot naplakal)
(Türkçe) - *Disinin oyuğuna yetmez, yok denecek kadar az.*
(Rusça) - *Руки не доходят.* (Ruki ne dohod'at)
(Türkçe) - *Bir işi yapacak zamanı olmamak.*

(Rusça) - *След простыл.* (Sled prostil)
(Türkçe) - *Sırta kadem basmak.*

2. Bağlantılı (communicative) - Tüm tümceyi aktaran ve bağımsız olarak ya da yapısal açıdan daha karmaşık tümcenin bir parçası olarak kullanılan deyimler.

Örneğin;

(Rusça) - *Кашу маслом не испортишь.* (Kaşu maslom ne isportiş)
(Türkçe) - *Altın yere düşse de değerini kaybetmez.*

⁶ Aydın, Oy. , Tarih Boyunca Türk Atasözleri, 1972

(Rusça) - *Счастливые часов не наблюдают. (Şəsliviyə çasov ne nabl'udayut)*

(Türkçe) - *Aşıklar saati bilmez;*

N.M.Şanskiy, deyimleri anlamsal özelliklerine göre dört gruba ayırmaktadır:

1. Deyim kaynaşmaları (frazeologičeskiye sraşeniya).
2. Deyim birlikleri (frazeologičeskiye yedinctva).
3. Deyim birleşmeleri (frazeologičeskiye soçetaniya).
4. Deyim ifadeleri (frazeologičeskiye vırajeniya).

Birinci ve ikinci grup anlamsal açıdan ayrıştırılamaz kelimelerden oluşan deyimleri kapsamaktadır. Üçüncü ve dördüncü grup deyimleri oluşturan kelimelerin ise semantik açıdan ayrıştırılması mümkündür.

Türk, Rus atasözleri ve deyimlerini semantik ve yapısal özellikleri, açısından karşılaştırdığımızda, uzun gözleme ve deneyime dayanan düşünce ve öğütlerin en kısa yoldan aktarılması amacıyla dolaylı, dolaysız, sorulu – yanıtı, anlatım özellikleri; anlatımı süslemek, güçlendirmek amacıyla tezat, cinas, alliterasyon, mecaz-i Mürsel, gibi söz ve anlam sanatları kullanılmış olduğunu görmekteyiz.

Rus ve Türk halkının kültürü, tarihi ve yaşam zenginliği deyimlerde anlam bulmaktadır. Rusçada kullanılan yüzlerce Türk kelimeleri, atasözleri ve deyimler dikkat çekmektedir. Bu konuda çok araştırmalar gerçekleşse de öğrenilmesi gereken daha çok meseleler var. Bu açıdan özellikler atasözleri ve deyimler dikkat çekmektedir.

Türk, Rus atasözleri ve deyimlerini değerlendirdiğimizde anlamlarının ve yapısal özelliklerinin aynı olduğunu söyleyebiliriz. Benzerlikleri nedenini ele almak gerekirse iki ulusun “Aklın yolu birdir” ilkesi gereği olayları aynı şekilde gözlemleyip değerlendirilmesinde; yaşam ve düşünce yönünden birbirlerine bazı noktalarda (savaş ve barışta, kültürel, ticari münasebetlerde) yaklaşmasında bulabiliriz.

Atasözleri ve deyimlerin tipolojik özellikleriyle beraber etnik ve psikolojik, lengüistik özelliklerinin belirlenmesi ve onlara tarihi açıdan ışık tutulması Rus dil bilimi ve Türkoloji için önem arz etmektedir.

Kaynakça:

1. Vinogradov, V. S., Perevod: Obşie i Leksičeskie Voprosı, Moskva, Universitet knijnıy dom, 2004
2. Şanskiy, N. M., Frazeologiya Sovremennogo Russkogo Yazıka, Moskva, Vışşaya şkola, 1969
3. Aksoy, Ö. A., Atasözleri Sözlüğü, 1. cilt, İstanbul, 1995
4. Dal, V.İ. ‘‘ Posloviçı russkogo naroda’’, M.,1957,
5. Sobolev, A.M, ‘‘Narodniye posloviçı i pogovorki’’, M.,1961
6. Gorki, A.M., Sobraniye soçineniy v tridçati tomah, t.27, Moskova, 1958
7. Çobanoğlu, Ö., Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü, 2004
8. Acaroğlu, T., Türk Atasözleri, İstanbul, 1993, İletişim Yayınları
9. Aydın, O., Tarih Boyunca Türk Atasözleri, 1972

AZƏRBAYCANCADA VE TÜRKÇEDE ASIL SAYI SIFATLARI VE BU SIFATLARIN SEMANTİK ÖZELLİKLERİ

Ülviyyə YUSUBOVA
ADPU

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены семантические возможности нумеративных слов и выражений, относящихся к метрологической лексике на основании богатых материалов азербайджанского языка. Указывается, что смысл нумеративных слов и выражений состоит из различных показателей. Данные показатели формируют семантическую структуру нумеративов. Среди них есть и различия. Семантическую структуру нумеративов можно раскрыть методом выражения ее признаков.

Семантический смысл нумеративов это смысл, полученный в условии речи или текста на основании лексического значения. Поэтому мы используем выражение «лексическая семантика».

Ключевые слова: Семантика, Категориальный Смысл, Семантическая Структура, Основной Смысл Нумеративов, Дополнительный Смысл.

ABSTRACT

The article deals with the semantic possibilities of numerical words and expressions related to metrological lexicon based on rich materials of the Azerbaijani language. It is indicated that the meaning of numerical words and expressions consists of various characteristics. These characteristics form the semantic structure of the numerical words. There are differences among them. The semantic structure of the numerical words can be revealed by the method of expressing its characteristics.

The semantic meaning of the numerical words is the meaning derived from the lexical meaning in speech or text. Therefore, we use the expression "lexical semantics".

Key words: Semantics, Categorical Meaning, Semantic Structure, Basic Meaning Of Numerical Word, Additional Meaning.

Semantika (anlam bilimi) - tanımlanan nesneyle işaretler sisteminin ilişkisini belirliyor. Asıl sayı sıfatlarında semantika kategorik anlamı içerir. Kategorik anlam derken bilinçte nesnel dünyaya ait eşyaların (olayların, niteliklerin, ilişkilerin) yansımaları olup, kavram kazandırdığı belli ses bileşimiyle daimi ve kırılmaz ilişki meydana gelmesi sonucunda dil etkenine dönüşme süreci olarak anlaşılır. Nesnel dünya içerik biçiminde kelimenin yapısına dahil olur. Burada anlam ve manâ ilişkileri önemlidir.

Semantikasını belirlemeye çalıştığımız asıl sayı sıfatları da sözcük birimleri gibi dilde kullanılmakta, onların bileşimleri özel bir biçimde görünmekte, yalnızca anlam ifade etmekle değil, onu diğerlerine ulaştırmak için gerekli olmanın yanı sıra sözü geçen anlamın şekillenmesini, söylenişte kullanılmasını ve gelişmesini şartlandırmakta.

Asıl sayı sıfatları belirli bir anlamın taşıyıcısıdır. Onların da anlamı neredeyse belirli görünür işaretlerle pekiştirilmektedir. Asıl sayı sıfatlarının anlamı tanımlanmasının altında asıl gerçeğin eşya ve olayların genel ve farklı belirtilerini yansıtan kavrayışın içeriği, leksik-semantik seçeneklerin toplamı anlaşılır. Asıl sayı sıfatları içeriğinde üslup ve duygusal özellikler de taşır. Asıl sayı sıfatlarında da anlam insanın dış dünyayla karşılıklı ilişkisi veya etkisi sonucunda bilinçte oluşur. «Ortaklaşa hayat ve etkinlik süreci insanın kafasında genel veya benzer kavrayışlar oluşturur. İnsanın anlama eyleminde dış dünyanın olguları bilinç olgularına dönüşerek anlamın oluşmasına neden olur».

Asıl sayı sıfatlarında anlam kategorik anlamdır. Kategorik anlam asıl sayı sıfatlarına has öyle bir özelliştir ki, konuşan kişi onu bütün durumlarda kullanabilir. Bu tekdüze anlam ve diğer belirtiler dinleyiciye, okuyucuya genel etki yapa bilir.

Sınıflandırıcı (klasifikatör) asıl sayı sıfatlarıyla eşanlam teşkil eden bir terimdir. En az bir genel belirtilerini ele alarak aynı grubuna ait olan dil birimleridir diyebiliriz. (*Bir ağacılık yol* deyiminde “ağaç” kelimesi bu koşula uygundur)

Asıl sayı sıfatlarının semantik yapısını aşağıdaki anlamlar üzre de açıklamak mümkün: 1) Temel anlam, başlangıç anlam, nominatif anlam, denotatif anlam; ek anlam, ikinci sınıf anlam, mecazi anlam, konvansiyonel anlam.

Temel anlam, ek anlam

İki **baş** inek. **Baş** ağrıtmak”

Bir **cüt** kemer. Dağın eteğinde köylü **cüt**le toprağı sürüyordu.

Asıl sayı sıfatlarının anlam ilişkileri, onların seçenekleri, eş sesli anlama sahip kelimeleri, bunların bir birine etkisi ve sınıflanma çeşitleri – tüm bunlara leksik paradigma denir.

«Dilin leksik-semantik yapısının başlıca birimi kelimedir ve kelimenin içeriğinde somut anlam, genel kategoriyel-semantik anlam ve gramatik (dilbilgisel) anlam kesin bir biçimde ayırt edilmelidir».

Bu sistemde kelimelerin leksik-semantik seçeneklerinden söz etmek lazım. Anlam ilişkileri ve leksik ilişkiler diğer kelimeler gibi asıl sayı sıfatlarına da ait olan özelliklerdendir. Asıl sayı sıfatlarının da anlamının belirlenmesi bir yandan onların anlam seçeneklerini sağlıyor, onların leksik ve gramatik anlamları arasına seçkin sınır koyuyor, diğer yandan ise çokanlamlı kelimelerin (örneğin: bir **baş** inek, **baş** ağrıtmak, **baş** soğan vs.) leksik içeriğiyle gramatik biçimlerinin karşılıklı etkisi gösterebilir.

Asıl sayı sıfatlarının anlam tabanında onların nesnel-mantıksal içeriği yer alıyor. Onun içeriği ise nesne ve onun belirtileri, özellikleri hakkında kavrayıştan ibarettir. Örneğin: Bir **deste** gel – giolojik istihbarat **destesi** , piyada **destesi** – anahtar **destesi** vs.

Asıl sayı sıfatlarının diğer anlamları içerisinde hem yapısal hem de bilgilendirici anlamlar ayırt edilir:

1) Yapısal anlam: Asıl sayı sıfatlarının anlamı onların içeriğinden ibarettir.

Başka deyişle, anlam, asıl sayı sıfatlarının semantik işlevi sayılır. Her biri özel içeriğe sahip olan asıl sayı sıfatları düşüncenin dahili şeklini oluşturuyor.

2) Bilgilendirici anlam. Araştırma çalışmalarında Asıl sayı sıfatlarının bir

dizine bilgilendiricilik niteliği sıralanmakta ve mantıksal-dil, nesnel-kavramsal, duygusal-değerlendirici, üslubi anlamlarının üzerinde durulmakta. Örneğin, eski “Tıpname”lerde öksürüğün tedavisi için gösterilen bilgilendirici anlam, asıl sayı sıfatlarının da eklenmesiyle oluşmuştur: **Bir kaç tane** soğanı pişirip yerlerse, şifa bulurlar. Başka örnek: **Bir az** zencefil, karanfil ve cevizi karıştırıp sonra **bir çanak** bekmeyle haşlayıp, akşam uyurken sıcak sıcak içip ve iyice örtünüp uyurlarsa, hastalık yok olur.

Diğer hastalıkların (zatürre, sancı vs.) tedavisi zamanı asıl sayı sıfatları bilgilendirici (informatif) anlam ifade eder: Örneğin: **Bir miktar** pekmezi tavaya koyduktan sonra **bir az** haşlanılır üzerine **bir kaç tane yumurta** kırılır, bu pekmezi omlet gibi pişirdikten sonra çıkarıp **bir parça bez** üzerine koyulur ve sıcak sıcak sancı olan noktaya sürüldükten sonra üzeri iyie kapatılır. İnsanın dilinin altında **bir yuvarlak katı illet** görünmeye başlar ki, eğer kişinin akşam vakti akli dengesi bozulursa, iki üç baş yahut bir baş kızıl sarımsağı yedirirer, kabuğunu ise yakıp dumanını koklatırlar ki, o illetden kurtulup şifa bulsun. Eğer eskiden sıtması olan kimseye kurdun ödünden **bir dank bal** içirilirse, şifa bulur. Kara ağac kökünü kabuğuyla onun içine doğrayıp **bir çölmek içine** koyarak o kadar kaynatılır ki suyu kuruyanadek. Sonra kırılmış kemik üzerine koyarlar, o kişi şifa bulur. Böğürtlen yaprağını ezerek ikiboyuzlu yılan ısırın yere sürerlerde faydası olur. Eğer bir erkek yetmiş yaşına basmışsa ve o kişinin oğlu kıza yoksa, her şey Allahın elindedir derler.

Asıl sayı sıfatlarının üslubi (konnotatif) anlamlar. Üslubi tekrar: Anlam nesnenin kendisinde onun ayırt edici özelliğini yansıtır. Gerçekliğin belirli nesnenin nesnel yansıması ile birlikte ona ait diğer özellikleri de taşır. Örneğin: “tane”, “dirhem” ile gibi sayı sıfatlarının bilimsel-sanatsal metinde bir kaç defa tekrarı leksik anlama tipik çalar verir. Bu çalar duygusal, ekspressif, affektif, assosiatif-okkozional ve üslubi çalarlardır. Konnotatif anlam da tam olarak budur. Metinde onların tekraren kullanılması metine güzellik verir. Örneğin: Bu hastalığa yakalanmış kişi kendini soğuktan mümkün olduğu kadar korursa, su içtiği bardağa **bir tane altın** koyup içirseler aynı zamanda da nohut suyun içirirlerse, faydalı olur. **Üç tane balığı** nehirden diri yakalayıp, pişirip aç karnına yerlerse, sarılık hastalığına iyi gelir. **Bir dirhem zeferan bir kaşık yoğurta** katılıp üç sabah aç karnına yenirse, kişi sarılıktan kurtulur.

Böylelikle, metin dahilinde asıl sayı sıfatlarını özel bir semantik alan yaratır, bu alandaki asıl sayı sıfatları kelime ve ifadeler anlam itibariyle milli medeni semantika niteliğindedir.

Asıl sayı sıfatları (kelime ve ifadeler) metinde çeşitli evrensel anlamlar yaratır, semantik açısından modifikasyon olunur.

Araştırmalara göre, bazı adların anlamı değişerek miktar anlamı taşıyan asıl sayı sıfatlarına dönüşmüştür. Sözü geçen adların leksik-semantik derecesi ölçü birimlerini, tahmin edilebilen kısımları gösterir. Örneğin: **iki yük vagonu tahta** (vagon adı asıl sayı sıfatı olarak miktar ilişkisi meydana getirmiştir).

Tahmin edilebilen anlamının da kabartılmasında ve belirlenmesinde sayı sıfatları temel sayılır: **İki çenge ot, bir çift küpe, 200 çift ayakkabı** vs.

Türdeş anlamların tahmini konusunda da sayı sıfatları önemlidir: **Beş bölük asker**.

Eş Seslilik açısından bakılırsa, “ton” kelimesinin anlam yaratıcı işlevinin geniş olduğunu göre biliriz. Bir asıl sayı sıfatı gibi “tonne” fransız kökenlidir. Anlamı “Metrik ölçü sisteminde 1000 kilograma beraber ağırlık birimi”

“Ton” (yun. *Tonos* – sesin yükseltilmesi) kelimesinin terminolojik anlamları da vardır. Terminoloji anlamı fizikte, tıpta, müzikte, dilbilimde (konuşma kültüründe) kazanır. *Yüksek ton, alçak ton, kalbin tonu, ariyanı iki ton alçaltmak, major ton, temiz ton, amirane ton, mülayim ton, katı ton* ve s. Ek anlam ise onun asıl sayı sıfatı olarak taşıdığı anlamdır: İki ton pamuk, bir ton yün ve s.

Kelimenin özel gramatik işlevi değişmekle asıl sayı sıfatı anlamından seçilir. (Kıyasla: **deste** toplandı, bir **deste** gül). Farklı anlam asıl sayı sıfatı işlevi ile ada mahsus işlevi bir birinden ayırır.

Mutlak benzerlik anlamı taşıyan asıl sayı sıfatlarına has olan özelliklerdendir: **iki damla su gibi, iki çift ayakkabı, üç arşın bez** ve s.

Asıl sayı sıfatları (kelime ve ifadeler) yalnızca metin kurucu değil, aynı zamanda da anlam, düşünce yaratıcı ve deyim yaratıcı bileşen olmaktadır ve böylelikle sembolik anlamları da taşımaktadır

Asıl sayı sıfatları (kelime ve ifadeler) semantik açısından konuşmanı düzenlemekte, yoğunluk (niyet ve maksat) içermektedir.

Asıl sayı sıfatları (kelime ve ifadeler) çeşitli seviyeler üzere güncelleşmektedir. (sınırsızlık, bağamlılığı olmayan ve s. anlamlar yaratır: dört adımlık yol ve s.)

Böylelikle, türk dillerinde asıl sayı sıfatlarının leksik semantikasını vardı ve bu, gramatik işlevi yerine getirmektedir. Bu işlevin sayının, hesabın anlamını ifade ediyor. Leksik semantika dilin kapalı alanını şekillendiriyor. Bu “alan”da asıl sayı sıfatlarının (kelime ve ifadelerin) kendi konum ve mevki vardır.

KAYNAKÇA

1. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, «Maarif», 1987
2. Борискина О.О., Голикова О.А. Именная классификативность и ее интерпретация в лингвистической теории. Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2017, № 1
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV jild, Bakı, Elm. 1987
4. Musayev M.M. Türkoloji dilçilik. Bakı, «Mütərcim», 2002
5. Kamal Abdulla. Azərbaycan dili sintaksinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM-İnnovsiya, 2016
6. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı, Mütərcim, 2015
7. Антрущенко Г.Б. Из истории слов и их значений. М.: 1960
8. Бандриес В. Язык. М., 1937
9. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I, Bakı, 1981
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, «Elm», 1980
11. Məhəmməd Yusif Şirvani. «Tibbnamə». (Xalq təbabəti). Bakı, Işıq, 1990
12. Həsənoğlu Şahlar. Ala buludlar. Roman. Bakı, Yazıçı, 1987
13. Baxşıyev Həsən. Azərbaycan dilinin müxtəsər frazeologiya lüğəti. A-Z. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004

RUS ADBİLİMİNDE TÜRK TOPONİMLERİ

Yegane HACIYEVA

ADÜ. Filoloji üzərinə. Doç. Dr.

ÖZET

Türklər şimaldan-cənuba, şərqdən-qərbə geniş bir ərazidə yaşamışlar. Onlar məskən saldıqları hər yerə həm mədəni-etnik baxımdan, həm də dil cəhətdən təsir etmişlər. Türkologiyanın inkişafı bu gün həmin təsirlərin necə və nə cür formalaşdığını tədqiq etməyə imkan verir. Hal-hazırda türklərin tarixən yaşadıkları ərazilərdə yaşayan xalqların dillərinə nəzər yetirsək, orada mütləq ki, az və ya çox dərəcədə türk izinə rastalayacağıq.

Anahtar kelimələr: Adbilimi, Toponim, Tayfa, Köken

Türkoloji tədqiqat baxımından Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət it türk”, Y. Balasaqunlunun “Qutadqu bilik”, O. Süleymanovun “Az-Ya” əsərləri, xüsusilə, qiymətlidir. Dr. Yusif Gedikli öz məqaləsində türkcənin əcnəbi dillərdə on minlərcə sözünün olduğunu qeyd edir. Türkologiyanın inkişafında N. A. Baskakovun xidmətlərinin isə böyük əhəmiyyəti vardır. O, “Türk mənşəli rus soyadları” əsərində 300-ə yaxın rus kimi tanınan türk nəsiləri haqqında yazmışdır. Elə Baskakov soyadının özü də türk mənşəlidir. Bundan başqa alimin “İqor polku datsanında türk leksikası” əsəri də türkoloji ədəbiyyat baxımından olduqca qiymətlidir. Tatar alimi A. H. Xalikov Baskakovdan da irəliyə gedərək bu sayı 500-ə çıxarmışdır. O, “Rus tanınan 500 Türk-Bulqar-Tatar mənşəli nəsil” adlı kitabında ruscada istifadə olunan 500 soyadı müəyyənləşdirərək kitab halında çap etdirmişdir. Eləcə də İlhami Cəfərsöylünün “Türklər rusların soy kökündə” adlı kitabında türklərin mənşəyi, rus bədii nümunələrində türk tanrıları, rus adı ilə tanınan türk nəsiləri haqqında geniş məlumat verir.

Rus dilində olan türk mənşəli sözlər Rusiyada və SSRİ-də tez-tez tədqiqatə cəlb olunan mövzulardan olmuşdur. SSRİ-də “Sovetskaya Tyurkologiya” və başqa jurnallarda bu mövzuyla bağlı bir çox tədqiqat işləri nəşr olunmuşdur. Həmçinin 1970-ci ilə qədər üç dəfə “Şərq və Qərb slavyan dillərindəki türk mənşəli sözlər” əhatəsində qurultaylar keçirilmişdir¹.

Qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun fikrincə Rus dilindəki sözlərin üçdə biri türk mənşəlidir. Baymirzə Hayitin dediyi kimi əsas məsələ Rus dilindəki türk mənşəli sözlərin çox olmağı deyil, rus mədəniyyətinin ən əhəmiyyətli məfhumlarının yalnız türk mənşəli sözlərlə ifadə edilməsidir¹.

Bu baxımdan Rusiya ərazisində mövcud olan türk mənşəli toponimlərlə bağlı maraqlı faktlar, xüsusilə, diqqəti cəlb edir.

Türk toponimlərinin böyük bir qismi rus dilinə uyğunlaşdırılmışdır ki, bu da yer adlarının mənşəyi və tarixi etimoloji şərhini, həmçinin linqvistik təhlilini çətinləşdirir. Çünki rus dilinə uyğunlaşdırılıb dəyişən türk yer adları ilkin adlandırılmasından uzaqlaşaraq şəkil və məzmun cəhətdən dəyişikliyə uğramış, tanınmaz vəziyyətə düşmüşdür. Bunun əsasında isə rusların işğalçılıq siyasəti dayanırdı. Belə ki, işğal olunan hər yeni ərazinin adı imperator tərəfindən dəyişdirilir, ilkin adla bağlı məlumatlar isə məhv edilirdi. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, onlar türklərin izlərini tamamilə silməyi bacarmamışdır. Tarixi mənbələrə nəzər salsaq, istər toponimlər, etnonimlər, istərsə də hidronimlərdə, hətta rus söz sənətinin ilk abidəsi sayılan “İqor polku” dastanında belə türk izləri danılmayacaq qədər çoxdur.

Onlar yaşayış yerlərinin adlarını ya tamamilə dəyişdirib qondarma bir ad verir, ya da müəyyən fonetik dəyişikliklərlə əvvəlki adı saxlayırdılar. Dəyişdirilmiş adları ilə Kuznetsk, Soçi, Pyatiqorsk, Çelyabinsk, Belinski, Yessenduki, Qorodok Meşerskiy, Korluca və s. belə toponimlərdəndir.

Aba Tura–Kuznetsk

Rusiyanın iri metallurgiya şəhərlərindən biridir. Şəhərin adı burada məskunlaşan Aba tayfası ilə bağlıdır. Əbdülqadir Donuk öz tədqiqatlarında Aba ünvanının Orxon abidələrində baş komandan mənasında işləndiyini göstərir. Tura isə məskən, dayanacaq deməkdir. Aba Tura, yəni Abalılardan şəhəri. Şəhərin növbəti adı olan Kuznetsk isə dəmirçilər şəhəri mənasını verir. Bundan sonra şəhərin adı bir müddət Stalinsk olmuşdur. Ancaq Stalinin xatirəsinə qoyulmuş adların ləvgi ilə əlaqədar olaraq 1961-ci ildə şəhərin adı yenidən dəyişdirilmiş və Novokuznetsk olaraq adlandırılmışdır.

Ak Meçet-Simferopol

Şəhər Salgir çayının sahilində elə yaşılca Çadır yaylasında yerləşir. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, eramızdan üç əsr əvvəl burada skiflərin artıq parlaq mədəniyyəti meydana gəlmiş və bura müəyyən vaxt onların paytaxtı olmuşdur. Şəhərin cənub-şərqində skiflərin antik şəhəri yerləşirdi. Burada müasir şəhərin yaxınlığında, təqribən ondan beş km aralıda Tunc dövrünə aid Qızıl Qurqan abidəsi vardır. Şəhər öz tarixi boyunca Kermencik qalası (Kermen-qala, Kermencik-küçük qala, şəhərcik) adı ilə anılırdı. Daha sonralar, XV əsrdən başlayaraq bu qədim şəhər Ak Meçet (şəhərdəki böyük ağ camiyə görə) adı ilə böyümüş, inkişaf etmişdir. 1768-1774-cü illər rus-türk müharibəsində Ak Meçet şəhəri də zəbt edilir. Kırımın tam şəkildə Rusiya tərkibinə daxil edildiyi vaxtdan isə şəhərin adı dəyişdirilərək Simferopol (yunanca "uğurlu şəhər") adlandırılmışdır.

Açıq Tura–Açinsk

Açıq Tura əvvəllər Yus çayının üzərində tatar kəndi kimi tanınırdı. Şəhərin adı "Açıq" türk etnonimi ilə bağlıdır. Belə ki, müasir xakasların köhnəlmiş adı Açıq tatarları olmuşdur. Yerli tatarlar isə hələ də öz şəhərlərinə Açıq Tura deyirlər. 1641-ci ildə Açinskiy adı altında hərbi qalının əsası qoyulur. 1782-ci ildən şəhərin adı Açinsk olaraq rəsmiləşdirilir. Açıq Tura ərazilərindən üstü türk-runik yazılı heykəllər, digər maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır.

Abaza–Soçi

Şəhərin adı yerli xalq olan abazalarla əlaqədardır. Abaza xəzərlərdə və peçeneqlərdə nəsil adı olaraq göstərilir. Tarixdə abaza əsilzadələrinin bu adı nəşəb, soyad kimi daşdıqları müşahidə olunur. Abaza adına rus bədii nümunələrində də rast gəlmək mümkündür. Şəhərin sonrakı adı olan Soçi də abaza tayfalarından olan Soça adındandır. Abaza adı özü də hal-hazırda Xakasiyada şəhər adı olaraq qalmaqdadır.

Aksu–Beloreçensk

Tarixi Aksu qəsəbəsi böyük keçmişə malikdir. Aksu kurqanlarından (qəsəbəyə çox yaxın olan ərazilərdə 53 zəngin kurqan-onlardan 35-ində kişi, 18-ində qadın dəfn olunmuşdur) tapılan əşyalar bu torpaqlarda mövcud olmuş qədim mədəniyyət barədə mühakimə yürütməyə əsas verir. Kurqanların əksəriyyəti Qızıl Orda dövləti dövrünə aid edilir. Aksu kurqanlarının kəşfi günümüzdə də davam edir. Köhnə Aksu kəndindən azca aralıda möhkəmləndirilən yeni kazak qalasına çayın adının tərcüməsi ilə "Belaya" adı verilir. 1862-ci ildə isə keçmiş qalının yerində Beloreçensk stansiyası salınır.

Arzamas

Arzamas tarixən mordva tatarlarının məskənidir. Ad yerli mordvalıların tayfa adı olan "arza" və ya "erza" adı ilə bağlıdır. Ryazan yer adı da bu böyük tayfanın adı ilə əlaqədardır. Arzamas artıq 1578-ci ildən rus şəhəri sayılmaqdadır. Şəhər dağıdılmış mordva-erza qalasının yerində salınmışdır. Yurdumuzda Qazax rayonu ərazisində eradan əvvəl V-IV minilliklərə aid yaşayış yeri olan Arzamas təpəsi vardır. Beləliklə, həqiqətən qədim türklərin tayfa və qəbilələrinin tarixini, onların yaşayış tərzini, miqrasiyasını öyrənməkdə toponimlərin rolu böyükdür, fikrinə şərik olmamaq mümkün deyildir.

Balık–Nefteyuqansk

Balık - müasir Nefteyuqansk Tümen vilayətində sənaye şəhəri. 1967-ci ildə adı dəyişdirilərək ərazisində çıxarılan neftə görə Nefteyuqansk adlandırılmışdı. Oykonomik termin olan "balık" tarixən "şəhər, qala" mənasını ifadə etmişdir. "Qala və saray" mənasını ehtiva edən balık sözünə türk mənbələrində "şəhər" anlamında ilk dəfə Orxon abidələrində rastlanır. Malov müvafiq şəkildə "balıq begi" sözünün də şəhərin hakimi mənasında işləndiyini qeyd edir. N. Baskakov da balıqçı sözünün "hakim, qubernator" vəzifəsinin adını bildirdiyini göstərir.

Balaxana–Balaxna

Müasir Balaxna Nijni Novqorod vilayətində şəhər, həm də Volqa çayı üzərində gəmi dayanacağı kimi tanınır. Şəhər ərazisində Balaxna düşərgəsi (Neolit dövrünə aid) aşkar edilmişdir. Bir qayda olaraq şəhərin adını türk dillərindən alınmış (əslə fars) Balaxanı və Balaqan sözünün yüksəklik, üst tikintisi olmaqla "barak, çardaq, ambar, saray, emalatxana təyinatlı müvəqqəti tikili" mənasını qeyd edirlər.

Beş Tau–Pyatiqorsk

Bura məşhur kurort şəhəridir. Şəhərin bu günkü adı olan Pyatiqorsk Beş dağ toponiminin rus dilinə tərcüməsi nəticəsində yaranmışdır. Bölgədə olan müalicəvi su qaynaqları ilə əlaqədar ruslar buranı sadəcə Qoryaçavodsk İsti su adlandırdılar. 1829-cu ildən isə şəhərin adı Pakeviç tərəfindən Pyatiqorsk olaraq dəyişdirilmişdir.

Çelebi–Çelyabinsk

Müasir Çelyabinsk şəhəri vaxtilə balaca bir kənd idi. Kəndin adı buranın sahibi Çələbi xanın adı ilə adlanırdı. Çələbi türk xalqlarında müəllim ağa deyə təriqət rəhbərlərinə deyilirdi. 1787-ci ildən dəyişdirilərək russayağı Çelyabinsk şəklinə düşmüşdür. Tarixi sənədlərdə, eləcə dəbədi əsərlərdə ilk adına rast gəlmək mümkündür.

Çembar–Belinski

Bu günkü adı Belinski ilə tanınan şəhər tarixən mordvalılar və tatarların yaşayış məskəni olmuşdur. Bunu şəhərdə tapılan tatar qəbirləri də sübut edir. Şəhərdən bir az aralıda Böyük Çembar çayı yerləşir, çox güman ki, çay da adını bu şəhərdən götürmüşdür. Çembar adına Dədə Qorqud dastanlarında, eləcə də rus bədi nümunələrində rast gəlinir. Şəhərin adı 1948-ci ildə dəyişdirilib rus ədəbi V. Belinskinin şərəfinə Belinski şəhəri qoyulmuşdur.

Essendik–Yessenduki

Müasir Yessenduki kurort şəhəri kimi məşhurdur. Şəhər Essentuk çayının üzərində yerləşir. Qədim türkcədə essenduk-esenluk-esenlik formaları ilə sağlamlıq, sağlıq, xoşbəxtlik deməkdir. Hal-hazırda Osmanlı türkcəsində də esenlik sözü işlənməkdədir. Esenlik noqay dilində də sağlamlıq deməkdir. Kitabı-Dədə Qorqudda da bu sözə yenə sağlıq mənasında rast gəlinir. Essenduk Qızıl Orda əyanları dəfn edilmiş qədim movzaley tapılmışdır. Şəhərin adı vaxtilə burada hakim olmuş Esen adlı şəxslə bağlı olduğunun da irəli sürürlər. Ancaq şəhərin relyefini nəzərə alsaq onun sağlamlıq sözü ilə əlaqədar olduğu daha aydın görülür. Müəyyən fonetik dəyişikliklə şəhərin ad Yessenduki olmuşdur.

Gözləvə–Yevpatoriya

Krım kurort şəhəri. Qədim tarixlərdə ondan şöhrətli Skif ölkəsinin şəhəri kimi bəhs edilir. Eramızın II əsrindən Gözləvə adı ilə yazılı mənbələrdə rast gəlinir. Gözləvə adının "gözəl ova" ifadəsindən də əmələ gəldiyini düşünmək olar. Qədim Gözləvə adını Krımın tam istilasası zamanı dəyişdirib Yevpatoriya adlandırmışdılar. Yevpatoriya-yunan sözü olub hərfən mənası "nəci bəta yurdu, vətən" - "zadəganlar, əsilzadələr torpağı" deməkdir. Şəhərin adı dəyişdirildikdən hələ uzun illər sonra da əsil əski adı işlənmiş, hətta Krımda olan rus məmurları, yazıçıları şəhərin adını rus tələffüzünə uyğun şəkildə, Kozlov deyə bənzəri bir şəkildə işləmişlər.

Xan Kirman–Qorodok Meşerskiy

Şəhər Oka çayının sahilində yerləşir. 1152-ci ildə knyaz Yuri Dolqoruki buranı zəbt edir. O şəhəri tutduqdan sonra adını dəyişdirərək Qorodok Meşerskiy qoyur. Maraqlıdır ki, qoyulan yeni ad da tatar türklərinin məskəni olan Meşer torpaqlarının adındandır. Həmçinin yurdumuzda Meşer-Mişar adı ilə səsləşən Mişar çay hidronimi də vardır. Şəhərdə qədim məscidlər, xan sərdabələri hələ də qalmaqdadır. Bundan əlavə, N. Baskakov da "Türk mənşəli rus soyadları" əsərində də Meşerskiy adından bəhs edir. O, Meşerskiy soyadının və ona yaxın olan Meşerinov sözünün Meşer yer adından yarandığını qeyd edir. Meşer sözü isə Meşera etnonimindən törəmişdir.

İtkara–Atkarsk

Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, şəhərin adı 1780-ci ildə dəyişdirilərək Atkarsk olmuşdur. İtkara adına isə hələ XV əsr yazılı mənbələrində rast gəlinir. İtkara adı sənədlərdə Qızıl Orda ulus rəisinin adı kimi çəkilir. Adın tərkibinin birinci hissəsinə Qaqauzlarla bağlı yer adlarında rast gəlinir. Kar isə qədim türk dilində qala, hasar deməkdir. Şəhərdə qədim mordvalılara aid qəbirlər də aşkar edilmişdir.

Kalaç

Volqoqrad vilayətində şəhər. Şəhərin adını bir çoxları qalac, kalaç çörəyinin adı ilə bağlayırlar. Əslində isə şəhərin adı "hasarlanmış yaşayış məntəqəsi" mənasını verən türk sözü kala sözündən yaranmışdır. Kalaç adının qala sözünün kiçiltmə şəkli olan kalaça, qalaça (rus dilinə uyğunlaşmış şəkli kalaç) sözü ilə bağlılığı göz qabağındadır. Bundan başqa rus dilindəki türk sözləri içərisində olan kalança "binaların dam örtüyünün üstündəki bürc, keşikçi bürcü" mənaları da "qala" məfhumu ilə bağlıdır. Bundan başqa da Kalaç Voronej vilayətində Tuluçeevka çayı üzərində şəhər, Kalaçinsk Om vilayətində şəhər adı olaraq, eləcə də Don çayı üstündə Bityuq və Xapra çayları arasında Kalaç yüksəkliyi adlarında rast gəlinir.

Kaluqa

Şəhər Oka çayının sahilində yerləşir. Adı dəyişdirilməmiş Kaluqa olaraq da qalmışdır. Bura qədim yaşayış məskənlərindən biri sayılır. Arxeoloji qazıntılar zamanı ilk insan düşərgələri, kurqanlar, məzarlar, əski şəhər yerləri, qədim məntəqə qalıqları tapılmışdır. Şəhərin Qızıl Orda xanları tərəfindən salındığı güman edilir. Kaluqa sözünü qala qapısı mənasını verən kaluqa-qala qapısı ilə bağlayırlar. Bu söz türk-monqol mənşəli sözdür. Darvaza alaqaçı deməkdir. Bununla yanaşı kaluqanın əski türkcədə vəliəhd, monqol tatarlarında titul, şahın böyük oğluna verilən kalqa adı ilə də bağlı olması ehtimalı vardır.

Karaçı–Karaçino

Şəhərin adı qədim sözumüz olan qaraçı ilə bağlıdır. Qaraçı qədim türkcədə vəzifə, titul bildirən qaravulçu, mühafizəçi deməkdir. Gözətçi mənasında işlənən bu söz ilk mənasına görə baxmaq, nəzər salmaq mənaları ilə bağlıdır. Hal-hazırda dilimizdə işlənən nazir sözünün hərfi mənası baxan, nəzər yetirən deməkdir. Eləcə də tarixən işlənən bu əyan sözü də eyn-göz sözünün cəm halda işlənmiş formasıdır. Bu sözə Orxon kitabələrində də rast gəlinir.

Kazar–Voronej

İndiki Voronej şəhərinin yerində vaxtilə Kazar adlı yaşayış məskəni olmuşdur. Hazırda Kazar şəhərinin qalıqları müasir Voronej şəhərinin şimal ərazisində yerləşir. Voronejə aid sənədlərdə Kazar adına tez-tez rast gəlinir. Şəhərin ərazisində e.ə I minilliyə aid kurqanlardan zəngin əşyalar aşkar edilmişdir. Burada qədim skif mədəniyyətinin qalıqları vardır. Voronejin bütöv yer adları silsiləsi bu günə qədər öz türk məzmununu saxlamaqdadır. Bundan əlavə burada 40000 min hektarlıq məşhur Dəli və ya Teli Orman meşələri vardır. Voronej adını isə Voroneq adı ilə bağlayırlar.

Təkcə toponimlər yox, eləcə də antroponimlər, hidronimlər, etnonimlərdə də kifayət qədər türk mənşəli rus sözlərinə rast gəlirik. İlhami Cəfərsöylü öz əsərində qədim türk tanrıları olan bayat, vələs, urus, bayan sözlərinin rus bədii nümunələrində müəyyən fonetik dəyişikliklərlə işləndiyini sübut edir. Sadəcə "İqor polku" dastanının sırf adına nəzər yetirsək, sintaktik quruluşuna görə ikinci növtəyini söz birləşməsi olduğunu görürük. İqor adı isə qədim türk tanrısı Uğur adından törəmişdir. Eləcə də polk sözü bölük sözündəndir².

Bütün bunlar türklərin mənşəyinin çox qədimlərə dayandığını, türk xalqının necə əzəmətli bir xalq olduğunu sübuta yetirir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Mina xanım Təkəli "Türk kitabı"
2. İlhami Cəfərsöylü "Türklər rusların soy kökündə"²
3. N.A. Baskakov "Türk mənşəli rus soyadları"
4. Yusifcan Yasin "Türk mədəniyyətinin rus mədəniyyətinə təsiri"¹

ÖZET

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türk şairi, türkçülük və millətçilik ideyasını irəli sürərək onu şərəflə qoruyanlardan biri də məşhur “Çırpınırdı Qaradəniz” şeirində adı dillərdə əzbər olmuş, Türk dünyasının unudulmaz şairi Əhməd Cavaddır.

Cavad Əhməd Məmmədli oğlu Axundzadə 1892- ci il may ayının 5-də Şəmən rayonunun Seuyfəli kəndində dünyaya göz açmışdır.

Əhməd Cavadın həyat və yaradıcılığını geniş tədqiq edən prof. Əli Saleddin yazırdı: şair ruhani ailəsində doğulmuşdu. Atası axund, babası imam olmuşdur.

Səkkiz yaşında atasını itərən Əhməd Cavad çox sarsılmışdı. İlk təhsilini Molla yanında alan Əhməd Cavad Ərəb və fars dillərini öyrənmiş, Qurani-Kərimi oxuyub başa çatmışdır.

Əhməd Cavad 1906-1912 Gəncə şəhərində yerləşən Mədrəsə adlanan Müsəlman Rühani Seminariyasında oxumuş, oranı əla qiymətlərlə bitirmişdir.

Əhməd Cavad 1941-1918- ci illərdə I Dünya müharibəsinin ilk günlərindən ön cəbhədə olmuş, cəbhə haqqında xəbərlər yazaraq qəzet və jurnallarda çap etdirmişdir. Erməni və rus zülmünə məruz qalmış Türklərə kömək etməyə çox səy göstərmişdir. On altı yaşından müəllimliyə başlayan Əhməd Cavad ömrünün otuz ilə yaxın bir hissəsini mədəniyyət və incəsənətə həsr etmişdir.

Müəllimlikdən dosent, professor pilləsinə yüksələn Əhməd Cavad bir neçə il türk və rus dilləri kursunun müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycan Respublikasında rus dili üzrə professor adına ilk dəfə Əhməd Cavad layiq görülmüşdür.

Türk dünyasının unudulmaz şairi Əhməd Cavad 1937-ci ildə represiya qurbanı olmuşdur. Onu sovet hökumətinə qarşı çıxmaqla oktyabr ayının 13-də 1937- ci ildə güllələmişdilər.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin qurulması Türk Millətçilərinin sonsuz sevincinə səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə Əhməd Cavad ən güclü milli şair kimi ədəbiyyatımızın bayraqdarı olmuşdur. Onun şeirləri dillərdə əzbər deyilir, rəsmi məclislərdə misal çəkirdi. Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin milli marşlarının çox hissəsinin müəllifi Əhməd Cavad idi. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövlət himninin sözlərini yazmağı da böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov ona etibar etmişdir. M.Ə. Rəsulzadə qabiliyyətinə və göstərdiyi xidmətlərinə görə Əhməd Cavadı rəsmi oğulluğa qəbul etmişdir. Azərbaycan Demokratik Respublikası haqqında ən gözəl şeirləri yaratmaq Əhməd Cavada nəsis olmuşdur.

Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti Gəncədə qurulmuşdur. O dövrdə Gəncə ədəbi mühiti ilə məşhur idi. Bu ədəbi mühit Əhməd Cavada da öz təsirini göstərmişdir.

Bu bir həqiqətdir ki, “Füyuzat”dakı türkçülük, türk millətçiliyi ideyaları çox mükəmməl idi. Lakin “Füyuzat” jurnalının dili xalqdan cox-cox uzaq idi. Bu jurnalı geniş xalq kütləsi oxuyub anlaya bilmirdi. Çünki jurnalda yazılan məqalələr ərəb, fars və türk dillərinin qarışığından ibarət osmanlı türkcəsində yazılırdı. Bunu isə yalnız bu dilləri bilən bir qrup ziyalılar bilirdi.

Yaradıcılığının ilk illərində “Füyuzat” jurnalının təsirinə düşən Əhməd Cavad ilk şeirlərində ərəb fars sözlərinə yer vermiş, dərc dediyi məktəbdə də hətta əvvəllər fars dilində danışmış, tədris zamanı bu dillərə üstünlük vermişdir.

30 mart 1936-cı ildə Azərbaycan Yazıçılarının Müşavirəsində Əhməd Cavad demişdir ki, osmanlı təsiri özü ilə bərabər pantürkizm türki daşıyır.

O zamanlar tələbə olduğum illərdə “Dilimiz adlı bir şeir yazdım. Tələbələr arasında ikitirəlik yarandı. Şəxsən mən Azərbaycan dilinin tərəfdarı idim. Onlar mənə bildirdilər ki, sən istəyirsən ki, yazıların çap olunsun, o zaman osmanlı türkcəsində yazmalısan. Mənim yaradıcılığımda Rıza Tefikin şeirləri vardır. Bu o demək deyildir ki, mən osmanlı təsiri altında qalmışam. Bəziləri qeyd edirdi ki, mən M.Ə.Rəsulzadəni təqlid edirəm. Mən parçalarımı yazarkən onu heç tanımamışam... Dil haqqında çox düzgün söz vardır ki, “Dili Vaqifdən, Sabirdən öyrənməliyik”. Onu da qeyd etmək istərdik ki, Əhməd Cavad yanlış yoldan çox tez əl çəkmiş, xalqın anlayacağı bir dildə ölməz əsərlər yazmışdır. Şairin 1913-cü ildə yazdığı “Dilimiz” adlı şeiri bu baxımdan çox önəmlidir.

Əhməd Cavad gənc yaşlarından azadlıq aşıqı idi. Onun bütün ömrü Azərbaycanda cərəyan edən siyasi, hadisələrlə bağlı olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti haqqında ən gözəl şeirləri ilk dəfə o yazmışdır. Əhməd Cavad azadlıq aşıqı olduğundan, azad düşünməyi azad yazmağı sevirdi. O, elə bir mühitdə böyümüşdür ki, kiminsə sözü ilə başqa birisinin sifarişi ilə yazmağı özünə həqarət sayırdı. Elə buna görə də ömrü boyu təqiblərə məruz qalır, dəfələrlə həbs olunur.

Onlarca yersiz hücumlara məruz qalan Əhməd Cavad ona atılan böhtanlara cavab da vermişdir. Məs. 31 oktyabr 1929-cu ildə nəşr olunan “Kommunistlər” qəzetində “Şiddətə protesto edirəm” adlı məqaləsində özünü müdafiə etməyə çalışmışdır.

Əhməd Cavad bir də “Göygöl lirik şeiri haqqında söz açır. Bu öz-özlüyündə lirik bir şeirdir. Bu şeirdəki hüzn və hüznü təşviş, özümə aiddir. Mən burada belə bir hüznün bugünkü ədəbiyyatda da xeyirli olduğu deyil, mənəki hüznün siyasi olmağını söyləmək istəyirəm.

Bütün bunlara rəğmən böyük Azərbaycan türk şairi Əhməd Cavadı xalqımız qoruya bilməmişdir, min bir böhtan və iftira ataraq Əhməd Cavadı 1937- ci il iyun ayının 4-də 510 nömrəli tutulma əmri ilə həbs edilmişdir. 22316 istintaq işindən oxuyuruq: 3Naziran 1937- ci ildə başladı və 25 Eyul 1937- ci ildə qutardı.

Bütün bunlara rəğmən Əhməd Cavad da yüzlərlə Azərbaycan türk vətəndaşı kimi bəraətini 1985-ci ildən sonra almışdır.

Açar sözlər: Türkçülük, Millətçilik, Ana Dili

XX YÜZYILIN 60-70`Lİ YILLARINDA HAYDAR ALİYEV VE AZERBAIJAN HAVACILIĞI

HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJAN AVIATION IN THE 60-70S OF THE XX CENTURY

Rübabe ABİYEVA

AMEA`nın A.A.Bakıhanov adına, Tarih Enstitüsünün doktora öğrencisi

ÖZET

Haydar Aliyev`in Sovyet Azərbaycan`ına başkanlık yaptığı dönemde ekonomik, kültürel gelişme konularına deyince de, bu dönemdeki havacılığın gelişimi ayrıca araştırma konusu olmamıştır. Makalede genellikle ayrı ayrı arşiv belgelerine, Sivil Havacılık Müzesi'nin fonunda muhafaza olunan materyallere, çeşitli edebiyatlara referans yapılmıştır ki, bu da araştırma çalışmasının önemini artırıyor. Çağdaş dönemde Azerbaycan`da sivil havacılığın gelişimine özel dikkat ayrılması konusunun güncelliğine bariz kanıttır. Haydar Aliyev'in Azerbaycan SSC-ye liderlik yaptığı dönemde yönetimin güçlendirilmesi, kadrolara karşı telebkarlığın artırılması sonucunda ekonomik-sosyal alanda büyük başarılar kazanıldı. Bu yıllarda taşımacılığın diğer alanları gibi sivil havacılığa da özel dikkat ayrılmıştır. İşte bu nedendir ki, Azerbaycan sivil havacılığının refah dönemi Haydar Aliyev'in Cumhuriyetimize başkanlık yaptığı dönemden-1969'dan başlar. Bu yıllarda çok önemli çalışmalar yapılmış, projeler hayata geçirilmiştir. Haydar Aliyev'e kadarki Azerbaycan sivil havacılığında bir takım kusurlar görülmektedir, onların aradan kaldırılması için temel adımların atılmasına ciddi ihtiyaç duyulurdu. Bu dönemde Azerbaycan sivil aviasiyası için son derece önemli nokta kullanılan uçaklarla ilgili idi. Öyle ki, SSCB'de jet uçakların kullanımına başlayan ilk cumhuriyetlerden biriydi. Azerbaycan sivil havacılığının tarihindeki bu devrimsel olay sadece Haydar Aliyev`in girişimiyle mümkün olmuştur. 1971 Ağustos ayından itibaren Bakü havaalanında TU-134 uçaklarından kullanılmaya başlandı. İlk uçuş Moskova'ya gerçekleştirilmiştir. Bu o dönem için Azerbaycan sivil havacılığında kullanılan en uca yüksekliğe, en yüksek hıza sahip uçaktı. Haydar Aliyev cumhuriyete başkanlık yaptığı yıllarda gerçekleştirilen olaylar sonucunda Azerbaycan sivil havacılığı komple bir bağlantılı şebeke olarak şekillendi. 1979`da Azerbaycan Sivil Havacılık Kurumu Azerbaycan Cumhuriyeti sivil havacılığı üretim birliğine dönüştü. Birliğin bünyesinde Bakü, Zabrat ve Yevlah havabölükleri faaliyet göstermiştir. Bakü havabölüyüne - Bakü, Şeki, Zagatala, Nahçıvan, Balaken, Lenkeran, Fuzuli, Kızılağaç hava alanları, Zabrat birleşik havabölüyüne Gazımemmed, Haçmaz, Jdanovsk, İmişli, Göyçay, Cebrail, Kürdemir, Guba, Puşkin, Salyan, Prişib havaalanları, Neft Taşları, Jiloy, Artyom helikopter alanları dahil idi. Yevlah birleşik havabölüyünün bünyesinde Yevlah Hankendi, Ağstafa, Ağdam, Naftalan, Gutgaşen havaalanları faaliyet göstermekteydi. Ayrıca havacılık üretim birliğine Gence havacılık şirketi de dahildi. Tüm bunların sonucu olarak belirtilen dönemde ülkede hava taşımalarının hacmi hayli artmıştır. Şöyle ki, 1970'lerde Azerbaycan Sivil Havacılık Kurumu uçak alanlarından 5 milyon yolcu, 98 bin ton yük ve posta göndermişlerdir. 14 milyon dönümden fazla plantasyon ve bağ hava-kimyasal yolla yetiştirilmiştir. İşte bu başarılarla ve yeni havacılık tekniğinin menimsenilmesinde elde edilmiş yüksek başarılarla göre Azerbaycan Sivil Havacılık Kurumu 1983`de "Oktyabr" nişanı ile ödüllendirilmiştir. Ayrıca Azerbaycan Sivil Havacılık Kurumu çalışanlarının bir grubu SSCB Ali Sovyetinin Kararname, nişan ve madalyalarıyla ödüllendirilmişler. Böylece Haydar Aliyev'in Azerbaycan SSC-ye başkanlık yaptığı 70'lerde sivil havacılığın malzeme teknik üssü hayli takviye edilmiş, yeni havaalanları inşa edilmiş, teknik donanım iyileştirilmiş, uçuş coğrafyası genişletilmiş, sonuçta yolcu ve yük taşımalarının hacmi artırılmış ve gösterilen hizmet seviyesi belirgin ölçüde yükseltilmiştir.

Anahtar kelimeler: Haydar Aliyev, Sivil Havacılık, havaalanları

ABSTRACT

Although economical, cultural development issues were touched throughout the years when Heydar Aliev led to Soviet Azerbaijan, this time growth of aviation hadn't been separately research topic. In the article, specially separate archieve documents, Civil Aviation Museum's various, literatures were touched which also increase historical significance of research work. Basic proof of the actuality of theme is that in the contemporary period development of Civil Aviation paid special attention. Whilst

Heydar Aliev led to Azerbaijan SSR, as a result of reinforcement of management, increased demandiness against staff, great achievements, were gained in the economical-social sphere. At that time, like various areas of transportation, civil aviation was also paid attention. Specially for the reason, development of Azerbaijan civil aviation began with the period when Heydar Aliev led to our republic –beginning from 1969. In these following years, very essential works were done, projects were implemented. Until the period that Heydar Aliev come, in these periods a number of defects catch attention in the Azerbaijan civil aviation as well as there were serious needs for fundamental steps in order to prevent them. In this time, most important momentum for Azerbaijan civil aviation was related with the exploited airplanes. So that, Azerbaijan SSR was also amongst the republics which firstly began exploitation of reactive planes. This revolutionary event in the history of Azerbaijan civil aviation became especially possible with the initiative of Heydar Aliev. Beginning with the august of 1971, in Baku airports TU 134 planes were began to use. First flight was realized to Moscow. It was the plane which belong to the tallest attitude, highest speed in the history of Azerbaijan civil aviation for that time. In the years Heydar Aliev led to republic, as a result of the events that had been realized, Azerbaijan civil aviation was formed as whole connected network. In 1979, Azerbaijan civil aviation management was turned to Azerbaijan Republic Civil Aviation industrial management. In the composition of management, Baku, Zabrat, Yevlakh avia-groups acted. Baku avia-groups included: Baku, Shaki, Zakhatala, Nakchivan Balakan, Lankaran, Fuzulu, Qizilagach, airports. Zabrat aviagroup included Qazimammad, Khacmaz, Zolonovsk, Imishli, Goychay, Cabrayil Kurdamir, Quba, Pushkin, Salyan, Proshib airports, Oilstones, Ziloy, Artyom helicopter areas. In the content Yevlakh united aviagroups Yevlakh, Khankandi, Agstafa, Agdam, Naftalan, Qutqashan airports operated. Apart from this, Ganca aviation company also included into Aviation industrial management. As a consequences of all of these, in the demonstrated period capacity of avia-transportation increased dramatically. So that, in 1970's Azerbaijan civil aviation management saw off 5 million passengers, 98 thousand tons luggage and mails. More than 14 million hectares plantation and gardens were cultivated by avia-chemical way. Specially for these successes and high achievements as a result of new adopted aviation techniques, Azerbaijan civil aviation management was awarded with October order in 1983. Also, some of the workers of Azerbaijan Civil Aviation management were awarded with SSR decrees, orders and medals. Hence, in the 70s years while Heydar Aliev led to Azerbaijan SSR, material and technical source of civil aviation was strengthened enough, new airports were built, technical equipments were ameliorated, geography of flight was extended. Consequently, volume of passengers and luggage transportation increased, demonstrated service level developed in a way that caught attention.

Key words: Heydar Aliyev, Civil Aviation, airports,

Giriş.

Haydar Aliyev'in Azərbaycan SSC-ye liderlik yaptığı dönemde yönetimin güçlendirilmesi, kadrolara karşı telebkarlığın artırılması sonucunda ekonomik-sosyal alanda büyük başarılar kazanıldı. İşte bu nedendir ki, Azərbaycan sivil havacılığın refah dönemi Aliyev'in Cumhuriyetimize başçılık yaptığı dönemden-1969'dan başlar. Bu yıllarda çok önemli çalışmalar yapılmış, projeler hayata geçirilmiştir. Haydar Aliyev'e kadarki Azərbaycan sivil havacılığında birtakım kusurlar görünmektedir, onların aradan kaldırılması için temel adımların atılmasına ciddi ihtiyaç duyulurdu. SSCB topraklarında sivil havacılıkdaki durgunluk Azərbaycan SSC-ni de etkiler ve İttifak çapında bu konuların incelenmesini tgiderek başlanılırdı. Sovyetler Birliğı komünist Partisinin XXIII oturumunda 1966-70'li yıllar üzere sosyal-ekonomik konulara, o sıradan sivil havacılığa özel bir yer ayrılmıştır. Öne sürülmüş görevler sırasına uçak parkının genişletilmesi, yeni havaalanlarının inşaatı, yurtiçinde uzak mesafelere yeni hava hatlarının açılması, kültürel hizmetin yükseltilmesi vb. konular dahildi. (Ист., Граж., Ав., 1983: 225-226). Buna rağmen Azərbaycan sivil havacılığındaki geriliklerin bir takım nesnel ve öznel nedenleri vardı. Elbette, SSCB yönetiminin hayata geçirdiğı ulusal ayrımcılık siyaseti, teknik yeniliklerin yavaş uygulaması sivil havacılığın gelişimini ölümsüz etkiliyordu. Zamanında uçuşların güvenliğinin, uçak ve yer üstü araçların teşkiline yönelik etkili tedbirlerin icra edilmemesi iri yolcu kapasiteli uçakların güvenli uçuşlarını olumsuz etkiliyordu. Aynı zamanda, bir takım havaalanlarının modern radyo ve ışık tekniğı ile donanımı, uçuş-inme hatlarının uzunluğu, havacılık tekniğinin teknik servis temelini arazi alanı gereğince değildi, yüzey havaalanı araçları modern taleplere cevap vermiyordu. Bir takım havacılık şirketlerinde naşı personellerin faaliyeti, bölgelerde uçuş-inme hatlarının kontrolsüz durumu, hava koşulları ile ilgili ertelenen hatlar sivil havacılıkdaki duraklamanın temel nedenlerinden idi. (Siy., Belg., Arş., varak: 196-200). Tamamen sivil havacılığın gelişmesi, onun lojistik baza ile teminatı artan

telebata cevap vermiyordu. Uçak parkının kullanımının etkinliğinin artırılması, uçuşların devamlılığının ve güvenliğinin teminatında ciddi kusurlar vardı. 1970'lerin başlarından itibaren tüm bu eksiklikler dikkate alınarak uçuş sayısını artırmakla ve uçakların maksimum yük kaldırma imkanlarını kullanmakla hava taşımacılığının kullanım etkinliğinin kaldırılması yönetimden isteniyordu.

Bu sırada havacılıkta inşaat yapan kurumlara kontrolün güçlendirilmesi, havacılık servisine göre yolculara hizmet kültürel düzeyinin yükseltilmesi, Ağdam, Zakatala, Hankendi havaalanlarında uçuş-inme çizgilerinin yapılması, "Bine" havaalanında Tu-154, İL-76 uçaklarının kabulünü sağlayan havaalanı kapaklarının güçlendirilmesi, 1975-76 yıllarında Azerbaycan Sivil Havacılık Kurumunun yeni uluslararası havaalanının planlanması, 1975 yılı için Gence'de yeni havaalanının inşaatı, gelecek yıllar için Tarım Bakanlığı tarafından havaalanı ve uçuş-inme hatlarının hazırlanarak hizmete verilmesi, Bakü ve Zabrat havaalanlarında avia-teknik baza inşaatı öngörülüyordu (Siy., Belg., Arş., varak: 51-54).

Yeterince sıkıntılarının olduğu Azerbaycan sivil havacılığının geliştirilmesi işte Ulu Önderin bu yöne ayırdığı dikkat sonucunda mümkün olmuştur. Azerbaycan'da Çağdaş sivil ve askeri havacılık altyapısının oluşturulması, lojistik altyapının güçlendirilmesi, havacılık şebekesinin genişletilmesi vb. Haydar Aliyev'in adıyla bağlı idi. Haydar Aliyev'in cumhuriyete başkanlığının ilk yıllarında Azerbaycan sivil havacılığının altyapısının oluşturulması yönünde temelli adımlar atıldı. Yurtiçi uçuş coğrafyası da genişletildi. 1970'de Bakü-Şeki, Bakü-Ağcabedi taşımacılığı açılmış, Gence, Yevlah, Naftalan, Mingeçevir, Nahçıvan, Balaken, Zabrat ilçe ve şehirlerine devamlı hava hatları faaliyete başlamıştır. Yaz sezonunda ise Nabrana özel hava yolları açılıyordu ("Komünist" gazetesi. 1972). Cumhuriyet'in 11 bölgesinde, o sıradan Hankendi, Nahçıvan, Balakende YAK-40 markalı uçakları kabul etmek için alanlar inşa edilmiştir. Ayrıca, Fuzuli, Balaken, Naftalan şehirlerinde yeni, modern uçak garajları inşa edilmiş, Hankendi garajı yeniden yapılmıştır. Yevlah, Ağdam, Balaken havaalanlarına demir yolu da çekilmiştir. Bakü, Kirovabad uçak alanları radyo ve ışık tekniği aracılığıyla donatılmıştır ki, bu da uçuşların güvenli ve düzenli olmasını sağlıyordu. Azerbaycan Sivil Havacılık Kurumunun hizmet ettiği hava yollarının uzunluğu 68 bin kilometreye ulaşmıştır. Havayolları cumhuriyetin tüm şehir ve illerini birbiriyle, Azerbaycan başkentini ise ülkenin 57 şehiri ve sanayi merkeziyle birleştiriyordu (Aliyev, 1980: 135).

Haydar Aliyev'in havacılıkla ilgili gerçekleştirdiği en önemli adımlardan biri de başkenti Karabağ'ın ayrı ayrı bölgeleriyle birleştiren yeni hava yollarının açılışı ile bağlı idi. 1970'lerde Azerbaycan sivil Havacılık İdaresi için tekniksel, gelişme yolunda ilerlemesi, uçak –helikopter parkının yeni, daha konforlu ve üretim makineleriyle yenilenmesi, havaalanlarının yeniden yapılandırılması, onların hava hareketlerini yöneten daha mükemmel sistemli uçakların uçuş ve inmesini kendi teknik imkanlarına göre gelişmiş dünya standartlarına yaklaşan EVM-in 3. neslinin veritabanında donatılması aşaması oldu. EVM yolcu servisinde geniş uygulanıyordu.

Nisan 1972'de otomatik sistem-"Sirena" Devlet Komisyonu tarafından kabul edilmiş ve hizmete verilmiştir. Bakü ve Gence havaalanları bu sisteme katıldı. "Sirena" sistemi aviabiletlerin dokümantasyonuna harcanan zamanı 2 kat azaltmaya imkan veriyordu ("Komünist" gazetesi, 1972). Teknik hizmet sürecinin yürütülmesi, havacılık tekniğinin tamiri ve bununla ilgili işlerin hacminin artırılması ile ilgili sivil havacılık Bakanlığının 1976-1980'li yıllar için yeni sivil hava fabrikalarının ve havacılık tekniği temelinde inşaatı ve eskilerinin genişletilmesi teklifine onay verildi. Aynı zamanda, SSCB Devlet İnşaat Müdürlüğü'ne 1974-1975 yıllarında sivil havacılık Bakanlığının katılımıyla sivil havacılığın hava-teknik üsleri ve fabrikalar için metal angarların (garajların) inşaat planının hazırlanması tapşırıldı. SSCB Devlet Planı Komitesine yerli hava hatlarının ve AN-24, YAK-40 gibi uçakların hizmete verildiği III derece havaalanların planlanması ve inşaatına İttifak Cumhuriyetlerinin Bakanlar kürülünün sermaye yatırılmasını artırmak tapşırıldı. Bununla birlikte 1974'de Azerbaycan sivil havacılık kurumuna Nahçıvan'da yeni havaalanı kompleksinin inşaatı tapşırıldı (2 Siy., Belg., Arş., varak: 56).

Bu dönemde Azerbaycan sivil aviasiyası için son derece önemli nokta kullanılan uçaklarla ilgili idi. Öyle ki, SSCB'de jet uçakların kullanımına başlayan ilk cumhuriyetlerden biriydi. Azerbaycan sivil havacılığının tarihindeki bu devrimsel olay sadece Haydar Aliyev'in girişimiyle mümkün olmuştur. 1971 Ağustos ayından itibaren Bakü havaalanında TU-134 uçaklarından kullanılmaya başlandı. İlk uçuş

Moskova'ya gerçektirilmifitir (Aliyev, 1980: 136). Bu o d6nem iwin Azerbaijan sivil havacılıęında kullanılan en uca y6kseklięe, en y6ksek hıza sahip uwaqtı (Aliyev, 1980: 137). S6z konusu d6nemde Azerbaijan Sivil Havacılıęında ilk kez Yevlah Havaalanında YAK-40 uwaęı kullanılmaya bařlanmıřtır (1 Mayıs 1973). Daha sonralar Yevlah, řeki, Zagatala, Berde vb. yakın řehirlerin sakinlerinin Minvoda uwařu iřte YAK-40 uwaqları ile d6zenleniyordu (Aliyev, 1980: 135). 2 Mart 1977'de Bak6-Fuzuli yolu 6zerinde ilk hava hattı aawılmıř ve iřte YAK-40 uwaęı kullanılmıřtır (Aliyev, 1980: 136).

Onuncu beř yillıęına bařlarında Fuzuli ve Naftalan uwaqlarında uwař-inme więizleri, Nahcivan uwaqlar alanı, Zabrat uwaqlar alanında uwaqlar ve helikopter ak6m6lat6rlarının (pillerinin) dolum istasyonu ve onlarca bařka nesnelar (tesislar) inřa yapılmıřtır. 1977'de Naftalan-Bak6 hava hattında kullanılan YAK-40 uwaęı mesafeyi hayli yaklařtırıyordu. Naftalanda saatte 50 yolciya hizmet edebilecek havaalanı ve bir takım bařka yardımcı binalar inřa edilerek hizmete verilmiřdir. Nisan 1977'de Bak6-Naftalan-Bak6 y6n6nde devamlı olarak hava hattı iře bařladı. Aynı yılın sonunda cumhuriyetin neredeyse t6m řehirleri ve b6lęe merkezlerini Bak6yla hava hatları birleřtiriyordu. Yerel hatlarda daha w6k YAK-40, Bak6y6 SSCB'nin bařka řehirler ile birleřtiren hatlarda ise veteran İL-18 ve yeni TU-134, TU-154 uwaqlarından kullanılıyordu. Tu-154 uwaęının Moskova'dan Bak6'ye ilk geliři ise 1976'nın Aęustos ayında gerçektirilmifitir (Aliyev, 1980: 137). 1976-1980'li yıllar iwiense Bak6 ve Zabrat havaalanlarında anęar (garaj) komplekslerinin inřası ve havacılık teknik 6slerinin dięer 6retim 6slerinin inřaati 6ng6r6l6y6yordu (Siy., Belg., Arř., varak: 42-47). SSCB'nin t6m havaalanlarında kontrol noktaları oluřturulmuřtur. Kontrol noktaları hizmetlerin net koordinasyonu, uwaqların teknik y6nden sefere hazırlanması, onların y6klenmesi ve tablo 6zere uwařlarını saęlamak gibi g6revlerini 6stlenmiřtir.

1977'nin sonunda uwaqlar biletlerinin sipariřini ve satıřının otomatikleřtirmek iwiin daha modern hesaplamalar merkezinin yerleřtirildięi Bak6 Hava Tařımacılıęı Merkezi Ajansı'nın yeni binası hizmete verildi (Kerimova, 2013: 87). Haydar Aliyev'in Azerbaijan SSC-ye bařkanlık yaptıęı yıllarda sivil havacılıęın geliřmesi y6n6nde atılan adımlar sonuwa veriyor ve uluslararası havacılık w6pında kendi deęerini buluyordu. 1978'in Temmuz ayında "Bine" havalimanında İKAO-nun 1. Derecesi 6zere denetim gerçektirilmifitir. Uwař personelinin hazırlıęı ve y6zey hizmetlerin gerekli d6zeyde olduęu belirlenmiřtir. Uwařın ıřık ve radyoteknik araawlarının durumu ve parametreleri, kontrol noktalarının teminatı, kontrol personelinin hazırlık seviyesi, havaalanı 6rt6s6, uwařların meteorolojik teminatı ve hizmetler arasındaki iliřki "Bine" havaalanının İKAO-nun I derecesine uygun olduęunu s6ylemeye imkan veriyordu. (Az.,H., Y., varak: 121). Haydar Aliyev cumhuriyete bařkanlık yaptıęı yıllarda gerçektirilen olaylar sonucunda Azerbaijan sivil havacılıęı komple bir baęlantılı řebeke olarak řekillendi. 1979'da Azerbaijan Sivil Havacılık Kurumu Azerbaijan Cumhuriyeti sivil havacılıęı 6retim birlięine d6n6řt6. Birlięin b6nyesinde Bak6, Zabrat ve Yevlah havab6l6kleri faaliyet g6stermiřtir. Bak6 havab6l6y6ne - Bak6, řeki, Zagatala, Nahcivan, Balaken, Lenkeran, Fuzuli, Kızılaęaaw hava alanları, Zabrat birleřik havab6l6y6ne Gazımemmed, Haawmaz, Jdanovsk, İmiřli, G6ywaay, Cebrail, K6rdemir, Guba, Puřkin, Salyan, Priřib havaalanları, Neft Tařları, Jiloy, Artyom helikopter alanları dahil idi. Yevlah birleřik havab6l6y6n6n b6nyesinde Yevlah Hankendi, Aęstafa, Aędam, Naftalan, Gutgařen havaalanları faaliyet g6stermekteydi. Ayrıca havacılık 6retim birlięine Gence havacılık řirketi de dahildi (Az.,H., Y., varak: 1-6). 1970'lerde w6k sayıda modern standartlara uygun rahat uwaqlar alanları ve istasyonlar, Aeroflotun ajansları iwiin binalar inřa edilip kullanıma verilmesi sonucunda yolwulara k6lt6rel hizmetin seviyesi hayli y6kselmiřtir. Bu yıllarda uwaqlar biletlerinin satıřının merkezleřtirilmesi sisteminin tekmiileřdirilmesinde de b6y6k w6alıřmalar yapılmıřtır. 6yle ki, merkezi bilet yazıhanesi yeni teknik malzamelele saęlanmış binada yerleřtirilmifitir. Uwaqlar bileti kasaları řebekesinin geniřletilmesi sonucunda yolcu biletlerinin alınması iwiin harcanan zaman kısalımmıřtır. Ahalinin rahatlıęı iwiin uwaqlar biletlerinin telefonla sipariři ve eve teslimatı da ayarlanımmıřtır. (Kerimova, 2013: 83).

Haydar Aliyev'in Azerbaijan SSC-ye bařkanlık eyaptıęı yıllarda uwaqlardan 6zellikle tarımda yaygın kullanılır, uwaqla kimyasal uwařlar bol 6r6n elde edilmesini olumlu etkiliyordu. Azerbaijan Sivil Havacılık Kurumu tarım y6klerinin ve yolcuların tařınması ile ilgili 1970'de 6ne s6r6len t6m planları yerine getirirdi. (Siy., Belg., Arř., varak: 48-63). Haydar Aliyev'in dikkat ve 6zel w6bası sonucunda Azerbaijan Sivil Havacılıęında uzmanlařmıř kadroların yetiřtirilmesi iwiin temelli adımlar atılmıřtır. Ayrıca Azerbaijan Sivil Havacılık Kurumu eęitim b6l6m6 de faaliyet g6steriyordu. Pilotlar, řturmanlar, borda radistleri ve y6nergeleri, kontrol yapanlar ve dięer havacılık mesleęinden olan w6alıřanlar burada bilgi alıyorlardı. Onlar burada bileřik havacılık teknięini 6ęrenir, uwařların d6zenli ve

güvenli olması, yolculara mükəmmel, kültürel hizmet göstərilməsi için bilgilerini arttırdılar (Aliyev, 1980: 139). 1976-80`li yıllarında sivil Havacılığın uçuş okullarının uzmanlaşdırılması tamamlandı. 1969-82 yıllarında doğrudan Haydar Aliyev`in girişimi ile SSCB`nin farklı önde gelen okullarında eğitim almak için Azərbaycan`dan 150 binden fazla öğrenci göndərilmişdir ki, onların sırasında gelecek aviatorlar (pilotlar) da yer alıyorlardı (Kerimova, 2013: 168).

Azərbaycan`ın gelecek aviatorları (pilotları) Rusya`nın, Ukrayna`nın ilgili yüksek tədris qurumlarında bilgilərə sahiblənilir. Azərbaycan aviatorları (pilotları) peşəkarlıqları ilə uluslararası hava yollarında da sayğı qazanmış, Afrika ölkələrində havacılıq kadrolarının yetişdirilməsinə yaxından katılmışlar. Bunların yanı sıra Azərbaycan aviatorları (pilotları) havaalanının Asya, Afrika və Latin Amerika`sındaki təmsilçiliklərində də çalışıyorlardı (Алиев, 1983: 61). Bu dövəndə ən önəmli konulardan biri də sivil havacılıq çalışanlarının sosial problemləri ilə ilgiliydi. İşte Haydar Aliyev`in Azərbaycan SSC-ye başkənlik yaptığı dövəndə bu konulara özəl diqqət ayrılıyordu. Bununla ilgili olaraq şimdiki Bakıhanov kasabasında 1975`də sivil havacılıq çalışanları için 120 dairenin, Gence havacılıq çalışanları için evlərin inşa edilməsi gerçəkəştirilmişdir. (Siy., Belg., Arş., varak: 51-54).

Sonuç

Tüm bunların sonucu olarak belirtilen dövəndə ölkədə hava taşımalarının hacmi hayli artmışdır. Şöyle ki, 1970`lerde Azərbaycan Sivil Havacılıq Kurumu uçak alanlarından 5 milyon yolcu, 98 bin ton yük və posta göndərmişlerdir. 14 milyon dövəndən fazla plantasyon və bağ hava-kimyasal yolla yetişdirilmişdir. (Aliyev, 1980: 134). İşte bu başarılarla və yeni havacılıq tekniğinin menimsenilmesinde elde edilmiş yüksek başarılarla göre Azərbaycan Sivil Havacılıq Kurumu 1983`de "Oktyabr" nişanı ilə ödüllendirilmişdir. Ayrıca Azərbaycan Sivil Havacılıq Kurumu çalışanlarının bir grubu SSCB Ali Sovyeti Yönetim Kurulunun Kararname, nişan və madalyalarıyla ödüllendirilmişler (Az., S., H., T., 2012). Böylece Haydar Aliyev`in Azərbaycan SSC-ye başkənlik yaptığı 70`lerde sivil havacılığın malzeme teknik üssü hayli takviye edilmiş, yeni havaalanları inşa edilmiş, teknik donanım iyileştirilmiş, uçuş coğrafiyası genişletilmiş, sonuçta yolcu ve yük taşımalarının hacmi artırılmış ve gösterilen hizmet seviyesi belirgin ölçüde yükseltilmiştir.

Kaynakça

1. История Гражданской Авиации СССР. (1983). Изд. «Воздушный транспорт» Москва Стр 374
2. Siyasi Belgeler Arşivi
(fond1 / liste 60 / tut.birimi 25 / varak196-200)
(fond1 / liste 60 / tut.birimi 25./varak196-200)
(fond1 / liste 61 / tut.birimi 60./varak51-54)
(fond1 / liste 61 / tut.birimi 57 / varak42-47)
(fond1 / liste 61 / tut.birimi157 / varak56)
(fond1 / liste 58 / tut.birimi 55 / varak48-63)
(fond1 / liste 61 / tut.birimi 60 / varak51-54)
3. "Komünist" (1970), 18 Ağustos
4. Aliyev, N. (1980), "Azərbaycan Şahinləri" "Azərbaycan" s. 206. "Azərbaycan" dergisi. № 12.
5. "Komünist" gazetesini (1972) 4 Şubat
6. Kerimova, E. (2013), "Azərbaycan Havacılığının Yaranması və Gelişməsi tarihi" Bakü: Askeri yayıncılık, 208 s.
7. "Azərbaycan Hava Yolları" KSC`nin arşivi
(fond1 / liste 1 / tut.birimi 144 / poşet 42 varak 121)
(fond1 / liste 1 / tut.birimi 154 / poşet 45 varak 1-6)
8. Алиев Н. (1983) «В небе Азербайджана» Баку: Аз.Гос.Изд. стр 82
- 9 "Azərbaycan Sivil Havacılıq Tarihi (1910-1980)" (2012). Bakü: MAA, -152 s.

HƏREZMŞAHLAR DEVRİNDE (1097-1231) ŞEHİRLƏRİN KARAKTERİ

Meryem GÜRBÜZ

Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı

ÖZET

Həzrətşahlar, hökmettikləri coğrafiya itibarıyla dönemin çox önəmli şəhirlərinə sahib oldular. Başta payitaht Gurgənç olmaq üzere bu şəhirlərin belirli bir karakteri vardı. Örneğin kuzeydə bulunan Cend, Həzrətşahlar üçün özəlliklə ilk zamanlarında önəmli bir askeri üs və ticarət mərkəziydi. Merv, İsfahan, Nişâbur, Buhara və Semerkant kimi şəhirlər də özəl və anlamlı bir konuma sahipti. Kimi şəhirlər sınır bölgəsi olaraq bir hüviyyətə sahibkən kimi isə ilim hayatının mərkəziydi. Şəhrin karakterini oluşturan unsurlar isə çeşitlidir. Tarihi mənbələrimiz Həzrətşahlar devri şəhirləri haqqında türlü məlumatlar verməkdədir. Buna dayanaraq şəhirlərin coğrafi özəllikləri, iqtisadi vəziyyəti, şəhərli insanın həyatı və buralardakı yaşam ilə müəssisələr haqqında olduqça məlumat sahibiz.

Acaba ortaçağda şəhirlərin karakterini belirleyen unsurlar nələrdir? Həzrətşahlar devrinde şəhirlər və ya şəhərli yaşamı hansı özəllikləri ilə önə çıxmaqdadır? Cazibə mərkəzi şəhirlərin ifadə etdiyi məna nədir? Bu sorular əsasında Həzrətşahlar devri şəhirlərini tədqiq etmək və dövlətin var olduğu sərə boyunca şəhirlərin karakterini tədqiq edən unsurları ələ almaq bu bildirişin əsas məqsətidir.

Anahtar kelimələr: Həzrətşahlar, Şəhər, Şəhrin Karakteri

SUMMARY

Khwarezmians controlled very important cities because of the land they ruled. All of these cities, foremost the capital Gurganj had very specific characters. For example the city located in the North called as Cend was a very important military base and trade center for Khwarezmians at first times. Cities like Jand, İsfahan, Nishapur, Bukhara and Samarkand also had special and significant positions. While such cities got their identity because they were located on the border, some other cities were also home of art and science. Elements that determine characters of city varies. Our history sources give us various informations about Khwarezmian era cities. We have many informations about geographical features, economic situations and life of the townsmen according to those informations.

So, what could it be the elements that determine characters of the cities in middle ages? What are important about cities and life in cities during Khwarezmian era? What does it mean to be attraction center?

Observing the cities of Khwarezmian era on these foundations and the elements that determine characters of cities while the Khwarezmian Empire existed is the main purpose of this memorandum.

Keywords: Khwarezmian, City, Character of City

GİRİŞ

Şəhirlərin karakteri ifadəsindən nə anlamalıyız? Türkçə Sözlük'te karakter kəliməsinin birinci anlamı “*ayırt edici nitelik*”¹ olaraq belirlənməkdədir. Bizim də bu mətdə karakter kəliməsindən kastettiğimiz tam olaraq bu anlamdır.

Şəhirlərin ifadə etdiyi ayırt edici nitelikləri, ortaçağda onların şöhrətini və cazibəsini tədqiq edə bildiyi kimi olumsuzlukları da tədqiq edə bilirdi. Ortaçağ yazarları konumuz olan dönm şəhirlərindən bəhs edərkən kəndi görüş və tədqiqatlarına görə çeşitli ifadələr kullandıqları: “*beldelerin en güzeli*”, “*Zöhre yıldızı gibi*”, “*yeryüzü cennetlerinden biri*”².... Bu övgü dolu tədqiqatlar sadəcə coğrafi güzellikləri tədqiq etmək məqsədini tədqiq etmir. İnsanların yaşamayı tədqiq etdiyi için kalabalık olmaları, mimari

¹ www.http://sozluk.gov.tr, erişim tarihi: 16.07.2019, saat: 11:20.

² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut 1979, c.II, s.122 vd; Atâ' Melik Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s. 142, 174.

yapılarının şahesere benzemesi, zenginlikleri, ilim merkezi hüviyetleri, insanların iyi ve yardımsever özellikleri de yukarıdaki iltifatların sebepleri arasında sayılabilir.

Aslında kaynaklarımızda yer alan bu tanıtlar bize şəhriin karakteri üzere çalışma hususunda bir yol haritası da çizmektədir. Ortaçağda şəhriin niteliklerini tespit edebilmek için farklı türlerde bilgiye ihtiyaç duyarız. Coğrafi konum, şəhriin yapı plânları, nüfus, mimari, ticaret, toplumsal özellikler, inanç, idare ve ekonomi bu cümledəndir. Bütün bunlar aynı zamanda şəhriin karakterini belirleyen unsurlar olarak başlıklandırılabilir.

Hârezmşahlar'ın hüküm sürdüğü coğrafya Hârezm merkez olmak üzere Horasan'ı kapsıyor, doğuda Gazne ve Gûr bölgəsinə uzanırken batıda Irak-ı Acem'i de içine alıyordu. Sultan Celâleddin Harezmşah, her ne kadar Azərbaycan ve Doğu Anadolu'da varlık göstermeye çalışmışsa da bu bölgelerde tam ve kalıcı bir hâkimiyetinden bahsedemeyiz. Çünkü Sultanın faaliyetleri sadece on yıl sürdüğü gibi bu sürece sürekli bir kargaşa ortamı hakimdi³.

Ortaçağ İran coğrafyası şəhriin genel yapı karakteri Hârezmşahlar zamanında da varlığını sürdürdü. Bu şəhriin yapı biçimine örneğin Hârezm'de VIII. yüzyıldan itibaren rastlamaktayız. Buna göre; “*şəhriin üç eleməndan meydana gəlirdi: içində aristokratların yaşadığı ve zanaatların toplandığı Şehristan yani asıl şəhriin; Şehristanın içində saray ve idari bölümləri ihtiva edən iç kale; Şehristana bitişik olaraq “Rabad” bazen “Birun” olarak da adlandırılan bu üçüncü eleman genellikle ticari eylemləri barındırmaktaydı*”⁴. Bu tarz, Mâveraünnehr şəhriin de uygulanmıştı. Ancak şəhriinlere göre bazı farklar da gösterebiliyordu: Şehristan içində bulunan iç kale her zaman sur ile çevrilmirdi. Buhara örneğinde olduğu gibi bazen de iç kale Şehristan'a bitişik olarak inşa edilebiliyordu. Mahalleler genellikle örülen duvarlar birbirindən ayrılırdı⁵.

Bu genel plana göre iktisadi, idari ve yerleşim mekânları birbirinden ayrılmış, sınırları belirlenmiş görünüyorsa da bazı şəhriinlerde “*büyük cami, medrese ve diğer dini yapıların etrafında çarşular ve kervansaraylar şəhriin merkezində bulunabiliyordu*”⁶.

Şəhriin içindən geçən su kanalları yapısal anlamda bir özelliğe işaret etmekteydi. Örneğin İbn Havkal'ın kaydına göre Gürgeç'in içində uzayan su kanalı şəhrii boydan boya kat edirdi⁷.

Yerleşik ve şəhriin olma kimliği hükümdarlık veya üst düzey devlet adamlığı bünyesinde harmanlandığında bir güç göstərisi, kendi imajını gösterme ve ölümsüz olma gayretinin bir ürünü olarak binalar inşa ettirme biçimində şəhriin hayatına damga vurabiliyordu⁸. Saraylar, su yapıları, cami, türbe, medrese yaptırma ve kendi adını verme geleneği Hârezmşahlar zamanında da devam etti. Örneğin Sultan Tekiş türbesi günümüze ulaşmıştır. Sultanın bir medrese inşa ettirerek daha hayattayken burada kendi türbesini yaptırdığını biliyoruz⁹. Sultan Celâleddin Hârezmşah, kargaşa ortamında bile su kanalı yapımı ile ilgilenirdi¹⁰.

Hârezmşahlar'ın hâkim oldukları şəhriinlerdeki izlerinin birçoğu kaybolmuştur. Önce onların Karahıtaylar ile yaptıkları savaşlar bölgede tahribata yol açmış ise de asıl ölümcül darbe Moğol istilası ile indirilmişti. Kıymetli şəhriinler “*el-âyâsı gibi*” dümdüz olmuştu¹¹ ve bu enkazı bölgeyi daha sonraki tarihlerde gezen İbn Batûta'da görmüşü¹².

³ Aydın Taneri, *Celâlü'd-Din Hârezmşâh Ve Zamanı*, Ankara 1977, s.27-83.

⁴ Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, 7 (1968), s. 53-73; ayrıca bkz., aynı yazar, *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri*, İstanbul 2014, s. 117-138.

⁵ Kuban, agm., s. 56.

⁶ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Şehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVIII, s.442-225.

⁷ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler Ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 217.

⁸ Bir değerlendirmeye için bkz. R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Muratza Bedir-Fuat Aydın, İstanbul 2004, s. 281-292.

⁹ Meryem Gürbüz, “Tekiş, Alâeddin”, *DİA*, C.XL, s. 365.

¹⁰ Şihabüddin Muhammed en-Nesevî, *Sîret-i Celâleddin Mingburnî*, nşr. Mücteba, Minovi, Tahran 1344, s. 192 vd.

¹¹ Moğollar'ın Hârezmşahlar ülkesinde yaptıkları tahribat için bkz., Cüveynî, *age.*, s.119-153; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1979, çev. Abdülkerim Özyaydın, c. XII, s. 312-351; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 1992, s.287-271; Madjid Farsıani, “Sosyoloji Açısından Horasan Sarbadaran Hareketi”, *Yayınlanmamış Bitirme Tezi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Genel Sosyoloji Kürsüsü, İstanbul 1978, s.7-12.

¹² İbn Batûta, *Tuhfetü'n-Nuzzar fi Garaibi'l-Emsâr*, Hz. Mümin Çevik, İstanbul 1983, s. 258-260.

COĞRAFİ AVANTAJLARIN ŞEHİR KARAKTERİNE ETKİLERİ

Bir şəhri karakterinin oluşmasını sağlayan temel unsur, bölgenin coğrafi özellikleridir. Coğrafya şehir için avantajlar sağlayabildiği gibi yoksunluklar da ifade edebilir. Zaten insanlar tarih boyunca coğrafi faydalarını gördükleri bölgelerde şehirler kurmaya çalışmışlardır. Coğrafi özellikler üretimi, gelir seviyesini ve dolayısıyla halkın refahını, nüfus ve sosyal hayatı olduğu kadar entelektüel seviye ile bilim ve sanat yaşamını da temelden etkiler. İşte tüm bu bileşenler de şehri karakterini oluşturur. Ancak ne var ki, bu durum her zaman mutlak kaideye işaret etmez. Nitekim siyasi idare, etnik yapı, dini inanç, şehri huzur ortamı gibi daha pek çok farklı etken de bir arada düşünülmelidir. Şehir hayatına tesir eden faktörler uyum içinde bir süreklilik gösterebiliyorsa, o zaman şehri karakterini tanımlayabiliriz.

Hârezmşahlar Devleti'nin kurulduğu bölge coğrafi özellikleri sebebiyle kaynaklarımızda övülmektedir. Aral Gölü'nün güneyinde, Ceyhun Nehri'nin aşağı mecrasında uzanan Hârezm bölgesi¹³ bulunduğu konum ve ikliminin tarıma elverişli olması sebebiyle devlet ekonomisine büyük katkılar sağlıyordu. X. Yüzyıl İslâm coğrafyacıları Hârezm bölgesi ve burada yer alan şehirlerden bahsederken coğrafyanın güzelliğine, sulamanın bereketli toprakların işlenmesine sağladığı katkıya, iklimin tarım ve hayvancılığa uygun olmasına ve bütün bunların sonucu olarak da halkın refah seviyesinin yüksekliğine vurgu yapmaktadırlar¹⁴. Bu olumlu özellikler, konumuz olan Hârezmşahlar zamanında da sürmüştü.

Bölge “*sahranın ortasında bir vaha*”¹⁵ gibiydi. Bunda şüphesiz Ceyhun Nehri'nin etkisi büyüktü. Nehir bölgeye hayat verdiği gibi bazen de hayat kurtarıyordu. Ceyhun kıyıları ekili alanlar ile kaplıydı, köyler birbirine çok yakın mesafede bulunuyor ve kıyı boyunca sıralanıyordu¹⁶. Tarım arazilerinin yaşam kaynağı olan Ceyhun'un suyu hafifliği ile Fırat ve Dicle suyuna benzetilerek övülmektedir¹⁷. Bu su aynı zamanda şehir için bir korunma kalkanı olarak kullanılıyordu. Düşmana karşı savunma tedbiri olarak bentlerle tutulan su Gürgeç'e saldırı yaklaşınca serbest bırakılıyor düşman orduların çamur arazide işlerini epeyce zorlaştırıyordu. Örneğin, Sultan Alâeddin Tekiş, tahtın rakibi kardeşi Sultanshah ile bir savaşında bu savunma tedbirini kullanmıştı. Sultanshah, Karahıtaylar'dan aldığı askeri destek ile Hârezm'e yaklaştıysa da Ceyhun Nehri'nin surları akıtılınca ordu yıpratılmıştı. Böylece zaman kazanılmış olduğu gibi düzeni bozulan düşman ordu yavaşlatılmış da oluyordu¹⁸.

Bu bölgenin Hârezmşahlar zamanında en önemli şehri şüphesiz başkent Gürgeç' ti. Moğol istilasından çok kısa bir süre önce bölgede bulunan meşhur İslâm coğrafyacı Yakut el-Hamevî (ö. 1229), Gürgeç'in coğrafi konumunun kıymetine ve zenginliğine dikkat çekmiş, daha önce gördüğü şehirler ile burayı mukayese ederek “*beldelerin en güzeli*”¹⁹ sıfatını şehre uygun bulmuştu. Kazvinî ise Hârezmşahlar payitahtını anlatırken “*meleklerin bile ilgisini çeken şehir*” ifadesini kullanmaktadır²⁰. Gürgeç, evleri, köşklere ve muhteşem saraylarının yanı sıra güzel bahçeleri²¹ ile de meşhurdur.

Hârezmşah Devleti, Hârezm bölgesi merkez olmak üzere Mâveraünnehr, Horasan, Soğd, Gur ve Gazne bölgesi ile Irak-ı Acem'i de içine alan çok geniş bir coğrafyada hüküm sürdü. Hâkim olunan bölge Sultan Alâeddin Tekiş zamanından itibaren imparatorluk sınırlarına ve özelliklerine işaret etmektedir. Devletin şehirleri arasında Semerkant, Buhara, Herat, İsfahan, Merv, Hemedan gibi coğrafi konum ve özellikleri ile de öne çıkan şehirler vardı.

Şehirlerin coğrafi özellikleri üretime ve bunun bir sonucu olarak da ekonomiye etki eder. Devletin coğrafyasının büyük bir bölümü tarım ve hayvancılık için elverişli araziler ile kaplıydı. Kırsal

¹³ Bölgenin tarihi önemi için bkz. Zeki Velidi Togan, “Hârizm”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. V/I, s. 440; Abdülkerim Özeydin, “Hârizm”, *DİA*, c. XVI, s. 217-220; G. Le. Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, London 1966, s. 449-459; C. E. Bosworth, “Khwarazm”, *The Encyclopedia of İslam*, New Edition, Leiden 1978, c. IV, s. 1060-1065; Rhoads Murphey, “Khwarazm”, *Encyclopedia of Asian History*, New York 1988, c. II, s. 307; İbrahim Kafesoğlu, *age.*, s. 30 vd.

¹⁴ Şeşen, *age.*, s. 102, 162, 219, 258; Yusuf Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, İstanbul 2004, s. 166-vdd.

¹⁵ Ziya Bünyadov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, çev. Tural Rızayev, İstanbul 2003, s. 104.

¹⁶ Cüveyni, *age.*, s. 151

¹⁷ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2015, s. 262.

¹⁸ Cüveynî, *age.*, s. 260-261; İbnü'l-Esîr, *age.*, c. XI, s. 304.

¹⁹ Yâkût, *age.*, c. II, s. 122.

²⁰ Hârezm şehirleri için bkz. Bünyadov, s. 114

²¹ Cüveynî, *age.* s. 333.

alanlardaki üretim faaliyetleri şehir çarşısı ve pazarlarına taşınıyor hatta ihraç ürünleri arasında da yer alıyordu. Hârezmşahlar ekonomisinin önemli bir kalemını oluşturan tarımsal üretimin şehirler için önemi kaynaklarımızda ifade edilmektedir. Örneğin, tahıl ekilen önemli bölgelerden biri Belh' ti. Hem ekilebilir arazi çok genişti hem de ürün çeşitliydi ki bunu alınan farklı farklı vergilerden anlıyoruz²². Bu bölge ile Kûhistan arasındaki arazide bol su bulunduğu incir de yetiştiriliyordu. Ürünler şehirlere taşınıyordu²³.

Nişâbur, "bağ ve bahçelerle çevriliydi"²⁴. İsfahan'da hububat ve meyvelerin yanı sıra pamuk da yetiştiriliyordu²⁵. Pamuk, devrin sanayi bitkilerinden biriydi ve işlenme yeri şehirlerdeki atölyelerdi. Semerkant ise hem tarıma uygun iklim ve coğrafyaya sahipti hem de bahçelerle çevrilmiş güzel bir şehirdi²⁶.

Karakteristik bir ürün olan Hârezm kavunu son derece ünlüydü. Öyle ki, özel gümüş muhafazalar içinde Hilafet merkezi Bağdat'a gönderiliyordu²⁷ Hârezmşahlar Devleti'nin yıkılışından sonra bölgeyi gezen İbn Batûta, Gürgeç kavununu överek onun hakkında detaylı bilgi vermektedir. Batûta'nın anlattığına göre, bu kavunlar özenle dilimlenip kurutulduktan sonra sepetlere konularak Çin ve Hindistan'a dahi gönderilmekteydi. Batûta'nın çok sevdiği bu kavun yeşil kabuklu, sert ve çok tatlıydı. Bundan sonra da ona göre ikinci sırada İsfahan kavunu gelir. Bu kavunun ihraç edildiği bölgelerde geldiği yerin karakterini tanıttığı açıktır²⁸. Aynı zamanda şehir planları da tarımsal üretime göre tasarlanmıştı. Şehirlerin etrafı sebze ve meyve üretiminin yapıldığı bağ ve bahçeler ile çevrilmişti. Bu özellikleri kaynak yazarlarımızın özellikle vurguladıkları noktadır.

Hârezmşahlar devri şehirlerinin karakterini tayin eden coğrafyaya dair diğer bir yön ise ticarettir. İktisadi hayatın ana unsurlarından biri olan ticaret Hârezm bölgesinin zenginliğinin sebepleri arasındadır. Bölgenin bu özelliği Hârezmşahlar iktidarından önce de aynı anlamı ifade ediyordu. Hârezmşahlar ise Hârezm bölgesinin ticaret merkezi olma niteliğini sürdürmesini sağlayarak bu yolla ede edilen gelirlerin sahibi oldu. Güçlü iktidar, güvenlik, tüccarlara tanınan imtiyazlar vs. bu cümledendir.

Hârezm bölgesi coğrafi mevkii itibarıyla Asya'yı Güney Rusya'ya kadar bağlıyordu. Çin ve Hindistan'dan gelen mallar Hârezm bölgesinde toplanıyor ve daha sonra da Sibiryaya ve İskandinav ülkelerine dağıtılıyordu. Ayrıca bu bölgeden Bağdat'a gönderilen mallar da deniz yolları ile İspanya'ya karadan ise Mısır ve Afrika'ya kadar taşınıyordu. Gene burada toplanan ürünler Anadolu'ya gidiyor Antalya, Alanya limanlarının yanı sıra kuzeyde Sinop, Samsun ve Trabzon limanlarına ulaşıyordu. Anlaşılacağı üzere bu muazzam bir ağıdı. Bu mal hareketliliğinden Hârezmşahlar Devleti büyük pay alıyordu. Ticari ürünler ile dolu kervanlar Hârezm'e ulaşıyordu. Bölge pazarlarındaki tezgâhlar yerli ürünlerin yanı sıra ihraç malları ile de doluyordu. Pazarların canlılığı edebiyata da yansımış ve şiirlerde ifadesini bulmuştu²⁹. Payitaht Gürgeç, ekonomik olarak ede ettiği gelirin en çoğunu ticaretten sağlıyordu. Hârezmli tüccarlar çok uzun yıllar boyunca büyük ticaret gemileri ile Hazar denizinde çeşitli mallar taşıdılar³⁰.

Hayvan ticareti de özellikle göçebe Türkler'in bu bölge ve şehirleri ile bağlantısını sağlıyordu³¹. Şöyle ki; bu bölgeye ulaşan ürünler arasında evvelden beri balıklar, balık dişleri, çok çeşitli kıymetli kürkler, deri ve yün hammadde olarak tezgâhlara ulaşıyordu. Yetenekleri ile ünlü Hârezmli ustaların elinde işlenen bu malzemeler bir ticari ürüne dönüşüyor ve ihraç ediliyordu. Örneğin balık dişlerinden çeşitli taraklar ve hokkalar yapılıyordu³². Bölgede üretilip, ihraç edilen ürünler arasında ayrıca pamuk veya

²² Cüveynî, *age.*, s. 151.

²³ Cüveynî, *age.*, s.151.

²⁴ Batûta, *age.*, s. 383.

²⁵ Devletşah es-Semerkandî, *Tezkiretti's-suarâ*, çev. Necati Lugal, c. II, s. 238.

²⁶ İbnü'l-ibrî, Ebü'l-ferec, *Abül-Farac Tarihi*, çev: Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, c. II, 512.

²⁷Zeki Velidi Togan, "Harezmi", *İ.A.*, c. V/I, s. 250.

²⁸ İbn Batûta, *age.*, s.256.

²⁹ Devletşah, *age.*, c. II, 245.

³⁰ Şeşen, *age.*, s. 48, 56, 102, 161-162, 182, 217.

³¹ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002, s.150.

³²Zeki Velidi Togan, *Horezm Kültür Vesikalari Kısım: I Horezmce Tercümelî Muqaddimat al-adab*, İstanbul 1951, s.32; Şeşen, *age.*, s.172, 182.

yünden imal edilmiş kumaş örtü ve elbiseler, pamuk yağı da sayılabilir. Köle ticareti için de Hâzerm son derece önemli bir merkezdi.³³

Ticaretin düzenini bozan en önemli unsurların başında savaşlar gelir. Zor şartlarda seyahat eden ortaçağ tüccarları için uzun yıllar içinde oluşmuş rotalarda emniyet içinde mal taşımak kazançlıdır ki bu ticaret güzergâhındaki devletler için de kârlı bir gelir kapısıdır. Bu sebeple ticari yolların güvenliğini sağlamak hem gelir hem de iktidarın itibarı açısından mühimdir. Nitekim Hâzermşahlar'ın da bu konuya son derece titizlikle eğildiğini biliyoruz. Örneğin İzzeddin Togan Şah'a Nesâ şehrinin idaresinin verilmesi münasebetiyle düzenlenen bir belgede "iktânın yollarının korunmasında bir an bile ihmalkâr davranılmaması" bizzat devlet merkezi tarafından emroluyordu. Aynı devlet evrakında ayrıca, bu hususlarda gerekli görüldüğünde ceza uygulamasında herhangi bir tereddüt gösterilmemesi gerektiği de özellikle vurgulanıyordu³⁴.

Devlet teşkilatı içinde yer alan "muhafazan-ı turük" adı verilen birlikler de yolların güvenliğini sağlıyordu³⁵. Ayrıca "müsaadenâme" belgeleri düzenlenerek tüccarların işi kolaylaştırılıyordu³⁶. Devletin uyguladığı hukuk açısından, tüccar kabilelerine saldırmak büyük suç olarak tanımlanıyor ve ağır cezalar öngörülüyordu. Öyle ki, böyle bir suç işleyenler bazen herkes görsün ve caydırıcı olsun diye Hâzerm'e getirilerek teşhir ediliyor ve çarımha gerilerek öldürülüyordu³⁷.

Transit ticaret güzergâhında bir merkez olmak, bölgeye ve buradaki şehirlerin karakterine derin tesirler bırakır. Mallar kadar fikirler, ideolojiler, inanç ve kültürler de bu yollarla taşınır. Malların toplanarak depolandığı ve daha sonra uygun zamanda dağıtıldığı bu bölge aynı zamanda dünyadan haberlerin ulaştığı, farklılıkların görüldüğü, canlılık ve hareketliliği ile dünyanın bağlantı noktalarıdır. Şüphesiz bahsedilen bu özellikler ile ticari merkez olmayan şehirlerden karakter olarak ayrılır.

DEVLET MERKEZİ ŞEHİRLER VE İDARENİN KARAKTERE ETKİSİ

Devletlerin başkentleri, idari sitemin merkezi olmaları sebebiyle şehrin karakterine belirgin bir damga vurmaktadır. Günümüzde olduğu gibi orta çağlarda da devletin en üst yönetim merkezi olan binaları, üst düzey memurları, sanat ve ilmin seçkin temsilcileri ya başkentte yaşar ya da hayatlarının bir devresinde burada bulunur. Başkentlilerce siyasi hayatın her yönü takip edilebilir, saltanatın varlığı en etkin biçimde hissedilebilir, devlet erkânı görülebilir, hükümdar ve ailesinin görgüsü şehir hayatını yönlendirilebilir ve payitahta yaşayanlar kendilerini diğer şehirlerin sakinlerine göre daha üstün hissedebilir; bu aidiyet, şehrin sosyal ve kültürel hayatını da belirleyebilirdi.

Hâzermşahlar Devleti'nin asıl başkenti kuruluşun Moğollar'ın eline geçtiği 1221 yılına kadar Gürgeç oldu. Şehir, Hâzermşahlar Devleti'nin kuruluşunun tanığı olduğu gibi bir imparatorluk merkezi olarak ihtişamı da görmüştü.

Gürgeç, Hâzerm bölgesinin idare merkezi olarak Büyük Selçuklular'ın valilik makamının bulunduğu şehirdi. Hâzermşahlar hanedanının atası, Sultan Melikşah (1072-1092) tarafından Hâzerm valiliğine tayin olundu. Ancak o, Selçuklu sarayından ayrılmadı, Sultanın taştârı olarak vazifesine devam etti ve bölgeyi naibi vasıtasıyla idare etti. Onun Selçuklu devletinde yükselişi ve güvenilir üst düzey bir saray memuru olarak sadakatle ettiği hizmetin bir ödülü olarak oğlu onun yerine Hâzerm Valiliği mansıbına tayin olundu. Bu kesinlikle bir lütuftu. Çünkü memuriyetlerin babadan oğula geçebilmesi merkezin memnuniyetine göre belirleniyordu. Anûştegin Garcâi'nin torunu olan Hâzermşah Atsız, Gürgeç'i bu ailenin üçüncü kuşak temsilcisi olarak Selçuklu valisi sıfatıyla idare etmeye başlayınca bölge siyasetinde hareketlenme görüldü. Uzun zamandır bölgeyi idare eden Anûşteginogulları halkın desteğini temin ederek bölgede belirli bir gücü ifade eder olmuştu. Hâzermşah Atsız, Selçuklu Devleti'nin güçten düşmesini dikkatle takip ederek, Hâzerm bölgesinin kendi iktidarına sağladığı imkânları da kullanarak bağımsız bir lider gibi siyaset takip etmeye başladı. Selçuklu Sultanı Sencer, (118-1157), Hâzerm'e üç kez sefer düzenlemeye mecbur kalıp hepsinde de başarılı olduysa da Atsız'ı hareketlerinden alıkoymaya

³³ Şeşen, *age.*, s. 161 vd; Agacanov, *age.*, s. 151.

³⁴ Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el- Bağdâdi, *et-Tevessül ile't-teressül*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1315, s. 36.

³⁵ Cüveynî, *age.*, s. 288.

³⁶ Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları, Atabetü'l-ketabe'nin Neşri Münasebetiyle", *AÜDTCFD*, c. VII'den ayrı basım, s. 554.

³⁷ Kazvini, *Asarü'l-bilad ve ahbarü'l-ibad*, Beyrut 1960, s. 514.

yetmedi. Sultan Sencer'in ölümü ile de zaten bölgede dengeler Hârezmşahlar lehine hızla değişti ve hanedanın sonraki temsilcileri de bu ortamı iktidarları açısından değerlendirme hususunda başarılı oldular. Devletin kurucusu olarak kabul edilen Atsız 1156 yılında Gürgeç'te öldü. Ardından tahta oturan İl-Arslan (1157-1193), Alâeddin Tekiş (1172-1200) ve Alâeddin Muhammed (1200-1220)'in saltanatı sırasında da Gürgeç, başkent olarak karakterini muhafaza etti ve her yönden iyice gelişti.³⁸ Öyle ki, hemen her yönden Horasan şehirleri ile yarışır hale geldi.

Hârezmşahlar hanedanının ilk üç temsilcisi Selçuklu devlet idaresinin yetiştirdiği memurlardır. Aldıkları eğitim ve edindikleri tecrübe Selçuklu karakterini yansıtmaktadır. Nitekim Hârezmşah Kutbeddin Muhammed (1097-1128) ve Atsız Selçuklu medreselerinde eğitim görmüşlerdi³⁹. Bu birikim ve görgüyü Gürgeç'te temsil ettiler. Zaten Hârezmşahlar devlet teşkilatı da Selçuklu sisteminin özellikle de Sultan Sencer devrinin bir devamıdır. Bu durum Türk tarihindeki bir sürekliliğe işaret etmesi bakımından önemlidir.

Devlet idare merkezi olan saray, başkenttedir. Hâkimiyet alâmetleri arasındadır. Şehrin ifade ettiği anlama atfen en seçme birlikler olan hassa kuvvetleri tarafından korunmaktadır. Devletin resmi evrakında Hârezmşahlar sarayı bütün dünyanın idare merkezi olarak tasvir edilir ve sorun ve ihtiyaçlar için bütün insanların müracaat edebileceği bir mevki olarak gösterilir. Çünkü Hârezmşahlar, Tanrı'nın seçtiği hükümdarlardır. İlahi kaynaklı bu anlayış, onların "*Allah'ın yeryüzündeki gölgesi*" unvanında da kendisini bulur ve buna dayanarak onlar kendilerini dünyadaki bütün insanların idaresi için yetkili görürler⁴⁰.

Başkent şüphesiz bu iktidar anlayışının oluşturduğu atmosferin sürekli olarak hissedildiği bir şehirdir. Saray da devlet yönetiminin en üst makamı olduğu kadar hükümdarın imajının da görünür kılındığı mekândır. Hârezmşahlar hükümetinin siyah renkli bayrakları, başkent darphânesinde sultanlar adına kestirilen sikkeler, hükümdarın şehre giriş çıkış ve buradaki faaliyetlerinin telaş ve görkemi, taht ve tâcın bu şehrin sembolleri arasında yer alması ve bu durumun manevi anlamı; vezîr, sahibi dîvânlar ile üst düzey bütün devlet erkânının başkentte ikamet ediyor olması ve bu durumun yüz yirmi yılı aşkın bir süre devam etmesi şüphesiz şehrin karakterinde çok etkili olmuştur.⁴¹

Başkentte yaşayanlar ülkenin diğer şehirlerinde yaşayanlara göre daha farklı hadiselerle tanışır, farklı haberler duyar ve devlet merkezinin uzak diyarlardan gelen ziyaretçilerini görebilirdi. En üst düzey devlet memurları, eğitilmiş görevliler ve seçkin saray çevresi yakınları ve devletin bilim ve entelektüel hayatının temsilcileri ile aynı havayı solurlardı.

Sarayın başkentte olması bu şehir karakterinin belirleyicisiydi. Gürgeç'te bulunan "Dergâh-ı Hümayun", devlet idaresinin görünen yüzüydü. Devlet işlerinin buradan görülmesi kadar uygulanan seremonilerle de şehir hayatını etkilemekteydi. Örneğin hükümdarların cülus ve taziye merasimleri, çeşitli kutlamalar için tertip edilen törenler burada icra edilirdi. Sultan Alâeddin Tekiş, Gürgeç tahtını ele geçirince özel bir tören düzenlenmişti. Devrin ananelerine uygun olarak edip ve şairler hükümdarı kutladığı gibi onlara sultan tarafından çeşitli hediyeler de sunulmuştu⁴².

Ayrıca halkın hükümdar tarafından kabul edildiği makam olan saray aynı zamanda ülkenin neresinden gelinirse gelinsin şikâyetlerin iletilebileceği bir hak arama merci idi. Hârezmşahlar sarayında görevli memurlardan kıssadâr, şikâyetleri yazılı olarak topluyor, Perşembe akşamı Sultana ileterek cevaplarını aldıktan sonra muhataplara sonuçları bildiriyordu⁴³.

³⁸ Hârezmşahlar siyasi tarihi için bkz., V.V Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990; Kafesoğlu, *age.*; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karaçi 1978; Taneri, *age.*

³⁹ Cüveynî, *age.*, s. 249.

⁴⁰ Reşîdüddin Vatvât, *Arâisü'l-havâtür ve nefâisü'n-nevâdir*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, Nu: 4138, vr.63b-64a.

⁴¹ Saray, bayrak, sikke, taht ve tâcın Hârezmşahlar'da hakimiyet alâmeti olmasına dair örnekler için bkz., Cüveynî, *age.*, s. 257, 265, 272; Kazvîni, *age.*, s. 487; Bünderî, *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, Leiden 1889, çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999, s.251; Nesevî, *age.*, s. 121, 130; Mîrhând, Ravzâtü's-safâ, Tahran 1339, c. IV, s. 371.

⁴² Cüveynî, *age.*, s.259.

⁴³ Nesevî, *age.*, s. 134.

Hârezmşahlar'ın asıl başkenti Gürgeç olmakla birlikte Sultan Alâeddin Muhammed, Karahanlı hanedanının son temsilcisi Osman'ı öldürdükten sonra Semerkant'a tamamen hâkim olarak, kaynaklarımızın ifadesine göre burayı ikinci başkent olarak kullanmaya başladı⁴⁴. Sultan, Semerkant'ın coğrafi olarak ülkesi için ifade ettiği stratejik önemin farkındaydı. Şehrin bu konumundan istifade etmeyi planlamıştı.

Hanedanının son sultanı Celâleddin Hârezmşah, Moğollar tarafından işgal edilen ülkesinde tutunamayınca Hindistan'a gitmek zorunda kaldı. O, 1224 yılında dönerek Tebriz'i başkent yaptı⁴⁵ ve devletini yeniden ayağa kaldırmak için gayretle mücadele ettiyse de bunda başarılı olamadı.

Devlet idaresinin şehir karakterine etkilerini şehzâdelerin görevlendirildiği eyalet merkezlerinde de takip edebiliriz. Hârezmşahlar şehzâdeleri idareci olarak buldukları şehirlerde atabeyleri, vezirleri, haremli vs. beraberlerinde olduğu halde yaşıyor ve Sultanın temsilcisi ve geleceğin hükümdarı olarak şehir hayatını etkiliyorlardı. Örneğin Hârezmşah İl-Arslan oğlu Tekiş'e Cend idaresini verdi⁴⁶. Tekiş ise kendi zamanında aynı bölgeyi oğlu Nâsirüddin Melikşah'ın idaresine bıraktı⁴⁷. Şehzâde Melikşah daha sonra Nişâbur'da görev yaptı⁴⁸.

ASKER KARAKTERLİ ŞEHİRLER

Hârezmşahlar Devleti'nin kuruluş devrinden itibaren stratejik önemini koruyan asker karakterli şehirlerinden biri Cend'dir. Her ne kadar özellikle sınır bölgelerinde yer alan şehirler anlaşılır olduğu üzere askeri bölgeler ise de Cend, Hârezmşahlar'ın valilikten bağımsız bir devlete ilerleme süreçlerinde çok önemli rol üstlenmişti.

1145 tarihli Reşidüddin Vâtvât tarafından kaleme alınan meşhur Cend Fetihnâme⁴⁹'sinde bölge "*suguru İslâm*" olarak tanımlanmaktadır. "*..o ülkenin hutbesi bizim adımız ve lâkâbımızla bezendi..*"⁵⁰ denilmektedir. Fetihnâme'de övülen başarının tarihi bir karşılığı vardır. Bu tarihten itibaren Cend, Hârezmşahlar Devleti için çok önemli bir askeri üs oldu. Atsız, bu bölgeden kuzeye uzanarak gayrimüslim Türkler üzerine yaptığı askeri harekâtlar ile hem maddi kazançlar hem de ordusu için asker temin edebildi.⁵¹ Bölgeye verilen önem, Cend'in idaresinin büyük şehzâdelere verilmesinde de kendini gösterdi. Atsız, bu askeri faaliyetlerini Halifeye gönderdiği mektuplarda din düşmanları ile savaşarak, onları İslam memleketlerinden uzak tuttuğunu ve bunun çok zor olduğunu bildiriyordu⁵². Hârezmşah Atsız'ın, Cend'i üs olarak kullanarak düzenlediği askeri harekâtların bir sonucu da Kanglı-Kıpçak Türk boylarının devlet ordusunda yer almaya başlaması oldu. Bu sınır bölgesi askeri olaylara sürekli şahit oluyordu. Bazen de saldırıya uğruyordu. Nitekim Vatvât'a ait bir mektupta, Atsız'ın ölümünü fırsat bilerek cesaretlenen "*kâfirler*"ın saldırıya geçtikleri yazmaktadır⁵³.

Hârezmşahlar, "Hitta-i Cend"i devletin "*mebde ve menşei*"⁵⁴ olarak görüyordu. Devlet hizmetine girmek isteyen, kuzeyden gelen kuvvetler de Cend'e ulaşıyordu. Örneğin Kıpçaklar'dan Alp Kara kumandasındaki kalabalık kuvvetler 1181 yılında Cend hududuna gelmişti. Alp Kara, oğlu Kıran'ı buradan Gürgeç'e göndererek, Hârezmşahlar hizmetine kabul edilmeyi talep etti⁵⁵. Bu tarihte bölge valisi, büyük şehzâde Nâsirüddin Melikşah'dı ve bu kuvvetler önce onun tarafından kabul edildi. Alp Kara, merkezden gelecek haberi burada bekledi⁵⁶.

⁴⁴ Cüveynî, *age.*, s. 333.

⁴⁵ Nesevî, *age.*, s. 141.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *age.*, c. XI, s. 303.

⁴⁷ Bağdâdî, *age.*, s. 13-29.

⁴⁸ Cüveynî, *age.*, s.272 vd., İbnü'l-Esîr, *age.*, c. XII, s. 92.

⁴⁹Reşidüddin Vatvât, *Ebkârü'l-efkâr fi'r-resâil ve'l-eşâr*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nu: F 424, vr. 31b-34a.

⁵⁰ Aynı yer

⁵¹ Bkz. Kafesoğlu, *age.*, s.45, 59-61, 72

⁵² Heribert Horst, "Arabische Briefe der Horazmsâhs an den Kalifenhof aus der Feder des Rasid ad-Din Watwat", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlâdischen Gesellschaft (ZDMG)*, c. CXVI, s.30.

⁵³ Kasım Toyserkânî, *Nâmeha-yı Reşidüddin Vatvât*, Tahran 1338., s.127

⁵⁴ Bağdâdî, *age.*, s. 12-29.

⁵⁵ Bağdâdî, *age.*, s. 156, 161; Kafesoğlu, *age.*, s. 93 vd.

⁵⁶ Kafesoğlu, aynı yer

Sınır şəhirləri askeri yığınakların yapıldığı yerlərdir. Sürekli olarak asker ve mühimmat hareketliliği vardır. İleri karakol bu şəhirlər sınır ötesi muhabəratın ulaştığı və gerekli mərkəzlərə taşınmaq üzere yola çıktığı nuktalardır. Aynı zamanda devletin sınır ötesi hərəkatlara giriştiği vəya hərəkəttən döner ordunun ilk ulaştığı və neticələrin ilk anlaşıldığı şəhirlərdir.

Bu sınır şəhirləri aynı zamanda göçlərə ilk tanıklık eden bölgələrdir. Sınır bölgələrində bulunan şəhirlərin bir kısmı da tüccarların, elçilərin və yabancı konukların ülkeye ilk giriş yaptıdığı yer olmaları bakımından farklı bir karaktere sahiptir.

Həzrətşahlar'ın asker karakterli şəhirlərindən birisi de Otâr'ıdır. Sultan Muhammed Həzrətşah'ın Semerkant və Buhara'yı devletinə bağladığı tarihte (1210) Otrâr da hamiyet altına alındı. Bu sınır şəhərində Vali İnalçık'ın emrine yirmi bin asker verilmişdi. Otrâr, ayrıca önemli ticaret güzergâhında bulunuyordu. Nitekim Cengiz Han'ın batı seferini başlatan hadisə de Otrâr və tüccarlar ilə ilgiliydi. Həzrətşahlar və Moğollar arasındakı rəsmi ilişkiler bir ticaret anlaşması ilə başlamışdı. Tüccarların iki ülke arasında sərbəstçə ticaret yapmalarını öngören bu anlaşma uyarınca kafilələr iki ülke arasında gidip gəlməyə başladı. Ne var ki, Moğollar adına ticaret yapan və çoğunluğu Müslüman tüccarlardan oluşan kervan Otrâr'a ulaştığında vali İnalçık tərəfindən mallarına el konularak öldürüldü⁵⁷. Bu olay Cengiz Han'ın batı seferinə çıkmasının səbəbi oldu və Həzrətşahlar Devleti'nin sonunu hazırladı.

İLİM HAYATININ ŞEHİR KARAKTERİNE ETKİLERİ

Həzrətşahlar, Selçuklu veziri Nizâmülmülk tərəfindən həyata geçirilən və yaygınlaşdırılan medresə sistemini bir eğitim modeli olaraq devam ettirdilər. Həzrətşahlar, şəhirlərdə yaşayanların eğitime daha kolay ulaşabilmələrini bir devlet politikası olaraq benimsemişdi. Onların devrinde şəhirlərdə medresə açma fəaliyyətlərinə verilən önəm bu cümləndir. Medresələr ilim təhsili yapılan, âlim yetişdirən kurumlər olmaqla kalmayıp buldukları yere kattıkları anlam səbəbiylə də bu şəhirlərin İslâm dünyasında mevkiinin belirlənməsinə katkı sağlıyordu. Həzrətşahlar ülkesindəki medresələrin birçoğu Selçuklular zamanında inşa edilmişdi. Fəaliyyətlərinə Həzrətşahlar devrinde də devam edən bu medresələrə yeniləri ekləndi. Örneğin Sultan Alâeddin Tekiş zamanında Həzrətşah'ın yaptırdığı iki medresədən birində Şâfiî fikhına görə eğitim veriliyordu digər medresə isə Hanefi âlimlərə təhsil edilmişdi. Sultan öldüğündə Gürgeç'te yaptırdığı medresədəki türbəyə dəfn edildi⁵⁸. Medresələrdə fikh başta olmaq üzere dini ilimlər təhsil edilebildiyi gibi bazı medresələrdə tıp və riyaziyyə də okutuluyordu. Kaynaklarımızın bildirdiyinə görə Həzrətşah hükümdarları "âlimlərə hürmət ediyor"⁵⁹, ilim, kültür və sanat fəaliyyətlərinə önəm veriyor, hətta bizzat kendiləri də ilimlə məşğul oluyordu. Örneğin Sultan Alâeddin Muhammed fikh və tefsir ilə ilgileniyordu⁶⁰. Sultan Alâeddin Tekiş'in yazdığı bir rubaiyi Avfi eserine almışdır⁶¹. Həzrətşahlar'ın bu yönü ülkələrindəki şəhirlərdə ilim, kültür və düşüncə həyatı için elverişli bir ortam hazırlanmasına katkı sağladı. Ayrıca, ilmi fəaliyyətlər ilə şəhər karakteri arasında belirgin bir ilişkinin varlığını da təspit edəbiliyoruz. Örneğin İsfahan, hadis təhsili ilə məşhur bir şəhərdir. İslam dünyasının farklı bölgələrindən gələn birçok âlim və tələbenin uğrak yeriydi⁶². Her ne kadar bu durum Həzrətşahlar zamanına özgü değilse də onların hüküm sürdüğü tarixlərdə də şəhirlərin ilmi karakterlərini sürdürdüyünü və örneğin Gürgeç'te olduğu gibi geliştiğini söyleyebiliriz. Gürgeç'in yanı sıra Belh və Herat da ilim mərkəziydi.

Həzrətşahlar devri ilim həyatına katkıları olan birçok âlim diqqət çəkməkdədir. Bunların arasında Ebu Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşeri ilk hatıra gələn isimlərdən biridir. 1075 yılında Həzrətşah'ın doğan Zemahşeri, Həzrətşah'ın eğitim gördü. Tefsir, lügət, beyan, sarf-nahiz, məni gibi din və dil ilə ilgili sahələrdə devrin önemli âlimlərindən dərslər aldı. "Fahr-i Həzrətşah" ləkabıyla məşhur olan Zemahşeri, 1144 yılında Gürgeç'te öldü. Çok sayıda eser təlif etti. Bunların arasında *eş-Keşşaf*, kendi zamanında tanınmasını sağlayan eserdir. Bu eser Sünni âlimlər tərəfindən temel kaynaklar arasında göstərildi. Onun ayrıca, Həzrətşah Atsız'a ithafen yazdığı *Mukaddimətü'l-ədəb* adlı eseri Arapça öğrenmək istəyən Həzrətşahlılar için kələmə alınmışdı.

⁵⁷ Bkz. Kafesoğlu, *age.*, s.240

⁵⁸ Gürbüz, *age.*, s. 365

⁵⁹ Devletşah, *age.*, c. I, s. 133.

⁶⁰ İbnü'l-Esir, *age.*, c. XII, s. 326.

⁶¹ Muhammed 'Avfi, *Lübâbü'l-el-bâb*, Nşr. E. G. Browne, London-Leide, 1903-1906, Wiesbaden 1964, c. I, s. 41.

⁶² İbnü'l-Esir, *age.*, c. XI, s. 71.

Hârezmşahlar devri ilim ve düşüncə hayatında önemli bir yeri olan diğər bir isim de Mutarrizî'dir. Gürgeç doğumlu olan Mutarrizî (ö. 1213) tefsir, fıkıh, mantık, edebiyat, dil ve sözlük sahalarında yetişti. *El-Misbâh* en meşhur eseridir. Birçok öğrenci yetiştiren âlim, Zemahşeri'nin öldüğü yerde doğduğu için "*Halifetü 'z-Zemahşeri*" lakabıyla anılmıştı⁶³.

Fahreddin er-Razî de Hârezmşahlar devrinin önemli simalarından biridir. Onun eserleri ve görüşleri sonraki dönem âlimlerini de etkiledi. Çok yönlü bir âlim olan er-Razi, çalışkanlığı, kişiliği ve zekâsıyla da övülmektedir. Farklı branşlarda çok sayıda eser kaleme aldıysa da asıl temayüz ettiği saha tefsir ve kelimadır. 1149 yılında Rey'de doğdu. Babası da bir âlimdi ve ilk derslerini ondan aldı. Daha sonra Simnân'da tahsiline devam etti. Er-Razi, ilim merkezi birçok şehirde bulundu. Onun uğradığı şehirler Hârezmşahlar devrinin ilim haritası gibidir. Konumuz olan şehir karakterine ilim hayatının nasıl damga vurabildiğini göstermesi bakımından da son derece önemlidir. Er-Razi Tûs, Hârezm, Buhara, Semerkant, Hocend, Belh ve Gazne 'de bulundu. Mâveraünnehr şehirlerini de dolaştı. 1210 yılında Herat 'ta öldü. O, bir ara Sultan Alâeddin Tekiş'in yanında kalarak ondan saygı ve hürmet gördü. Sultan ona ihsanlarda bulundu⁶⁴.

Fahreddin er-Râzî, kelam, mantık, felsefe, Arap dili, fıkıh ve tefsir usulü gibi alanlarda eserler verdi. "*Allâme*" diye anılan âlim, güçlü hafızası ile de meşhurdur. Öyle ki bazı eserlerin tamamını ezberlemişti. O, Bâtıniye, Mu'tezile ve Kerramî düşünceye karşı verdiği savaşıla da dikkat çekmekteydi. Eserleri arasında *Mefâtihi 'l-gayb*, Sultan Tekiş'e ithaf ettiği *Hedâiku 'l-envâr fi hakâiki 'l-esrâr*, Sultan Alâeddin Muhammed için yazdığı Farsça *el-Ahkâmü 'l-'Ala'iyeye fi 'l-ahkâmi's-semaviyye* ve *el-Muhâssal* sayılabilir⁶⁵.

Tıp sahasında ise devrin tanınmış cerrahı Zeyneddin İsmail b. Hasan el-Cürcânî el-Hârezmşahî (ö. 1137)'nin adı zikredilebilir. O, uzun süre Hârezm'de çalıştı. O, Hârezmşah Kutbeddin'in valiliği sırasında hizmete girdi. Hârezmşah Atsız'ın da arkadaşıydı. Kutbeddin Muhammed'den hürmet gören cerrah onun ölümünden sonra da Hârezmşah Atsız'ın himayesinde çalışmalarını sürdürdü. Atsız için kaleme aldığı *Zâhire-i Hârezmşahî* çok meşhurdur. Eser, bir tıp ansiklopedisi olarak hazırlanmıştı. On bölümden oluşur ve hastalıkların teşhisi ve tedavisine ilişkin bilgiler içerir⁶⁶.

Hârezmşahlar devri âlimleri arasında sûfi şeyhleri de yer alıyordu. Necmeddin Kübra yaşadığı dönem ve sonrasına derin etkiler bıraktı. O, Mısır'da yetişti ve daha sonra ana yurdu Hârezm'e dönerek Kübreviyye tarikatını kurdu. Çok zaman geçmeden kendisine intisap edenlerin sayısı arttı. Birçok müridi vardı ve çok sayıda talebe yetiştirdi. Onun yetiştirdiği mutasavvıflar arasında Mecdüddin Bağdadî, Baha Kemal Cendî, Sadettin Hamavî Seyfeddin Baharî gösterilebilir. Onun vaazlarını Sultan Tekiş'in eşi Terken Hatun da takip ediyordu. Eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Uşûl 'ül-aşare*, *Risâle fi 's-sülûk*, *Tevatilu 't-tenvir*, *Hidâyetü 't-tâlibin*. Ayrıca *Tefsir*'i de vardır.

Ebu Talib Mervezî (ö. 1217'den sonra) dönemin önemli alimleri arasındadır. Arap dili, edebiyat, usûl, fıkıh ve nücum konularında yetişen Mervezî, Fahreddin Râzî ve Mutarrizî'nin öğrencisi oldu.

Burada bazılarından kısaca bahsettiğimiz bu âlimler, Hârezmşahlar ülkesindeki şehirlerin entelektüel çevresini oluşturuyordu. Anlaşılacağı üzere kendi âlimini kendi ülkesinde yetiştirme donanımına sahip olan Hârezmşahlar, onlara çalışma imkânı yaratma ve uygun ortamı sağlama hususunda da başarılı oldular.

⁶³ Mutarrizî için bkz. M. Sadi Çöğenli, "Mutarrizî", *DİA*, C. XXXI, s. 375-377; Ebu Abdullah Şihâbeddin Yâkut el-Hamevî; *Mu'cemü 'l-üdebâ*, Beyrut 1999, C. II, s. 158; Ahmet Özel, *Haneî Fıkıh Alimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, s.61 vd;

⁶⁴ Bkz J.H Kramers, "Râzî", *İ.A.*, C.IX, s.645-646; Meryem Gürbüz, *Hârezmşahlar Devlet Teşkilâtı Ekonomi Kültür*, İstanbul 2014, s.264

⁶⁵ İlyas Çelebi, "el-Muhassal", *DİA*, XXXI, s. 16. Râzî'nin eserleri için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, C.XII, s.89-95

⁶⁶ Bkz. Ahmet Acıduman, Şehriyar Şems, "İsmâ'ül Cürcânî'nin ünlü eseri Zahire-i Hârezmşahî'nin XVI.yüzyıl Türkçe çevirisi Kânûn el-'Îlâc ve Şifâ' el-Emrâz li-Küllî Mizâc'da çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine" *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 2014; 57: 141-160; aynı müellifler, "İsmâ'ül Cürcânî'nin Zahire-i Hârezmşahî Adlı Eserinin XVI. Yüzyıl Türkçe Çevirisinde Kafatası Anatomisi, Hidrosefali ve Kafatası Kırıkları Üzerine", *Türk Nöroşirürji Dergisi*, 2014, Cilt: 24, Sayı: 3, 225-238

Bu devir Türkçe açısından da özel bir anlam ifade etmektedir. Hârezm ülkesinin sürekli ve kesif surette Türk göçü alması nüfus dengelerinde ve bunun bir sonucu olarak da konuşulan dilde çeşitli etkiler meydana getirdi. Bu dönem Türkçesi, Hârezm Türkçesi adıyla tasnif edildi. Kanglı-Kıpçak Türk boylarının Hârezm'de yerleşmesi burada konuşulan Türkçe 'ye tesir etti. Oğuz Türkçesi ile Kanglı Kıpçakların konuştuğu Türkçe, Hârezm'de, Hakaniye Türkçesi temelinde kaynaştı. Bu da Hârezm Türkçesi'ni oluşturdu⁶⁷.

Zemahşeri'nin *Mukaddimetü'l-edebe*⁶⁸'i bu Türkçe ile yazılmışsa da müellif nüshası günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca Muhammed b. Kays'ın yazdığı *Tibyānū'l-lugatt't-İ Türkî 'alâ lisân-i-Kanklı*⁶⁹ da Hârezm Türkçesi ile kaleme alındı. Maalesef eser günümüze ulaşmamıştır.

DEMOGRAFİK YAPI VE ŞEHİR

Hârezmşahlar devlet evrakında, memurlara şefkatli davranmaları emredilerek, iktidar temsilcileri tarafından fena muameleye maruz kalmışlar ise gönül alıcı davranılması salık verilen reâya⁷⁰, bu genel bakış açısıyla ve genel ifadelerle o dönemin toplumunu açıklamaya yetmez ve çok yüzeysel bilgi verir. Devlet-vatandaş ilişkisi ve bunun nasıl düzenleneceğine dair esasları açıklamaktan ibarettir.

Oysa toplum çok katmanlıdır ve çok değişik noktalar baz alınarak tanımlanabilir. Şehirlerin karakterini yansıtan toplumsal yapıyı anlayabilmek için çeşitli açılardan bakmaya çalışmalıyız. Buna göre, öncelikle şunu belirtmeliyiz ki; Hârezmşahlar Devleti bünyesinde yaşayan halk homojen bir yapı arz etmez. Etnik olarak Türkler, Farslar, Araplar, Yahudiler ve Ermeniler çeşitli bölge ve şehirlerde yaşıyordu. Dini açıdan ise Müslümanlar çoğunlukta olmakla birlikte bir çeşitlilik söz konusuydu. Hristiyanlar, Museviler ve Zerdüşter de vardı. Ayrıca dinlerin farklı mezheplerine mensup olanlar da toplumsal bir katman olarak değerlendirilmelidir.

Devletin resmi mezhebi ise Sünnilik ve Hanefilikti. Bu yönü ile de Hârezmşahlar, Selçuklular'ın bir devamıdır. Ülkede Hanefilikten sonra en yaygın ve mensuplarının sayıca en fazla olduğu mezhep Şâfîlikti. Bu yapı Hârezmşahlar iktidarından önce oluşmuştu ve onlar zamanında da varlığını sürdürdü. Hârezm hükümdarları da klasik Türk-İslam hükümdarı özelliklerine sahipti. Devrin anlayışına göre hükümdar, hem dinin koruyucusudur hem de onun emrettiği üzere hareket etmektedir. Kaynaklarımızda anlatılan ideal sultan da Tanrı'dan aldığı yetkiyle din düşmanları ile savaşır ve devletin bütün memurlarının da dinin gerektirdiği şekilde davranmalarını sağlar⁷¹. Dönemin siyasi hayatında birincil derecede etkili olan din, devletlerarası ilişkilerin tesisinde de şüphesiz büyük öneme sahipti. Hârezmşahlar'ın hüküm sürdüğü tarihlerdeki genel tabloya göre Abbâsî Halifeliği, İslam dünyasında lider bir konumda yer almayı sürdürmek istiyordu. Halife Nâsır Lidînillâh (1180-1225)'in güttüğü politikalar Hârezmşahlar ile ilişkilerin bozulmasına ve dolayısıyla da halkın da bundan etkilenmesine sebep oldu. Hârezmşah Alâeddin Muhammed, halifeyi tanımayarak gasıp olmakla suçladı. Hutbeden adını çıkarmakla yetinmeyip "*Ali Evladı*"nın hakkının koruyucusu olarak mücadelesini sürdürdü. Sultan, halife aleyhine siyasetine uygun fetvalarla fikri bir zemin oluşturmaya çalıştıysa da amacına ulaşamadı. Halifenin adı Hârezmşahlar'a bağlı şehirlerin hepsinde hutbeden çıkarılmadı. Örneğin, Sultan bizzat hazır bulunarak Nişâbur'da okunan hutbede Nâsır Lidînillâh'ın adının anılmamasına nezaret etmişse de Hârezm, Semerkant ve Herat 'ta emrine uyulmadı⁷². Bu durumun şehir hayatına tesir ettiği açıktır.

⁶⁷ Aysu Ata, *Harezmi-Altınordu Türkçesi*, İstanbul 2002, s. 13; Hârezm Türkçesi için bkz, Eckman, "Harezmi Türkçesi", *Hârezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Hazırlayan, Osman Fikri Sertkaya, Ankara 1996, s. 2; aynı müellif *Çağatayca El Kitabı*, Haz. Günay Karaağaç, İstanbul 1988; s.VII-XIV; Ahmed Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984, C. II, s. 74; Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l Edeb: Hvârizm Türkçesi İle Tercümelî Şuster Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin İndeks*, Ankara 1998, s.15; Fuad Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", *İ.A.* C.III, 276-279; Necmettin Hacıeminoğlu, *Hârizm Türkçesi ve Grameri*, İstanbul 1997.; Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994.; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s.132

⁶⁸ Yüce, *age.* 7-8, 15, 24.

⁶⁹ Fuad Köprülü, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934, s. 151-161; aynı müellif, "Hârizmşahlar", *İslam Ansiklopedisi*, C. V/I, s. 289-290.

⁷⁰ Bağdâdî, *age.*, s.34.

⁷¹ Cüzcânî, *age.*, 302

⁷² Angelika Hartmann, *an-Nasir li-Din Allah (1180-1225) Politik, Religion, Kultur in der spöten "Abbasidenzeit"*, Berlin- New York 1975, s. 75-86; İbnü'l-Esir, *age.*, c. XII, s.268-270; Nesevî, *age.*, s. 200; Devletşah, *age.*, s. 189; Cüveynî, *age.*, s.330 vd.

Ayrıca Hârezmşahlar döneminde Bâtınlık de bir tehdit olarak varlığını sürdürüyordu. Tıpkı Selçuklular gibi Hârezmşahlar da onlarla mücadele etti⁷³. Öyle ki Sultan Alâeddin Tekiş hasta olduğu halde Bâtıniler'e karşı harekâta geçmişti⁷⁴. Mezhep farklılıkları şehirlerde bazen çatışmalara da sebep oluyordu. Örneğin Sultan Alâeddin Tekiş'in veziri Şemseddin Mesud b. Ali el-Herevî Şâfiydi. O, Merv'de Şâfiler için bir camii yaptırdıca şehir karıştı. Hanefilerin bir gece saldırması sonucu camii yakıldı⁷⁵.

Şehirlerdeki toplumsal yapıyı açıklamaya çalışırken, meslek gruplarını da dikkate almalıyız. Örneğin tüccarlar, ülkeye hem çeşitli ürünler ham de haberler getiren bir gruptur ve devlet ekonomisine katkıları sebebiyle önemli bir sınıftır. Şehirlerde yaşayan esnaf ve zanaatkarlar da bir sınıf oluştururdu. Esnaf ve zanaat erbabı da şehirlerin özelliklerinin ifadesinde tam da kentin göbeğinde faaliyet göstermeleri bakımından önemli rol oynar. Çarşı, pazarda iş yapan bu sınıf aynı zamanda toplumsal bir gücü de ifade edebilir. Hârezmşahlar devlet evrakında kendi iş-güçleri ile meşgul olarak tanımlanan bu grup zanaatkarlar ve ziraatla uğraşanlardır⁷⁶.

Zanaat erbabı şehir karakterine damga vurabilir ve bu genellikle iktidarlar değişse de varlığını sürdürür. Hârezm şehirlerinin şöhretine etki eden zanaat ürünleri şehirlerin kimliğini yansıtıyordu. Örneğin Hârezm'de işin ehli zanaatçılar nesilden nesille aynı şöhreti sürdüren kılıçlar yaptıkları gibi Gürgeç'in kumaşları da çok talep görüyordu. Öyle ki, "urgenc" adıyla bilinen bu özel kumaşlar⁷⁷ uzun yıllar önemli bir ticari ürün olma özelliğini sürdürdü.

Şehirlilerin hoş görmediği, kargaşa çıkarmaya meyyal grup ise işsizlerdi⁷⁸. Şehirlerde yaşayan belirli aileler de çeşitli sebeplerle üstünlük açısından kendilerini konumlandırabiliyordu. Devlet kadrolarında önemli mevkilere sahip olma, zenginlik, dini grup liderliği, ilimle uğraşmak gibi özellikler bu ailelerin toplumsal derecelenmesinde bir makyas olabildiği gibi soy-sop açısından ifade edilen anlam da bu ailelerin itibarına katkı sağlayabiliyordu. Bu aileler şehirlerin toplumsal hayatında etkiliydi ve bir güç oluşturuyordu.

Toplumun demografik yapısını etkileyen göçler de şehir karakterine tesir etmekteydi. Hârezmşahlar devrinde Kanglı-Kıpçak unsurlarının devlet kademelerine alınmaları ve ülke şehirlerine yerleşmeye başlamaları bu cümledendir. Sultan Alâeddin Tekiş'in ülkesi için sürekli bir tehlike arz eden bu unsurları Terken Hatun ile yaptığı evlilikle Hârezmşahlar bünyesine katmak üzere attığı adım ilerleyen yıllarda devletin yapı ve karakterine olduğu kadar toplumsal hayata da etki etti. Sultan'ın güttüğü bu devlet politikası ordunun Kanglı-Kıpçak unsurlardan faydalanmasını sağladı. Terken Hatun'un devlet idaresinde gittikçe güçlenmesi akrabası ve boydaşlarını himayesi Kanglı-Kıpçaklar'ın devlet içinde ciddi bir güç olmalarına imkân sağladı⁷⁹.

Şehirli hayata bu unsurların etkilerine en iyi örnek başkent Gürgeç'tir. Terken Hatun ve maiyetinin şehir üzerindeki tesiri malumdur. Hatun, oğlu Sultan Alâeddin Muhammed zamanında kendisine has sarayında oturuyor, kendi divanı ile ülke yönetimine katılıyordu. Onun kullandığı unvanlar da son derece gösterişliydi. Bunlar arasında "İsmetü't-dünya ve'd-din Uluğ Terken Meliketü nisâ!l-âlemîn" ve "Hüdavend-i Cihan" ı gösterebiliriz⁸⁰.

Hârezmşahlar şehirlerinin nüfus yapısını ve dolayısıyla karakterini etkileyen göç unsuru özellikle Türk boylarının gelip şehirlerdeki yaşama dâhil olmaları ile demografik yapıya tesir etti. Her ne kadar yerleşik olanlar ile çeşitli sorunlar yaşanmışsa da bu göçler bölgenin Türkleşmesine büyük katkılar sağlamıştı. Moğol istilası ile Anadolu'ya göçen bu Türkler aynı etkiyi burada da gösterdiler.

⁷³ Ukaylı., *Asârü'l-vüzerâ*, tashih., Mîr Celâleddin Hüseyin er-Rumî, Tahran 1329, s. 267-268.

⁷⁴ Kafesoğlu, *age.*, s.144

⁷⁵ Ukaylı, aynı yer.

⁷⁶ Reşidüddin Vatvât, *Arâisü'l-havâtır*, 59b-60b; Toyserkânî, *age.*, s. 45-46

⁷⁷ Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, İstanbul 2016, s. 495.

⁷⁸ Köprülü, *agmd*, s. 384.

⁷⁹ Kafesoğlu, *age.*, 130-131

⁸⁰ Nesevî, *age.*, s. 62; Cüzcânî, *age.*, c. I, s. 300.

SONUÇ

Hârezmşahlar 1097-1231 tarihleri arasında hüküm sürmüş bir Türk hanedanıdır. Onların hâkim olduğu coğrafyanın merkezi Hârezm'di. Ayrıca devlet sınırları Mâveraünnehr ve Horasan'ı kapsayarak doğuda Gazne ve Gur'a batıda ise Azerbaycan'a kadar uzanıyordu. Payitaht Gürgeç başta olmak üzere Semerkant, Buhara, Nişâbur, Merv, Herat, Nesâ, Belh ve Isfahan gibi devrin önemli merkezleri Hârezmşahlar zamanında da kıymetlerini sürdürdüler.

Hârezmşahlar devrinde şehirlerin karakterlerini belirleyen unsurlar çeşitlidir. Coğrafya bunların başında gelmekteydi. Ayrıca, hükümet merkezi olma, askeri hüviyet, demografik yapı ve ilim hayatının etkileri de şehirlerin karakterini etkiledi.

Hârezmşahlar devri şehirleri Selçuklu zamanında özelliklerini çoğunlukla devam ettirmişlerdi. Bu bize bir sürekliliği göstermesi bakımından önemlidir. Ne var ki, Moğol istilasının yarattığı tahribat şehirlerdeki yaşama dair izlerin birçoğunu yok etti.

BİBLİYOGRAFYA

ACIDUMAN, Ahmet, "İsmâ'îl Cürcânî'nin Zahîre-i H'ârezmşâhî Adlı Eserinin XVI. Yüzyıl Türkçe Çevirisinde Kafatası Anatomisi, Hidrosefali ve Kafatası Kırıkları Üzerine", *Türk Nöroşirürji Dergisi*, 2014, c. 24, sayı: 3.

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002.

ALÂÜDDİN ATÂ MELİK CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998.

ATA, Aysu *Harezmi-Altınordu Türkçesi*, İstanbul, 2002.

AZİZ, Ghulam Rabbani, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karaçi 1978.

BAHÂEDDİN MUHAMMED B. MÜEYYED EL BAĞDADÎ, *et-Tevessül ile't-teressül*, nşr: Ahmed Behmenyar, Tahran 1315.

BARTHOLD, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927.

.....: *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

BOSWORTH, C.E. "Khwarazm", E.I., New Edition, c. IV.

BÜNDARÎ, *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, Leiden 1889, çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999.

BÜNYATOV, Ziya: *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, çev. Tural Rızayev, İstanbul, 2003.

CAFEROĞLU, Ahmed *Türk Dili Tarihi*, c. II, İstanbul 1984.

ÇELEBİ, İlyas. "el-Muhassal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI.

ÇÖĞENLİ, Sadi, "Mutarrizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI.

DEVLETŞAH ES-SEMERKANDÎ, *Tezkiretü'ş-şuarâ*, çev. Necati Lugal, c. II.

ECKMAN, Janos "Harezmi Türkçesi", *Hârezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara, 1996.

.....: *Çağatayca El Kitabı*, haz. Günay Karaağaç, İstanbul 1988.

FARSIANI, Madjid, "Sosyoloji Açısından Horasan Sarbadaran Hareketi", Yayınlanmamış Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Genel Sosyoloji Kürsüsü, İstanbul 1978,

GÜRBÜZ, Meryem *Hârezmşahlar Devlet Teşkilâtı Ekonomi Kültür*, İstanbul 2014.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin *Hârezm Türkçesi ve Grameri*, İstanbul 1997.

HARTMANN, Angelika, *an-Nasir li-Din Allah (1180-1225) Politik, Religion, Kultur in der spöten "Abbasidenzeit"*, Berlin- New York 1975.

HORST, Heribert, "Arabische Briefe der Horazmsahs an den Kalifenhof aus der Feder des Rasidad-Din Watwat", *ZDMG*, C: CXVI, 1966.

HUMPHREYS, Stephen *İslam Tarih Metodolojisi Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murtaza Bedir-Fuat Aydın, İstanbul 2004.

İBN BATÛTA, *Tuhfetu'n-Nuzzar fi Garaibi'l-Emsâr*, haz. Mümin Çevik, İstanbul 1983.

İBNÛ'L-ESÎR, *el-Kâmil fi't-târih*, Nşr: J. C. Tornberg, Beyrut 1979; Çev: Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, C.XII.

İBNÛ'L-İBRÎ, EBÛ'L-FEREC, *Abûl-Farac Tarihi*, Çev: Ömer Rıza Doğrul C:II, Ankara 1987.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmişahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara, 1992.

KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994.

KAZVİNÎ, *Asarü'l-bilad ve ahbarü'l-ibad*, Beyrut 1960.

KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934.

-: “Çağatay Edebiyatı”, *İ.A.*, c.III.
-: “Hârizmşahlar”, *İ.A.*, c. V/I.
- KÖYMEN, Mehmed A., “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I.: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları Atebetü'l-ketebe'nin Neşri Münasebetiyle”, *AÜDTCFD, C:VIII'den ayrı basım.*
- KRAMERS, J.H “Râzi”, *İ.A.*, c.IX.
- KUBAN, Doğan, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, 7 (1968).
-: *Batiya Göçün Sanatsal Evreleri*, İstanbul 2014.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri “Şehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXVIII.
- Meryem Gürbüz, “Tekiş, Alâeddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.XL.
- MÎRHÂND, Ravzâtü's-safâ, Tahran 1339, c. IV.
- MUHAMMED AVFÎ, *Lübâbü'l-elbâb*, C:I-II, Nşr: E.G. Browne, London-Leiden 1903-1906. 231), Wiesbaden 1964.
- MUKADDESÎ, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsîm)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2015.
- MURPHEY, Rhoads, “Khwarazm”, *Encyclopedia of Asian History*, c.II.
- NESEVÎ, *Sîret-i Celâleddin Mingburnî*, Nşr: Mücteba Minovi, Tahran 1344hş.
- ÖZAYDIN, Abdulkerim, “Hârizm”, *DİA.*, c. XVI.
- ÖZDAL, Ahmet, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, İstanbul 2016.
- ÖZEL, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006.
- REŞİDÜDDİN VATVÂT, *Arâisü'l-havâtır ve nefâisü'n-nevâdir*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya Nr: 4138.
-: *Ebkârü'l-efkâr fi'r-resâil ve'l-eşâr*, İ.Ü. Kütüphânesi No: F 424.
- STRANGE, G. Le. *The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, London 1966.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler Ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985.
- TANERÎ, Aydın, *Celâlî'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977.
- TOGAN, Z. Velidi, *Horezm Kültürü Vesikaları Kısım I: Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-adab*, İstanbul 1951.
-: “Hârizm”, *İ.A.*, c. V/I.
- TOYSERKÂNÎ, Kasım, *Nâmeha-yı Reşidüddin Vatvât*, Tahran 1338.
- YAKUT EL-HAMEVÎ, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut 1979.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Fahreddin er-Râzi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XII.
- UKAYLÎ, *Asârü'l-vüzerâ*, tashih. Mîr Celâleddin Hüseyin er-Rumî, Tahran 1329
- YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, İstanbul 2004
- YÜCE, Nuri, *Mukaddimetü'l-Edeb Hvarizm Türkçesi İle Tercümeli Şuster Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara 1986
- www.http://sozluk.gov.tr, erişim tarihi:16.07.2019, saat:11:20.

ÖZET

İçinde bulunduğumuz bilgi çağında her geçen gün artan bilgi akış hızı ve miktarı düşünüldüğünde, artık önemli olanın, doğru bilgiyi ayırt edipbunu öğrenme ortamlarında kullanabilmek olduğu düşünülmektedir. Bu noktada elde edilen bilgiye ait kalite güvencesi üzerine yapılançalışmalar önem kazanmaktadır. Günümüzde kalitenin önemi, artan ürün veya hizmetin, belirlenen veya olabilecek ihtiyaçları karşılaya bilmesi açısından artmaktadır. Eğitimde kalite güvence sisteminin ise toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda belirlenecek 21. yüzyıl insanının profiliniortaya koyma ve eğitim kurumlarında kalite gelişimine katkı sağlama açısından oldukça önemli olduğu düşünülmektedir. Bilgi çağının ihtiyaçduyduğu insan profilinin belirlenmesinde bireysel ve toplumsal ihtiyaçların yanında teknolojik ve bilimsel gelişmenin de katkısı bulunmaktadır.

Bu açıdan değerlendirildiğinde 21. yüzyıl öğretmenini yetiştiren kurumlarda yeni gelişmeler ışığında ve sürekli yapılacak akreditasyon çalışmalarının büyük yararları olacağına inanılmaktadır. Literatür taraması şeklinde betimsel olarak düzenlenen bu çalışmada BÖTE bölümlerine Kalite Güvence Sistemi ve akreditasyon çalışmalarının verimliliği üzerinde durulmuş ve toplanan araştırma sonuçlarıdoğrultusunda önerilerde bulunulmuştur. Kalite bir yaşam tarzı ve davranış biçimidir. Görevi ne olursaolsun kişinin işine, çevresine ve kendisine duyduğu saygı vesorumluluğun yansımasıdır. Bir işi ilk seferde doğru vезamanında yapmaktan başlayıp, bu işi daha iyi ve daha hızlıyapabilmeye kadar uzanan anlayış biçimidir. Bu anlayışsadece iş faaliyetleri için değil günlük hayatın her kademesinde de geçerlidir.Çağımızda alıcıların kaliteye dönük talep ve beklentileri çokhızlı bir şekilde değişim göstermektedir. Temelde busebepten dolayı, kalitenin bugünlerde en önemli rekabetalanı olduğu görüşünden hareketle, kuruluşlar tümçalışmalarını kalite alanına kanalize etmeye çalışmaktadırlar ve kalite olgusu şimdiye kadar olmadığı bir biçimde ciddiolarak ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler : Kalite, Kalite Güvence Sistemi, Akreditasyon

ABSTRACT

In the information age we have been through, when we consider that the flow and amount of information is getting more and more every day,we agree upon that the important thing is to discriminate the correct information and to use it in the learning environments. In this sense, thestudies which are on quality assurance of getting information have been more important. Today, the importance of quality is increasing interms of meeting the determined or possible needs by the increasing products or facilities. On the other hand, it is thought that quality assurance system is very important in term of to contribute the development of quality at learning environment. In addition to individual needsand social needs, technological and academics developments have contributions to determine the human profile which the information ageneeds. Rated from this aspect it is believed that accreditation labors in new technological improvements lights may beneficial at corporationswhich train the teachers of 21st Century. This study was composed as searching literature. In this descriptive study, we examined thee efficiency of quality assurance system and accreditation about using at learning environments and given suggestions.

Keywords: Quality, Quality Assurance System, Accreditation

İçinde bulunduğumuz bilgi çağında her geçen gün artan bilgi akış hızı ve miktarı düşünüldüğünde, artık önemli olanın, doğru bilgiyi ayırt edipbunu öğrenme ortamlarında kullanabilmek olduğu düşünülmektedir. Bu noktada elde edilen bilgiye ait kalite güvencesi üzerine yapılançalışmalar önem kazanmaktadır. Günümüzde kalitenin önemi, artan ürün veya hizmetin, belirlenen veya olabilecek

İhtiyaçları qarşılayabilmesiaçısından artmaktadır. Eğitimde kalite güvence sisteminin ise toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda belirlenecek 21. yüzyıl insanının profilini ortaya koyma ve eğitim kurumlarında kalite gelişimine katkı sağlama açısından oldukça önemli olduğu düşünülmektedir. Bilgi çağının ihtiyaç duyduğu insan profilinin belirlenmesinde bireysel ve toplumsal ihtiyaçların yanında teknolojik ve bilimsel gelişmenin de katkısı bulunmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde 21. yüzyıl öğretmenini yetiştiren kurumlarda yeni gelişmeler ışığında ve sürekli yapılacak akreditasyon çalışmalarının büyük yararları olacağına inanılmaktadır. Literatür taraması şeklinde betimsel olarak düzenlenen bu çalışmada BÖTE bölümlerine Kalite Güvence Sistemi ve akreditasyon çalışmalarının verimliliği üzerinde durulmuş ve toplanan araştırma sonuçları doğrultusunda önerilerde bulunulmuştur.

Kalite bir yaşam tarzı ve davranış biçimidir. Görevi ne olursa olsun kişinin işine, çevresine ve kendisine duyduğu saygı ve sorumluluğun yansımasıdır. Bir işi ilk seferde doğru zamanında yapmaktan başlayıp, bu işi daha iyi ve daha hızlı yapabilmeye kadar uzanan anlayış biçimidir.

Bu anlayış sadece iş faaliyetleri için değil günlük hayatın her kademesinde de geçerlidir. Çağımızda alıcıların kaliteye dönük talep ve beklentileri çok hızlı bir şekilde değişim göstermektedir.

Temelde busebepten dolayı, kalitenin bugünlerde en önemli rekabet alanı olduğu görüşünden hareketle, kuruluşlar tüm çalışmalarını kalite alanına kanalize etmeye çalışmaktadırlar ve kalite olgusu şimdiye kadar olmadığı bir biçimde ciddi olarak ele alınmaktadır.

- Yeterlilik formu oluşturulur ve onaylanır.
- Geçerli ve güvenilir ölçme ve değerlendirme süreci işletilir.
- Belgelendirme süreçleri, şeffaf ve tarafsız biçimde yürütülür.
- Yeterliliklere yönelik süreçler öz değerlendirme ve dış değerlendirmeye tabi tutulur.
- Dış değerlendirme yapan birim, ekip veya kuruluşlar düzenli gözden geçirmeye tabi tutulur.
- Öz değerlendirme ve dış değerlendirme bulguları ışığında iyileştirme faaliyetleri yürütülür.
- Yeterliliklere yönelik süreçlere paydaşların katılımı sağlanır.
- Yeterliliklere yönelik süreçler, açık ve ölçülebilir amaçlar ile ölçüt ve rehberlere dayalı yürütülür.
- Tüm süreçler için yeterli ve uygun kaynak tahsisi sağlanır.
- Geri bildirim mekanizmaları geliştirilir ve uygulanır.
- Tüm süreçlerin çıktıklarına yönelik elektronik erişilebilirlik sağlanır.

Yönetmelik, örgün ve yaygın eğitim ve öğretim programları ile yaygın ve serbest öğrenmelerin doğrulanması sonucu düzenlenen tüm yeterliliklerin kalite güvencesinin sağlanmasına, kalite güvence ölçütlerinin belirlenmesine ve kalite güvencesinden sorumlu kurumların görev ve sorumluluklarına yönelik düzenlemeler içermektedir. Avrupa Yeterlilikler Çerçevesi'nde tanımlanan kalite güvence ilkeleriyle uyumlu tasarlanan ve Azerbaycan'da düzenlenen tüm diploma, sertifika ve mesleki yeterlilik belgelerinin karşılması gereken kalite ölçütlerini belirleyen Yönetmelik, yeterliliklerin kalite güvencesine yönelik hazırlanan ilk ulusal mevzuat olma özelliğini de taşımaktadır.

Azerbaycan'da yer alacak yeterliliklerin sağlanması gereken kalite güvence ölçütleri şunlardır:

- Yeterlilik formu oluşturulur ve onaylanır.
- Geçerli ve güvenilir ölçme ve değerlendirme süreci işletilir.
- Belgelendirme süreçleri, şeffaf ve tarafsız biçimde yürütülür.
- Yeterliliklere yönelik süreçler öz değerlendirme ve dış değerlendirmeye tabi tutulur.
- Dış değerlendirme yapan birim, ekip veya kuruluşlar düzenli gözden geçirmeye tabi tutulur.
- Öz değerlendirme ve dış değerlendirme bulguları ışığında iyileştirme faaliyetleri yürütülür.
- Yeterliliklere yönelik süreçlere paydaşların katılımı sağlanır.
- Yeterliliklere yönelik süreçler, açık ve ölçülebilir amaçlar ile ölçüt ve rehberlere dayalı yürütülür.
- Tüm süreçler için yeterli ve uygun kaynak tahsisi sağlanır.
- Geri bildirim mekanizmaları geliştirilir ve uygulanır.
- Tüm süreçlerin çıktıklarına yönelik elektronik erişilebilirlik sağlanır.

Yönetmeliğin yayımı tarihinden itibaren; bir yıl içerisinde kalite güvence belgesi ve rehberlerin sorumlu kurumlar tarafından hazırlanması ve iki yıl içerisinde sorumlu kurumların, kalite güvencesinin

sağlanmasına yönelik sistemlerini kurarak eğitim kurumları ve belgelendirme kuruluşları aracılığıyla işletmeye başlaması gerekmektedir.

Kalite Güvence Yönetmeliğinin tam ve etkin uygulanmasıyla beraber, eğitim ve öğretim sisteminin en önemli çıktısı olan yeterliliklerin kalitesine ulusal ve uluslararası düzeyde duyulan güven en üst düzeye yükselecektir.ulusları aracılığıyla işletmeye başlaması gerekmektedir.

Kalite Güvence Yönetmeliğinin tam ve etkin uygulanmasıyla beraber, eğitim ve öğretim sisteminin en önemli çıktısı olan yeterliliklerin kalitesine ulusal ve uluslararası düzeyde duyulan güven en üst düzeye yükselecektir.

Kalite bir yaşam tarzı ve davranış biçimidir. Görevi ne olursaolsun kişinin işine, çevresine ve kendisine duyduğu saygı vesorumluluğun yansımasıdır. Bir işi ilk seferde doğru vезamanında yapmaktan başlayıp, bu işi daha iyi ve daha hızlıyapabilmeye kadar uzanan anlayış biçimidir. Bu anlayış sadece iş faaliyetleri için değil günlük hayatın her kademesinde de geçerlidir. Çağımızda alıcıların kaliteye dönük talep ve beklentileri çokkhızlı bir şekilde değişim göstermektedir.

Temelde busebepten dolayı, kalitenin bugünlerde en önemli rekabetalanı olduğu görüşünden hareketle, kuruluşlar tümçalışmalarını kalite alanına kanalize etmeye çalışmaktadırlar ve kalite olgusu şimdiye kadar olmadığı bir biçimde ciddiolarak ele alınmaktadır.

Kalite Kavramı

Kalite, Latince “gualitos”, nasıl oluştuğu anlamına gelen“gualis” kelimesinden gelmektedir. Yani kalite kelime anlamıyla hangi şey için kullanılıyorsa onun gerçekte ne olduğunubelli etmek amacını taşımaktadır (Karabay, 1976).Kaoru Ishikawa (1984)’ya göre kalite, ürünün veya hizmetintüketiciyi tatmin etmek için sahip olduğu özelliklerdir.J. M. Juran (1970)’ın kalite tanım ise, kalite konusundahemen herkesin kullandığı ve kalitenin manasını en iyışekilde özetleyen bir tanımdır. Juran’a göre kalite “kullanımauygunluktur”.

Sağlamak için uygulanan planlı ve sistematik etkinlikler bütünü olarak tanımlanmaktadır. Temeline ürün ya dahizmetin geçtiği tüm aşamalardaki talimatlar, görev vesorumluluk tanımları vb. ile belgelen dirmesi, çalışanların eğitilmesi ve kalite konusunda bilinçlendirilmesi ile kaliteninplanlanan düzeyde en az kaynak kullanımıyla korunmasıyatmaktadır. Kullanıcının gereksinimleri tam olarak vebelirlendiği şekilde karşılanmadığı sürece kalite güvencesisistemi tanımlanmış sayılmaz (Erdem, 1999).

Eğitimde Kalite Güvence Sistemi

Kalite güvence kavramı yeni değıldir, fakat son yıllarda dahagenel bir yapıya dönüşmüş ve didaktik veya pedagojik bakışaçısı, makro ekonomik perspektif, sosyolojik perspektif, müşteri ve yönetim perspektifi gibi çeşitli açılar vurgulanmıştır. Doksanların ortalarında Milli eğitimB akanlığı, diğer konular yanında, eğitim sektöründeyönetimin kalitesini artırmak amacıyla Dünya Bankasındandestek almıştır. Kalite bilgisini eğitimin en alt düzeylerine kadar indiren gruplar / birimler oluşturulmuştur. Kalite gelişim sistemleri il düzeyinde de uygulanmaya çalışılmıştır. Bu stratejiler, prosedürlerin katı sisteminin empoze edilmesinden çok, güçlü bir gelişimsel yaklaşıma nsıtmaktadır. Bu geleneksel görüş değışmez şekilde güçlendirilmiş bir uyum üzerinde yoğunlaşan uygulamaya vebir eğitim kurumunun tüm açıları arasında öngörülen kalite standartları setine yol açmaktadır.Gelişimsel bir yaklaşım, sıklıkla hem birey, hem de kurumiçin beklenmedik faydalar ile sonuçlanan değıerli bir öğrenme tecrübesidir. Bu gelişimsel yaklaşım, kurumuntamamı için kapsamlı bir gelişimsel çerçeve sağlayacak şekilde bir eğitim kurumunun hem müfredat, hem de buna eşlik eden destek hizmetlerini içermelidir. Bu, doğal olarak akademik personelin sorumluluğu olarak görülmemekte, bunun yerine sürekli kalite gelişimine ilişkin bir kurumsalkültür oluşmasını sağlamaktadır. Unsurlar aşağıdakileri içermelidir (MEB):

- Müfredat tasarımı
- Müfredatın uygulanması
- Değerlendirme ve belgelendirme
- Öğrenme kaynakları
- Stratejik ve İşlevsel Planlama

- İletişim ve Yönetim
- Bilgi Hizmetleri
- Öğrenci Destek Hizmetleri
- Sağlık ve Güvenlik
- Personel Geliştirme

Akreditasyon

Akreditasyon; ürün/hizmet, kalite yönetim sistemi, çevreyönetim sistemi ve personel belgelendirmesi yapankuruluşların, laboratuvarlar, muayene ve deney kuruluşlarının belirli görevleri yapmaya yeterli olduklarının uluslararası kabul görmüş teknik kriterlere göre değerlendirilerek onaylanması, belgelendirilmesi ve devamının sağlanması faaliyetidir (NCA, 1997). Akreditasyon; birçok ülkede ve birçok sektörde toplumun sunulan program ve hizmetlerin niteliğinin sistematik bir yaklaşımla güvence altına alınması için geliştirilen bir yöntemdir

Akreditasyon Hizmetleri

Hizmetlerin kalitesini gösteren çeşitli kalite kontrol belgelerinin, sertifikaların ve test raporlarının usulüne

uygun hazırlanırken aynı zamanda bilimsel ve teknik esaslar adanması gerekmektedir. Ülkelerin ulusal boyutta uyguladıkları teknik düzenlemelerin uluslararası ticarete engel haline gelmemesi için standart ve uygunluk değerlendirme yöntemlerinin karşılıklı tanınması, gereksiz düzenleme ya da ayrımcı uygulama yapılmasında kaçınılması ve uygulamada şeffaflığın sağlanması gerekmektedir. Türk Akreditasyon Kurumu (TÜRKAK) da böyle bir yaklaşımın sonucunda 1999 yılında çıkarılan 4457 sayılı Kanun ile kurulmuştur. 15 Haziran 2001 tarihinde akreditasyon başvurularını kabul etmeye başlamıştır. Mayıs 2005'te YÖK, "Yükseköğretim Kurumlarında Akademik Değerlendirme ve Kalite Geliştirme Yönetmeliği" Taslağı hazırlamıştır. MÜDEK'le birlikte Ulusal Kalite Güvence ve Akreditasyon Sistemi kurma çalışmaları hız kazanmıştır. YÖK, "Avrupa Birliği Ülkelerinde Yükseköğretim-Yeni Gelişmeler" (Mayıs 2000) ve "Avrupa Kredi Transfer Sistemi" (Ocak 2001) çalışmalarını yayınladı. YÖK 1994-98 arasında Dünya Bankası finansmanı ile "Milli Eğitimi Geliştirme Projesi"ni yürüttü, öğretmen eğitim standartları ve Akreditasyon'u belirledi (Edinsel, 2005).

Akreditasyonun Genel Özellikleri

Akreditasyonun özellikleri ülkelere göre farklılıklar göstermesine karşın genel olarak ortak bazı özellikler bulunmaktadır. Bu özellikler aşağıdaki gibi sıralanabilir (Aktan, 2007):

- Akreditasyon, belli beklentiler karşısında (standartlar, kriterler), bir kuruluşun ya da programın kalite etkinliğinin sorgulanmasını içermektedir,
- Akreditasyonun temelinde kurumun ya da programın misyonu, geçmişi ve hedefleri bulunmaktadır,
- Akreditasyon, kurumlarının ve programlarının özerklik ve farklılıklarını tanıır.
- Akreditasyon, akredite edilen kurum ve programların kamunun kaliteye dayanan beklentilerini yeterince ya da daha fazla karşıladıkları konusundaki teminat anlamına gelmektedir.
- Akreditasyon, genel olarak uluslararası anlamda, 5 ve 10 yıllık sürelerle dayanan bir döngüdür. Ciddi sorunlarla karşılaşıldığında bu süreç kısalmaktadır,
- Akreditasyon, öğrencilerin öğrenimlerine ve gelişimlerinin etkinlik ve kalite için çok önemli bir kriter olduğunu vurgulamaktadır. Akreditasyon özellikle eğitim hizmetlerinde uygulanmaktadır. Akreditasyonun eğitim ve özellikle yükseköğretime uygulanması eğitimin kalitesini artıran bir unsur olarak karşımıza çıkar. Akreditasyon, girdilerle, yani öğrenci seçimi, öğretim elemanlarının özellikleri, akademik ve fiziksel yapı (kütüphane, sınıf, bilgisayar laboratuvarı vb.) üzerine odaklanmaktadır. Yükseköğretim programlarının akredite edilmesi için, tasarlanmış bir sistemde standartlar, bir yükseköğretim programının kabul edilebilir düzeyde olduğuna karar verilebilmesi için hangi unsurların programda bulunması gerektiğini gösterirler. Bu standart grupları, önceden belirlenmiş yedi standart alanı içinde yer alırlar (Aktan, 2007):

- 1-Öğretim; öğrencilerin gereken bilgi ve becerileri elde etmesini sağlamalıdır.
- 2-Personel; öğretimin yeterli sayıda ve nitelikte öğretim elemanı olmalıdır.
- 3- Öğrenciler; programda yeterli sayıda ve nitelikte öğrenci olmalıdır.

4-İşbirliyi; uygulama okullarıyla verimlilikler kurulmalıdır.

5Fiziksel altyapı; ilgili kurum veyaprogram, yeterli derslik, kütüphane vebilgisayar kaynaklarına sahip olmalıdır.

6-Yönetim; fakültenin yönetiminde etkinbir yönetim sistemi kullanılmalıdır.

7-Kalite güvencesi; öğretmen yetiştirme programının sürekli olarak gözden geçirilmesi ve geliştirilmesi için kullanılan bir kalite güvence sistemibulunmalıdır.Yüksek öğretimde akreditasyon ile;

•Eğitim ve araştırma kalitesini güvencealtına almak, yükseltmek ve bu konuda ortak bir kalite kültürü oluşturmak,

•Kurum veya programın uluslararasıgeçerliliğini kanıtlamak,

•Eğitimde mükemmelliğe ulaşmak,

•Topluma karşı olan sorumluluğu yerine getirmek,

•Yetenekli öğrencileri kazanmak,

•Mezunları mesleki yaşamlarınahazırlamak,

•İşverenin beklentilerini karşılamakamaçlanmıştır. Akreditasyon birçok ülkede ve birçok sektörde toplumasunulan program ve hizmetlerin niteliğinin sistematik bir yaklaşımla güvence altına alınması için geliştirilen bir yöntemdir. Yükseköğretimde akreditasyon(Aktan & Gencel,2007);

1-Eğitim-Öğretimin niteliğinin artırılmasıve sistematik yaklaşımla sürekligeliştirilmesi,

2-Eğitim-Öğretimin niteliğinin güvencealtına alınması

3-Yükseköğretimin hizmet sunduğukesimlere eğitim-

öğretimin niteliğininbelirli standartlara dayalı olarak yürütüldüğünün güvencesinin verilmesiamaçlarına hizmet etmek üzere yaygın biçimde uygulanmaktadır. Akreditasyonun amaçları doğrultusunda çeşitli akreditasyon modelleri oluşturmak mümkün olmaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda oluşturulan Türk Öğretmen Eğitimi Akreditasyon Modeli ile;

•Öğretmen eğitiminin niteliğinin artırılması ve sürekli bir iç ve dış denetim ile sistemli olarak geliştirilmesi

•Öğretmen eğitiminin niteliğinin güvencealtına alınması

•Eğitim fakültelerinin hizmet sunduğukesimlere (veliler, öğrenciler, okullar gibi)Öğretmen eğitiminin belirli standartlara dayalı olarak yürütüldüğünün güvencesinin verilmesi amaçlanmaktadır

Türk öğretmen eğitimi akreditasyon modeli, uzman görüşlerine dayanan bir kalite güvencesi sistemini aşağıdaki unsurlar ile sağlamaktadır:

•Türkiye'deki öğretmen eğitimi için Türk öğretim üyeleri tarafından geliştirilmiş, altı pilot fakültede ön denemesi yapılmış ve ulusal bir seminerde gözden geçirilmiş veyayınlanmış bir standartlar kümesi.

•Her bir standardın göstergeler, kanıtlar ve derecelendirme yoluyla açıklanması.

•Fakülteler tarafından aday gösterilen bir grup öğretim üyesi arasından seçilen değerlendiriciler.

•Değerlendiriciler için bir eğitim programı.

•Her bir ziyarette görev alacak her bir değerlendiricinin seçilmesinde kullanılacak bir "çıkar çatışması" politikası.

•Fakültelerin akreditasyon sürecine hazırlanmaları için bir eğitim programı.

• Akreditasyon ziyaretinin temelini oluşturan fakülte öz değerlendirme raporu ve belgeleri.

•Öğretmen eğitimi programları hakkında yargıya varmak için birlikte çalışan bir ekibin dahil olduğu akreditasyon ziyareti.

•Ekip tarafından, her bir standartla ilgili derecelendirmelere ve her bir standart alanın genel derecelendirmesine dayanan bütünsel bir değerlendirme.

•Dekanın taslak raporu inceleyerek gerçek durumu yansıtmayan bölümlerini düzeltme olanağı.

•Dekanın ekip raporunda yer alan değerlendirme ve varılan sonuçlara ilişkin yanıt verme olanağı.

•Her bir ziyaret sonucu elde edilecek kanıtları (öz değerlendirme raporu, ekip raporu ve fakültenin yanıtı) değerlendirecek ve akreditasyon kararı konusunda öneri bulunacak YÖK birimi.

•YÖK tarafından akreditasyon kararının verilmesi.

Dünyada Yüksek Öğretimde Akreditasyon Uygulamaları

Yüksek öğretimde akreditasyon, ilk olarak ABD'de ortaya çıkmış

ve zamanla yaygınlaşmıştır. Günümüzde ABD'de belli alanlarda uzmanlaşmış akreditasyon kurumlarının yanında bölgesel düzeyde faaliyet gösteren akreditasyon kurumları da bulunmaktadır. Akreditasyon sistemi bugün ülkelere göre farklılık göstermektedir. Kimi ülkelerde "ulusal akreditasyon ajansı" oluşturulduğu görülmektedir. Avrupa'da ise yüksek öğretim çok uzun yıllar büyük ölçüde

devlettarafından sunulan bir kamusal hizmet olarak kabuledildiğinden akreditasyona uzun süre ihtiyaç duyulmamıştır. ABD’de yüksek öğretim kurumlarının faaliyetlerini doğrudan denetleyen ve onaylayan merkezi bir organizasyon sözkonusu değildir. ABD Eğitim Bakanlığı (USDE) ve eyalethükümetlerinin belirli denetim faaliyetleri bulunmakla beraber, ABD’de yüksek öğretim kurumları geniş birbağımsızlık ve özerklik ile faaliyetlerini sürdürmektedirler. Bu ülkede yüksek öğretim kurumlarında kalite güvencesi standartları özel ve kar amacı gütmeyen akreditasyon kurumları tarafından sağlanmaktadır (Eaton, 2006). A.B.D’de akreditasyon kurumları üç şekilde oluşmaktadır (Gürbüz, 1998):

- Ulusal Akreditasyon,
 - Bölgesel Akreditasyon,
 - Mesleki Akreditasyon.
- Ulusal akreditasyon kurumuna örnek olarak Yüksek Öğretim Akreditasyon Kurulu (Council for Higher Education Accreditation, CHEA) verilebilir. CHEA 1996 yılında A.B.D.’deki üniversite ve kolejlerin büyük çoğunluğunun katıldığı toplantıda yapılan oylamada çoğunluğun olumluoyları ile kurulmuş, kâr amacı gütmeyen bağımsız bir ulusal akreditasyon kuruluşudur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ülkeler, daha fazla gence yüksek standartlarda eğitimsağlamak zorundadır çünkü diploma artık beceri isteyen pekçok iş için birincil koşul haline gelmiştir. Yükseköğretim kurumlarında üretilen bilginin kalitesi ve ekonomide kullanılabilirliği, ulusal ve uluslararası rekabet gücüne katkıdan giderek önem kazanmaktadır. Yükseköğretim hizmetlerinin sunumunda kaliteyi hedef alan bir yönetim anlayışının benimsenmesi, bu hizmetlerin verimi üzerinde önemli rol oynayacaktır. Değişimle uyum içinde yaşayabilecek yeni bireylerin eğitimi de önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu da standart ve akreditasyon kavramını çok daha önemli kılmaktadır. Gerek mesleki açıdan gerekse 21. yüzyılın gerektirdiği insan profilini gerçekleştirme açısından BÖTE Bölümü mezunu olacak bireylerin yetiştirilmesi kaliteye ve bu kaliteyi sürekli kılacak kalite güvencelerine sahip bir yapıya nasıllanacağı üzerinde önemle durulması gerekmektedir. Eğitimde kalite beklentilerini karşılamak Kalite Güvencesi Sistemi ile mümkündür. Eğitimde kalite güvence merkezinin oluşturulabilmesi için öncelikle Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı’nın sanayi ve hizmet sektörlerinin, sendikaların, odaların temsilcileri ile işbirliği yaparak sistemin çatısını oluşturması gerekir. Bu konuda uluslararası akreditasyon yapan kurum ve kuruluşlar ile işbirliği yapılmalı ve onların birikimlerinden yararlanılmalıdır. Altyapı eksiklikleri hızla giderilmelidir. Yöneticileri Yükseköğretim Kurulu’ndaki bir birimce, eğitimde toplam kalite yönetimi konusunda eğitilmelidir. BÖTE Bölümlerinin tanıtım, üretim ve hizmet sektörü ile işbirliği, mezunların mesleki gelişimlerinin iş ortamında da okul tarafından izlenmelerine yönelik faaliyetler, önceden alınacak stratejik kararlar doğrultusunda ve sistematik bir şekilde yürütülmelidir. Eğitimde kalite standardının belirlenen düzeyin altınadüşmemesi ve sürekli bu etkin ve verimli düzeyde kalmasını sağlayacak planlı faaliyetler yürütülerek kalite güvencesine ulaşılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Aktan, C.C. & Gencil, U. (2007). Yüksek Öğretimde Akreditasyon. Yaşar Üniversitesi Yayını, İzmir.
- Aktan, C.C. (2007). Değişim Çağında Yükseköğretim. Yaşar Üniversitesi Yayını, İzmir.
- Eaton, J.S. (2006). An Overview Of US Accreditation. Council For Higher Education Accreditation, Washington DC
- Edinsel, K. (2005). “Kalite Güvencesi & Akreditasyon” Etkinlik Alanı Stratejik Planlama ve Kalite Kültürü Boyutu Değerlendirmesi. Bologna Süreci Türkiye Projesi Türkiye Bologna Rehberi, İstanbul.
- Erdem, A. (1999). Meslek Yüksekokullarındaki Eğitimin Yeterliliği Ve Kalite Güvencesi. Mevzuat Dergisi, 23, İstanbul.
- Gürbüz, R. (1998). “Quality Matters in International Vocational Education and Training” Conference Proceedings, Pages 581, ISBN 975-482-444-4, Ankara Üniversitesi Matbaası, Ankara.
- Juran, J.M. (1970). Quality Planning And Analysis. McGrawHill Book Comp., New York.
- Ishikawa, K. (1984). Quality Control Japanese Standards Association Ahasaka-4. Minato-Ku, Tokyo.
- Karabay, M. (1976). Kalite Ve Kalite Kontrol Kavramları Ve Tanımlar İçin Kriterler. Kalite Kontrolü Yöneticiler Toplantısı Ve Sempozyumu. MPM Yayınları No: 177,

AL FARABİ 5. BEYNƏLXALQ SOSIAL ELMLƏR KONFRANSI

Ankara.

Masie, E. (2003). Making Sense of Learning Specifications & Standards. The MASIE Center.

NCA, (1997). "Handbook of Accreditation" Second Edition. Illinois, September Page 1,

Chicago. Serin, N. (2000). Kalite Güvence Sistemi.

Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Ankara. <http://www.enocta.com> [sitesi http://www.meb.gov.tr](http://www.meb.gov.tr) [sitesi http://www.yok.gov.tr](http://www.yok.gov.tr) [sitesi](http://www.yok.gov.tr_sitesi)

EĞİTİMİN TEMEL SORUNLARI

Günel MEMMEDOVA

Pht, ADPU

ÖZET

Eğitim bir sistem ve toplumsal bir olgudur. Bu olguyu meydana getiren, onu bir sistem haline dönüştüren değişkenler doğru bir şekilde analiz edilmelidir. Eğitim politikası, eğitim felsefesi, eğitim programı, okul kültürü, okul yöneticisi, öğretmen, öğrenci ve veli eğitimin ilişkili olduğu sistemlerinden bazıları olarak sayılabilir. Eğitimin farklı değişkenleri bünyesinde barındırması ve bu sistemlerde meydana gelen her türlü değişimden etkilenmesi sebebiyle, eğitim sorunları karmaşık bir süreç olarak karşımızda durmaktadır. Eğitimin bir basamağındaki sorun hem önceki basamakları hem de sonraki basamakları etkilemektedir. Okul öncesi eğitimdeki yetersizlikler, ilköğretimde eğitimi etkilediği gibi ortaöğretimdeki nitelik sorunları da ilköğretim üzerinde bir baskı meydana getirmektedir. Bu nedenle temel eğitimdeki sorunların etkisi hem ortaöğretim hem de yükseköğretimde dolayısıyla da toplumda yankı bulacaktır. Eğitimin en önemli basamaklarından biri temel eğitimidir. Temel eğitimin sorunları irdelendiğinde eğitim politikasından, eğitim programından, eğitim felsefesinden, öğretmen ve öğrenci niteliklerinden, eğitim yönetiminden ve finansmanından kaynaklanan pek çok sorun gündeme gelmektedir. Eğitimin en önemli işlevlerinden biri kültürün aktarımı yoluyla bireylerin toplumsallaşmasını sağlamaktır. Eğitim; bireysel, toplumsal, ekonomik ve siyasal işlevleri açısından önemli bir güce sahiptir. Eğitim sistemleri, bireyleri toplumların kültürleri ve kazandırılmak istenen davranışlar doğrultusunda şekillendirilmektedir. Ayrıca bilim, teknoloji ve sanatta yeni paradigmalara ayak uydurmak ve yeniliklere açık, araştırmacı, sorgulayıcı ve hoşgörülü bireyler yetiştirmek gerekmektedir. Temel eğitim, eğitimin önemli basamaklarından biridir. Bu eğitim ile çocuklara, topluma uyum sağlamaları ve yaşamlarını daha iyi bir şekilde sürdürmeleri için gerekli olan temel bilgi ve beceriler kazandırılmaktadır. Birinci kademede çocuklar okuma yazma, ana dilini doğru ve etkin kullanma, okuduğunu anlama, temel matematiksel işlemler, önemli toplumsal ve doğal olaylar hakkında temel bilgiler edinmektedirler. Bu bilgiler sonraki öğrenmeler için ön koşul teşkil etmektedir. Eğitim olanaklarının sınırlı ve ilköğretimden sonra örgün eğitimi terk etme oranının yüksek olduğu az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde, bireylerin en azından temel bilgi ve becerilerle donatılması için temel eğitim oldukça önemlidir. İlköğretim yani temel eğitimin asıl işlevi çocuğu hayata hazırlamak olduğu için, öncelik öğrencilere temel bilgi ve beceriler kazandırılması olmalıdır.

Anahtar kelimeler: Pedagoq, Araştırma, Eğitim, Bilim, Bilgi

UŞAQLARIN AİLƏDƏ ESTETİK TƏRBIYƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏŞKİLİ

Solmaz CABBAROVA

Azərbaycan, Naxçıvan, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Pedaqogika və psixologiya kafedrası

Estetik tərbiyə nəzəriyyəsinin əsasını estetika təşkil edir. Estetika isə gözəllik haqqında elmdir. Təbiidir ki, uşaqlarda gözəlliyin, estetikanın tərbiyəsi əhəmiyyətlidir, estetik tərbiyə qarşısında duran məqsəd uşaqlarda sağlam bədi zövq inkişaf etdirməkdən, gözəlliklərin mahiyyətini onlara aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Estetik tərbiyə uşaqların əqli, fiziki, mənəvi inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Estetik tərbiyə məvhumu altında mənəvi inkişafa, hissiyata nüfuz edən, insanda bədi mühakimənin, zövqün təşəkkül tapıb möhkəmlənməsinə səbəb olan, ətraf aləmin başa düşülməsində, incəsənət, təbiət və cəmiyyət gözəlliklərinin dərk olunmasında adama kömək edən və bu gözəllikləri yaratmaq üçün onu həyata hazırlayan təsirlərin məcmusu nəzərdə tutulur.

Uşağı əhatə edən xarici şərait, ailə, doğma ev, mənzil uşaq və yeniyetmənin hissi emosional həyatının, gözəllik hissi tərbiyəsinin ilk məktəbidir. Ailə şəraitindəki emosional ahəngdarlıq, aydınlıq, sadəlik və parlaqlıq gözəllik aləminə açılan ilk pəncərədir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, doğma ev, bizim ailəmiz gözəlliyin birinci məktəbidir. Bu birinci məktəbdə uşaq əvvəlcə zövqitəbii ruhda və ibtidai şəkildə olsa da, yavaş-yavaş gözəlliyin müəyyən mənbələrini duymağa, hiss etməyə başlayır. Gözəlliyin bu «birinci məktəbində» doğma evdə körpənin hələ yaşayımında ikən həyatə açılan pəncərədən otağa süzülən günəş şüaralırın, ev əşyaları üzərində yaratdığı əlvan rənglərə doğru əl-qol atması, pərvanə kimi oda, işığa tərəf qanadlanmaq istəməsi, iki yaşında ikən, ataların sözü ilə desək “ağı qaradan seçməyə” başladığı andan, şən çöhrələrin ardınca çırpınması balaca insanda gözəlliyə olan təbii meylin əlamətidir. Valideynlər çalışmalıdırlar ki, uşaqlar onları əhatə edən mühitdəki gözəlliklərə biganə qalmasınlar, onları görsünlər, duysunlar, nəyin gözəl, nəyin isə eybəcər olduğunu bir kəlmə ilə də olsa izah etməyi bacarsınlar.

Estetik tərbiyənin başlıca vəzifələrindən biri yetişməkdə olan nəsildə estetik mühakimə və zövqü inkişaf etdirməkdən, bəzən görüş dairəsini genişləndirməkdən və bu nəsli həqiqi gözəlliyi qiymətləndirə bilmək bacarığına alışdırmaqdan ibarətdir. Estetik tərbiyə gözəllik hissələrini yaratmaqdan, formalaşdırmaqdan və inkişaf etdirməkdən başlayır. Karl Marksın belə bir sözü vardır ki, “İnsan gözəllik qanunları əsasında yaradır”. Doğrudan da gözəlliyi görəndə, onu qiymətləndirməyi bacaran, önceliklərini duyan hər bir şəxs həmişə gözəl şeylər yaratmağa çalışacaqlar.

Estetik tərbiyə zamanı uşaqların göz hissələri göz şüuruna çevirilməlidir. Göz şüuru isə gözəl hesab edilən cisimlər, hadisələr haqqında fikir söyləməklə əlaqədardır. Sonra isə estetik tərbiyə gözəlliyi yaratmaq qabiliyyətinin gənc nəsildə inkişafı ilə davam etmişdir. Həyatın gözəlliyindən doğan estetik hissələr insanın ümumi inkişafı ilə əlaqədar sürətdə təcridən təşəkkül tapır. Estetik hissələr uşaqlarda çox erkən, hələ körpəlik dövründən inkişafa başlayır. Müşahidə göstərir ki, uşaqlar bir neçə aylıqdan etibarən rəngli oyuncaqlardan, şəkillərdən və gözəl musiqi sədalarından xoşlanırlar. Buna görə də estetik zövq və hissələri uşaqlara lap kiçik yaşlardan aşılamaq lazımdır.

Tərbiyənin başlanğıc mənbəyi olan ailədə estetik tərbiyə mühüm yer tutur. Uşaq ilk dəfə olaraq gözəlliyi ananın əvəz edilməz laylasının sədaları altında duyur. Əgər desək ki, biz insanların incəsənət gözəllikləri ilk hissi, emosional ünsiyyətimiz ana laylası ilə başlayır, səhv etmərik.

Lay-lay beşiyim lay-lay
Evim eşiyim lay-lay
Sən get şirin yuxuya
Çəkim keşiyin laylay.

Ana laylası bizim qulaqlarımıza çatan ilk lirik şeir, ilk melodiyadır. Müsiqi insanı kiçik yaşlardan müşayət edir. Estetik cəhətdən inkişaf etmiş insanların bir çox nəsilləri klassik bəstəkarların əsərləri

əsasında tərbiyə almışlar. Xalq musiqisini də yaşatmaq, ondan geniş istifadə etmək olduqca vacibdir. Bir sözlə musiqi uşağı sevindirir, onda gözəlliyə qarşı sevgi oyadır.

Uşaq ailə içərisində doğulur, yaşayır, inkişaf edib böyüyür. Uşaq təmizliyə riayət etməyi, səliqəli və yaraşlıq geyinməyi, məişətdəki əşyaların gözəlliyini birinci növbədə ailədə görür. Musiqini, mahnını, şəri, nağılı ilk dəfə evdə eşidir. Şəkil çəkməyə, rəqs etməyə ailədə başlayır. Təbiətin qoynuna, muzeylərə, kino və teatr tamaşalarına körpə ikən ata-anası ilə gedir, kənar şəxsləri tanımamışdan qabaq öz valideynləri ilə ünsiyyətdə olduğu üçün başlarına, mədəni münasibət bəsləməyi də əvvəlcə onların əmsalında öyrənir.

Bağçaya, məktəbə getdikləri dövrlərdə belə uşaq yenə vaxtını çox hissəsini valideynlərinin yanında keçirdiyindən onun zövq və hisslərinin zənginliyi, məişət təbiət, cəmiyyət və incəsənətdəki gözəlliyi qavraya bilməsi xeyli dərəcə məhz ailə təsirindən, ata-ananın yaratdığı şəraitdən asılı olur.

Estetik tərbiyə gördüyümüz kimi tərbiyənin bütün növləri ilə vəhdətdədir və onları özündə əks etdirir. Estetik tərbiyə mühitdə, təbiətdə, incəsənətdə olan bütün yaxşı şeylərə məhəbbət tərbiyə etməkdən, musiqi və şerə uşaqların diqqətini cəlb etməkdən, onların şəkil çəkmək nəğmə oxumaq, rəqs etmək, musiqiyə qulaq asmaq, ifadəli şer oxumaq və əzbər demək qabiliyyətini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Əxlaqın formalaşdırılması üçün estetik tərbiyənin böyük əhəmiyyəti vardır. Xeyirxah işlər, vicdanlı əmək, estetik zövqün formalaşması üçün zəmin yaradır. Estetik tərbiyənin mahiyyəti xeyirxahlığı gözəllik kimi təsdiq etməkdən ibarətdir. Gözəllik hissini inkişaf etdirməkdən yüksək əmək mədəniyyətinə nail olmaq mümkün deyil. Fiziki tərbiyəyə bir çox gözəllik elementləri-yaxşı qamət, yerləş, incə və qətiyyətli hərəkətlər daxildir. Bunlar insanın həyatını və davranışını, onun düşüncə tərzini nəcibləşdirir. Bütün bunların əsası da ailədə formalaşır.

Övladında estetik hissi formalaşdırmaq üçün valideyn hər zaman diqqətli olmalı, övladının hərəkətlərinə fikir verməlidir. Hər gün övladının paltarlarının təmiz və səliqəli, ayaqqabısının silinmiş, saçlarının daranmış halda olmasına diqqət yetirən valideyn öz övladında estetik hisslərin yaranmasına nail olur. Bütün bunlara diqqət yetirən valideynin övladı da çalışır ki, paltarları əzik-üzük, saçları dağınıq, ayaqqabısı çirklə olmasın. Uşağı təmizliyi sevməyə, nizam-intizam gözləməyə, oyuncaqlarının, paltarlarının qayğısını çəkməyə alışdırmaq lazımdır. Uşaqlara başa salmaq lazımdır ki, otaqlarda hər şeyin özünə görə yeri olmalıdır. Çünki hətta gözəl olan şeylər belə qarışıq olduqda öz gözəl görünüşünü itirir. Səliqəli yığılıqda isə əksinə gözəl və qəşəng görünür. Oyuncaqların yerli yerində olması, otağın yığılıqda olması, bəzədilməsi uşaqlarda gözəlliyə maraq oyatmaq üçün ən yaxşı vasitədir. Bütün bunları övladlarında görmək istəyən valideynlərin özlərində səliqəli, təmizkar olmalı, gözəl şeylərə qarşı hörmət bəsləməli və onları qorunmağa çalışmalıdırlar. Çünki kiçiklər hər zaman böyüklərdən nümunə götürürlər, hər zaman onları təqlin edirlər.

Ailə gözəlliyin birinci məktəbidir və insanın estetik zövqü, estetik tərbiyəsi məhz ailədə formalaşır. Gözəlliyin, onun ünsürlərini vasitəsi ilə şəxslərin inkişafına qüvvətli təsir göstərən estetik tərbiyə insanın əmək, həyat və məişət tərzinin bütün sahələrinə nüfuz edir, ona həyatı gözəllik qanunları əsasında qurmaqda köməklik göstərir.

Estetik tərbiyədə faydalı yollardan biridə ətraf mühiti və təbiəti müşahidə etməkdir. Bizim cəmiyyətdə ətraf mühit və təbiət öz gözəlliyi və rəngarəngliyi ilə insanın zövqünü formaya salır, adamın təəssüratını tamamlayır, onda yeni bədii hisslər doğurur. Buna görə də kənd yerində uşaqlar uca dağların, yaşıl meşələrin, coşğun çayların bir sözlə əsrarəngiz təbiətin şəhər mühitində isə parkların, bağların, muzeylərin, abidələrin seyrinə çıxarmaq, ətraf aləmdəki gözəllikləri dolğun qavramaq işində onlara yardım göstərmək lazımdır. Evdə dibçəkdəki gülün yetişdirilməsi bunun üçün başlanğıc ola bilər. Belə işlərə uşaqların cəlb olunması onlarda nəinki çiçəklər haqqında, hətta onların yetişdirilməsi haqqında məlumatla sahib olmaq imkanı da yaradır.

Valideynlər uşaqların hiss və düşüncələrinə qüvvətli təsir göstərməklə onların tərbiyə prosesində estetik zövqün inkişafına, formalaşmasına nail olmalıdırlar. Valideynlər uşaqlarda gözəlliyi görmək, qavramaq başa düşmək kimi meyllər oyadıqdan sonra onlara aşılmalıdırlar ki, gözəllik öz-özünə yaranmır, biz onu yaradıq. Gülləri, çiçəkləri biz becəririk, möhtəşəm binaları biz tikirik, gözəl xiyabanları biz salırıq. Uşaq qavramalıdır ki, əgər o gülləri, çiçəkləri əzib ayaqlayarsa, onları qorumaq üçün heç bir təşəbbüs

göstərməsə, onun xoşladığı, zövq aldığı gözəllik daimi olmaz. Uşaqlara öyrətmək lazımdır ki, təbiət gözəlliyi özü yaradır. Biz isə həmin gözəlliyi qorumalı və gələcək nəsillər üçün saxlamalıyıq. Uşaqlar anlamalıdırlar ki, təbiəti, onun gözəlliklərini məhv etmək, gələcəyi məhv etmək deməkdir.

Uşaqlar birinci növbədə anlamalıdırlar ki, gözəllik təmizlikdən yaranır. Təmizlik ən böyük gözəllikdir. Buraya mənəvi gözəllikdə daxildir. Uşaqlara aşılamaq lazımdır ki, onun oyuncaqları, otağı təmiz olduqda, daxili təmiz olduqda özləri yaraşlıq və gözəl görüklər. Elə uşaqlar var ki, onlar ancaq bahalı, bərbəzəkli şeyləri gözəl sanırlar. Valideynlər hər zaman bunun qarşısını olmağa çalışmalıdırlar. Onlar övladlarına gözəlliyin ancaq sadəlik olduğunu aşılmalıdırlar.

Elə valideynlərimiz, elə ailələrimiz var ki, onlar uşaqlara estetikanın, gözəlliyin ancaq süni tərəfini göstərir və onları bu yöndə tərbiyə edirlər. Bəzi ailələrimizdə qızlar kiçik yaşlarından bəzək-düzəyə meyl edirlər. Bunun vasitəsilə gözəlləşdiklərini sanırlar. Müasir dövrümüzdə bu yöndə inkişaf edən oğlan uşaqlarına da rast gəlmək olar. Bütün bunların qarşısını almaq lazımdır. Cəmiyyətimizin bu cür inkişafı insanları təbiətin gözəlliklərindən məhrum olmaq dərəcəsinə gətirib çıxara bilər.

Hindistan filosofu Rabindrant Taqor buna aid məşhur Gitançali şerində yazırdı: “Şahzadə libası geyinmiş və qiymətli boyunbağılar taxmış uşağı artıq oyun sevindirmir, əynindəki libas onun hər addımını ağırlaşdırır və inkişafına mane olur.

Paltarını çıxarmaq və ya çirkəndirməkdən çəkinərək öz ələmindən ayrılıb hərəkət etməyə qorxur.

Ey ana, sənin qızıl bəzək-düzəyin uşağı sağlam torpaqdan ayırırsa, onu insan həyatının böyük gözəlliyinə qovuşmaqdan məhrum edirsə, bunlar onun xeyrinə deyildir.” (Rabindrant Taqor Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb 2011, 621s).

Şəxsiyyətin formalaşmasında estetik tərbiyənin rolu böyükdür. Estetik tərbiyənin təsiri altında adamlar cəmiyyət və təbiət hadisələrindəki gözəllikləri başa düşür, cəmiyyətdə baş verən eybəcərliklərə nifrət edir, həyatı daha da gözəlləşdirməyə çalışırlar. Düzgün təşkil edilmiş estetik tərbiyə gənc nəsildə estetik zövqün yaranmasına səbəb olur. Həyatın, sənətin gözəlliyini başa düşməyə, ondan həzz almağa alışdırır, xeyrxah işlərə, maneləri aradan qaldırmağa sövq edir, qəlbi yumşaldır, həyatdakı və sənətdəki nöqsanlara qarşı barışmaz olmağı öyrədir.

Estetik tərbiyə sisteminin təşkilinin bir sıra prinsipləri vardır. Onlardan biri estetik tərbiyənin və bədii təhsilin ümumi xarakter daşmasıdır. Bu həm yaşlılara, həm də uşaqlara xasdır. İkincisi, estetik tərbiyə sisteminin təşkili həm də bütün tərbiyə işinə kompleks yanaşmağa əsalanır. Estetik tərbiyə sisteminin təşkilinin bir prinsipi də uşaqların bədii və ümumi psixi inkişafının vəhdətdə olmasıdır.

Estetik tərbiyənin təsirliyi birbaşa uşaqların bədii fəaliyyəti və özfəaliyyəti prinsipinə əməl olunmasından asılıdır. Bu yöndə Əliheydər Həşimov qeyd edirdi ki, “Həqiqi gözəlliyi qiymətləndirə bilən, yüksək zövqə malik olan adam ədəbi-bədii kitablar musiqi, nəğmə, kino teatr və s. haqqında düzgün mühakimə yürütməyi, incəsənətin forma gözəlliyini elm və ictimai məzmunu başa düşməyi, qəşəngi-çirkindən, göyçəyi-pisdən seçməyi bacarır, saxta zövqə, meşşan həyat tərzinə qarşı mübarizə aparır”. (Həşimov Əliheydər. Uşaqların estetik tərbiyəsi. Bakı - 1961, 9s)

Estetik tərbiyə sisteminin təşkili prinsiplərindən biridə bütün uşaq həyatına estetik yanaşmaqdır. Bu prinsip uşaqların münasibətlərinin, fəaliyyətinin, ünsiyyətinin onlara sevinc gətirən gözəllik qanunları ilə təşkil olunmasını tələb edir.

Mənzil şəraitinin də estetik tərbiyəvi əhəmiyyəti və psixoloji təsiri böyükdür. Ona görə də mənzildə hər şey səliqəli, təmiz, parlaq, göz oxşayan və rahat olmalıdır. Mənzildə hər şeyin emosional rahatlığı və nikbinlik doğurması gözəlliyin qorunması və təkmilləşdirilməsi ailə üzvlərinin ümumi qayğısına çevrilməlidir. Otağın qəşəng və münasib bəzənməsi, əşyaların simmetrik düzülüşü və sadəliyi, gül sahəsi, akvarium, musiqi alətləri, şəkillər, divarların rəngi və s. gənc nəslin estetik zövqünü inkişaf etdirir, onlarda nəcib hiss oyadır. Belə bir mühit düzgün qiymətləndirməyi bacarır, digər tərəfdən isə gözəlliyin yaradıcısına və qoruyucusuna çevrilir. Evdə geyim paltarlarının oyuncaqların, tədris ləvazimatlarının, kitabların və s. daim qararlaşıdırılmış yeri olmalıdır. Bunu təkcə uşaqlar deyil

böyüklərdə bilməlidirlər. Mənzildə səliqəlilik və təmizlik gözləməyə ailə üzvlərinin hamısı adət etməlidirlər.

Estetik tərbiyə obyektiv gerçəkliyi bədii obrazlar sistemində əks etdirdiyindən əqli tərbiyə üçün də qiymətlidir. O uşağın zəhnini yeni biliklərlə zənginləşdirir, dünyagörüşünü genişləndirir, həyat hadisələrinin mahiyyətinə varmasına, müdaxilə etməsinə kömək göstərir. Uşaq bədii əsərləri mütaliə etdikdə, mahnı oxuduqda, şəkil çəkəndə, səhnədə çıxış etdikdə, yaxud incəsənət əsərləri üzrə təşkil olunmuş sərgiyə baxdıqda, musiqi dinlədikdə, teatr tamaşasını, kino filmini izlədikdə və s. yalnız həyəcanlanmaqla qalmır, eyni zamanda, müəyyən məlumata yiyələnir. Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimiz onu göstərir ki, estetik tərbiyə uşaqların əqli tərbiyəsi ilə də sıx əlaqədardır.

Təbiət və incəsənət gözəllikləri ilə bərabər məktəbəqədər uşaqları insanın mənəvi və zahiri gözəlliyi də əhatə edir. Böyüklərlə, ata, ana, bacı, qardaş, bibi, xala ilə uşaqlar arasında yaranan müstəqil məhəbbət, mehribanlıq, həmyaşdılarla olan səmimi ünsiyyətdən doğan təbii simpatiya uşaq mühitinin mənəvi, əxlaqi gözəllikləridir.

Uşaqların simpatiyası kimi, onların antipatiyasıda dərin və səmimi olur. Bu simpatiya və antipatiyanın qüvvətlənməsi ilə bir arada uşaqlarda estetik şüurun əlamətləri təzahür edir. Onlar nəyin, kimin yaxşı və nəyin, kimin pis olduğunu müstəqil mühakimələri ilə müəyyənləşdirirlər. Beş-altı yaşlarında artıq uşaqlarda gözəllik haqqında xəyal bəsləmə qabiliyyəti də yaranır.

Bütün bunlardan görünür ki, estetika geniş məvhumdur və uşaqların gələcək inkişafı üçün vacibdir. Estetik tərbiyənin uşaqlara aşılmasında valideynlərin, ailənin rolu böyükdür. Uşaqların estetik tərbiyəsi işində yaxşı nəticə əldə etmək üçün valideynlər özləri daha zəngin vərdiş və bacarıqlara malik olmağa, pedaqoji mədəniyyətlərini yüksəltməyə çalışmalıdırlar.

Ədəbiyyat.

1. Əliyev İ. Pedaqogika. Naxçıvan, İdeya. 2018.
2. Əliyeva S. Müasir ailə tərbiyəsi və onun problemləri. Bakı, Mütərcim 2016.
3. Həsənlı. S. Ailə tərbiyəsində etnopedaqoji materiallardan istifadə imkanları. Naxçıvan, İdeya, 2011.
4. Xəlilov V. Məktəblilərin etik-estetik aləmi Bakı, Nərgiz, 2011.
5. Xəlilov V. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı, Nərgiz, 2011.
6. Xəlilov V. Seçilmiş əsərləri. V cild. Bakı, Nərgiz, 2011.
7. İbrahimov F. Hüseynzadə R. Pedaqogika. II cild. Bakı, Mütərcim. 2012.
8. Quluyev S. Quluyeva M.A. Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində ailə övlad tərbiyəsi. Bakı, ADPU. 2008

ETIQUETTE OF KYRGYZ HOSPITALITY КЫРГЫЗДАРДЫН МЕЙМАНДОСТУК ЭТИКЕТИ

Amanbek MURZAKMATOV

Docent of Osh state university

Kubanychbek ISAKOV

Docent of Osh state university

ABSTRACT

Hospitality exists almost in all nation. Some of them are well developed and considered as measure of honour prestige and humanity. One of them is kyrgyzs. It is proved by their etiquette of hospitality that elaborated in detail. Kyrgyzs give warm welcome not only to invited guests but to strangers too. According to the rule asking questions about personal, timetable, travelling purpose were rude mistake. Tematic taboo is strictly kept. To tell upsetting, unpleasant and offending words was prohibited. Accepting guests without laying table-cloth was rude mistake. A variety of dishes shows hospitality of host. Kyrgyz people slaughter sheep or cattle and divide into parts that called «ustukan» (ustukan is the honourable part of sheep meat). Honourable ustukan should be given to oldest guests and other part of meat will be presented to people according to their age. Kyrgyzs made and drink hard drinks, but they know that it is a bad sequence and drinking a lot was considered as a bad habit. Before and after having meal guests should wash their hands with kettle and wash-hand-basin, traditionally, males should help to this process. The main ideas of kyrgyz hospitality are: give warm welcome, cheer up, make guests in high level that leads to strength friendship and relationship.

Keywords: Hospitality, Etiquette, Phatic Communication, Tematic Taboo, Supply System, Binary Opposition, Moral, Politeness, Shame, Upbringing, Verbal Magic, Allegory.

АННОТАЦИЯ

Меймандостук – дүйнө элдеринин дээрлик бардыгына мүнөздүү болгон сапат. Айрым элдерде ал аябай өнүккөн деңгээлге жетип, адамдык ар-намыстын, абийирдин, жалпы эле адамгерчиликтин көрсөткүчү катары каралган. Мына ошондой элдердин бири – кыргыздар. Муну кыргыз элинин ийне-жибине чейин иштелип чыккан меймандостук этикети айгинелейт. Чакырылган коногу түгүл күтүлбөй келген бейтааныш адамды деле “Конок кудайдан” деп сыйурмат менен тосуп алган. Этикетке ылайык үйгө келген меймандан анын ким жана кай жактан экенин, эмнеге жана канча мөөнөткө келгенин, кайда жана кандай максат менен жол тартып баратканын сураганга жол берилген эмес. Конок күтүүдө тематикалык табу бекем сакталган. Мейманга таарыныч, жагымсыз сөздөрдү айтып, көңүлүн оорутканга тыюу салынган. Келген мейманды тамак-ашы жок күтүү этикетти одоно бузгандык болуп эсептелген. Үй ээсинин меймандостугу анын дасторкону менен өлчөнгөн. Кыргыз элинде конокторго эт устукандалып бышырылып, мүчөлөп тартылат. Устукан тартуу - бул «улуу-кичүү» же «биринчи-акыркы» бинардык оппозицияларынын айкын көрүнүшү. Меймандардын статусу менен устукандын мүчөлөрүнүн ортосунда бекем орногон байланыш бар. Бардык кыргыз табактагы устукандардын кайсынысы кимге тийиштүү экенин билишет. Кыргыздар мас кылуучу ичимдиктерди жасашкан, колдонушкан. Бирок, анын зыянын билип, аны көп ичүү жаман жорук катары бааланган. Тамак-ашты жеп-ичүүдөн мурун жана кийин колго суу куйулган. Адатта, эркек бала колго суу куюшу шарт. Кыргыз меймандостугунун башкы идеясы - конокту жакшы маанай менен кабыл алуу, көңүлүн көтөрүү, дурустап сыйлоо жана дос-туугандыкты бекемдөө.

Ачкыч сөздөр: Меймандостук, Этикет, Фатическая Коммуникация, Тематикалык Табу, Тамактануу Системасы, Бинардык Оппозиция, Адептүүлүк, Сылыктык, Уят, Тарбия, Вербалдык Магия, Каймана Сөз.

Dilara MEHMETOĞLU

Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Elemanı

Buket ÖNAL

Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

ÖZET

Kafkasya'da XIX. yüzyıl boyunca devam eden Rus işgallerine karşı siyasi yöneticiler başarılı olamayınca, Azerbaycan halkı tepkisini Rus yönetimine isyan ederek göstermiştir. Ancak halkın bu isyanı yerli halka insan kaybindan ve artan baskıdan başka birşey kazandırmadı. Çarlık yönetiminin, Türk ve Müslüman halka uyguladığı Panslavist politikalar karşısında aydınlar çareyi düşmana karşı kültürel birleşmede bulmuştur. Bu birleşme Cedit hareketi temelinde, İslamcılık –Türkçülük bilincinin cedit okulları ve yayın organlarıyla Azerbaycan'da yayılarak halkı aydınlatıp, bilinçlendirme şeklinde kendini göstermiştir. Azerbaycan aydınlarının yenileşme fikirlerini yansıtan İslamcılık, Türkçülük ve Ceditçilik, Çarlık yönetimi altında haksız uygulamalara maruz kalan Kafkasya yerli halkını esaretten kurtararak medeni gelişmeyi sağlamak amacıyla kurtuluş savaşının temel ideolojisini teşkil ederek, dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik gelişimini doğrudan yönlendirdiği gibi günümüz Kafkasya'nın şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Azerbaycan yakın tarihi birçok açıdan büyük önem taşıyor. İlk olarak, bölgenin Rus Çarlığı tarafından istila edilmesi ve daha sonra Sovyetler Birliği'nin bir parçası haline gelişi sonrasında unutulmaya yüz tutan fakat çok önemli bir tarihi var. Çalışmamızda XX. yüzyıl Türk fikir dünyasının önemli şahsiyetlerinden biri olduğu halde, ön plana çıkmak istemeyen bir yapıya sahip olan toplam 76 yıllık ömrüne öğretim üyeliğinden gazetecilik, yazarlık, ressamlığa kadar birçok meşguliyeti sığdıran değerli bir aydın, Hüseyinzade Ali Bey ve Kafkasya bölgesine etkisi anlatılacaktır.

Anahtar Kelime: Ceditçilik, Türkçülük, Hüseyinzade Ali Bey

Dilara MEHMETOĞLU

Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Elemanı

Buket ÖNAL

Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

ÖZET

Arayış dergisi 12 Eylül askeri yönetiminin o en karanlık günlerinde yayın hayatına başlamıştır. Demokrasinin askıya alındığı, insan haklarının hiçe sayıldığı 12 Eylül'ün bu acı dolu döneminde, Türkiye'nin siyasal ve sosyal yapısında yaşanan alt üst oluşla birlikte başlamıştır Arayış'ın serüveni de. Gazetelerin kapatıldığı, gazetecilere ağır cezaların verildiği bu koşullardan Arayış dergisi de nasibini almış ve yayın hayatını (21 Şubat 1981-2 Mart 1982) 54 sayı sürdürebilmiştir.

Arayış, Bülent Ecevit'in dergisi olarak yayına başlamış ve öyle devam etmiştir. Bülent Ecevit derginin 16 sayısında hem genel yayın danışmanlığı yapmış, hem de rejime ilişkin siyasal görüşlerini bu pencereden dile getirmiştir.

Onunla birlikte her biri kendi alanında uzman birçok kişi, demokrasiye geçiş döneminin zorlukları içinde yol gösterici ve yapıcı eleştirilerini yazıya dökmüşlerdir.

Bülent Ecevit 15 sayı boyunca Arayış'taki haftalık yazılarını sürdürmüştür. Arayış, 12 Eylül'ün en sancılı sürecinde ilk sayısında kamuoyuna açıkladığı yayın ilkelerinden ödün vermeden bir yıl bir ay görevini yapmaya devam etmiştir.

Arayış dergisi aynı zamanda Ecevit'in siyasi yaşamındaki en önemli dönüm noktalarından birini de oluşturmuştur. Dergi Ecevit'in sadece gazetecilik mesleğini sürdürebileceği bir yayın değil, aynı zamanda Cumhuriyet Halk Partisi genel başkanlığından istifa etmesinden sonra sıfırladığını açıkladığı siyasi yaşamının da hareket noktası olmuştur.

Çalışmamızda Arayış dergisinin Bülent Ecevit'in siyasi yaşamındaki yeri ve önemi anlatılacaktır.

Anahtar Kelime: Bülent Ecevit, Arayış, 12 Eylül

AZƏRBAYCAN-AVROPA İTTİFAQI MÜNASİBƏTLƏRİNİN SİYASİ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

POLITICAL-LEGAL ASPECTS OF AZERBAIJAN-EUROPEAN UNION RELATIONS

Aygün ƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti, "Diplomatiya və xarici siyasət" kafedrası, baş müəllim

XÜLASƏ

Müxtəlif aspektləri özündə birləşdirən Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasındakı münasibətlər 1991-ci ildə Avropa İttifaqının ölkəmizin müstəqilliyini tanıması, bir il sonra isə hər iki tərəf arasında diplomatik əlaqələrin qurulması ilə müəyyən çərçivəyə qədəm qoymuşdur.

1994-cü ildə atəşkəsin imzalanması ilə qarşılıqlı əlaqələrdə dönüş nöqtəsi baş vermiş, 1996-cı ildə isə Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında imzalanmış Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi əsasında münasibətlərdə hüquqi baza təmin edilmişdir. "Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi"ni çərçivəsində Avropa İttifaqının post-sovet məkanında mövcud olan keçid iqtisadiyyatlı ölkələrlə imzaladığı sazişlər Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə münasibətlərinin tarixi köklərini müəyyənləşdirməyə kömək göstərmiş, əlaqələrdə müsbət və yeni impulslara yol açmışdır. 1999-cu ildə ratifikasiya edilərək qüvvəyə minən bu saziş, əməkdaşlığın müxtəlif sahələrini əhatə edərək ölkə qanunvericiliyinin Avropa İttifaqının qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması yolunda mühüm rol oynamışdır.

Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişinin məqsədləri sazişin mətnində öz əksini tapmışdır. Həmin məqsədlərə tərəflər arasında münasibətlərin siyasi dialoq əsasında genişlənməsini həyata keçirmək üçün uyğun bir çərçivənin təmin edilməsi; demokratikləşmə, Azərbaycan vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının etibarlı təminat mexanizminin formalaşdırılması, iqtisadi inkişafa nail olmaq və bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində struktur islahatlarının aparılması; ticarət əlaqələrini genişləndirərək investisiya mühitinin formalaşdırılmasına dəstək göstərilməsi, sosial, iqtisadi, enerji, maliyyə, elmi-texniki və mədəni sahələrdə islahatlar prosesini sürətləndirərək, investisiyanın təşviqinin təmin edilməsi daxil idi.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən, "Azərbaycan dövləti üçün çox böyük önəmi olan bir hadisə" kimi qiymətləndirilən Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətlərinin siyasi-hüquqi aspektlərinin formalaşmasında mühüm sənəd olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Avropa İttifaqı, Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi.

ABSTRACT

The relations between Azerbaijan and the European Union, which combine various aspects, have entered a certain framework in 1991 with the recognition of the independence of our country and the establishment of diplomatic relations between the two countries a year later.

In 1994, the ceasefire was a turning point in the relationship, and in 1996, the legal framework was established based on the Partnership and Cooperation Agreement between Azerbaijan and the European Union. The agreements signed by the European Union in the post-Soviet area under the Partnership and Cooperation Agreement have assisted in defining the historical roots of Azerbaijan's relations with the EU and have opened up new and positive impetus to our relations. This agreement, ratified and entered into force in 1999, has played an important role in bringing the country's legislation into line with EU law, covering various areas of cooperation.

The objectives of the Partnership and Cooperation Agreement are set out in the text of the agreement. Those goals included to provide the appropriate framework to facilitate the expansion of relations between the parties on the basis of political dialogue; democratization, formation of a reliable mechanism for ensuring the rights and freedom of Azerbaijani citizens, structural reforms in the process of achieving economic development and transition to a market economy; supporting the formation of

an investment climate by expanding trade ties, and promoting investment by accelerating reforms in the social, economic, energy, financial, scientific, technical and cultural fields.

The Partnership and Cooperation Agreement, evaluated by our nationwide leader Heydar Aliyev as “an event with a great importance for the Azerbaijani state”, has become an important document in shaping the political and legal aspects of Azerbaijan-EU relations.

Keywords: Azerbaijan, European Union, Partnership and Cooperation Agreement.

“Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi”nə (TƏS) əsasən, Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında ikitərəfli mütəmadi dialoqun aparılması məqsədilə Əməkdaşlıq Şurası, Əməkdaşlıq Komitəsi, Parlamentlərarası Əməkdaşlıq Komitəsi, Ticarət, iqtisadiyyat və əlaqədar hüquqi məsələlər üzrə Alt-komitə və Enerji, nəqliyyat və ətraf mühit məsələləri üzrə Alt-komitə kimi strukturlar yaradılmışdır. Əməkdaşlıq Şurası əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir, Əməkdaşlıq Komitəsi isə Şuraya tövsiyələr verməklə yardım edir. Ticarət, iqtisadi və əlaqədar hüquqi məsələlər, həmçinin Enerji, nəqliyyat və ətraf mühit məsələləri üzrə Alt-komitələr Əməkdaşlıq Komitəsinin nəzdində fəaliyyət göstərir (bax: Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətləri).

Saziş çərçivəsində Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının inkişafı və infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması məqsədilə müvafiq sahələrdə islahatlar aparmaq üçün Aİ-nin maddi-texniki dəstəyi nəzərdə tutulmuşdu (Гасанов, 2013:649). Aİ-nin göstərdiyi yardım Azərbaycanda islahatlar prosesinin sürətləndirilməsinə və bir çox layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdi (Məmmədov, 2012:285). TƏS əməkdaşlığı möhkəmləndirmək üçün müvafiq mexanizmlər təmin etməklə Azərbaycan və Aİ arasındakı münasibətlərdə yeni mərhələ açdı. (məqalələr toplusu, 2017:320).

2003-cü il martın 11-də Avropa Komissiyası “Daha geniş Avropa-Qonşuluq: Cənub və Şərq qonşuları ilə əlaqələr üçün Yeni Çərçivə” sənədini irəli sürmüşdür (21). Bu sənəddə Cənubi Qafqaz ölkələrinin mövqə səbəbilə hələlik Qonşuluq Siyasətinə daxil edilmədiyini ifadə edilmişdir. Cənubi Qafqazda münasibətlərini effektiv həyata keçirtmək məqsədiylə Avropa İttifaqı 2003-cü ildə finli diplomat Heikki Talvitieni regiona özəl təmsilçi olaraq göndərmişdir. İttifaqın bir tərəfdən regionla davamlı münasibətlərinin genişlənməsini istəməsi, digər tərəfdən isə regionu Qonşuluq Siyasəti çərçivəsindən kənar tutması bir sıra tənqidlərə səbəb olmuşdur. Belə ki, Avropa Komissiyası 2004-cü il mayın 12-də nəşr etdiyi “Avropa Qonşuluq Siyasətinin Strateji Sənədi”ndə qərarını dəyişdirərək Cənubi Qafqaz ölkələrini Avropa Qonşuluq Siyasətinin tərkibinə qəbul etmişdir (Kocamaz, 2007:69).

2004-cü ildən etibarən Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasındakı əlaqələrdə yeni bir mərhələ başlanmış, Avropa Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində münasibətlərdəki yeni alət dinamikası güclənmişdir. Fərsətləri dəyərləndirmək, təhdidləri isə minimuma endirmək məqsədi ilə yeni bir strategiyaya hər zaman ehtiyacın olması səbəbindən, Avropa İttifaqının genişlənməyə alternativ bir siyasət hazırlamağa yönəlməsi təbii ki, üzv dövlətlərin də mənafeyinə uyğun olmuşdur. 2004-cü ildə Avropa İttifaqının genişlənmə dövrü kontekstində təqdim olunmuş AQS-nin məqsədi qonşu ölkələrdə yaxşı idarə olunan, rifah səviyyəsi yüksək olan və qarşılıqlı münasibətlərdən uzaq bir mühitin yaradılmasını təmin etmək, sabitliyi, təhlükəsizliyi və sülhün qorunmasını təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Avropa Qonşuluq Siyasətinə daxil olması məsələsində Aİ Komissiyasının 14 iyul 2004-cü il qərarı ilə qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında irəliyə doğru önəmli bir addım atılmışdır. Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında münasibətlərdə daha üst zirvədə siyasi və iqtisadi bütünləşməni vəd edən Avropa Qonşuluq Siyasəti, ona daxil olan ölkələr üçün əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi baxımından yeni bir mərhələ olmuşdur. Siyasi və iqtisadi cəhətdən islahatları əhəmiyyətli dərəcədə dəstəkləyən Avropa İttifaqı 2004-cü ilin mayında Qonşuluq Siyasətinin tətbiqi üçün 255 milyon avro vəsait ayıraraq, Azərbaycan Respublikası ilə bu istiqamətdə məqsədli siyasət həyata keçirmişdir. Belə ki, Azərbaycanla İttifaq arasında 1999-2004-cü illərdə qarşılıqlı münasibətlər yaxşı strukturlaşdırılmış, effektiv və müxtəlif sektorlara yayılmışdır. Ümumiyyətlə, Avropa İttifaqı Azərbaycana təxminən 400 milyon avro məbləğində yardım göstərmişdir. (bax: European Neighbourhood and Partnership Instrument, Azerbaijan National Indicative Programme 2011-2013, (Çevrimçi)).

Avropa Qonşuluq Siyasətinə üzv olan ölkə kimi Azərbaycan insan haqlarına hörmətlə yanaşmaq, qanunun aliliyini təmin etmək, xarici siyasətdə beynəlxalq hüququn qaydalarına riayət etməyin vacibliyini dərk edərək qeyd olunan sahələrdə qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi istiqamətində önəmli addımlar atmaqla öz mövqeyini ortaya qoymuşdur. Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişinin 43-cü maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan qanunvericiliyinin Avropa İttifaqının qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması sahəsində üzərinə götürdüyü öhdəliyi icra etmək məqsədi ilə “Azərbaycan qanunvericiliyinin Avropa İttifaqı qanunvericiliyinə uyğunlaşması üzrə 2010-2012-ci illər üçün Fəaliyyət Planı” hazırlanmış və Azərbaycan Respublikasının Avropaya inteqrasiyası üçün Dövlət Komissiyasının 23 oktyabr 2009-cu ildə baş tutan sayca 3-cü iclasında təsdiq edilmişdir (Əhmədov, 2011:6).

2012-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının Avropa inteqrasiyası üçün Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 1 iyun 2005-ci il tarixli 834 nömrəli Sərəncamında dəyişiklik edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 dekabr 2012-ci il tarixli 2597 nömrəli qərarı ilə AR-nın Avropaya inteqrasiyası üçün Dövlət Komissiyasının yeni formatı təsdiqlənmişdir. Komissiya tərkibində müxtəlif işçi qrupları fəaliyyət göstərməkdədir. İşçi qruplarının fəaliyyətləri Avropa Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində 2006-cı ildə qəbul edilən Fəaliyyət Planının iqtisadi məsələlər əsasında hazırlanan İş planı və Azərbaycan qanunvericiliyinin Avropa İttifaqı qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması məqsədilə hazırlanmış “2013-2014-cü illər üçün Fəaliyyət Planı”nın tətbiqinə yönəldilmişdir. 25 dekabr 2012-ci ildə İqtisadi Əlaqələr üzrə İşçi Qrupunun 4-cü iclası keçirilmiş, İş və Fəaliyyət planına dair icraçı qurumlar tərəfindən araşdırmalar haqqında geniş təqdimatlar hazırlanmış və ətraflı müzakirələr aparılmışdır. 2013-cü il 24 avqust tarixində təsdiqlənmiş Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyası üçün Dövlət Komissiyasının 4-cü iclasında “Azərbaycan qanunvericiliyinin Avropa İttifaqı qanunvericiliyinə uyğunlaşması üzrə 2013-2014-cü illər üçün Fəaliyyət Planı” qəbul edilmişdir. Fəaliyyət Planı 14 sahəni əhatə edir (bax: Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq).

Fəaliyyət Planları 3-5 il zaman çərçivəsində dəyişən, qısa və uzun vədəli olaraq müəyyənləşdirilən, hüquqi sübut kəsb edən sənədlərdəndir. Avropa Qonşuluq Siyasətinin Fəaliyyət Planları hər ölkə üçün fərqli aspektlərdən hazırlansa da, bəzi ümumi qaydalar vardır ki, həmin qaydalar əsas etibarilə, ölkələrin ehtiyacları istiqamətində qəbul edilmişdir. Daha öncə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi ilə həyata keçirilən münasibətlər, daha sonra 2006-cı ildə Brüsseldə Azərbaycan-Avropa İttifaqı Əməkdaşlıq Şurasının iclasında qəbul edilən Fəaliyyət Planı əsasında davam etdirilmişdir (Əhmədov 2013:240). Azərbaycan Milli Proqramında müəyyən edilən əsas hədəflərin gerçəkləşdirilməsi məqsədilə AQS çərçivəsində Azərbaycana ümumi 122,5 milyon avro vəsait ayrılmışdır. 2007-2013-cü illər üçün İttifaqın 12 milyard avro vəsaiti Avropa Qonşuluq Siyasətinin tətbiqi üçün, onun 92 milyon avrosu isə Azərbaycan üçün yardım məqsədli proqramlar vasitəsilə ayrılmışdır (Ağacan, 2007:44).

Aİ-nin Şərq Tərəfdaşlığı təşəbbüsü 2008-ci ilin 26 may tarixində İsveç tərəfindən irəli sürülərək Azərbaycan, Ermənistan, Ukrayna, Moldova, Belarusu əhatə etmiş və elə həmin ilin dekabrın 3-də Avropa İttifaqının Şərq Tərəfdaşlığı ölkələri ilə gələcək əməkdaşlıq istiqamətlərini müəyyən edən İnformasiya Sənədi Avropa Komissiyası tərəfindən Avropa Parlamentinə və Avropa Şurasına təqdim edilmişdir. Bu sənəd həmçinin, Komissiyanın mövqeyini, Şərq Tərəfdaşlığı ilə bağlı irəli sürülən və qəbul edilən təklifləri də əks etmişdir. 7 may 2009-cu ildə Praqada baş tutan Şərq Tərəfdaşlığı üzrə Zirvə görüşündə təşəbbüsün əsas məqsədini, həmçinin əməkdaşlıq müddətinin ümumi xətlərini müəyyən edən Birgə Bəyanat qəbul edilmiş və bununla da Şərq Tərəfdaşlığı siyasətinə rəsmi səviyyədə start verilmişdir. 2 ildən bir toplanan Zirvə görüşləri ardıcıl olaraq, 2011-ci ildə Varşava, 2013-cü ildə Vilnusunda, 2015-ci ildə Riqada keçirilmişdir. Şərq Tərəfdaşlığı, Avropa İttifaqı ilə münasibətlərin üst səviyyəyə çıxarılması, mövcud əməkdaşlığın ikili və çoxtərəfli formatda davam etdirilərək genişləndirilməsini nəzərdə tuturdu. Şərq Tərəfdaşlığı ayrıca Aİ və Şərq ölkələri arasında münasibətlərə yeni format əlavə etmişdir. Çoxtərəfli formatı əhatə edərək ortaq ölkələr arasında iş birliyini quraraq, islahatlar sahəsində həyata keçirilən tədbirlər haqqında məlumat, təcrübə mübadiləsi və ŞT-nin gələcək inkişafına dair müzakirələr üçün bir forum olaraq nəzərdə tutulmuşdur. Bu aspekt çərçivəsində Şərq Tərəfdaşlığına daxil olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının 2 ildən bir görüşünün, hər il Aİ üzv dövlətlərinin və Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrinin XİN-nin illik görüşlərinin keçirilməsi irəli sürülmüşdür (Əhmədov, 2013:249).

2011-ci il yanvarın 13-də Avropa Komissiyasının sədri Joze Manuel Barrozunun Azərbaycana səfəri çərçivəsində bəzi önəmli sənədlərin imzalanması ilə ikili əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addım atılmış oldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Avropa Komissiyasının sədri Jose Manuel Barrozu tərəfindən “Cənub Qaz dəhlizi üzrə Birgə Bəyannamə” imzalandı. Bununla birlikdə, “Azərbaycan Respublikası və Avropa Komissiyası arasında 2011-2013-cü illər Milli Proqramı ilə bağlı Memorandum” və “Azərbaycan və Avropa Komissiyası arasında ətraflı təşkilati strukturlaşma proqramının çərçivə sənədi üzrə memorandum”un imzalanması Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə münasibətlərinin müxtəlif sahələrdə inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. 2011-2013-cü illər üçün hazırlanmış Azərbaycan Milli Fəaliyyət Proqramı, daha detallı bir şəkildə Avropa Qonşuluq Siyasəti Fəaliyyət Planları çərçivəsində reallaşdırılması əsas olan sahələri müəyyən etmişdir. Proqramda, həmçinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin danışıqlar yolu ilə həllinə hər zaman səy göstəriləcəyi də qeyd edilmişdir (Əhmədov, 2013:256).

Aİ üçün Azərbaycan regionda, eləcə də “Avropa Qonşuluq Siyasəti” və “Şərq tərəfdaşlığı” proqramları çərçivəsində strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Birincisi, Azərbaycan Aİ və üzv ölkələrin enerji şirkətləri ilə genişmiqyaslı enerji və nəqliyyat layihələri həyata keçirir. İkincisi, Azərbaycan tranzit mövqeyinə görə Aİ-nin Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi konsepsiyasının əsas ölkələrindən biridir. Üçüncüsü, Azərbaycan islam ölkəsi olmasına baxmayaraq, dünyəviliyini qoruyub saxlayır və əhalisi tolerantdır (məqalələr toplusu, 2017:319-320).

Avropa İttifaqı ilə qarşılıqlı hörmət və maraq prinsipləri üzərində davamlı münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın xarici siyasətinin hər zaman əsas prioritet istiqaməti hesab edilir. Respublikamızın Avropa İttifaqı ilə çoxşaxəli əməkdaşlığı geniş sahələri - siyasi, iqtisadi, demokratik inkişaf, multikulturalizm, investisiya, enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat, sosial müdafiə sahələrini əhatə edir və bu əməkdaşlıq gündən-günə genişlənməkdədir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası bu qurumla münasibətlərində öz xarici siyasət istiqamətlərinə uyğun olaraq daha çox ikitərəfli əlaqələrə üstünlük verməkdədir və bu təşkilatın regional layihələrində iştirak etməklə İttifaqın xarici əlaqələrində müəyyən mövqe tutmağa çalışmaqdadır. Bu baxımdan dövlətimiz Avropa İttifaqı ilə ikitərəfli əlaqələrin yeni formatlarını yaradaraq, onunla yaxınlaşmaq üçün vacib olan bütün təsisatları inkişaf etdirərək İttifaqın ümumavropa iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik məkanına inteqrasiya olunmaq istəyini daim nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ağacan, K. (2007). AB'nin Güney Kafkasya Politikaları, Stratejik Analiz, Cilt 7, Sayı 81
2. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətləri. <http://www.mfa.gov.az/content/566>
3. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu/ (2017). Bakı: “Poliart” MMC.
4. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq. <https://www.economy.gov.az/article/eu-ve-azerbaidjan/22009>
5. European Neighbourhood and Partnership Instrument, Azerbaijan National Indicative Programme 2011-2013, (Çevirimçi) <http://www.ENPI-info.eu/library/content/azerbaijan-nationalindicative-programme-2011-2013> (24 may,2015).
6. Əhmədov E. (2011). Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığı Avroatlantik institutlara inteqrasiya kontekstində uğurla inkişaf edir. Xalq qəzeti, 11 iyun, №125.
7. Əhmədov, E. (2013). Azərbaycanın xarici siyasəti: beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq institutları ilə münasibətlər. Bakı, „Letterpress” nəşriyyat evi.
8. Kocamaz, S. (2007). Avropa Birliyi'nin Komşuluk Politikası Çərçevesində Transkafkasya Ülkeleri ile İlişkileri, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi, USAK, Cilt 2, Sayı 4.
9. Гасанов, А. (2013). Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана (Второе издание, дополненное), Баку, “Zərdabi LTD” MMC.
10. Мəммədov, N. (2012). Xarici siyasətin Azərbaycan modeli. / Məqalələrdən seçmələr (1997-2011). Bakı: Çaşıoğlu.

XIX ƏSRİN I YARSINDA DƏRBƏND DƏ HƏYATA KEÇİRİLMİŞ TƏHSİL İSLAHATLARI EDUCATIONAL REFORM IN DERBENT IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

Mahirə ƏZİZOVA

Bakı Slavyan Universiteti, "Diplomatiya və xarici siyasət" kafedrası, müəllim

XÜLASƏ

Azərbaycanın qədim şəhəri olan Dərbənd 1806-cı ilin iyununda çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra bu bölgənin idarəçiliyi rus imperiya siyasətinə uyğunlaşdırılmağa başladı. Bu istiqamətdə aparılan islahatlardan biri də təhsil siyasəti idi. XIX əsrin 30-cu illərində Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı İ.F.Paskeviç Dərbənddə qəza məktəbinin açılması təklifi ilə çıxış edir. Daha sonra Paskeviçi əvəz edən baron Q.V.Rozen də Dərbənddə üç sinifli məktəbin açılmasını təklif edir. Q.V.Rozenin 8 fevral 1834-cü ildə "Zaqafqaziyada təhsil hissəsinin təkmilləşdirilməsinə dair layihə"ində əvvəlcə Tiflis və Düşetdə, ardınca isə tədricən Dərbənd, Şamaxı və Lənkəranda Rusiyadakı üç sinifli məktəblərin təmsalında məktəblərin açılması; bu məktəblərdə şəriət, rus dili, qrammatika, yerli dillər, coğrafiya, tarix icmalı, rəsmxət, rəsm, hesab, yazı dərslərinin tədris olunması nəzərdə tutulurdu. Qaydalara görə Dərbənddə azərbaycanlı və erməni əhali üçün olmaqla iki məktəb açmaq nəzərdə tutulmuşdu. Ana dilindən dərs deyən müəllimlər həm də müsəlman və erməni şəriət dərslərini də keçməli idilər. Artıq 1834-cü ilin sentyabrında baron Q.V.Rozen Zaqafqaziya məktəblərinin direktoruna məktubunda burada açılması nəzərdə tutulmuş 8 məktəbdən Dərbənd, Naxçıvan, Şamaxı və Quba qəza məktəblərinin açılmasına razılıq verirdi. Buna uyğun olaraq 1837-ci ildə verilmiş əlahəzrət fərmanı ilə Bakıda və Dərbənddə məktəb binalarının tikilməsi və bu məqsədlə vəsaitin ayrılması qərara alınır. Lakin sonrakı illərdə müəyyən səbəblərə görə Dərbənddəki məktəb binasının tikintisi ləngiyir. Bu iş yalnız 1848-ci ildə başa çatdırılır. 1848-ci il 18 dekabr əsasnaməsinə görə Qafqaz təhsil hissəsində aparılmış dəyişikliklərdən biri də Dərbənddə məktəb müdirliyinin yaradılması oldu. Həmin əsasnaməyə görə, 1849-cu ildə açılmış 7 müsəlman məktəbindən 2-si Dərbəndin payına düşürdü.

Əgər 1849-cu ildə Dərbənd qəza məktəbində 54 şagird oxuyurdusa, 1850-ci ildə onların sayı 80 nəfərə çatmışdı. Həmçinin müsəlman məktəbində 50 nəfər təhsil alırdı. Həmin vaxt qəza məktəbində təhsil alan 80 şagirdin 32-i müsəlman, 37-i erməni, 11-i rus idi.

Çarizmin Dərbənd bölgəsində yürütdüyü təhsil siyasəti heç də yerli əhali arasında savadlı kadrlar hazırlanmasına deyil, müstəmləkə rejiminə sədaqətlə qulluq edəcək "sadiq" qulların hazırlanmasına, həmçinin regionun işğalından sonra buraya gətirilən rus məmurlarının uşaqları üçün açılmış rusdilli məktəblərə yerli imtiyazlı təbəqələrin uşaqlarını da cəlb etməklə xristianlaşdırma-ruslaşdırma siyasətini həyata keçirməyə yönəlmişdi. Bütün bunlarla yanaşı təhsil sahəsində yeni məktəblərin açılması da müsbət hadisə idi.

Açar sözlər: Çar Rusiyası, Qəza Məktəbi, "Sadiq" Qullar

ABSTRACT

The ancient Azerbaijani city of Derbent was invaded by Tsarist Russia in June 1806, and the administration of the region began to adapt to Russian imperial policy. One of the reforms in this area was education policy. In the 1930s, the commander of Russian troops in the Caucasus, IM Paskevich proposed to open a province school in Derbent. Baron Q.V. Rozen, who later replaced Paskevitch, also proposed the opening of a three-grade school in Derbent. The opening of Q.V. Rozen's February 8, 1834 project on the Transcaucasia Education Improvement Project, first in Tiflis and Dushety, followed by gradual three-class schools in Derbent, Shamakhi and Lankaran like ones in Russia; These schools were intended to teach Sharia, Russian, Grammar, Local Languages, Geography, History, Photography, Drawing, Account, and Writing. According to the rules, it is planned to open two schools in Derbent for the Azerbaijani and Armenian population. Teachers teaching their native language had to take both Muslim and Armenian Sharia classes. In September 1834, Baron Q.V. Rozen, in a letter to the director of the Transcaucasian schools, agreed to open the Derbent, Nakhchivan, Shamakhi and Guba province schools out of the eight schools to be opened here. Accordingly, the decree of His Majesty, issued in 1837, decided to construct school buildings in Baku and Derbent and allocate funds for this purpose.

However, the construction of a school in Derbent has been delayed for some reason for few years. This work was completed only in 1848. One of the changes made in the Caucasus education department according to the Decree of December 1848 was the establishment of a school principal in Derbent. According to the decree, 2 out of 7 Muslim schools opened in 1849 belonged to Derbent.

If in 1849 there were 54 pupils at the Derbent province school, in 1850 their number increased to 80. There were also 50 students studying at a Muslim school. Of the 80 students studying at the time in province school, 32 were Muslim, 37 were Armenian, and 11 were Russian.

The educational policy pursued by Tsarist Russia in Derbent region was not intended to educate the local population, but to train "loyal" slaves who faithfully served the colonial regime, as well as the localization of Russian schools for children of Russian officials here after the occupation of the region. However, together with above noted, opening of new schools had a positive side in education too.

Keywords: Tsarist Russia, Province School, "Faithful" Slaves

Azərbaycanın bəşər mədəni xəzinəsinə bəxş etdiyi unikal abidələrdən biri olan, beş minillik tarixə malik Dərbənd süni şəkildə Azərbaycandan qoparılmış, özgəninkiləşdirilmişdir. Dərbənd sözü türk "dar" və fars "bənd" köklərindən törəyib, "dar keçid" deməkdir. Şəhər tarixdə Bab əl-Əbvab ("böyük qapı") və Dəmirqapı adlarıyla da tanınırdı. Ən ulu çağlardan bəri Dərbənd ümumən Azərbaycan siyasi və mədəni mühitinin ayrılmaz üzvi hissəsi kimi tarix səhnəsində öz varlığını təsbit etmişdir. Dərbənd tarixi qaynaqlarda ilk dəfə "Kaspi qapıları" adı altında e.ə. VI əsrdə qədim yunan müəllifi Miletli Hekateyin əsərində xatırlanmışdır (Кудрявцев, 1982: 25). Dərbənd bölgəsi ən qədim çağlardan müxtəlif türk tayfalarının məskunlaşma arealı olmuşdur.

I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşü zamanı 1722-ci il avqustun 23-də Dərbənd (qurudan 79 minlik süvari və 270 gəmi və sudan 22 min piyada və 5000 matrosdan ibarət böyük bir ordu ilə) işğal edilərək, Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmış, fəqət 1735-ci ildə bağlanmış Gəncə müqaviləsi ilə Səfəvi dövlətinə qaytarılmışdı. Daha sonra Dərbənd Nadir şah imperiyasının mühüm strateji məntəqələrindən birinə çevrilmişdi. 1747-ci ildə Nadir şahın ölümü ilə meydana çıxmış Azərbaycan xanlıqları sırasında Dərbənd xanlığı öz siyasi çəkisi ilə seçilmişdi. 1759-cu ildən Dərbənd Fətəli xanın yaratdığı Şimal-Şərqi Azərbaycan dövlətinin (Quba xanlığının) tərkibinə qatılaraq, müəyyən müddətə bu dövlətinin paytaxtı olmuş, bu minvalla öz geosiyasi və hərbi əhəmiyyətini daha da artırmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşü zamanı məqsədli şəkildə buraya köçürülmüş ermənilər XVIII əsrin sonlarında, daha dəqiq desək, 1796-cı ildə qraf Valerian Zubovun Dərbəndi işğal etməsində yaxından iştirak etmişdilər. Lakin bu işğal cəmi bir il sürdü və 1796-cı ilin noyabrın 6-da Qafqaz ekspedisiyasının əsas təşəbbüskarı olan imperatriçə II Yekaterina vəfat etməsi ilə taxta çıxan I Pavel anasının Qafqaz siyasetinə dəyişiklik edərək, çar qoşunlarını buradan, o cümlədən Dərbənddən geri çağırdı. Çar qoşunlarının geri çağırılması ilə yerli əhaliyə xəyanət etmiş ermənilər də Dərbəndi tərk etməyə məcbur oldular.

Daha sonra XIX əsrin əvvəllərində, 1806-cı ilin iyun ayının 22-də Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı Qraf İ.V. Qudoviçin tapşırığı ilə general-leytenant Q.İ. Qlazenapın başçılığı altında rus qoşunları Dərbəndi işğal etdilər. Beləliklə, Azərbaycanın qədim və əzəli şəhəri olan Dərbənd birdəfəlik Azərbaycandan qoparıldı və 1813-cü ilin oktyabrın 12-də imzalanmış Gülüstən müqaviləsinin 3-cü maddəsi ilə Rusiyanın Dərbənd üzərində faktiki hakimiyyəti özünün hüquqi təsbitini tapdı: Qacar hökuməti digər Azərbaycan xanlıqları kimi, Dərbənd xanlığına da iddialarından rəsmən imtina edirdi və həmin xanlığı Rusiya imperiyasının ərazisi kimi tanıyırdı (Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010: 210). Qeyd olunduğu kimi, Zubovun Dərbənd yürüşü zamanı etdikləri xəyanətkar fəaliyyətləri nəticəsində rusların şəhərdən çəkilməsindən sonra Dərbəndi tərk etmək məcburiyyətində qalmış ermənilər yenidən bura qayıtdılar (AKAK, 1870. T. 4: 38).

Çar Rusiyası tərəfindən birdəfəlik işğal edilmiş Dərbənd şəhərinin və ətraf ərazilərinin inzibati-idarəçilik, sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı rus imperiya siyasətinə uyğunlaşdırılmağa başladı. Bu istiqamətdə aparılan islahatlardan biri də maarif, elm, təhsil sahəsində aparılan islahatlar idi. Əldə olunan sənədlərə görə Dərbənddə qəza məktəbinin açılması haqqında ilk təklifləri Qafqazdakı rus qoşunlarının baş

komandan İ.F.Paskeviç irəli sürür (AMEA TİEA, iş 1914: 66). Daha sonra Paskeviçi əvəz edən baron Q.V.Rozen də Dərbənddə üç sinifli məktəbin açılmasını təklif edir. Q.V.Rozenin 8 fevral 1834-cü ildə “Zaqafqaziyada təhsil hissəsinin təkmilləşdirilməsinə dair layihə”sində əvvəlcə Tiflis və Duşetidə, ardınca isə tədricən Dərbənd, Şamaxı və Lənkəranda Rusiyadakı üç sinifli məktəblərin təmsalində məktəblərin açılması; bu məktəblərdə şəriət, rus dili, qrammatika, yerli dillər, coğrafiya, tarix icmalı, rəsmxət, rəsm, hesab, yazı dərslərinin tədris olunması nəzərdə tutulurdu (AKAK, 1881. t. 8: 97-99). 1834-cü il 8 fevral Əsasnaməsinə görə Dərbənddə azərbaycanlı və erməni əhalisi üçün iki məktəb açılması və hər bir məktəbin saxlanması üçün xəzinədən ildə 1750 gümüş rubl ayrılması nəzərdə tutulurdu (Кудрявцев, 1982: 97- 98). Əsasnaməyə görə ana dilindən dərs deyən müəllimlər həm də müsəlman və erməni şəriət dərslərini də keçməli idilər. Artıq XIX əsrin I yarısının sonlarında Dərbənd şəhərində yeni məktəb binası tikilmiş və Dərbənddə məktəb müdirliyi yaradılmışdı. Bu dövrdə şəhərin 2 müsəlman məktəbində 50 nəfər təhsil alırdı. Əldə olunan məlumatlara görə həmin məktəblərin xərcinin bir hissəsinin Qafqaz canişininin sərəncamında olan vəsaitlər hesabına, digər hissəsinin isə fərdi ianələr hesabına ödənilirdi (ARDTA, f. 202, iş 7: 897). Həmçinin Dərbənd qəza məktəbində təhsil alan 80 şagirdin 32 nəfəri müsəlman, 37 nəfəri erməni, 11 nəfəri isə rus idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin əvvəllərində Dərbənddə hər bir kənd məscidinin nəzdində məktəblər fəaliyyət göstərirdi (AMEA TİEA, iş 1716: 652). İşğaldan sonra, çar Rusiyası 1834-cü ildə məscid nəzdində olan və icazəsiz fəaliyyət göstərən məktəblərin qapanması haqqında göstəriş verdi. Məktəblərin əksəriyyətində (demək olar ki, hamsında) tədris rus dilində aparılırdı, baxmayaraq ki, əhalinin əksəriyyəti türk idi. 1850-ci ilə dair məlumata görə Dərbənd şəhərində 12332 nəfər, Dərbənd qəzasında isə 50551 nəfər qeydə alınmışdı. Bunlardan Dərbənd şəhər əhalisinin 1118 nəfərini müsəlmanlar, 861 nəfərini yəhudilər, 302 nəfərini ermənilər, qəza əhalisinin isə 49443 nəfərini müsəlmanlar, 1108 nəfərini yəhudilər təşkil edirdi (AMEA TİEA, iş 1716: 578-580).

Azərbaycanlı (türk) əhalinin tədrisi rus dilində olan məktəblərə marağı olduqca aşağı idi (Hacıyev, 2017: 203-204). Valideyinlər uşaqlarını xristianlarla yaxınlaşdıracaq bu məktəblərə şox həvəssiz verir və bunu günah hesab edirdilər. Buna əyani misal kimi müsəlmanların yaşadıkları ərazilərdəki 12 belə məktəbdə cəmi 165 müsəlman uşağının təhsil aldığı göstərmək mümkündür. Vəziyyəti belə görən işğalçı rejim bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq məqsədi ilə müəyyən addımlar atmağa məcbur olur. Hökumət Qafqaz canişini M.S.Voronsovun təklifinə əsasən 1848-ci ilin dekabr ayında Qafqaz təhsil dairəsi barədə “Əsasnamə” qəbul edir. Lakin bu istiqamətdə ciddi nəticənin əldə edilməsi üçün çoxillik təcrübə və vaxt tələb olunurdu (AKAK, 1885. t. 10: 127).

1853-cü ilə dair məlumata görə Dərbənd quberniyasında 76 nəfərin oxuduğu 1 qəza məktəbi, 22 nəfərin oxuduğu 1 kilsə məktəbi, 38 nəfərin oxuduğu 1 müsəlman məktəbi var idi. O dövrdə Dərbənddə 15 məscid, 2 sinaqoq fəaliyyət göstərirdi (AMEA TİEA, iş 1716: 530, 540). Dərbənd hərbi qubernatorunun 1855-ci ilə dair hesabatında həmin ildə quberniyada 81 şagirdi olan 1 qəza məktəbinin, 48 şagirdi olan 1 ibtidai məktəbin olduğu göstərilir. Dərbənddəki müsəlman məktəbi isə Qafqaz canişininin əmrinə əsasən 1855-ci ildə Temirxan-Şuraya köçürülmüşdü. Bundan əlavə demək olar ki, hər bir kənd məscidinin nəzdində məktəblər fəaliyyət göstərirdi (AMEA TİEA, iş 1716: 652). 1855-ci ilə dair digər bir sənəddə isə Dərbənddə olan bir qəza məktəbində 6 müəllim və 68 şagird olduğu qeyd edilir (ARDTA, f. 202, iş 7: 721).

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu dövrdə əhalinin təhsil səviyyəsinə görə müsəlman əhali sonuncu yerdə dururdu. XIX əsrin I yarısında Dərbənddə həyata keçirilmiş təhsil islahatları yerli müsəlman əhalinin yüksək səviyyədə maariflənməsinə təsir göstərə bilmədi. Çünki çarizmin Dərbənd bölgəsində yürütdüyü təhsil siyasəti heç də yerli əhali arasında savadlı kadrlar hazırlanmasına deyil, müstəmləkə rejiminə sədaqətə qulluq edəcək “sadiq” qulların hazırlanmasına, həmçinin regionun işğalından sonra buraya gətirilən rus məmurlarının uşaqları üçün açılmış rusdilli məktəblərə yerli imtiyazlı təbəqələrin uşaqlarını da cəlb etməklə xristianlaşdırma-ruslaşdırma siyasətini həyata keçirməyə yönəlmişdi. Bütün bunlarla yanaşı təhsil sahəsində yeni məktəblərin açılması müsbət hadisə idi. Ümumilikdə, çar Rusiyasının Dərbənd və ətraf ərazilərində apardığı bütün islahatlar Azərbaycan tarixi ilə yanaşı, bütövlükdə Qafqaz tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu tarixi, əzəmətli Azərbaycan şəhərini “özünü küləşdirmək” istiqamətinə yönəlmiş məkrli niyyətləri idi.

Sonrakı dövrlərdə Dərbənd şəhərinin taleyi ilə bağlı qısaca olaraq məlumat verərək bildirmək istərdik ki, 1829-cu ildə Rusiyanın tərkibində Dərbənd əyalətə çevrildi, 1840-cı ildə Rusiyada tətbiq edilən yeni

inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən Dərbənd qəzası yaradıldı və Dərbənd şəhəri qəza mərkəzi oldu. 1846-cı ildə isə yenə də mərkəzi Dərbənd şəhəri olmaqla Dərbənd quberniyası yaradıldı. 1860-cı ildə Dərbənd quberniyası ləğv olundu, onun tərkibində olan Quba qəzası Bakı quberniyasına verildi, Dərbənd də daxil olmaqla qalan ərazilər isə yeni yaradılan Dağıstan vilayətinin tərkibinə daxil edildi. 1920-ci il martın 25-də 11-ci Qırmızı ordu vasitəsilə Dərbənddə sovet hakimiyyəti elan olundu və şəhər 1921-ci ildə yaradılan Dağıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının tərkibinə daxil edildi.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (AMEA TİEA): iş 1716
2. AMEA TİEA: iş 1914
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA). f. 202, iş 7: 1
4. Azərbaycan tarixi XIX-XXI əsrin əvvəlləri (2010). Ali məktəblər üçün mühazirələr toplusu. Bakı: Bakı Universiteti: 545
5. Hacıyev A. A. (2017). Dərbənd XIX-XX əsrin əvvəllərində (tarixi-demoqrafik tədqiqat). Bakı: Turxan NPB.
6. Политические и торговые (1869 г). Договоры России с Востоком. Собрал и издал Т. Юзефович. СПб.: Тип. О.И. Бакста
7. Кудрявцев А.А. (1982). Древний Дербент. Москва: Наука
8. Отношение барона Розена к т.с. Уварову, от 8-го февраля 1834 г. // АКАК, 1881. т. 8: 97-99
9. Отношение ген Тормасова к д. т. с. Гуреву, от 2-го августа 1810 г. // АКАК, 1870. т. 4: 37-43
10. Отношение кн. Воронцова к кн. Чернышеву от 18-го января 1850 г. // АКАК, 1885. т. 10: 127-1

KİPR MÜNAQİŞƏSİNİN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ INTERNATIONAL-LEGAL ASPECTS OF CYPRUS PROBLEM

Səbinə ƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti, "Diplomatiya və xarici siyasət" kafedrası, müəllim

XÜLASƏ

Kıpr münaqişəsi adanın türk və yunan icmaları ilə yanaşı, Kıprda strateji maraqları olan region dövlətlərinin, eyni zamanda böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşması nəticəsində daha da mürəkkəbləşmiş, bütün dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində olan beynəlxalq münaqişədir. 1968-ci ildən bəri fasilələrlə olsa da, icmalarlararası danışıqların davam etməsi, 50 ildən çox BMT TŞ-nin gündəliyində olan məsələlərdən biri olması, son dövrlərdə kompromisə hazırlıq meyllərinin müşahidə olunmasına baxmayaraq Kıpr münaqişəsi yarandığı dövrdə olduğu kimi bu gün də həll edilməsi mürəkkəb olan beynəlxalq problemdir.

Kıpr münaqişəsinin yaranmasının və həll edilməməsinin əsas səbəblərindən biri problemin beynəlxalq-hüquqi aspektləri ilə bağlıdır. Münaqişənin beynəlxalq hüquq baxımından təhlil edilməsi üçün ilk növbədə bu istiqamətdə mövcud olan və hətta mübahisəli məqamları ilə səciyyələnən müvafiq beynəlxalq-hüquqi aktlara nəzər salmaq, onları tədqiq etmək mütləqdir. Beynəlxalq hüququn subyektiv şərhə də münaqişənin obyektiv həllini mürəkkəbləşdirir. Belə ki, beynəlxalq hüquqi aktlarda olan boşluqlar, bəzi məqamların qeyri-dəqiq və daha ümumiləşdirilmiş şəkildə formulə edilməsi münaqişə iştirakçılarının və maraqlı tərəflərin də bu məqamları fərqli şərh etmələrinə, öz hərəkətlərinə bəraət qazandırmalarına və qarşılıqlı ittihamlar irəli sürmələrinə imkan verir. Eyni zamanda bəzən beynəlxalq hüquq normalarına etinasız münasibət də problemin həllinin çətinləşməsinə səbəb olur. Bu baxımdan 1960-cı ildə yaradılmış Kıpr Respublikasının rəsmi sənədlərinin – 1959-cu il London-Sürix Sazişlərinin, Kıpr Respublikasının Konstitusiyasının və digər sənədlərin, bu istiqamətdə beynəlxalq təşkilatların qəbul etdikləri qərarların, beynəlxalq hüquqdan irəli gələn bəzi məqamların araşdırılması, o cümlədən öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun dəqiq təhlili münaqişənin mahiyyətinin tam anlaşılmasına, problemin həllinə imkan verməyən səbəblərin üzə çıxarılmasına imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: Kıpr Münaqişəsi, Beynəlxalq-Hüquqi Aktlar, Öz Müqəddəratını Təyin Etmək Hüququ.

ABSTRACT

The Cyprus conflict is an international conflict that has been the focus of attention of the whole world community, in addition to the Turkish and Greek communities of the island, which is even more complicated by the collision of the interests of the regional states, as well as the interests of the great powers, which have strategic interests in Cyprus. Despite the interruptions since 1968, the ongoing intergovernmental negotiations have been an issue of the UN Security Council's agenda for more than 50 years, and despite the tendency to compromise in recent years, it is still a complex international problem, as it did during the Cyprus conflict. One of the main reasons for the establishment and non-settlement of the Cyprus conflict is related to the international and legal aspects of the problem. In order to analyze the conflict from an international perspective, it is essential to examine and investigate the relevant international and legal acts that exist in this area, even those that are controversial. The subjective interpretation of the international law complicates the objective settlement of the conflict. Thus, the gaps in the international legal acts, the inaccurate and more generalized formulation of some points allow conflicting participants and stakeholders to interpret these points differently, to justify their actions and bring mutual accusations. At the same time, indifferent attitude to international legal norms also creates difficulties in solving the problem. In this regard, the right analysis of the official documents of the Republic of Cyprus, established in 1960 - the London-Zurich Agreement of 1959, the Constitution of the Republic of Cyprus and other documents, decisions adopted by international organizations in this direction, some issues arising from international law, including the right of self-determination will give the full understanding of the essence of the conflict and the reasons why this problem can not be solved.

Key words: Cyprus Conflict, International Legal Acts, The Right Of Self-Determination.

Avropa, Asiya və Afrikanı birləşdirən dəniz yollarının kəsişməsində yerləşən və Aralıq dənizinin üçüncü böyük adası olan Kipr Şərqi Aralıq dənizi regionunda unikal coğrafi mövqeyə malikdir. Əhəmiyyətli strateji mövqeyi səbəbilə ada bütün tarixi boyu daimi mübahisələrin və rəqabətin obyektinə olmuş, bütün dövrlərdə böyük dövlətlərin diqqətini cəlb etmişdir. Buna görə də Kiprdə icmalararası toqquşma nəticəsində meydana gələn münaqişə ada üzərində söz sahibi olmağı hədəfləyən böyük dövlətlərin də müdaxiləsi ilə beynəlxalq hal almış, Türkiyə və Yunanıstanla yanaşı, adada geostrateji maraqları olan İngiltərə də Kipr probleminin tərəflərinə çevrilmişdir.

Beynəlxalq aləmdə Kipr adlı münaqişənin meydana çıxmasından yarım əsrdən çox müddətin keçməsinə baxmayaraq problemin hələ də həll edilməməsinin başlıca səbəblərindən biri problemin beynəlxalq hüquqi aspektlərinin dəqiq tədqiq edilməməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan problemin beynəlxalq hüquq müstəvisində təhlil edilməsi problemin hüquqi statusunun qarışıqlığından qaynaqlanan məqamların aydınlaşdırılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Həmçinin Kipr probleminin Türkiyənin xarici siyasətinə təsiri, Türkiyənin baş vurduğu hüquqi mexanizmlər, bu mexanizmlərin işləməsinin tədqiq edilməsi də vacibdir. Belə ki, hüquqi qarışıqlığın qismən də olsa tənzimlənməsi problemin düzgün anlaşılmasına və həlli yollarını daha aydın görməyə imkan verəcəkdir. Bu baxımdan 1878-ci ildən Kiprin İngiltərənin hakimiyyəti altına keçməsi ilə başlayan Kipr münaqişəsinin yaranma tarixini tədqiq etmək, o cümlədən problemin tənzimlənməsi prosesində tətbiq edilən başlıca hüquqi institutları nəzərdən keçirmək, 1959-cu il London-Sürix Sazişlərini, Kipr Respublikasının Konstitusiyasını, Zəmanət haqqında Sazişi və digər hüquqi aktları təhlil etmək, beynəlxalq hüquq normalarına müvafiqlik nöqtəyi-nəzərdən onların hüquqi təbiətini tədqiq etmək, həmçinin 1983-cü ildə yaradılmış «Şimali Kipr Türk Respublikası»nın beynəlxalq hüququn vacib prinsipi olan «xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ»na müvafiqliyini və beynəlxalq-hüquqi tanınması ilə bağlı mövcud problemləri öyrənmək, Kiprdə dövlət quruluşunun müxtəlif formalarının tətbiqi yolu ilə münaqişənin həlli ilə bağlı müasir yanaşmaları nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur.

1870-ci illərin ortalarında İngiltərə və digər Avropa dövlətləri Rusiyanın Aralıq dənizinə və oradan da okeanlara açılması təhlükəsi qarşısında 1571-ci ildən Osmanlı İmperiyası tərəfindən idarə olunan Kiprə xüsusi əhəmiyyət verməyə başladılar. Adanın ingilislər tərəfindən idarə edilməyə başlandığı bu tarixdən adadakı yunan xalqı Yunanıstanla birləşmə - ENOSİS fikrini mənimsəmişdi və bu məqsəd yunan baş yepiskopu tərəfindən ingilis hakim dairələrinə çatdırılmışdır. İngiltərə adaya hakim olduğu müddət boyunca Osmanlıya «Kipr vergisi» adı altında təqribən 100.000 sterlinq vergi ödəmək məcburiyyətində olsa da, bu vergini heç ödəmədi. 1914-cü ildə Osmanlı dövləti Almaniyanın yanında müharibəyə qoşulduqda İngiltərə Kipri işğal etdiyini açıqladı. 1915-ci ildə İngiltərə adanı Yunanıstana təklif etsə də, müstəqil xarici siyasət həyata keçirmək tərəfdarı olan kral Konstantin bu təklifi rədd etdi. Türkiyə Respublikası 1923-cü il Lozanna Müqaviləsi ilə Kiprin İngiltərə torpağı olduğunu qəbul etmiş oldu. Kiprli yunanların ENOSİS fikrini daim vurğulaması və mütəmadi olaraq ingilis rəhbərliyinə qarşı üsyana cəhd etmələri ingilislərin adadakı türklərə etimadını artırmışdır (Solsten, 1991: 13).

1929-cu il dünya iqtisadi böhranı zamanı İngiltərənin adada tətbiq etdiyi vergilərin həcmi yüksəltməsi nəticəsində geniş üsyan hərəkatı başladı. İngiltərə üsyanın qarşısını çox sərt üsullarla almağa çalışırdı. 1943-cü ilədək bütün bələdiyyə rəhbərləri və digər vəzifəli şəxslər qubernator tərəfindən təyin edilirdi. Təhsil müəssisələrində Türkiyə və Yunanıstan tarixlərinin tədrisi, adada bu ölkələrin bayraqlarının ucaldılması qadağan edildi. Mətbuat susduruldu, siyasi təşkilatların fəaliyyətinə qadağa qoyuldu. Bu qadağalar nəticəsində adada heç bir milliyyətçi hərəkat müvəffəqiyyət qazana bilməzdi. İlk belə milliyyətçi təşkilatlanma Londonda vüsət tapdı. 1937-ci ildə «Kipr üçün müstəqillik Komitəsi» təsis edildi və Komitə İngiltərədə lobbicilik fəaliyyətinə başladı. İngilis hakimiyyəti adaya zahiri modernlik və rifah gətirsə də, sənaye hələ də yox idi və ən əsası ada hələ də İngiltərənin işğalı altında idi. II dünya müharibəsi zamanı İngiltərə və müttəfiqləri üçün baza rolunu oynayan Kiprə İngiltərə baş naziri U.Çörçil müharibədən sonra müstəqillik vəd etmişdir. 1946-cı ildə İngiltərə Kiprə müstəqillik vermək istəyini rəsmən elan etdi və ada xalqına formalaşdırılacaq Məşvərət Məclisi ilə danışıqlara başlamaq istədiyini bəyan etdi. 1947-ci ildə seçilən yeni baş yepiskop II Makarios ENOSİS-dən bəhs etmədiyi üçün İngiltərənin bu təklifini rədd etdi (İsmail, 2000:319). Buna baxmayaraq 1947-ci ildə açılan Məclisdə 7 kiprli türk, 10 kiprli yunan (8-i AKEL üzvü) və 1 maronit var idi.

AKEL (Zəhmətkeş xalqın mütərəqqi Partiyası) üzvü olan Məclis üzvləri müstəqil Kipr dövlətinin yaranmasının zəruriliyini vurğulasalar da, adadakı ingilis qubernator belə bir tələbin qətiyyətlə qəbul

edilməyəcəyini dəfələrlə bəyan etmişdir. Adadakı yunan əhalinin başlıca hədəfi isə müstəqillik qazandıqdan sonra ENOSİS idi. Bu səbəblə AKEL tam müstəqillik fikrindən ENOSİS ideyasına keçdi. AKEL-in sosialist-kommunist fəaliyyətinə qarşı çıxan Kipr Kilsəsi və baş yepiskop Makarios ada daxilində güclü qüvvə kimi önə çıxdı. Makarios tamamilə ENOSİS tərəfdarı idi və öz deyiminə görə, Kipr Yunanıstanla birləşməyəndək rahatlamayacaqdı.

1951-ci ilin fevral ayında BMT Baş Assambleyasında çıxış edən Makarios İngiltərənin Kiprə müstəqillik verməsinin zəruri olduğunu bəyan etsə də, İngiltərə Kipr probleminin daxili məsələ olduğunu söyləyərək BMT-nin bu məsələyə qarışmamalı olduğunu vurğuladı. Bu dövrdə Yunanıstanda ENOSİS fikri getdikcə daha da əhəmiyyət qazanırdı. Kiprin yunan torpağı olduğunu və müstəqillik qazanmalı olduğunu iddia edən polkovnik Qrivas öz alovlu nitqləri ilə önə çıxırdı. Yunanıstanın Anadolunu işğal etməyə çalışdığı dövrdə yunan ordusunun üzvü və yunan təxribatının şahidi olmuş Qrivas, o dövrdən gələn etiraz olaraq Kiprin intiqam vasitəsi ola biləcəyini düşünürdü. II dünya müharibəsi və Yunanıstanda vətəndaş müharibəsi dövründə qazandığı partizan müharibəsi təcrübəsi də Qrivası cəsarətləndirirdi. ENOSİS-i gerçəkləşdirmək məqsədilə zəruri infrastrukturu hazırlamaq üçün Qrivas 1951-ci ilin iyulunda adaya səfər etdi və fikirlərini Makariosla bölüşdü (Solsten, 1991:27). Digər tərəfdən Makarios Qrivasın partizan müharibəsi ilə bağlı fikirlərinin əksinə problemin diplomatik yollarla həll edilməsi tərəfdarı olduğunu nümayiş etdirirdi.

Türkiyə və Yunanıstanın NATO üzvü olması ilə bərabər ayrı bir status qazanan Kipr probleminə qərb dövlətləri də müdaxilə etməyə başladılar. 1954-cü ildə yenidən bir yerə yığılan Makarios və Qrivas problemin həllinə fərqli yollardan yaxınlaşdıqlarına görə razılıq əldə bilmədilər və illərcə bir-birlərinə qarşı düşmən kimi davrandılar (Solsten, 1991:20). Eyni ildə Yunanıstan İngiltərəyə nota verərək Kiprin Yunanıstana devr edilməsi məsələsi ilə bağlı danışıqlar aparmağı rəsmən istəmişdir, lakin bu tələb ingilislər tərəfindən rədd edilmişdir. 1954-cü ilin avqustunda Yunanıstanın BMT-dəki təmsilçisi Kipr xalqına öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun verilməsini rəsmən tələb etsədə, rədd edilmişdir. Bütün bu neqativ cavablar Qrivasın etirazına səbəb olmuşdur. Nəticədə Qrivasın rəhbərliyi ilə Kiprdə yunanlardan ibarət partizan hərəkəti olan EOKA (Ethniki Organosis Kypriou Agoniston) – Kiprli Mübarizlərin Milli Təşkilatı yaradılmışdır. 1 aprel 1955-ci ildə EOKA Nikosiya, Larnaka, Famaqusta və Limasol kimi əhəmiyyətli mərkəzlərdə ingilis idarəçiliyinə qarşı şiddətli üsyan qaldırmışdır (Solsten, 1991:30). EOKA AKEL üzvlərini qəbul etmirdi, hətta adadakı türk xalqının da əcnəbi işğalçıya qarşı onlarla birgə mübarizə apara biləcəyini vurğulayırdı. Lakin kiprli türklərin tələbləri və Türkiyənin rəsmi mövqeyi ENOSİS-in baş tutmaması üçün Kiprdə ingilis hakimiyyətinə üstünlük verdiklərini göstərirdi (Sözen, 1998:7).

1955-ci ilin 29 avqust – 7 sentyabrda Londonda keçirilmiş 3 tərəfli Konfransda türk və yunan tərəfləri İngiltərə ilə Kipr məsələsinin həllini tapmaq üçün görüşdülər. Yunan tərəfi Kipr xalqının öz müqəddəratını təyin etmək hüququndan istifadə etməsini tələb etmiş, İngiltərə öz hakimiyyəti altında Kiprə yerli muxtariyyatın verilməsinə razılıq vermiş, Türkiyə isə bütün bunlara qarşı çıxaraq, mövcud status-kvonun davamını və bu mümkün olmazsa, Anadolunun davamı olan Kiprin Türkiyəyə qaytarılmasını istəmişdir (Gönlübol, 1993:341).

1955-ci il oktyabrda Con Hardinq İngiltərə tərəfindən Kiprin yeni qubernatoru təyin edildi. Hardinqin ada ilə bağlı təklif etdiyi plan kiprlilərə məhdud şəkildə özünü idarə etmək hüququnun verilməsi və öz müqəddəratını təyin etmək fikrinin təxirə salınması ilə bağlı idi. Noyabr ayında isə Hardinq EOKA-ya qarşı fəvqəladə vəziyyət elan etdi. Makarios və Hardinq arasındakı danışıqlar anlaşılmazlıq səbəbi ilə dayandı və Hardinq Makariosu adadan uzaqlaşdırdı. Nəticədə adada EOKA-nın terror fəaliyyəti şiddətləndi. Bu dövrdə 27 iyul 1957-ci ildə Lefkoşada Türk Müqavimət Təşkilatı (TMT) yaradıldı. Təsisçiləri arasında Rauf Denkaşın olduğu TMT Kipr türk xalqının birliyini və bütövlüyünü gerçəkləşdirmək, kiprli yunanlara və ingilislərə qarşı türklərin hüquqlarını müdafiə etmək, Türkiyə ilə yaxın əlaqələri inkişaf etdirmək və kiprli yunanların ENOSİS-i gerçəkləşdirmək üçün türklərə qarşı törətdikləri hücumlarının və terrorun qarşısını ala bilmək məqsədilə qurulmuşdur (Manisalı, 2004:24).

1958-ci ildə İngiltərə baş naziri Harold Makmillan tərəfindən hazırlanmış Kiprdə tridominiumu (Türkiyə, Yunanıstan və İngiltərənin iştirakı ilə üçtərəfli kondominium) nəzərdə tutan Makmillan Planı təqdim olundu. Plana görə adada kiprli yunan və türk tərəfi ilə yanaşı Yunanıstan-Türkiyə-İngiltərənin ortaq olacağı idarəçilik qurulmalı idi. 7 illik keçid dövrünü nəzərdə tutan Makmillan Planı adaya siyasi

muxtariyyatın verilməsini nəzərdə tuturdu, kipro yunanların və türklərin siyasi hüquqlarının müəyyənləşdirirdi. (Mallinson, 2005:32) Makmillan Planı ENOSİS-in gerçəkləşməsinə rədd edirdi və bu baxımdan da Türkiyə tərəfindən qəbul edilmişdir. Plan problemin həllinin son mərhələsində Türkiyə, Yunanıstan və İngiltərənin iştirak edəcəyi konfransın keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Yunanıstan planı 2 dəfə rədd etdi, 15 sentyabr və 25 noyabrda BMT-yə planının tətbiq edilməsinə mane olmaq üçün müraciət etdi, lakin heç bir nəticə əldə etmədi. Hətta 5 dekabr 1958-ci ildə BMT-nin Türkiyənin icazəsi olmadan Kiprin gələcəyi ilə bağlı qərar alınmayacağı ilə bağlı qərarı Yunanıstanın məğlub olmasının sübutu idi (Averoff, 1986:280-296.). Makmillan Planı qəbul edilməsə də, türk və yunan tərəfləri arasında adanın müstəqilliyi məsələsində fikir mübadiləsinin başlanmasına vəsələ oldu.

Məğlubiyyəti qəbul edən Yunanıstan danışıqlar masasına oturmağı qəbul etdi. Türkiyə razılığın əldə edilməsi üçün ilkin zəmin olaraq iki icmalı quruluşu həll yolu hesab edirdi. Çünki bu yolla ən azından türk icması hər hansı bir azlıq statusundan xilas olur, yeni nizamın qurucu tərəfdəşlərindən birinə çevrilirdi. Digər tərəfdən Türkiyə bu yolla ENOSİS-in qarşısını ala biləcək təsirli zəmanət sistemi formalaşdırmağa çalışırdı. Beləliklə, 20 yanvar 1959-cu ildə İsveçrənin Sürix şəhərində Türkiyə xarici işlər naziri Fatin Rüştü Zorlu ilə Yunanıstan xarici işlər naziri Evangelos Averoff, 5 fevralda isə Türkiyə ilə Yunanıstan baş nazirləri A.Menderes və K.Karamanlis arasında danışıqlar baş tutdu. 11 fevral 1959-cu ildə Sürix Sazişi imzalandı. 19 fevral 1959-cu ildə İngiltərə baş naziri H.Makmillan, Türkiyə baş naziri A.Menderes və Yunanıstan baş naziri K.Karamanlis tərəfindən London Sazişi imzalandı. Sürix və London danışıqlarının nəticəsində qəbul edilən müstəqillik və konstitusiyaya layihə mətnləri 1960-cı il Kipr Quruluş Sazişi, Əməkdaşlıq Sazişi və Zəmanət Sazişinin təməlini qoydu. Belə ki, Sürix-London Sazişlərində müəyyən olunmuş əsaslara müvafiq olaraq 19 fevral 1959-cu ildə Kipr Respublikasının Konstitusiyası qəbul olundu, Zəmanət və İttifaq haqqında Sazişlər 3 ölkə təmsilçiləri tərəfindən imzalandı (Değərli, 2012). Beləliklə, kipro yunanlar və türklər yaranan yeni dövlətin iki bərabər statuslu təsisçiləri oldular.

Beləliklə, qeyd edilən sənədlərlə hüquqi əsası qoyulan Kipr Respublikası 16 avqust 1960-cı ildə rəsmən elan edildi. Konstitusiyaya görə Kipr Respublikasının prezidenti kipro yunan, vitse-prezidenti türk olacaqdır (mad. 1). Eyni zamanda prezident və vitse-prezident tərəfindən təyin edilən və 7 kipro yunan və 3 türk nazirdən ibarət olan Nazirlər Şurası (mad.46) və 70% (35 deputat) kipro yunan və 30%-i (15 deputat) isə türk olan 50 deputatdan ibarət Nümayəndələr Məclisinə (mad. 62) sahib olacaqdır. Prezident və vitse-prezident hər hansı bir qərarı veto etmək hüququna malik olacaqdır, dövlət qulluğu sahəsində çalışanların 70%-i kipro yunan və 30%-i türklərdən ibarət ocaqdır (mad.123). Kipr Respublikasının rəsmi dilləri türk və yunan dili olmalı idi (mad.3).

Hər iki tərəfdə keçirilən seçkilər nəticəsində Makarios prezident, doktor Fazil Küçük isə vitse-prezident seçildi. Kipr Respublikası BMT (20 sentyabr 1960), BVF (İMF, 21 dekabr 1961-ci il) və Dünya Bankı (21 dekabr 1961-ci il) kimi təşkilatlara üzv oldu. Digər tərəfdən isə yenə eyni tarixli Zəmanət Sazişi də Kipr Respublikasının heç bir dövlət ilə heç bir formada siyasi, ya da iqtisadi birliyə daxil olmayacağına və müstəqilliyinin Türkiyə, Yunanıstan və İngiltərə tərəfindən qorunacağına təminat verirdi (Zəmanət haqqında Saziş).

Kipr hökuməti 1963-cü ildə İngiltərə xarici işlər nazirliyi (Foreign Office) və ingilis ali komissarı Klark ilə Konstitusiyaya dəyişikliklərin edilməsi haqqında gizli danışıqlara başladı. Makarios mətbuatda Zəmanət haqqında Sazişi şübhə altına qoyacaq bəyanatlarla çıxışlar etməyə başladı, Konstitusiyaya düzəlişlər etmək təklifini irəli sürdü, hətta bir neçə maddəni yenidən işləyib hazırladı. 30 noyabr 1963-cü ildə prezident Makarios vitse-prezidentin veto hüququnun əlindən alınması daxil olmaqla Konstitusiyada 13 maddəlik dəyişiklik təklifini F.Küçüyə təqdim etdi. Bu məsələdə İngiltərə xarici işlər nazirliyi də Makariosu dəstəkləyirdi. Dəyişiklər aşağıdakıları nəzərdə tuturdu: dövlət qulluğu sahəsində və silahlı qüvvələrdə reallığı əks etdirmək üçün kipro yunan və türklərin nisbətini yenidən nəzərdən keçirmək; prezident və vitse-prezidentin veto hüququnu ləğv etmək; məhkəmə hakimiyyətini birləşdirmək və s. (Mallinson, 2005:35) Bu dəyişikliklər adada yaşayan türklərin hətta mövcudluğunu belə təhdid etdiyindən kipro türklər və Türkiyə tərəfindən rədd edildi. Daha sonra "Qanlı Milad" adlandırılan kütləvi qırğınlara başlayan kipro yunanlar türkləri adanın müəyyən hissəsinə qovdular. 1 yanvar 1964-cü ildə Makarios 1959 və 1960-cı il müqavilələrini bir tərəfli qaydada ləğv etdiyini elan etdikdən sonra Türkiyə BMT Təhlükəsizlik Şurasına müraciət etdi və Şura 4 mart 1964-cü ildə 186 sayılı qərarı ilə Kiprə BMT Sülhməramlı qüvvələrinin yerləşdirilməsi qərarını verdi (Bozkurt, 2001:87).

1967-ci ildən sonra türk icması özünü xarici dünyadan təcrid edilmiş, uzaqlaşdırılmış və yalnız hiss etdi. Həm coğrafi baxımdan müəyyən bir bölgənin içində sıxılmış mövqeyi, həm də Türkiyənin və beynəlxalq ictimaiyyətin gözlənilən reaksiyanı verməməsi kipi türkələrdə təcrid edilmiş bir cəmiyyət olduqları hissisini oyadırdı. 1967-ci il 1 oktyabrda Kipr Müvəqqəti Türk Hökuməti qurmaq qərarı verildi. Fazil Küçük hökumətin sədri, Rauf Denkaş isə sədr müavini təyin edildi. Müvəqqəti hökumətin ilk işi 19 maddədən ibarət “Əsas Prinsiplər” adlı qaydalar toplusu hazırlamaq oldu. Müvəqqəti hökumət müstəqillik və ya Kipr Respublikasını tanımaq kimi iddialara sahib deyildi. Lakin kipi yunanlar bu hökuməti Kipr Respublikasından ayrılmaq istiqamətində atılmış bir addım hesab etdilər (Altınkaş, 2012:15).

1968-ci ildə Rauf Denkaş və Qlafkos Klerides arasında icmalararası danışıqlar başladı. Danışıqlar 1974-cü ilədək davam etsədə, heç bir nəticə əldə edilmədi (Ertekün, 1984). Danışıqlar zamanı türk tərəfinin tələbi yerli hökumətlərin muxtariyyatının təmin edilməsi idi, yunan tərəfi isə əksinə, mərkəzi hakimiyyətin yerli hökumətlər üzərində tam səlahiyyətə sahib olmasının zəruriliyini tələb edirdi. 1971-ci ildə iki tərəf arasında qızğın qarşıdurmalar başladı. 1967-ci ildə adadan uzaqlaşdırılmış Qrivasın qayıdışı, EOKA-B-nin yenidən öz fəaliyyətinə başlaması, ENOSİS yönümlü mətbuatın işıq üzü görməyə başlaması icmalararası danışıqların şübhə və etibarsızlıq içində davam etməsinə səbəb oldu.

Bu dövrdə kipi türkələr üçün əhəmiyyətli dəyişiklik baş verdi: türkələrin lideri kimi önə çıxan doktor Fazil Küçük siyasət səhnəsindən və prezident seçkilərindən uzaqlaşdı və yerinə Rauf Denkaş keçdi. Fazil Küçük Kipr Respublikasının qurulması zamanı və daha sonra iki icmanın bir yerdə yaşaya biləcəyinə inanırdı. Makariosun Konstitusiyanın 13 maddəsini dəyişdirmək istəməsi və adada türkələri təkləmək siyasəti türkələrin daha güclü siyasi liderə ehtiyaclarının olduğu zərurətini ortaya qoydu. Xüsusilə TMT və Mücahidlər tərəfindən dəstəklənən R.Denkaş əhəmiyyətli siyasi fiqur kimi məhz bu məqamda F.Küçüyün yerinə namizəd oldu. 1973-cü il vitse-prezident seçkilərindən əvvəl Ankaraya səfər edən F.Küçük qayıtdıqdan sonra namizədliyini irəli sürməyəcəyini bəyan etdi (Kızılyürek, 2005:244).

Bu dövrdə Qərbin bitərəf mövqe nümayiş etdirməyə başlaması, ABŞ-ın Türkiyəni gizlicə təhdid etməyə davam etməsi kipi yunanların ENOSİS məqsədinə çatmaları üçün “gərginlik və təzyiqin artırılması” strategiyasını tətbiq etmələrinə şərait yaratmışdır. Adada öz varlığını davam etdirməyə çalışan türk tərəfi isə yunanlardan ayrılmaqda ittiham edilirdi. Sürgün edilmiş Qrivasın adaya qaytarılmasının ən yaxşı təxribat üsulu olduğunu bilən kipi yunanlar Qrivasın adaya qayıtmasını dəstəkləmiş, iki tərəfi qütbləşdirib silahlı güc tətbiq etmək planını həyata keçirməkdən çəkinməmişdirlər (Altınkaş, 2012:340). 15 iyul 1974-cü ildə Yunanıstan Xuntasının dəstəyini alan Nikos Sampson Makariosa qarşı çevriliş gerçəkləşdirdikdən sonra iqtidarı da əlinə aldı. Türkiyə beynəlxalq ictimaiyyəti və digər zəmanətçi dövlətləri məsələyə müdaxilə etməyə çağırırsa da, heç bir cavab almaması nəticəsində 20 iyul 1974-cü ildə Zəmanət haqqında Sazişin 4-cü maddəsinə istinad edərək adaya müdaxilə etdi. Nəticədə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 353 sayılı qərarının 5-ci maddəsinə əsasən 22 iyul 1974 tarixli atəşkəs elan edildi. 25-30 iyul 1974-cü ildə Britaniya, Türkiyə və Yunanıstanın xarici işlər nazirlərinin vasitəçiliyi ilə Kipr hərəkəti və Kipr probleminin müzakirəsi məqsədilə Birinci Cenevrə Konfransı keçirildi. Konfransda müzakirə edilən ən əsas məsələ Türkiyə silahlı qüvvələrinin adadan çıxarılması məsələsi oldu. I Cenevrə Konfransının yekununda 1959-1960-cı il Müqavilələrinin qüvvədə olduğu qəbul edildi, 30 iyulda sazişi imzalayan dövlətlər BMT Təhlükəsizlik Şurasının 353 sayılı qərarını diqqətə alaraq adadakı düzənin yenidən təmin ediləcəyinə və yenidən 1960-cı il Konstitusiyasına görə hərəkət ediləcəyinə və 10 gün sonra II Cenevrə Konfransının keçiriləcəyinə qərar verildi. 8-12 avqust 1974-cü ildə Kiprdə konstitusyon nizamın təsis edilməsi məqsədilə keçirilmiş İkinci Cenevrə Konfransında kipi yunanların və Yunanıstanın yayınma taktikasından istifadə etməsi nəticəsində heç bir nəticə əldə edilmədi (Gökçe, 2018: 41-60). Nəticədə 14 avqust 1974-cü ildə Türkiyə adaya ikinci dəfə müdaxilə etdi və kipi türkələrin yaşayacağı bölgəni nəzarət altına ala bildi. 16 avqustda atəşkəs elan edildi. Bununla belə 1983-cü ilədək adada icmalararası danışıqlar davam etmişdir, lakin yenə də heç bir müsbət nəticə əldə edilməmişdir.

Kipr hərəkəti nəticəsində Türkiyənin təcrid edilmiş vəziyyətə düşməsinə və qərblə arasındakı əlaqələrin kəsilməsinə baxmayaraq Türkiyə Kipr məsələsindəki qərarlı mövqeyindən dönmədi. BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə Türkiyə öz haqlı mövqeyini müdafiə etməyə, kipi türkələrin düşdüyü izolyasiya vəziyyətini, məruz qaldıqları təzyiq və qırğınları müxtəlif formalarda beynəlxalq

ictimaiyyətin nəzərinə çatdırmağa çalışdı. Soyuq müharibə dövründə qərb ictimaiyyətində NATO-nun iki üzvünün müharibə aparması qəbul edilə bilməzdi və bu baxımdan Türkiyənin, xüsusən də hərəkətin ikinci mərhələsində haqsız olduğu iddia edilməyə başladı.

Danışıqlar zamanı türk tərəfinin tələbləri iki icmalı və iki bölgəli federasiya qurulması və adada türklərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin mövcudluğunun davam etdirməsi idisə, yunan tərəfi isə kiproli türklərin adanın əsl sakinləri olan kiproli yunanlarla bir yerdə yaşayan ayrı bir xalq olduğunu, dolayısı ilə azlıq olaraq qəbul edilməli olduğunu və bu səbəbdən öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun olmadığını iddia edirdi. İki subyektli federasiyanın qurulması məqsədilə ilk addım olaraq kiproli türklər 13 fevral 1975-ci ildə Kipr Türk Federativ Dövlətini (KTFD) elan etdi.

Danışıqlarda heç bir nəticə əldə edilmədiyini əsas götürən yunan tərəfi 1982-ci ilin sonunda danışıqları dondurdu və problemi beynəlmilləşdirmək istiqamətini seçdi. Bu məqsədlə 1983-cü ilin mayında BMT Baş katibi Peres de Kuelara müraciət edərək problemi beynəlxalq səviyyədə müzakirə etməyə çağırırdı.

13 may 1983-cü ildə BMT Baş Assambleyası əksər səs çoxluğu ilə 37/253 sayılı qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə adada demografik vəziyyətin dəyişdirilməsi istiqamətində birtərəfli tədbirlər mühakimə edilmiş və Kiprdəki bütün işğalçı qüvvələrin dərhal geri çəkilməsi tələb edilmişdir. (BMT BA 37/253 sayılı qətnaməsi, 1983). Bununla da icmalararası danışıqlar süquta uğramış hesab olundu. Nəticədə 15 noyabr 1983-cü ildə Şimali Kipr Türk Respublikası (ŞKTR) elan edildi. BMT TŞ 18 noyabr 1983-cü il tarixli "Kiprdə vəziyyət" adlı 541 sayılı qətnaməsi ilə ŞKTR-nin elanını etibarsız hesab etdi və bu qərarın geri götürməli olduğunu vurğuladı (Fırat, 2005: 108). Bu tarixdən sonrakı dövrdə BMT vasitəçiliyi ilə iki tərəf arasında danışıqlar heç bir razılıq əldə etmədən davam etmişdir. 4 iyul 1990-cı ildə kiproli yunanlar bütün Kipr Respublikası adından Aİ-yə tam üzvlüklə bağlı müraciət etmiş, 1997-ci ildə müzakirələr başlamış və 2004-cü ildə Kipr Respublikası bütün adanın təmsilçisi kimi Aİ-nin üzvü olmuşdur.

1960-cı il Zəmanət haqqında Saziş mətnində Kipr Respublikasının üzərinə bəzi öhdəliklər qoyulmuşdur. Kipr Respublikasının müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və konstitusiyasına riayət etməsi əsas öhdəliklər idi. Digər öhdəlik kimi Kipr Respublikası hər hansı digər dövlətlə qismən, ya da tamamilə hər hansı siyasi, ya da iqtisadi ittifaqa daxil olmamağı öz üzərinə götürmüşdür (Garanti Antlaşması, 1959: maddə 1). Bu maddəyə görə Kipr Respublikası birləşmə və ya «taksim» istəmə haqqını itirirdi. Həmçinin Sazişin tərəfləri olan 3 zəmanətçi dövlət də adanın başqa bir dövlətlə birləşməsi ilə bağlı heç bir addım atmayacaqları öhdəliyini öz üzərlərinə götürmüşdürlər (Garanti Antlaşması, 1959: maddə 2).

Sazişə görə Kipr Respublikası öz konstitusyon quruluşunu dəyişdirə bilməzdi, bu addım Kipr Respublikasını inkar etmək demək olardı. Sazişin 3-cü maddəsinə görə bu Sazişin maddələrinin hər hansı biri pozularsa, by halda 3 zəmanətçi dövlət sazişin tələblərinə riayət etmək məqsədilə bir-biriləri ilə danışıqlar aparmalıdırlar. Əgər 3 zəmanətçi dövlətin ortaq hərəkət etmək imkanı olmamışdırsa, bu zaman bu dövlətlərdən biri saziş ilə yaradılmış nizamı (state of affairs) bir tərəfli qaydada yenidən formalaşdırmaq məqsədilə hərəkət etmək hüquqlarına malikdir (Garanti Antlaşması, 1959: maddə 3). Bu maddədən də göründüyü kimi 3 zəmanətçi dövlət ortaq bir məsələdə birgə hərəkət etmək qərarını verə bilmədikdə müzakirələrdən sonra bu dövlətlərdən hər hansı biri məsələni tək başına həll edə bilər. Tək başına hərəkət etmək nizamın yenidən qurulması ilə məhdudlaşır, lakin digər tərəfdən zəmanətçi dövlətlərin bir tərəfli hərəkətlərinin sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi də diqqətdən yayınmır. 1963-cü ildən etibarən mərhələli şəkildə kiproli yunanlar tərəfindən türklərin beynəlxalq hüquqdan irəli gələn suverenlik hüquqları pozularaq idarəçilikdən uzaqlaşdırılması nəticəsində yaranmış idarəçilik sistemi Kipr türklərini təmsil etmirdi. BMT Baş Assambleyasının 24 oktyabr 1970-ci il tarixli, 2625(XXV) sayılı qətnaməsi əsasında qəbul etdiyi "BMT Nizamnaməsinə müvafiq olaraq Dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında" Bəyannaməsində xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi təsbit olunmuşdur. Eyni zamanda «ərazi bütövlüyünə malik olan suveren dövlətin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun istifadəsi yolu ilə parçalanması» təşviq edilmir, bu prinsipin tətbiq edilməsi üçün yalnız müvafiq ölkədə «dini, irqi ayrı-seçkilik olmadan bütün xalq və ya xalqları təmsil edən hökumətin» mövcud olmaması mütləqdir (Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-

operation among States in accordance with the Charter of the United Nations,). Bu baxımdan 1983-cü ildə ŞKTR elan edildikdə də Kıprda bütün xalqların hüquqlarını təmsil edən hökumətin olmadığı gerçəyi Türkiyənin bu məsələdəki mövqeyini beynəlxalq hüquq baxımından haqlı çıxaran hallardan biridir.

Türkiyənin beynəlxalq ictimaiyyətin nəzdində gündəmdə saxlamalı olduğu mövzu ŞKTR-nin müstəqil bir dövlət kimi tanınması məsələsidir. Beynəlxalq hüquqda bir dövlətin mövcud olması üçün zəruri şərtlər müəyyən sərhədlər çərçivəsində və əhali üzərində daimi və faktiki nəzarətə sahib olan hökumətin varlığı, bu hökumətin müstəqil olması və digər dövlətlərlə əlaqə qura biləcək imkanlara sahib olmasıdır. Dövlətlərin formalaşması baxımından ŞKTR daimi əhaliyə və müəyyən sərhədlər çərçivəsində faktiki nəzarət şərtlərini yerinə yetirir. Lakin hökumətin müstəqilliyi və faktiki nəzarətə sahib olanın ŞKTR, yoxsa Türkiyə Respublikası olduğu məsələsində mübahisələr davam edir. Burada gündəmə gətirilən əsas məqam ŞKTR-nin hərbi və maliyyə cəhətdən təkbaşına öz ayaqları üzərində dayanma bilməsidir.

Türkiyəni Kıpr məsələsində beynəlxalq hüquq baxımından çətin vəziyyətə salan digər məsələ kipi yunanlar və Yunanıstan tərəfindən Zəmanət haqqında Sazişin BMT qərarlarına zidd olmasını dəfələrlə iddia etməsi olmuşdur. BMT orqanlarının bu məsələ ilə bağlı dəqiq qərarı olmadığından bu iddialara BMT Nizamnaməsinin müvafiq maddələrinə baxaraq mümkün ola biləcək cavablara diqqət yönəltmək vacibdir. BMT Nizamnaməsinə əsasən BMT-nin bütün üzvləri beynəlxalq mübahisələrini dinc üsullarla beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə və ədalətə zərər vermədən həll edirlər, üzv dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə istənilən dövlətin ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı güclə hədələmək və ya ondan istifadə etmək, Birləşmiş Millətlərin məqsədlərinə zidd olan şəkildə istifadədən qaçınmalıdırlar (BMT Nizamnaməsi, 1945: maddə 2.4, 2.5). Zəmanət haqqında sazişin 3-cü maddəsini problemin həlli kimi dəyərləndirmək olar. Bundan başqa Sazişi Kıprın türk və yunan icmalarının və Yunanıstan, İngiltərə, Türkiyənin imzalaması sazişlə razı olduqlarının əyani sübutudur.

Türkiyənin ŞKTR-nin tanınmasına istiqamətlənmiş siyasəti bir dövlət içində bəzi subyektlərin həmin dövlətdən ayrılıb müstəqil dövlət qurmalarına nümunə təşkil edir. Ayrılmaq tələbini irəli sürən tərəfin iddia etdiyi ərazilərdə başqa bir dövlətin yardımı ilə nəzarəti təmin etməsi mümkün olduğu hallarda bu, işğal olaraq tanınır. Faktiki olaraq ayrılma nəticəsində yaranmış qurumun müstəqil bir dövlət olaraq tanınması üçün başlıca şərt ya ayrıldığı dövlətin razılığını almış olması və referendum keçirməsi, ya da mübarizəsini başqa dövlətlərdən yardım almadan apararaq uğur qazanmış olmasıdır. ŞKTR-in beynəlxalq aləmdə tanınması üçün hərbi və iqtisadi cəhətdən müstəqil olması mütləqdir. Bu mənada ŞKTR qurularkən Türkiyənin hərbi dəstəyini aldığı iddia edilməsi bu məsələdə əsas maneələrdən biridir.

BMT Baş katibi K. Annan tərəfindən Kıpr probleminin həll istiqamətində irəli sürülən Annan planının türk tərəfi üçün məqbul olan tərəfləri aşağıdakılardır:

- İsviçrədəki kantonların nümunəsində idarə ediləcək federal hökumətin yaradılması;
- iki icma arasında siyasi bərabərliyin təmin edilməsi, iki bərabər statusda təsisçi dövlətin – Kıpr Yunan Dövləti və Kıpr Türk Dövlətinin qurulması, orta q dövətdə – Birləşmiş Kıpr Respublikasında Senatın iki təsisçi dövlətdən bərabər sayda senatorlardan formalaşdırılması ;
- Quruluş, İttifaq və Zəmanət haqqında Sazişlərin yeni vəziyyətə uyğunlaşdırılaraq (mutatis mutandis) qüvvədə qalmağa davam etməsi (BM kapsamlı çözümlə. Annan Planı, 2004).

Annan planının kipi türkərlər üçün mənfi tərəfləri də vardır:

- ŞKTR tərəfindən verilən əmlakın qeydiyyat şəhadətnamələri etibarsız sayılacaqdır və türkərlər köçmək məcburiyyətində qalacaqdılar;
- Torpaq məsələsində türkərlərin yaşadıkları bəzi yerlərin Karpaz bölgəsi, Gözəlyurd və Qazimagusa və s.-in kipi yunanlara verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Türkərlərin adada sahib olduğu torpağın 36,5%-dən (3355 km²) 28,5%-ə endirilməsi nəzərdə tutulan 20 illik müddətdə adanın cənubundan şimala 33%-lik kipi yunan (təqribən 100 min nəfər) yerləşdiriləcəkdə (Orhun, 2019: 137). Bir müddət sonra isə federativ dövlətin orta q hissəsi olan türk tərəfində seçmə və seçilmə haqqına sahib olacaqdılar.

Göründüyü kimi Annan Planı beynəlxalq aləmdə icmalar arasında siyasi bərabərliyi, iki icmanın bir yerdə orta q bir dövlətin daxilində iki kəsimli idarəçilik formasında yaşamasını nəzərdə tutsa da, cənubdakı yunan icmasının mühüm hissəsinin şimalda məskunlaşdırılmasını ehtiva etməsi diqqətdən kənar qala bilməz. Beləliklə, Türkiyədən gələn türkərlərin vəziyyəti və adada yunan icmasının

gələcəkdə daha üstün gücə çevrilməsi kimi amilləri nəzərə alaraq bir hissə plana qarşı çıxırdısa, Kipr probleminin həllini bu Planda görünən hissə isə Planda bərabərlik prinsipinə üstünlük verilməsinin əhəmiyyətini, dünya nizamının dəyişdiyini, nəticə etibarilə də köhnə düşmənin münasibətlərinə son qoyulmasının vaxtının gəlib çatdığını müdafiə edirdi.

Annan Planına kipurli yunanların 76 %-inin “xeyr” cavabını verməsi problemin həlli istiqamətində ən əhəmiyyətli maneənin yunan tərəfinin olduğunu açıq şəkildə ifadə edir. Türkiyə referendum nəticəsini və adadakı problemin həll edilməməsinin səbəbkarının yunan tərəfi olduğunu vurğulamağa davam etməlidir. Türkiyə Kipur məsələsində beynəlxalq hüquqdan irəli gələn haqlı mövqeyini beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə daha yaxşı çatdırması üçün effektiv xarici siyasət həyata keçirməli, bu istiqamətdə beynəlxalq hüquq mütəxəssisləri təsirli fəaliyyət planı hazırlamalı və həyata keçirməlidir.

ŞKTR-nın müstəqil dövlət kimi tanınması üçün Türkiyə zəruri fürsətlər və imkanlar formalaşdırmalıdır. Türkiyə ŞKTR-ın ordusunun qurulması üçün zəruri resursları, dəstəyi təmin etməli və kifayət qədər təhsil və bilik verərək mərhələli şəkildə adadakı Türk Silahlı Qüvvələrinin ŞKTR-ın ordusu ilə əvəz edilməsini təmin etməlidir. Bununla yanaşı ŞKTR-nın sənaye istehsalını yaxşılaşdırmaq üçün texnoloji və infrastruktur dəstəyi təmin etməklə ŞKTR iqtisadi cəhətdən də gücləndirilməlidir. Türkiyənin beynəlxalq tribunalarda Kipurun Aİ-yə tam üzv qəbul edilməsinin həm Kipur Respublikasının təsis edilməsinin hüquqi əsaslarını ehtiva edən beynəlxalq-hüquqi aktlara, o cümlədən Zəmanət haqqında Sazişə zidd olduğunu daha çox vurğulamalıdır.

1960-cı il tənziqləmələri Kipurda beynəlxalq hüquq baxımından beynəlxalq aktorların da hörmət etmək məcburiyyətində olduqları obyektiv status formalaşdırmışdır. Bunun əsasında Kipur türk və yunan xalqlarının bərabərliyi, suverenlik hüququ dayanır. Lakin Kipur Respublikasının Konstitusiyasına nəzər yetirdikdə Kipurun siyasi quruluşunda tətbiq edilməyən maddələrin olduğunu açıq şəkildə görmək mümkündür. Məsələn, yunan tərəfinin Kipur Respublikası adlandırdığı Kipurun vitse-prezidenti türk olmalıdır, həmçinin Nazirlər Şurasında 3 türk nazir olmalıdır və s. Bu kimi maddələrin reallıqda öz əksini tapmaması bu günki Kipur Respublikasının yunan tərəfinin iddia etdiyi kimi 1960-cı ildə yaradılmış Kipur Respublikasının davamı olmadığını açıq şəkildə sübutdur. Yunan tərəfi konstitusiyaya dəyişiklik edə bilmir, çünki müvafiq müqavilə və sazişlərin tərəfləri olan digər ölkələrin razılığı olmadan Konstitusiyada dəyişiklik edilə bilməz. Bu hüquqi vəziyyətin Türkiyə diplomatları tərəfindən beynəlxalq tribunalarda fəal şəkildə beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılması olduqca vacibdir.

Beynəlxalq ictimaiyyətin ŞKTR-nın Türkiyədən asılı dövlət hesab etməsinin əsas səbəbi Türkiyənin ŞKTR-nın daxili siyasətinə müdaxilə edən dövlət görüntüsünü sərgiləməsidir. Türkiyənin beynəlxalq hüquq baxımından bu məsələdə daha tutarlı bir siyasət izləməsi mütləqdir. Bu baxımdan ŞKTR-ın siyasi quruluşuna, fəal daxili siyasətinə, seçkilərdə iştirak edən müstəqil siyasi partiyaların və qurumların Türkiyədən asılı olmadan siyasi fəaliyyətlə məşğul olmalarına, Məclis quruluşuna, maliyyə ehtiyatlarına beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini yönəltmək mütləq şərtidir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Altınkaş, E. (2012). Kıbrıs sorunu, Türk dış politikası ve uluslararası hukuk. C.Çakmak, N.Doğan, A.Öztoprak. *Uluslararası ilişkilerde güncel konular ve Türkiye*. Ankara: Seçkin Yayıncılık
2. Armaoğlu, F. (1959). 1955 yılında Kıbrıs meselesinde türk hükümeti ve türk kamu oyu: *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 14(2): 57-86
3. Averoff, E. (1986). *The Lost Opportunities: The Cyprus Question(1950-1963)*. New York: Aristide D Caratzas Publication.
4. BM kapsamlı çözüm planı. Annan Planı. (2004). <http://www.mfa.gov>.
5. Bozkurt, İ. (2001). *Kıbrıs'ın Tarihine Kısa Bir Bakış*. İ.K. Ülger ve E. Efegil (Der.) *Avrupa Birliği Kısacasında Kıbrıs Meselesi: Bugünü ve Yarını*: İçinde 10-88. Ankara: Ahsen Yayıncılık.
6. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations. (24 October, 1970). <http://research.un.org>
7. Değerli, E. (2012). Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin Kıbrıs Politikası (1950-1960): *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 6(11): 85-101

8. Ertekün, N. (1984). *The Cyprus Dispute and The Birth of The Turkish Republic of Northern Cyprus*. Oxford: Oxford University Press
9. Fırat, M. (2005). 1980-1990 Yunanistan'la İlişkiler. B.Oran. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980*. Cilt II. İçində: 325-356. İstanbul: İletişim Yayınları,
10. Gökçe, E. (2018). 1974 Kıbrıs Krizinde CHP-MSP Koalisyon Hükümetinin Karar alma süreci. *Uluslararası Çalışmalar Dergisi*. 2 (1): 41-60
11. *Kıpr Respublikasının Konstitusiyası*. (1960). <http://www.mfa.gov.tr>
12. Kızılyürek, N. (2005). *Doğmamış Bir Devletin Tarihi. Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti*. Ankara: İletişim Yayınları
13. Mallinson, W. (2005). *Cyprus: a modern history*. New-york: I.B.Taurus.
14. Manisalı, E. (2004). *Avrupa Kısacında Kıbrıs*. İstanbul: Derin Yayınları.
15. Orhun, F. (2019). *K.K.T.C. Cumhurbaşkanı Rauf R.Denktaşın Annan planı sürecindeki mücadelesi*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
16. Sabahattin, İ. (2000). *Kıbrıs Sorununun Kökleri. İngiliz Yönetiminde Türk-Rum İlişkileri ve İlk Türk-Rum Kavqaları*. Lefkoşa: Akdeniz Haber Ajansı Yayınları.
17. Solsten, E. (1991). *Cyprus: A Country Study*. New York: Federal Research Division, Library of Congress. <http://www.public-library.uk/dailyebook/Cyprus.pdf>
18. Sözen, A. (1998). *The Cyprus Conflict and the Negotiations: A Political and International Law Perspective*. Ankara: Can Reklam.
19. *Zəmanət haqqında Saziş*. (1959). <http://www.mfa.gov.tr>

LİDERLERİN ENTELEKTÜEL TEŞVİK DAVRANIŞLARININ ÇALIŞANLARIN RİSK ALMA DAVRANIŞI VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIKLARI ÜZERİNE ETKİSİ:

GÖRGÜL BİR ARAŞTIRMA

THE EFFECT OF INTELLECTUAL STIMULATION BEHAVIORS OF LEADERS ON RISK TAKING BEHAVIOR AND ORGANIZATIONAL COMMITMENT OF EMPLOYEES: AN EMPIRICAL RESEARCH

Metin OCAK

Dr. Öğr. Üyesi, Toros Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi

H. Nejat BASIM

Prof. Dr., Başkent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

ÖZET

Bu araştırmada, liderlerin entelektüel teşvik davranışlarının, çalışanların risk alma davranışı ve örgütsel bağlılığı üzerine doğrudan ve dolaylı etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu maksatla kamu ve özel sektörde farklı işlerde çalışan toplam 356 çalışandan elde edilen veriler kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan ölçekler daha önce Türkçe uyarlaması yapılmış, geçerliliği ve güvenilirliği sınanmış ölçeklerdir. Elde edilen verilere korelasyon analizi, regresyon analizi ve aracılık testleri yapılmıştır. Yapılan analizler neticesinde dönüştürücü liderlerin entelektüel teşvik davranışlarının çalışanların risk alma davranışı ve örgütsel bağlılığı üzerine olumlu etkileri olduğu görülmüştür. Ayrıca liderlerin entelektüel teşvik davranışlarının çalışanların örgütsel bağlılıkları üzerine etkisinde çalışanların risk alma davranışlarının kısmi bir aracılık etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Entelektüel Teşvik, Risk Alma, Örgütsel Bağlılık, Aracılık Rolü.

ABSTRACT

The aim of this study is to determine the mediating role of the employees' risk taking behaviors in the relationship of the intellectual stimulation behaviors of the transformational leaders and employees' organizational commitment. For this purpose, data, which was collected by questionnaire method from 356 employees working in different jobs in the public/private sectors in Turkey were used. The scales used in this study had been adapted to Turkish and the validity and reliability of the scales had been confirmed in previous researches. Correlation analysis, regression analysis and mediation tests were performed with the obtained data. As a result of analyzes it was seen that intellectual stimulation behaviors of transformative leaders have positive effects on risk taking behaviors and organizational commitment of employees. In addition it has been found that the intellectual stimulation behaviors of transformational leaders have a significant effect on the organizational commitment of employees and a certain part of this effect occurs through risk taking behaviors of these employees. All results were discussed in the light of the current literature.

Keywords: Intellectual Stimulation, Risk Taking, Organizational Commitment, Mediating Role.

1. GİRİŞ

Birçok yazar örgütlerin bugünün rekabetçi iş dünyasında sürdürülebilir üstünlük elde etmeleri ve rakiplerinin önünde yer almalarının en önemli liderlik başarısı olduğunu belirtmektedirler (İdris ve Ali, 2008: 164; Khan ve Adnan, 2014: 501). Özellikle liderlerin entelektüel teşvik davranışları bu kapsamda önemli bir rol oynamaktadır (Flanigan vd., 2002: 6; Arslantaş ve Pakdemir, 2007: 277; Moriano vd., 2014: 106; Jackson, 2016: 59). Diğer taraftan günümüzde yenilikçi örgütlerde çalışanların risk alma davranışının ve örgütsel bağlılıkların geliştirilmesi, çalışan ve örgüt performansı açısından önem arz etmektedir. Dönüştürücü liderlik davranışlarından entelektüel teşvik davranışları ile liderler takipçilerinin zekâ, mantık ve dikkatli problem çözme yeteneklerini ödüllendirerek, takipçilerini girişimci ve üretken düşünce biçimine sevk etmektedirler. Söz konusu entelektüel teşvik davranışları, takipçilerin daha yaratıcı yolları bulmalarına, yeni yaklaşımlar ortaya koymalarına, problem çözümünde yeni yollar denemelerine ve dolayısıyla risk almalarına neden olmaktadır. Ayrıca liderlerin entelektüel teşvik davranışları ile çalışanların örgütün gelişimine katkı sağlar hale getirilmesi için takipçilerin

örgütsel bağlılıklarının artırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Literatürde dönüştürücü liderlerin entelektüel teşvik davranışlarının çalışanların risk alma davranışı ve örgütsel bağlılığına yönelik doğrudan ve dolaylı etkilerini ele alan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Ancak her üç değişkeni dönüştürücü liderlik, iç girişimcilik ve örgütsel bağlılık kapsamında ikili etkileşimler şeklinde ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Literatür incelendiğinde dönüştürücü liderlik-iç girişimcilik (Razavi ve Aziz, 2017; Büyükyılmaz ve Kayış, 2018), dönüştürücü liderlik-örgütsel bağlılık (Jain ve Duggal, 2018; Ming vd., 2018; Kırkpınar ve İşçan, 2018; Kim ve Shin, 2019) ve iç girişimcilik-örgütsel bağlılık (Şeşen, 2010; Farrukh vd., 2017) ilişkilerine yönelik yapılan çalışmalar tespit edilmiştir. Bu kapsamda mevcut araştırmada dönüştürücü liderlerin entelektüel teşvik davranışlarının, çalışanların örgütsel bağlılığı üzerine etkisinde çalışanların risk alma davranışlarının aracılık rolünün incelenmesi ve Türkiye’de kamu ve özel sektörde çalışanlardan elde edilen verilerin test edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak içerikte öncelikle liderlerin entelektüel teşvik davranışları, çalışanların risk alma davranışı ve örgütsel bağlılık tutumları birleştirici bir yaklaşımla ele alınacak ve karşılıklı etkileşimleri tartışılacaktır. Müteakiben elde edilen verilerle liderlerin entelektüel teşvik davranışlarının, çalışanların örgütsel bağlılığı üzerine etkisinde çalışanların risk alma davranışlarının aracılık rolü test edilecektir. Böylece araştırma değişkenleri arasındaki ilişkilere yönelik kuramsal katkılar sağlanması, etkileşimlerin ortaya konulması ile uygulamacı ve yöneticilere öneriler getirilmesi hedeflenmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Geliştirilecek hipotezlere kuramsal gerekçe oluşturmak maksadıyla çalışmada ele alınan entelektüel teşvik, risk alma ve örgütsel bağlılık konuları tartışılmıştır.

2.1. Entelektüel Teşvik

Çağdaş örgüt kavramı içerisinde en önemli unsurlardan birisi liderliktir. Örgütlerin başarısı onu yönlendirecek, geliştirecek liderlere bağlıdır. Özellikle bugünün rekabetçi iş dünyasında sürdürülebilir üstünlük elde etmek ve rakiplerin önünde yer almak en önemli liderlik başarısıdır (Idris ve Ali, 2008: 164). Bu kapsamda liderlerin çalışanların kişisel yeteneklerini ortaya çıkarıp, örgütsel amaçları gerçekleştirmek için bu yeteneklerden azami ölçüde istifade edebilmesi için gerekli koşulları oluşturmaya çalışması beklenmektedir (Bakan vd., 2015: 204). Bass (1985) dönüştürücü liderlerin entelektüel teşvik davranışları sayesinde çalışanlarda örgütün çıktıları konusunda farkındalık yarattıklarını ve bu sayede çalışanların duygu, değer, problem çözme yöntemlerini gözden geçirmeleri açısından teşvik sağladıklarını belirtmektedir. Hind ve Steyn’e (2015: 16) göre entelektüel teşvik; liderlerin problem çözüme yenilikçiliğin kullanılmasına yönelik çalışanlarını cesaretlendirme sıklığını ifade etmektedir. Entelektüel teşvik davranışlarıyla liderler çalışanlarının rasyonel çözümlere odaklanması ve modası geçmiş varsayımlardan uzaklaşmasına yardım etmektedirler (Barling, Weber ve Kelloway, 1996: 827). Diğer bir deyişle liderler örgüt içi öğrenme için gerekli ortamı hazırlamaktadırlar (Jackson, 2016: 37). Ayrıca çalışanlarını problem çözme, takım çalışması, stratejik planlama ve olağandışı durumlarda karar verme konusunda motive etmektedirler (Jackson, 2016: 59). Entelektüel teşvik çalışanların inisiyatif almaları için güçlendirmeleri ve risk almaya teşvik edilmeleri ile mümkün olmaktadır (Karaca, 2010: 41). Böylece örgüt içinde yeni fikirlerin ve yaklaşımların desteklendiği bir örgüt iklimi oluşmakta yenilikçi davranışlarının ortaya çıkması kolaylaşmaktadır.

2.2. Risk Alma

Risk alma davranışı iç girişimci çalışanların önemli bir özelliğidir (Abraham, 1997: 180). Risk alma ve girişimcilik aktiviteleri yenilikçi örgütlerde cesaretlendirilmektedir (Atik ve Üstüner, 2014: 135). Girişimciliğin temel düşüncesinde, örgütlerin bünyelerinde çalıştırdıkları çalışanların yenilikçi ve risk alma davranışlarından yararlanmak yatmaktadır (Farrukh vd., 2017: 243). Bu kapsamda risk alma davranışı, örgütün daha geniş faydalar elde edebilmeleri için çalışanların risk alma eğilimini ifade etmektedir. Dolayısıyla risk alma çalışanların elde edilecek çıktılara ilişkin tam bir bilgiye sahip olmadan örgütün çıkarı ve fayda sağlamak amacıyla bilinmeyen alanlara yönelmeyi ifade etmektedir (Moriano vd., 2014: 105). Ancak, riske girmenin, sadece şirketin kaynaklarını kullanarak kumar oynamak yerine avantajlı olmasını sağlamak için gerekli hesaplamayı içerdiği belirtilmektedir (Dess ve Lumpkin, 2005: 150). Dolayısıyla, risk alan kişiler körü körüne risk almazlar, sahip oldukları sosyal ağlar ve kişisel temaslar vasıtasıyla mümkün olan en fazla bilgiyi toplayarak riski en aza indirmeye çalışırlar (Şeşen, 2010: 12). Mendez ve arkadaşları (2018: 213) risk almayı, “belirsizlik, belirsizlik ve hataların toleransı” olarak tanımlamakta, hataların ve başarısızlıkların ortaya çıkma ihtimaline karşı toleranslı olmayı içerdiğini vurgulamaktadırlar. Deprez ve Euwema (2017: 432) ise örgütlerde genç

bireylerin daha az katı olduklarını, daha az mevcut duruma bağlı kaldıklarını ve daha fazla risk odaklı olduklarını belirtmektedirler.

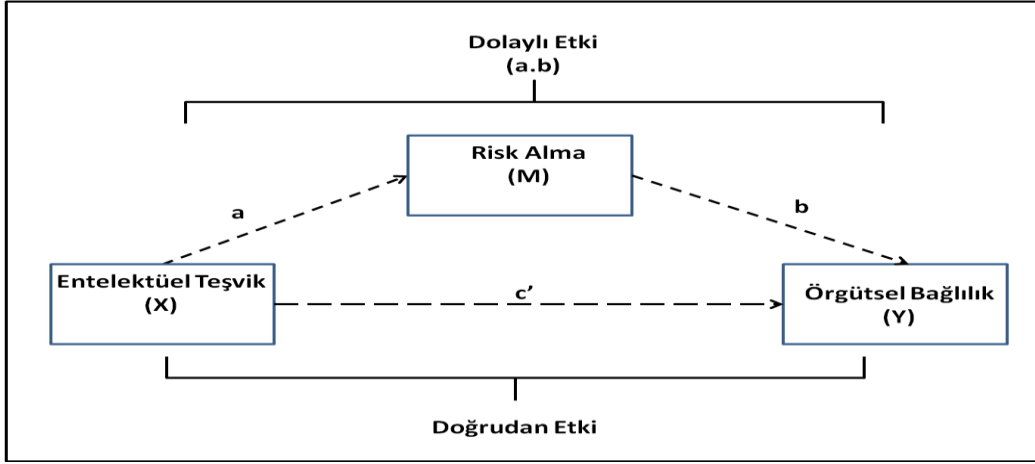
2.3. Örgütsel Bağlılık

Örgütsel bağlılık kavramı, örgütsel davranış alanında Whyte'nin (1956) çalışmaları ile bilinir hale gelmiştir. Porter vd. (1974: 604), örgütsel bağlılığı üç faktörle nitelendirmişlerdir. Bunlar; örgütün amaç ve değerlerine güçlü bir inanç ve kabullenme, örgüt adına yoğun çaba gösterme konusunda isteklilik ve örgütün üyesi olmayı sürdürebilmek için yoğun bir istektir. Meyer ve Allen (1991: 67) ise örgütsel bağlılığı duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık olarak üç boyutta ele almışlar; bu üç boyutu çalışan ve örgüt arasındaki ilişkiyi ifade eden ve devam edip etmeyeceğine karar verilen bir psikolojik durum olarak nitelendirmişlerdir. Söz konusu yazarlar duygusal bağlılığı, çalışanların örgütleriyle olan duygusal bağı, bütünleşmesi olarak ifade ederken devam bağlılığını çalışanların örgütlerinden ayrılmaları durumundaki maliyeti, normatif bağlılığı ise çalışanın örgütte kalmayı bir yükümlülük, sorumluluk olarak görmesi olarak nitelendirmişlerdir. Robbins ve Judge (2013: 109) ise örgütsel bağlılığı çalışanların bir örgütle amaçlarının özdeşleşmesi ve çalışanın bu örgüte üyeliğini sürdürmek istemesi olarak tanımlamışlardır. Genel olarak örgütsel bağlılığı etkileyen faktörler: yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, medeni durum, kıdem gibi kişisel faktörler; örgütün yapısı, örgütün büyüklüğü, örgüt kültürü, ücret, ödüller, takım çalışması ve iletişim gibi örgütsel faktörlerdir (Hoş ve Oksay, 2015:5-8). İlaveten liderlik bu faktörlerden bir tanesidir.

2.4. Entelektüel Teşvik, Risk Alma ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkiler

Alanyazın incelendiğinde, çalışmamızda kullanılan her üç değişkeni esas alan herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Ancak her üç değişkeninin dönüştürücü liderlik, iç girişimcilik ve örgütsel bağlılık kapsamında ikili etkileşimlerini ele alan çalışmalar tespit edilmiştir. Dönüştürücü liderler entelektüel teşvik davranışları vasıtasıyla çalışanlarının risk alma davranışlarını cesaretlendirmektedirler. Özellikle dönüştürücü liderler entelektüel teşvik davranışları ile takipçilerinin örgütün dayandığı uzun süreli varsayımları sorgulamaları, sorunları yeniden çerçevelendirmeleri, eski durumlara yeni düşünme yöntemleriyle yaklaşma ve problem çözme yaklaşımlarında yenilikçi olma konusunda teşvik etmektedirler (Mendez vd., 2018: 214). Moriano vd. (2014) yaptıkları araştırmada dönüştürücü liderliğin iç girişimcilik üzerinde olumlu yönde bir etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Dönüştürücü liderlik ve iç girişimcilik değişkenleri arasındaki ilişkileri ele alan Razavi ve Aziz (2017) ise yaptıkları çalışmada risk alma ile iç girişimcilik arasında anlamlı ve aynı yönlü bir ilişki olduğunu ve dönüştürücü liderlik davranışlarının bu ilişkide düzenleyicilik etkisi olduğunu belirlemişlerdir. Büyükyılmaz ve Kayış (2018) ise yaptıkları araştırmada dönüştürücü liderlerin entelektüel teşvik davranışlarının çalışanların risk alma davranışı üzerine anlamlı bir etkisi olmadığını tespit etmişlerdir. Diğer taraftan Jain ve Duggal (2018) ile Kırkpınar ve İşcan (2018) yaptıkları çalışmalarda dönüştürücü liderlik ile örgütsel bağlılık arasında aynı yönlü ve anlamlı bir ilişki tespit etmişlerdir. Farrukh vd., (2017) yaptıkları çalışmada duygusal bağlılık ve normatif bağlılık ile iç girişimcilik arasında aynı yönlü, devam bağlılığı ile ters yönlü bir etkileşim tespit edilmiştir. Ahmad vd. (2017) dönüştürücü liderlik davranışlarının çalışanların örgütsel bağlılığını olumlu yönde etkilediğini belirlemişlerdir. Atik ve Üstüner (2014) yaptıkları analizde risk almanın teşvik edildiği yenilikçi örgütlerde örgütsel bağlılığın arttığını belirlemişlerdir. Şimdiye kadar belirtilen teorik gerekçeler ışığında Şekil 1'de gösterilen araştırma modeli oluşturulmuştur.

Şəkil 1: Araştırma Modeli.

Model kapsamında oluşturulan hipotezler aşağıda sunulmuştur:

H1: Liderlerin entelektüel teşvik davranışlarının çalışanların örgütsel bağlılığı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H2: Liderlerin entelektüel teşvik davranışlarının çalışanların örgütsel bağlılığı üzerindeki etkisinde çalışanların risk alma davranışlarının aracılık etkisi vardır.

3. YÖNTEM

3.1. Örneklem

Kolayda örnekleme yönteminin benimsendiği araştırmanın katılımcılarını, kamu ve özel sektörde farklı işlerde çalışan ve gönderdiğimiz anketi gönüllü olarak cevaplayan 356 çalışan oluşturmaktadır. Katılımcıların 125'i (%35) kadın, 231'i (%65) erkektir. Ortalama yaşları 36,8 ve işlerinde ortalama hizmet süreleri 11,8 yıldır. Araştırmaya katılanların % 64,6'sı (n=230) evlidir. Çalışanların % 3,7'si (n=13) ilköğretim ve ortaokul, % 11,5'i (n=41) lise, % 53,1'i (n=189) üniversite, % 31,7'si (n=113) de lisansüstü ve üstü eğitim derecesine sahiptir.

3.2. Veri Toplama Araçları

Anket tekniğinden yararlanılan araştırmada daha önceden Türkçe'ye uyarlanmış üç farklı ölçek kullanılmıştır. Liderlerin entelektüel teşvik davranışlarını ölçmek için Bass ve Avolio (1992) tarafından geliştirilen Çok Boyutlu Liderlik Anketinde yer alan entelektüel teşvik davranışlarını ölçmeye yönelik dört madde, risk alma davranışını ölçmek için Şeşen (2010) tarafından geliştirilen İç Girişimcilik Ölçeğinde yer alan dört madde, çalışanların örgütsel bağlılığını ölçmek için Jaworski ve Kohli (1993) tarafından geliştirilen ve Türkçe'ye Şeşen (2010) tarafından uyarlanan altı maddelik örgütsel bağlılık ölçeği kullanılmıştır.

Çalışmamızda ölçeklerin geçerliliği için Doğrulamalı Faktör Analizi (DFA) AMOS 21, güvenilirliği için ise güvenilirlik analizi IBM SPSS 21 programlarında yapılmıştır. DFA sonuçları Tablo 1'de sunulmuştur. Elde edilen uyum iyiliği değerleri üç ölçeğin de yapısal olarak geçerli olduklarına işaret etmektedir (Meydan ve Şeşen, 2011: 37).

Tablo 1. Araştırma Değişkenleri DFA Sonuçları

MODEL	$\Delta\chi^2$	sd	$\Delta\chi^2/sd$	RMSEA	CFI	GFI	AGFI
Entelektüel Teşvik Tek Faktörlü Model	26,35	22	1,2	0,03	0,98	0,98	0,96
Risk Alma Tek Faktörlü Model	1,51	1	1,51	0,04	0,99	0,99	0,97
Örgütsel Bağlılık Tek Faktörlü Model	13,80	9	1,53	0,04	0,95	0,99	0,97

Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda güvenilirlik değerleri (Cronbach alfa) entelektüel teşvik değişkeni için 0.63, risk alma için 0.76 ve örgütsel bağlılık için 0.70 olarak hesaplanmıştır.

3.3. Kullanılan İstatistiksel Yöntemler

Veriler, IBM SPSS (21.0) programı yardımıyla analize tabi tutulmuştur. Öncelikle tüm değişkenlerin betimleyici istatistikleri kapsamında ortalamaları, standart sapmaları ve puan aralıkları incelenmiştir. Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemek için Pearson korelasyonları hesaplanmıştır. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki açıklama gücünü bulmak ve Baron ve Kenny'nin (1986) geleneksel aracılık testi kapsamında aracılık etkisini incelemek için hiyerarşik regresyon analizi uygulanmıştır.

4. BULGULAR

Araştırma değişkenlerinin IBM SPSS 21 programı kullanılarak hesaplanan betimleyici istatistikleri ve korelasyon değerleri Tablo 2'de sunulmuştur. Entelektüel teşvik ile örgütsel bağlılık ($r = 0,18, p < 0,01$) ve risk alma ($r = 0,12, p < 0,01$) arasında aynı yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Benzer şekilde risk alma ile örgütsel bağlılık ($r = 0,28, p < 0,01$) arasında aynı yönlü ve anlamlı ilişkili bulunmuştur.

Tablo 2. Araştırma Değişkenlerinin Betimleyici İstatistikleri ve Korelasyon Değerleri

	Ort.	S.S.	(1)	(2)	(3)
1.Entelektüel Teşvik	3,63	0,66	1		
2.Risk Alma	3,62	0,81	0,12**	1	
3.Örgütsel Bağlılık	3,16	0,78	0,18**	0,28**	1

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, $n = 356$

Korelasyon analizini müteakip Baron ve Kenny'nin (1986) aracılık varsayımlarını test etmek amacıyla hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır. Bu maksatla birinci aşamada bağımsız değişkenin aracı değişken üzerine etkisine, ikinci aşamada bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerine etkisine, üçüncü aşamada bağımsız değişken ve aracı değişken birlikte analize dâhil edilerek bağımlı değişken üzerindeki etkilerine bakılmıştır. Regresyon analiz sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Regresyon Analizlerinin Sonuçları

<i>Bağımsız değişkenler</i>	<i>Bağımlı değişken</i>		
	Risk Alma	Örgütsel Bağlılık	
	Model 1	Model 2	Model 3
	B	B	B
Sabit	3,10**	2,32**	1,34**
Entelektüel Teşvik	0,15**	0,31**	0,26**
Risk Alma	-	-	0,17**
R ²	0,015	0,042	0,11

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, B = Standardize edilmemiş regresyon katsayısı.

Elde edilen regresyon analizi bulguları incelendiğinde liderlerin entelektüel teşvik davranışlarının örgütsel bağlılık üzerinde aynı yönde anlamlı etkisinin ($B = 0,31, p < 0,01$) olduğu görülmüştür. Aracılık rolünün incelenmesine yönelik olarak, entelektüel teşvik davranışının risk alma üzerinde aynı yönde anlamlı etkisinin ($B = 0,15, p < 0,01$) olduğu, risk alma ile beraber analize girildiğinde örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinin ($B = 0,26, p < 0,01$) azaldığı, ancak anlamlı etkisinin devam ettiği, risk almanın ise örgütsel bağlılık üzerinde aynı yönde anlamlı etkisinin ($B = 0,17, p < 0,01$) olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular liderlerin entelektüel teşvik davranışlarının örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinin bir kısmının risk alma aracılığıyla dolaylı olarak gerçekleştiğini göstermiştir.

Bu dolaylı etkinin anlamlılığını incelemek için PROCESS 2.16 (Hayes, 2013) eklentisi kullanılarak Önyükleme (Bootstrap) yanlılığı düzeltilmiş güven aralığı (Önyükleme YD %95 GA) yöntemi uygulanmıştır (Shrout ve Bolger 2002; Preacher ve Hayes, 2008). Elde edilen sonuçlar Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4 Aracılık Analizi Sonuçları

İncelenen Etki	B	S.H.	Önyükleme YD %95 GA	
			Alt Sınır	Üst Sınır
Entelektüel Teşvik--> Örgütsel Bağlılık				
Doğrudan Etki (c')	0,26	0,08	0,11	0,41
Dolaylı Etki (axb) (Aracı : Risk Alma)	0,05	0,02	0,008	0,10

B = Standardize edilmemiş regresyon katsayısı, S.H.= Standart Hata, YD %95 GA= Yanlılığı Düzeltmiş % 95 Güven Aralığı (BC 95% CI), n=121 / 5.000 Önyükleme (Bootstrap) örnekleme, a= yordayıcının aracı değişken üzerindeki etkisi, b= aracı değişkenin yordanan üzerindeki etkisi, c'= aracı değişken modele dahil edildikten sonra yordayıcının yordanan üzerindeki etkisi.

Yapılan analiz neticesinde liderlerin entelektüel teşvik davranışlarının çalışanların örgütsel bağlılığı üzerindeki dolaylı etkinin alt ve üst sınırları arasındaki değerlerin "0" dan farklı olması (0,008< YD 95% GA< 0,10), incelenen aracılık etkisinin anlamlı olduğunu göstermiştir (Shrout ve Bolger, 2002). Dolayısıyla liderlerin entelektüel teşvik davranışının çalışanların örgütsel bağlılığı üzerindeki (B= 0,31, p < 0,01) etkisinin (B=0,26, p< 0,01) düşerek bir kısmının çalışanların risk alma davranışı (B= 0,05, p < 0,01) üzerinden gerçekleştiği söylenebilmektedir. Bu kapsamda **H1** ve **H2** kabul edilmiştir.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu araştırmada liderlerin entelektüel teşvik davranışlarının çalışanların örgütsel bağlılığı üzerine etkisinde çalışanların risk alma davranışının aracılık rolü incelenmiştir. Araştırma sonucunda ulaşılan temel bulguya göre liderlerin problem çözmeye yönelik kullanımlarına yönelik çalışanların cesaretlendirmesi, örgüt içi öğrenme için gerekli ortamı yaratması ve yeni fikirlerin ve yaklaşımların desteklendiği bir örgüt iklimi oluşturması doğrudan ve dolaylı olarak çalışanların örgütsel bağlılığını artırmaktadır. Bu etkileşimde çalışanların risk alma davranışlarının kısmi olarak katkı sağladığı söylenebilir. Bu kapsamda liderler entelektüel teşvik davranışlarıyla doğrudan çalışanların örgütsel bağlılığına katkı sağlarken diğer taraftan çalışanların risk alma davranışlarının ortaya çıkmasını sağlayarak çalışanların örgütsel bağlılığını dolaylı olarak artırmaktadır. Elde edilen bu sonuç literatürde dönüştürücü liderlik-iç girişimcilik (Razavi ve Aziz, 2017; Büyükyılmaz ve Kayış, 2018), dönüştürücü liderlik ve örgütsel bağlılık (Jain ve Duggal, 2018; Ming vd., 2018; Kırkpınar ve İşcan, 2018; Kim ve Shin, 2019) ile iç girişimcilik-örgütsel bağlılık (Şeşen, 2010; Farrukh vd., 2017) arasındaki etkileşimlerin incelendiği çalışmalar ile genel olarak uyumludur.

Engelen ve arkadaşları (2014) yaptıkları çalışmada, liderlerin entelektüel teşvik davranışlarının kolektivist ve yüksek güç mesafesine sahip kültürlerde çalışanlar üzerine daha büyük bir etki yarattığını belirtmektedirler. Bu kapsamda bundan sonra yapılacak çalışmalarda araştırma modelimizin farklı kültürlerde nasıl farklılaştığına yönelik çalışmalar yapılmasının uygun olacağı değerlendirilmektedir. Mevcut araştırmanın bulguları değerlendirilirken çalışmanın kısıtları dikkate alınmalıdır. Araştırmaya katılanların sayısı çalışmanın bulgularının genellenebilirliğini sınırlamaktadır. Analizlerdeki etki değerlerinin anlamlılığının değerlendirilmesinde 5,000 önyükleme örnekleme kullanılarak örneklem sınırlılığı istatistiksel olarak belirli ölçüde giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca veri toplama yöntemi kaynaklı sosyal beğenilirlik etkisi sınırlılığı da sonuçların değerlendirilmesinde göz önünde bulundurulmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abraham, Rebecca (1997). "The Relationship of Vertical and Horizontal Individualism and Collectivism To Intrapreneurship and Organizational Commitment", *Leadership & Organization Development Journal*, 18/4, 179-186.
- Ahmad, A., Bibi, P. ve Majid, A. H. A. (2017). "The Impact of Training & Development and Transformational Leadership over Organizational Commitment among Academic Staff in Public Tertiary Institutions: The Buffering Role of Coworker Support", *International Journal of Economic Perspectives*, 11, 1, 417-432.
- Arslantaş, C. C., Pekdemir, I. (2007). Dönüşümcü Liderlik, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve Örgütsel Adalet Arasındaki İlişkileri Belirlemeye Yönelik Görgül Bir Araştırma. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007/1, 261-286.

- Atik, S. ve Üstüner, M. (2014). "İlköğretim Okullarının Örgüt Tipi İle Öğretmenlerin Örgütsel Bağlılığı Arasındaki İlişki", Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD), 15, 2, 133-154.
- Bakan, İ., Erşahan, B., Büyükbeşe, T., Doğan, İ.F., ve Kefe, İ. (2015). "Dönüşümcü ve Etkileşimci Liderlik ile Öğretmenlerin Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişki", International Journal of Economic and Administrative Studies, 7, 14, 201-222.
- Barling, J., Weber, T. ve Kelloway, E. K. (1996). Effects of transformational leadership training on attitudinal and financial outcomes: A field experiment. *Journal of Applied Psychology*, 81, 827-832.
- Baron R. M. ve Kenny D. A. (1986). "The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations", *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 6, 1173-1182.
- Bass, B.M. (1985), *Leadership and Performance Beyond Expectations*, New York: The Free Press.
- Bass, B.M., Avolio, B.J. (1992), *Developing Transformational Leadership: 1992 and Beyond*, *Journal of European Industrial Training*, 14 (5), 21-27.
- Büyükyılmaz O. ve Kayış M. (2018). "Dönüştürücü Liderliğin İç Girişimcilik Davranışına Etkisi: Bolu İlinde Bir Araştırma", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 3, 18: 147-167.
- Deprez, Jana ve Euwema, Martin (2017). "You Can't Always Get What You Want? Leadership Expectations of Intrapreneurs", *Journal of Managerial Psychology*, 32, 6, 430-444.
- Dess, G.G. ve Lumpkin, G.T. (2005), "The Role of Entrepreneurial Orientation in Stimulating Effective Corporate Entrepreneurship", *The Academy of Management Executive*, 19, 1, 147-156.
- Engelen, A., Schmidt, S., Strenger, L. ve Brettel, M. (2014). Top management's transformational leader behaviors and innovation orientation: A cross-cultural perspective in eight countries. *Journal of International Management*, 20, 124-136. doi:10.1016/j.intman.2013.04.003.
- Farrukh, M., Chong, W. Y., Mansori, S. ve Ramzani, S. R. (2017). "Intrapreneurial Behaviour: The Role of Organizational Commitment", *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 13, 3, 243-256.
- Flanigan R. L., Stewardson G., Dew J., Fleig- Palmer M. M., Reeve E. (2013). "Effects of Leadership on Financial Performance at the Local Level of an Industrial Distributor", *The Journal of Technology, Management, and Applied Engineering*, 29, 4, 2-10.
- Hayes, A. F. (2013). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based perspective*. New York, NY: The Guilford Press.
- Hind C. ve Steyn R. (2015). "Transformational Leadership and the Corporate Entrepreneurial Spirit", *Alternation* 22,1 12 – 34.
- Hoş, C. ve Oksay, A. (2015). Hemşirelerde Örgütsel Bağlılık ile İş Tatmini İlişkisi. *Süleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 20(4).
- Idris F. ve Ali K. A. M. (2008). "The impacts of leadership style and best practices on company performances: Empirical evidence from business firms in Malaysia", *Total Quality Management*, 19, 163–171.
- Jackson Tatrabian D. (2016). "The Relationship Between Transformational Leadership Style and Employees' Perception of Leadership Success in Higher Education", *Doctoral Study, Liberty University Business Administration*.
- Jain, P. ve Duggal. T. (2018). "Transformational Leadership, Organizational Commitment, Emotional Intelligence and Job Autonomy. Empirical Analysis on the Moderating and Mediating Variables.", *Management Research Review*, 41, 9, 1033-1046.
- Karaca, Hasan (2010). "The Effects of Transformational Leadership On Employees' Perceived Leadership Effectiveness in Public Organizations Federal Emergency Management Agency Case" *University of Central Florida, Doctoral Dissertation*.
- Khan A. Z. ve Adnan N. (2014). "Impact of Leadership Styles on Organizational Performance", *International Journal of Management Sciences*, 2,11, 501-515.
- Kim, S. ve Shin, M. (2019). "Transformational Leadership Behaviors, The Empowering Process, and Organizational Commitment: Investigating The Moderating Role of Organizational Structure in Korea", *The International Journal of Human Resource Management*, 30, 2, 251-275.
- Kırkpınar, S. ve İşcan, Ö. F. (2018). "Liderlik Tarzlarının İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılığa Etkileri", *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 21(1): 65-85.
- Méndez J. L. F., Valle, R. S.ve Alegre, J. (2018). "Transformational Leadership and Absorptive Capacity: An Analysis of the Organisational Catalysts for This Relationship", *Technology Analysis & Strategic Management*, 30, 2, 211–226.

- Meydan, C.H. ve Şeşen, H. (2011), *Structural Equation Modeling Applications*, Ankara, Detay Publishing.
- Meyer, J. P. ve Allen, N. J. (1991). A Three-component Conceptualization of Organizational Commitment. *Human Resource Management Review*, 1(1), 61-89.
- Moriano, J. A., Molero, F., Topa, Gabriela, Mangin ve Jean-Pierre L. (2014). “The Influence of Transformational Leadership and Organizational Identification on Intrapreneurship”, *Int Entrep Manag J*, 10:103–119.
- Porter, L. W., Steers, R. M., Mowday, R. T. ve Boulian, P. V. (1974). Organizational Commitment, Job Satisfaction and Turnover Among Psychiatric Technicians. *Journal of Applied Psychology*, 59(5), 603.
- Preacher, K. J., ve Hayes, A. F. (2008). “Asymptotic and Resampling Strategies for Assessing and Comparing Indirect Effects in Multiple Mediator Models”, *Behavior Research Methods*, 40, 879-91.
- Razavi, S. H. ve Aziz K. A. (2017). “The Dynamics Between Entrepreneurial Orientation, Transformational Leadership and Intrapreneurial Intention in Iranian R&D Sector”, *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 23, 5, 769-792.
- Robbins, S. P. ve Judge, A. T. (2013). *Organizational Behavior*. Pearson Education Limited.
- Şeşen, Harun (2010). “Öncülleri ve Sonuçları ile Örgüt İçi Girişimcilik: Türk Savunma Sanayinde Bir Araştırma”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, Savunma Yönetimi Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Shrout, P. E., ve Bolger, N. (2002). “Mediation in Experimental and Nonexperimental Studies: New Procedures and Recommendations”, *Psychological Methods*, 7, 422-45.
- Whyte, W. (1956). *The Organization Man*. Garden City, NY: Doubleday Anchor.

ÖRGÜTSEL ETİK KAVRAMI: TBMM ETİK KOMİSYONU KARARLARI İLE KAMU GÖREVLİLERİ ETİK KURULU KARARLARININ KARŞILAŞTIRILMASI HAKKINDA ÇALIŞMA

ORGANIZATIONAL ETHICS CONCEPT: STUDY ON THE COMPARISON OF THE TBMM ETHICS COMMITTEE DECISIONS AND THE PUBLIC OFFICERS OF THE ETHICS COMMITTEE DECISIONS

Gönül GÜL EKŞİ

Öğr. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, İşletme Yönetimi Programı

Fatma Zehra TAN

Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü

ÖZET

Gerek kamu sektörü gerekse özel sektörde iyi yönetimin temeli olan etik; tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de çok önemli bir kavramdır. Bu çalışmada öncelikle etik ve örgütsel etik kavramları ele alınmış ve sonrasında ülkemizin en temel ve en önemli kamu kurumu olan TBMM'deki Etik Komisyonu ile Kamu Görevlileri Etik Kurulu incelenmiştir. Etik; örgüt yöneticilerinin kararlarını alırken; örgüt çalışanlarının ise kamu hizmetlerini yürütürken uymaları gerekli olan dürüstlük, tarafsızlık, hesap verebilirlik, şeffaflık ve kamu yararını gözetmek gibi ilke ve değerlere uygun olarak davranabilmeleridir. Örgütsel etik ise; örgütlerin topluma karşı yerine getirmeyi taahhüt ettiği kurallar bütünüdür. Dünyada etik kavramının tarihçesi her ne kadar eskilere dayansa da ülkemizde modern anlamda 1980'li yıllarda etik konusunun ele alınmaya başladığı söylenebilir. Bu çalışmada etik konusunu daha somut olarak ele almak için iki önemli etik yapılanma olan TBMM Etik Komisyonu ve Kamu Görevlileri Etik Kurulu incelenmiştir. TBMM Etik Komisyonu 21.06.2005 tarihinde 5176 Sayılı Kanuna dayalı olarak çıkarılmış olan "Kamu Görevlileri Etik Davranış İlkeleri Başvuru Usul ve Esasları Hakkındaki Yönetmeliğin" ilgili maddesi uyarınca kurulmuştur. Bu komisyonun genel olarak amacı; TBMM kurumsal yapısı içerisinde yapılan tüm faaliyetlerde belirlenmiş olan etik ilkelere uygun hareket edilmesini sağlamaktır. Kamu Görevlileri Etik Kurulu da yine 5176 Sayılı Kanuna dayalı olarak 25.05.2004 tarihinde kurulmuştur. Bu Kurulun amacı da aslında TBMM Etik Komisyonu'nun amacından farklı değildir. Her ikisinin de ortak amacı; örgüt yöneticilerinin ve çalışanlarının iş hayatında uymaları gereken etik ilkeleri, kuralları oluşturmak ve bunlara uyulmasını sağlamaktır. Örgütlerde yöneticiler güven ve sorumluluk kavramlarının yerleşmelerini sağlamalıdır. Yöneticiler personeline ne kadar etik olursa ve ne kadar adil davranırsa o derecede personelin örgüt içerisindeki çalışma isteği ve yöneticisine olan güveni artacaktır. Aslında tüm örgütlerde de arzulanan budur. Örgüt yöneticilerinin yönetimle ilgili işlerini yaparken, örgüt çalışanlarının da faaliyetlerini gerçekleştirirken etik ilkelere uyması örgüt içerisinde daha olumlu sonuçlar ortaya çıkaracaktır.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel Etik, Etik, Kamu Görevlisi

ABSTRACT

Ethics, which is the basis of good governance in both public and private sectors; is a very important concept in our country as it is in the whole world. In this study, the ethical and organizational ethics concepts were discussed and the Ethics Committee of the Turkish Parliament and the Ethics Committee of Public Officials were examined. Ethic; when making decisions of organizational managers; The employees of the organization should be able to act in accordance with the principles and values such as honesty, impartiality, accountability, transparency and public interest. Organizational ethics; It is a set of rules that organizations commit to fulfill against society. Although the history of the concept of ethics in the world is based on the old, it can be said that in the modern sense in our country, the issue of ethics started to be addressed in the 1980s. In this study, the Ethics Committee of the Turkish Grand National Assembly and the Ethics Committee of Public Officials have been examined. The Parliamentary Ethics Commission was established on 21.06.2005 in accordance with the relevant article of the 76 Regulation on the Principles and Procedures for the Application of Principles of Ethical Behavior of Public Officials ve based on the Law No. 5176. The overall purpose of this commission is;

To ensure that the ethical principles determined in all activities within the institutional structure of the TBMM are complied with. The Ethics Committee of the Public Officials was established on 25.05.2004 based on the Law no. 5176. The purpose of this Board is not different from the purpose of the TBMM Ethics Committee. The common goal of both; The aim of this course is to establish and comply with the ethical principles, rules and regulations that organizational managers and employees must comply with in their employment life. In organizations, managers should ensure that trust and responsibility concepts are established. The more ethical and ethical the managers are, the more staff will be willing to work within the organization and the greater their trust in the manager. In fact, this is what is desired in all organizations. In conducting the management-related work of the organizational managers, the organization employees' compliance with the ethical principles while carrying out their activities will yield more positive results within the organization.

Keywords: Organizational Ethics, Ethics, Public Officials

İRAN TÜRKMENLERİNİN ELİPBİYİ KYNÇYLYKLARY

Abdolhamid KAMI

Sahra Gazetinin Redaktoru, Türkmensahra- İran

ÖZET:

11-nji asyrdan Mahmyt Kaşgyrly “Diýan-i Logaty Türki” Arap elipbiýinde düşünlükli ýazmak üçin az-kem bu elipbiýni düzeltmeginden soňra, Arap elipbiýi Türkler arasynda 20-nji asyra çenli özgermän ýölün devam etdi. 20-nji asyryň başynda Türkmenistanda Arap elipbiýini biraz düzeldilip ulanylýar emma az wagt soňra ýatyrylyp Kiril elipbiýine geçilýär.

Iran Türkmenleriniň arasynda devam eden gadymy Arap elipbiýi bolsa 1979-njy ýyl Iran Isalam rewolýusiasyndan soňra Türkmen edebiyatçylary tarapyndan täze özgertmeler girizilip başlanylýar. 1997-nji ýylda Hateminiň baştutanlygy bilen reformatorlaryň güýç almagynda, Türkmenler arasynda täze bir bileleşik we birlikler ýüze çykyp elipbiý meselesinde çynlakaý üns berilýär.

Türkmensäradä türkmen dilinde oku mekdep bolmanlygy üçin, Iran Türkmenleriniň arasynda Türkmen dilinde okamak we ýazmak aňsat däl. Şonuň üçin Türkmen diliniň höwesjeňleri okyjylar aňsat okamaklary ugrunde täze ýollar agtaryp bu ugurda Türkmen diline laýyklykda Arap-Pars elipbiýiniň esasynda täze bir elipbiý düzmede talaş edýärler. Soňky ýyllarda Türkiýe universitetlerinde okap gelenler bu ugurda uly rol oýnadylar.

Şeýlelik bilen Türkmen edebiyatçylary bu ugurda uly kynçylyklara duş gelýärler. Kanun boýuça dilleri resmiýete geçmedik Türkmen bu dile we edebiyata ýeterlik ýardam hem görmeýärler. Şeýle kynçylyklaryň içinde döwrän azajyk şertlerden peýdalanylýp bi elipbiýni Türkmen diline mynasyp düzeltmek üçin alada edýärler.

Iran Türkmenleriniň dili Türkmenistan Türkmenleri bilen bir bolsada Iran Türkmenlerine latyn elipbiýi bilen ýazmaklyga rugsat berilmeýär. Bu böwet diňe döwlet tarapyndan dälde eýsem Türkmen din adamlary hem halk arasynda Arapçadan başga elipbiýini ulanmaga karşy durýarlar. Şonuň üçin Türkmensäraly edebiyatçylar Arap elipbiýine käbir elementleri goşup bu elipbiýni Türkmen diline uýgunlaşdyrjak bolup alada edýärler.

Bu meseleleri göz önüne tutup bu makalada aşakdaky sanalan temalaryň üstünde durup geçiljek:

- Türkmensära – Iran Türkmenleriniň elipbi meýdanyna girişen hereketleri we taryhy
- Iran Türkmenleriniň Arap elipbiýine girişmeginiň sebäpleri.
- Iran Türkmenleriniň arasyndaky elipbiýiniň aýratyn meseleleri.
- Arap elipbiýiniň Türkmensära Türkmenleri üçin ähmiýeti.
- Latyn we Arap elipbiýlerinden haýsysynyň Türkmen diline uýgunlygy.
- Türkmensähra Türkmenleriniň bu günki elipbiýiniň aýratynlyklary.
- Uýgun bir elipbiýi düzmede ugrundaky bolup duran aladalar.
- Arap elipbiýiniň Türkmen dili üçin ýetmezçilikleri.

Açarsözler: Arap Elipbisi, Türkmensahra, İran, Türkmen Edebiyaty

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, folklor, nağıl, mif, toponim

Ключевые слова: детская литература, фольклор, сказка, миф, топоним

Key words: children's literature, folklore, fairy tale, myth, toponym

Dünyada elə bir xalq yoxdur ki, onun özünəməxsus mifologiyası, mifoloji baxışlar sistemi olmasın. Milliyyətindən, dinindən, dilindən asılı olmayaraq dünya xalqlarının yaratdıqları miflər arasında oxşar və ümumi cəhətlər çoxdur. Lakin bu oxşarlıq və ümumi cəhətlərlə yanaşı, hər bir etnosun yaratdığı miflərdə onun milli əxlaq və davranış normaları, inanc və yasaqları, təfəkkürü özünü mühafizə edib saxlayır. Ulu əcdadların kainata, təbiətə, zamana, məkana, cəmiyyətə və s. baxışlar sisteminin milliliyi və bəşəriyyəti mifologiyanın öyrənilməsinin əhəmiyyətini göstərir.

Mif - yunanca mifos sözündən götürülüb, mənası əfsanə, nağıl, söz, dastan, rəvayət və s. deməkdir. Mifologiya isə miflər haqqında elmdir.

Mif yaradıcılığı bəşəriyyətin mədəni tarixinin ən qədim hadisəsidir. Mifologiya dedikdə çox vaxt ictimai şüurun ilkin forması başa düşülür. Bu ilkin forma çağdaş insana hazır şəkildə deyil, sonradan bərpa olunması bir sistem şəklində gəlib çatmışdır. Çağdaş mifologiya elminin əsas vəzifələrindən biri mifoloji mətnləri bərpa edib onu sistemləşdirməkdən ibarətdir. Mifologiya bir sıra ictimai şüur formaları və elm sahələri ilə sıx əlaqədardır. Bu elm ilk növbədə din, tarix, ədəbiyyat, incəsənət, fəlsəfə, dilçilik və sairə ilə bağlıdır. Mifologiya hər hansı bir xalqın ilkin mifoloji düşüncəsini əks etdirdiyi üçün onun ibtidai görüşlərimiz, totemizm, antropomorfizm, folklor, etnoqrafiya, etnopsixologiya və s. arasında da önəmli və qırılmaz əlaqələr mövcuddur. Bəşər tarixinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq mifologiyanın buddizm, xristianlıq, islam və yəhudi dinləri ilə əlaqəsi ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Çünki zəruri bir düşüncə sistemi kimi mif dində özünü qoruyub saxlayır. Bəşər tarixinin çox erkən çağlarında bizi əhatə edən gerçəklik və hadisələr müxtəlif obrazlar, görüşlər sistemində öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan mifoloji məkan dünyanın bir çox etnosları üçün konkret ərazi kimi təsəvvür edilir. Başqa cür desək, mifoloji məkan dedikdə hər hansı bir etnosun mifik-coğrafi hüdudları, ərazisi nəzərdə tutulur və miflərin özünəməxsus cəhətlərindən biri daha çox konkret mifoloji məkanda onun baş verməsidir. Mifoloji məkan mifik zamanla qarşılıq təşkil edir. Əgər mifoloji məkanda hər bir etnosun müəyyən ərazi hüdudları mövcuddursa, mifoloji zamanda bu konkretlik itir.

Bu araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, nağıllarda əsasən, yer adlarına az hallarda rast gəlinir. Bunun isə əsas səbəbi tərbiyəvi əhəmiyyət aşılamanı nağıl qəhrəmanının harda olması deyil, nə iş görüb, nəyi qazanmasının oxucuya maraqlı olmasıdır. Nağıl qəhrəmanlarını olduğu məkan əsasən, kənddə, şəhərdə kimi ümumi isim, ümumi yer adları ilə adlandırılır. Getdiyi yer isə "... meşəyə çatdı", "... şəhərə yola düşdü", "... kəndə qayıtdı" şəklində qeyd olunur. Amma bu, o demək deyil ki, xüsusi yer adlarından nağıllarda istifadə edilmir. Xüsusi yer adları işlənən nağıllar da Azərbaycan xalq yaradıcılığında yetərincə var. Həmin xüsusi yer adının işləndiyi nağıllar isə, əsasən, tarixi nağıllar və bir qismi də məişət nağıllarıdır.

İndi isə **nağıllarda istifadə olunan yer, məkan adlarından, toponim- lərdən danışaq.** Həmin toponimlərin hansı nağılda, nə formada, nə məqsədlə işləndiyinə nəzər salaq. Daha sonra isə həmin toponimlərin quruluşca hansı növə aid olduğundan danışaq.

Araşdırmaya "**Daşdəmirin nağılı**"ndan başlayaq. Burada işlənən "**Xaraba dəyirman**" fikri bəlkə də o qədər diqqət çəkmir. Çünki bir dəyirmanə nəzarət etmədikdə, həmin dəyirmandan istifadə edilmədikdə həmin dəyirman yararsız vəziyyətə gələr, yəni xarabaya çevrilər. Amma həmin dəyirman haqqında nağılda söylənən fikirlər oxucuda çox böyük maraq yaradır.

“Bu xaraba dəyirman haqqında camaat qəribə əhvalatlar danışmağa başladı. Bəziləri deyirdilər ki, bu dəyirməndə cinlər olur, bəziləri deyirdilər ki, quldurlar olur” (1, IV cild, s.311).

Mihzə Möhsünün Daşdəmirə verdiyi cavabda məlum olur ki, orada cin, gözəgörünməz, xəyali məxluqlar yoxdur, sadəcə adamları qorxutmaq niyyəti ilə görünən məkrli plandır.

“ ... Mirzə Möhsün diqqətlə qulaq asdı, qılınca baxıb dedi:

- Oğlum, cin – zad deyirlər, hamısı yalandır. Oradakılar adamdırlar, dəyirmançını da, arvadı ilə onlar boğublar, yetim atanı da onlar öldürüblər. İndi isə səni öldürmək istəyirmişlər ki, sirr açılmasın ...”

Bu nağıldan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər kəs ağıl gücü ilə, biliklə hər bir çətinliyə, hiyləyə, yalana, onu içitmək istəyən hər bir kəsə qalib gələ bilər. Ağıl açılmaz qapıların belə sehrli açarıdır.

“**Loğman şeyirdi**” nağılında Loğman və şeyirdi səyahət eyləyə-eyləyə bir şəhərə gəlib çatır. Bu şəhərdəki bazar isə oxucunun diqqətini çox gözəl bir şəkildə çəkməyi bacarır. Nağıldan bir hissəyə nəzər salaq.

“ ... Loğman şeyirdini bazara göndərdi ki, çörək, yağ, şor alıb gətirsin. Şeyird bazara gedib həmin ərzaqların qiymətini öyrənmək istədi. Ona dedilər kiŞ soruşduğun şeylərin hər biri 100 dinardır.

O, sevinə-sevinə ustasının yanına gəlib dedi:

- Nə yaxşı şəhərə gəlmişik. Yüz dinardan baha qiymət yoxdu.

Loğman diqqətlə şeyirdə qulaq asıb dedi:

- Elə isə burda qalmaq olmaz, tez çıxıb getməliyik. Bir yerdə ki yağla şora fərq qoyulmadı, orda yaşamaq məsləhət deyil” (Azərbaycan nağılları, 5 cildə, IV cild, s. 256)

Deməli, bu nağılda “**bazar**”, “ bazar da isə hər bir şeyin eyni qiymətə təklif edilməsi heç də təsadüfi deyil! Başımızı bədənimizin üstündə salamat saxlamaq üçün buradan getməyimiz məsləhətdir” (Azərbaycan nağılları, 5 cildə, IV cild, s.259)

“**Padşah oğlu**”. Azərbaycan xalq nağılları öz ibrətamizliyi, öz ibrətamizliyi, birbaşa və ya dolaylı yolla insanlara həyatı başa salmağa çalışdığı ilə fərqlənir. Sehrli qüvənin də iştirak etdiyi bu gözəl nağılda mifoloji yer adından da çox məharətlə istifadə olunur. Həcmnin az olduğuna baxmayaraq, çox böyük məna ifadə edən ümumxalq məhsuludur. “Padşah oğlu” nağılı da məhz belə nağıllardandır.

Bir padşahın övladı olmur. Bir dərvişin məsləhəti ilə əkinçi qızı ilə evlənilir və dərvişin verdiyi almanı göstərişə görə yarı bölüb yeyirlər. Bir müddət keçir həmin əkinçi qızından padşahın bir oğlu olur. Qırx hərəmdən biri, baş hərəm qısqanclıq keçirir ki, necə olur ki, əkinçi qızının övladı olur, lakin biz qırx hərəmin övladı olmur? Bu qısqanclıq hissi ona o qədər güc gəlir ki, hətta o, ananı öz balasından ayırmaq üçün hər cür məkrli planlara əl atır. Baş hərəm dünyaya gələn övladı bir dəyirmançıya övladlığa verir və körpənin öz doğma anasına və atasına (padşaha) isə əkinçi qızının bir it küçüyü dünyaya gətirdiyini bildirir...

Beləliklə, paxıllıq, qısqanclıq hissi güc gələn qadın, baş hərəm hər dəfə bir yolla o uşağı (padşahın övladını) öldürməyə, azıtmağa, itirməyə çalışır. O, qoca ifritə qarının yanına gedib “ ... A qarı nənə, bir çarə”- deyəndə qarı hər dəfə müxtəlif ağılagəlməz yollar göstərirdi. Növbəti dəfə padşahın baş hərəmi qarının yanına gəlib “ A qarı nənə, bir çarə”- deyəndə, qarı yenə də heç kəsin ağılına gəməyəcək bir plan qurur. Bu zaman qurduğu planda isə o mifoloji bir yer adından istifadə edir:

Qarı dedi:

- *Qorxma, mən onu göndərəcəm **tilsimlər ölkəsinin** padşahının qızı Gülzar xanımı gətirməyə. Onu gətirməyə gedən daş olub orda qalır .*

Beləliklə, baş hərəm günahsız bir uşağa, daha sonra isə onlara heç bir zərəri toxunmayan gəncə məkrli planlar qurur, onu azdırmağa, öldürməyə çalışır . Belə bir qara niyyəti həyata keçirmək üçün mifik bir məkəndən-**tilsimlər ölkəsindən** istifadə edir.

Bütün bu cəhdlərə baxmayaraq, xeyir yenə qalib gəlir. Padşah öz övladına qovuşur (1. IV cild, s.168) Biz bilirik ki, real aləmdə, real həyatda “tilsimlər ölkəsi” adlı yer yoxdur. Burada işlənən yer, məkan adı mifoloji yer, mifik məkan adlarına daxildir.

Azərbaycan sehrli xalq nağıllarından biri də “*Kiçik şahzadə*” nağılıdır. Bu nağıl formasına, məzmununa görə “Məlikməmməd” nağılı ilə səsləşir.

Nağılda padşah *bağda* gəzərkən görür ki, *bağda* üzüm tənəklərini kimsə qırıb və üzümü dərib aparıb. Padşah oğrunun kim olduğunu tapmaq üçün hər gecə bir qaravulu o bağa növbətçi qoyur. Hər gecə bir növbətçi, bir qaravul bağın keşiyini çəkir, bağdan üzümü kimin oğurladığını tapmağa çalışır. Lakin heç bir növbətçi gecəni tam oyaq qala bilməyib, yuxuya gedir. Beləliklə, padşah oğrunu tapa bilmədiyi üçün nələc qalib hadisəni oğullarına danışır və oğullar növbə ilə gecəni oyaq qalib oğrunun kim olduğunu tapmağa çalışırlar. Növbə ilə padşahın böyük oğlu, ortancıl oğlu və kiçik oğlu gecəni növbədə durur, bağı qorumağa, üzümü kimin oğurladığını tapmağa çalışırlar.

Padşahın böyük oğlu və ortancıl oğlu bu işin öhdəsindən gələ bilmirlər. Onlar da qaravullar kimi yatıb qalırlar. Sonda növbə kiçik oğula, kiçik qardaşa çatır. O, gecəni yatmır, ona tapşırılan işin öhdəsindən layiqincə gəlməyə çalışır. Ən biriici olaraq, şirin yuxuya, qardaşlarının qalib gələ bilmədiyi şirin yuxuya qalib gəlməyi bacarır. Gecəni oyaq qalan, bir an belə yuxuya getməyən kiçik qardaş sonda üzümü kimin oğurladığını görür. Həmin oğrunun nəhəng div olduğunu görən kiçik oğul divi vurur. Div yaralanır, amma ölmür... Olan əhvalatı qardaşlarına danışır və onlar birlikdə divin arxasınca gedirlər...

Kiçik qardaşı quyunun içinə, divin olduğu yerə salırlar...

Burada, yenə mifoloji yer adından istifadə edilmişdir:

Bura divlərin məskənidir. Div yuxudan qalxanda səni öldürəcək. (1. IV cild, s. 112).

Çox çətinliklər ilə üzlənən kiçik qardaş, kiçik oğul, nağılın sonunda padşah tərəfindən öz yerinə vəliəhd təyin edilir.

Sehri nağılların əksəriyyətində işlənmiş yer adları mifoloji xarakter daşıyır.

Dünyada elə bir xalq yoxdur ki, onun özünəməxsus mifologiyası, mifoloji baxışlar sistemi olmasın. Milliyətindən, dinindən, dilindən asılı olmayaraq dünya xalqlarının yaratdıqları miflər arasında oxşar və ümumi cəhətlər çoxdur. Lakin bu oxşarlıq və ümumi cəhətlərlə yanaşı, hər bir etnosun yaratdığı miflərdə onun milli əxlaq və davranış normaları, inanc və yasaqları, təfəkkürü özünü mühafizə edib saxlayır. Ulu əcdadların kainata, təbiətə, zamana, məkana, cəmiyyətə və s. baxışlar sisteminin milliliyi və bəşəriyyəti mifologiyanın öyrənilməsinin əhəmiyyətini göstərir.

Mif - yunanca mifos sözündən götürülüb, mənası əfsanə, nağıl, söz, dastan, rəvayət və s. deməkdir. Mifologiya isə miflər haqqında elmdir.

Mif yaradıcılığı bəşəriyyətin mədəni tarixinin ən qədim hadisəsidir. Mifologiya dedikdə çox vaxt ictimai şüurun ilkin forması başa düşülür. Bu ilkin forma çağdaş insana hazır şəkildə deyil, sonradan bərpa olunması bir sistem şəklində gəlib çatmışdır. Çağdaş mifologiya elminin əsas vəzifələrindən biri mifoloji mətnləri bərpa edib onu sistemləşdirməkdən ibarətdir. Mifologiya bir sıra ictimai şüur formaları və elm sahələri ilə sıx əlaqədədir. Bu elm ilk növbədə din, tarix, ədəbiyyat, incəsənət, fəlsəfə, dilçilik və sairə ilə bağlıdır. Mifologiya hər hansı bir xalqın ilkin mifoloji düşüncəsini əks etdirdiyi üçün onun ibtidai görüşlərimiz, totemizm, antropomorfizm, folklor, etnoqrafiya, etnopsixologiya və s. arasında da önəmli və qırılmaz əlaqələr mövcuddur. Bəşər tarixinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq mifologiyanın buddizm, xristianlıq, islam və yəhudi dinləri ilə əlaqəsi ayrıca bir mərhələ təşkil edir. Çünki zəruri bir düşüncə sistemi kimi mif dində özünü qoruyub saxlayır. Bəşər tarixinin çox erkən çağlarında bizi əhatə edən gerçəklik və hadisələr müxtəlif obrazlar, görüşlər sistemində öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan mifoloji məkan dünyanın bir çox etnosları üçün konkret ərazi kimi təsəvvür edilir. Başqa cür desək, mifoloji məkan dedikdə hər hansı bir etnosun mifik-coğrafi hüdudları, ərazisi nəzərdə tutulur və miflərin özünəməxsus cəhətlərindən biri daha çox konkret mifoloji məkanda onun baş verməsidir. Mifoloji məkan mifik zamanla qarşılıq təşkil edir. Əgər mifoloji məkanda hər bir etnosun müəyyən ərazi hüdudları mövcuddursa, mifoloji zamanda bu konkretlik itir.

Bu arşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, nağıllarda əsasən, konkret yer adlarına az hallarda rast gəlinir. Bunun əsas səbəbi isə nağıl qəhrəmanının harda olması deyil, nə iş görüb, nəyi qazanmasının oxucuya-gənc nəslə maraqlı olmasıdır. Nağıl qəhrəmanlarını olduğu məkan əsasən, *kənddə, şəhərdə* kimi ümumi isim, ümumi yer adları ilə adlandırılır. Getdiyi yer isə "... meşəyə çatdı", "... şəhərə yola düşdü", "... kəndə qayıtdı" şəklində qeyd olunur. Amma bu, o demək deyil ki, xüsusi yer adlarından nağıllarda istifadə edilmir. Xüsusi yer adları işlənən nağıllar da Azərbaycan xalq yaradıcılığında yetərinə var. Həmin xüsusi yer adının işləndiyi nağıllar isə, əsasən, tarixi nağıllar və bir qismi də məişət nağıllarıdır.

Gənc nəslin milli ruhda, mehriban, qayğıkeş, böyüyə, kiçiyə hörmət ruhunda, milli mentalitetimizə uyğun şəkildə tərbiyə edilməsi istiqamətində nağılların rolu böyükdür. Buna görə də uşaq folkloru, uşaq ədəbiyyatının Azərbaycanda inkişaf etdirilməsinə nail olmalı, milli uşaq qəhrəmanlarımızın layiqli obrazlarını yaratmalıyıq.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan xalq nağılları. 5 cildə, IV cild. Bakı. "Şərq-Qərb", 2005
2. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası
3. Seyfəddin Rzasoy. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı, "Nurlan", 2008.
4. Qafarlı Ramazan. Mifologiya. 6 cildə. II cild. Ritual- mifoloji dünya modeli. Bakı, "Elm və Təhsil", 2019
5. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I-II c. Bakı. 2004

AL FARABI 5. BEYNƏLXALQ SOSIAL ELMLƏR KONFRANSI

